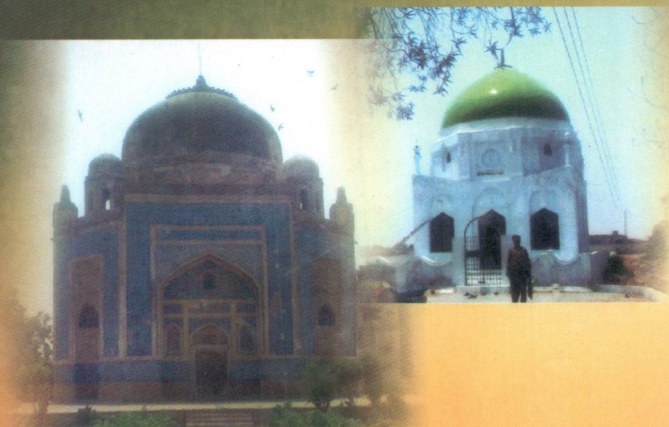

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾

(حصو پھريون)

مصنف: محمد وارث عباسي

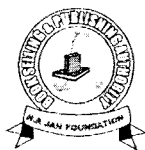
حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾

(حصو پهريون)

مصنف:

محمد وارث عباسي

اين. اي جان فائونڊيشن، حيدرآباد

2014ع

ڪتاب جا حق ۽ واسطا مصنف وٽ محفوظ

اداري جو ڪتاب نمبر_32

ڪتاب جو نالو: حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾ (حصو پهريون)

مصنف: محمد وارث عباسي

موضوع: تحقيق

چاپو: پهريون 2014ع

ڪمپوزنگ: بشير جمالي ۽ سيد بخش شاه

چپائيندڙ: اين. اي جان فائونڊيشن.

حيدرآباد (0304_3652072, 0344_3092229)

قيمت: 350 روپيه

ڪتاب گهرائڻ لاءِ: محمد وارث عباسي

گهر نمبر. A-38

المصطفى تائون، فيز-II

واڌو واھ، قاسم آباد، حيدرآباد (0300_9372122)

Book Name: Hyderabad Shahar Tareekh Je Aaene Me

Author: Muhammad Waris Abbasi

Edition: First-2014

Composing: Bashir Jamali & Syed Bakhshal Shah

Printed By: N. A Jan Foundation, Hyderabad

Prise: Rs: 350/=

پبلشر پاران

حيدرآباد سنڌ جو قديم ۽ تاريخي شهر آهي. هي شهر نه صرف علمي ادبي، پر ثقافتي ۽ سياسي حوالي سان به اهم رهيو آهي، هتي ڪيتريون ئي مايه ناز هستيون پيدا ٿيون ۽ ڪيترين وري هن شهر کي پنهنجو مسڪن بڻايو.

حيدرآباد جي تاريخ تي ڪيترن ئي نامور محققن قلم کنيو آهي، انهن ۾ سائين محمد وارث عباسيءَ جي لکيل هي تاريخ انوکي آهي، ڇاڪاڻ ته هن هڪ ته پيرائتي تاريخ لکي آهي ۽ ٻيو ته ان ۾ عوامي رنگن کي گهڻو نروار ڪيو آهي. عباسي صاحب تاريخ جي ڪيترن ئي اهڙن پهلون طرف ڌيان ڇڪايو آهي، جن طرف ڪنهن محققن جواڳ ڌيان نه ويو آهي.

حيدرآباد شهر جي هن تاريخ ۾ نئون ۽ پراڻو يعني رنگ ملن ٿا، حيدرآباد شهر جي تاريخي ماڳن سان هن وقت ڪهڙو ويڌن ٿي رهيو ۽ اهي ڪهڙي حالت ۾ آهن، ان جو مڪمل بحث هن ڪتاب ۾ موجود آهي. آءٌ دلي طور سائين وارث عباسي صاحب کي هن تاريخ لکڻ تي مبارڪباد پيش ٿو ڪريان. دعا آهي ته الله سائين کيس وڏي عمر ۽ صحتيابي عطا ڪري، جو هو حيدرآباد شهر جي تاريخ کي مڪمل ڪرڻ کان علاوه ٻين تاريخن جي ٻين موضوعن تي ڪم ڪري سگهي.

احسان علي لغاري

چيئرمين (اعزازي)

اين. اي جاز، فائونڊيشن، حيدرآباد

فهرست

- 7 • ڪتاب جي باري ۾ - محبوب ڀٽي
- 11 • محمد وارث عباسي ۽ سندس قلمي پوريو - سليم چنا
- 37 • پنهنجي پاران - محمد وارث عباسي
- حيدرآباد شهر ۾ درويشن جون آخري آرامگاهون
- 43 • (اصحابي سڳوري رضه جي مزار)
- حيدرآباد شهر ۾ گمنام درويشن جون آخري آرامگاهون
- 51 • (به قبرون)
- 59 • حيدرآباد شهر ۾ مڪي شاهه جي درگاهه ۽ قبرستان
- 72 • حيدرآباد شهر مان ختم ڪيل شهيدن جو مقام
- 78 • حيدرآباد ۾ سيد ابراهيم شاهه بخاري جي مزار
- حيدرآباد جي سونهن گاڏي کاتو ۽ اتي موجود درويشن جون
- 83 • آخري آرامگاهون
- 95 • حيدرآباد شهر ۾ سيد محمود شاهه بخاري جي آخري آرامگاهه
- ٽڪري تي قائم قديم شهر حيدرآباد جي اولهه واري هيٺاهين
- 105 • حصي جي تاريخ
- 121 • ميان محمد سرفراز ڪلهوڙي جو مقبرو ۽ آس پاس جا قبرستان
- 130 • حضرت سيد محبت علي شاهه بخاري رح جي درگاهه
- 140 • سيد مراد علي شاهه بخاري رح جي درگاهه
- سيد جمن شاهه رح جي درگاهه ۽ ان جي آسپاس درويشن جون
- 149 • آخري آرامگاهون
- 158 • حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ (حصو پهرين)
- 168 • حضرت سيد بوجالو شاهه رح جي درگاهه ۽ آسپاس ٻيون درگاهون

- 179 حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ (حصو ٻيو)
- حضرت محمود شاهه رحه ۽ فقير حاجي محمد حيات رحه جون
- 190 درگاهون قبرستان پناڻ ڪالوني
- 198 حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ (حصو ٽيون)
- نواب ولي محمد خان لغاري جو قبو ۽ ان جي آسپاس ٻيون
- 209 درگاهون ۽ قبرستان
- 219 حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ (حصو چوٿون)
- 231 تندو آغا اسماعيل شاهه ۽ پراڻو مقام
- 243 الهندي ڪچي جي تاريخ (حصو پنجون)
- 254 درگاه حضرت اشرف شاهه بخاري رحه
- حضرت سيد نهال شاهه، سيد ڏتل شاهه، سيد مراد علي شاهه
- 264 جون درگاهون ۽ قديم مسجدون
- 275 فقير جي پڙ جو تاريخي پسمنظر
- 287 الهندي ڪچي جي تاريخ (حصو ڇهون)
- 298 ناهين جو پڙ ۽ گولا اندازن جي پاڙي جو تاريخي پسمنظر
- 310 حيدرآباد شهر جون چاڙهيون
- 321 الهندي ڪچي جي تاريخ (حصو ستون)
- 334 ڪلهوڙا حڪمرانن جا مقبره
- 345 راجوليڪي ۽ تاجوليڪي جا مقبره
- 355 ڪينٽ حدن جي ڪجهه حصي جي تاريخ

ڪتاب جي باري ۾

حيدرآباد جو ماضي شاندار حال تباهه شده ۽ مستقبل غير اطمینان بخش آهي. هي سنڌوءَ جي ڪناري گنجي ٽڪر جي پاڪر ۾، ڦليلي ۽ پڇاريءَ جي دامن ۾ وسيل شهر. آبهوا جي لحاظ کان جنت بينظير جي اهميت رکندو هو. شام جو ٿڌڙيون هوائون جڏهن لڳنديون هيون ته بدن جو ٿڪ ۽ پگهر گم ٿي ويندو هو.

هن شهر تي ڪافي ڪتاب مرتب ڪيا ويا آهن، جن ۾ ڊاڪٽر قمر جهان مرزا جو لکيل ڪتاب ”حيدرآباد جو شهر - ٽالپرن جي دور ۾“، ڊاڪٽر حبيب الله صديقي جو ”تاريخ باب السلام سنڌ“، مير علي شير قانع جو ڪتاب ”تحفة الكرام“، مرزا قليچ بيگ جو ڪتاب ”قديم سنڌ“، غلام رسول مهر جو ڪتاب ”تاريخ سنڌ - عهد ڪلهوڙا“، خان بهادر خداداد خان جو ڪتاب ”تاريخ لب سنڌ“، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جو ڪتاب ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“، رحيمداد خان شيدائي مولائي جي ”جنت السنڌ“، مولانا دين محمد وفائي جو ڪتاب ”تذڪره مشاهير سنڌ“، ڊاڪٽر حبيب الله مرزا جو ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ قابل ذڪر آهن.

اِهو واقعي باعث فخر آهي ته مصنف محمد وارث عباسي صاحب مذڪوره ڪتابن جو حوالو ڏئي اهو ثابت ڪيو آهي ته هن ڪتاب جي لکڻ ڪلن اڳ تحقيق ۽ چنڊچاڻ لاءِ هن پنهنجي وت ۽ سٺ کان وڌيڪ محنت ڪئي آهي، ۽ ڪتاب کي علمي معلومات سان شاهوڪار بنايو آهي. اُن کان سواءِ عشرت علي، قمر الدين بهرا جج، تابش الوري، قاضي خادم هن شهر بيڪران تي پنهنجو قلم وهايو.

آهي. منهنجي آتم ڪهاڻي ”13 جولاءِ“ ۾ به ڪافي پاڙن، رستن گهٽين جو ذڪر ڪيل آهي.

هن ڪتاب جي خصوصيت هي آهي ته جن ولين، بزرگن، پيرن ۽ سيدن جي مزارن ۽ فقيرن بابت معلومات فراهم ڪئي وئي آهي، ان جو مثال ڪنهن به ڪتاب ۾ نه ملندو. هن ڪتاب جي پڙهندڙن کي حيدرآباد ۾ ڦهليل وسيع علائقي ۾ قائم قبرستان، مزارن، مندرن ۽ فقيرن جي آستانن بابت حقيقتن جي بنياد تي علم حاصل ٿيندو. خاص ڪري بوچالو شاه، ٺهال شاه، سانول شاه، خير شاه، ولايت علي شاه، ڀائي خان، پير پڪو محمود شاه بخاري، محبت علي شاه بخاري، قدم گاه حضرت علي عليه السلام عبدالوهاب شاه جيلاني، سيد حسين شاه جيلاني، گل شاه، مصري شاه، سيد چٽن شاه، سيد اشرف شاه، ميان سرفراز ڪلهوڙو ميان غلام شاه ڪلهوڙو عبدالنبي ڪلهوڙو سيد مراد علي شاه بخاري، مائي خيرِي يا خير النساء، سيد حاجي شاه بخاري، سيد جمن شاه، سيد سليمان شاه، سيد حڪيم شاه ۽ حاجي حيات شاه بابت سندن آخري آرامگاهن جي نشاندهي ٿيل آهي. مان نه ٿو سمجهان ته مون جهڙي ڪم علمي حيثيت واري ماڻهوءَ کي اهڙي مڪمل ڄاڻ هڪ ئي هنڌ ملي سگهندي ان لاءِ ڪئين ڪتاب پڙهڻا پون ها.

هي ماڳ، مڪان ۽ آستانه پنهنجو وجود وڃائيندا وڃن. شهر جي وڌندڙ آباديءَ جو راکاس هن ثقافتي خزانن کي ڳڙڪائيندو وڃي، جت مزارون هيون، اُتي سئنيمائون تعمير ٿي رهيون آهن، جت مقام هئا، اُتي شاپنگ پلازا ٺهندا پيا وڃن ۽ آخر اهو ڏينهن ايندو جڏهن انهن جو ماڳ صفحہ هستي تان مٽجي ويندو.

جناب محمد وارث عباسي صاحب ڪيرون لهڻي، جنهن انهن ماڳن، مقامن، مزارن ۽ آستانن کي هڪ هنڌ سهيڙي تاريخ تي وڌو احسان ڪيو آهي. آئنده جو مؤرخ هن ڪتاب مان روشني حاصل ڪري، هڪ نئين تاريخ مرتب ڪندو.

اسانجي نئين ٽهيءَ کي انهن پاڪ آستانن جي وجود جي ڪا به خبر نه آهي. جڏهن هي ڪتاب انهن نوجوانن جي هٿ تائين پهچندو ته انهن کي هڪ نئين دنيا نظر ايندي.

ڪتاب ۾ ماڳن ۽ مڪانن کان سواءِ مشهور شخصيتن جو ذڪر نهايت دلچسپ پيرائين ۾ ڪيو ويو آهي، جي حيدرآباد سان واسطو رکندا هئا، انهن ۾ مستري، حجام، تانگن وارا، لهر، واڍا، خطاط، حلوائ، اخبار نويس، شير فروش، دڪاندار فنڪار اداڪار ۽ رازا قابل ذڪر آهن.

مشهور پاڙا، جن جي تاريخي حيثيت آهي، نامور گهٽيون جتي املهه ماڻڪ سڪونت پذير هئا، عمارتون جن جي چٽسالي، دست نگاري لاجواب هئي، مسجدون جن جا محراب ۽ منارا روح پرور منظر رکندا هئا، منگهه جيڪي هوائن کي قيد ڪري پوست کي ختم ڪندا هئا، پراڻا باغ جيڪي اجڙي ويا، پراڻا وڻ جيڪي وڍجي ويا، کليل ناليون جن مان پنگي جهازو ۽ پيالا استعمال ڪري سون حاصل ڪندا هئا، پاڙن ۾ قائم هندن طرفان نلڪا ۽ حوض، خوبصورت چاڙهيون، ڌرم شالا، سئنيما گهر جيڪي زمين دوز تي ويا، گهوڙا گاڏيون ۽ بگيون جيڪي برق رفتار هيون، جانورن جا حوض، آسائش گهر، رقص ڪندڙ ۽ موڙ ڪائيندڙ رستا ۽ محفوظ فت پات جا احوال ڪتاب ۾ رقم ڪري انهن کي مصنف محمد وارث عباسي صاحب امر ڪري ڇڏيو آهي.

هي ڪتاب هر ڪتاب گهر علم جي پياسي، لائبريري ۽ اهل
 علم و هنر جي گهر تائين پهچڻ گهرجي. ان لاءِ عباسي صاحب کي اڃا
 وري محنت ڪرڻي پوندي. خدا کيس صحت، طاقت ۽ شڪستي عطا
 ڪري. آخر ۾ هن ڪتاب شايع ٿيڻ تي کيس مبارڪباد ڏيان ٿو.

5 جون 2014ع

محبوب ڀٽي

[رتائرڊ ڪنزرويٽر آف فاريستس]

المصطفيٰ ٿاڻون، 92/A،

فيز-II، قاسم آباد، حيدرآباد

محمد وارث عباسي ۽ سندس قلمي پور هيو

منهنجي سامهون ادا محمد وارث عباسي جو ڪمپوز ٿيل مسودو ڪتاب ”حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾“ ۾ آهي، جيڪو پڙهي مون محسوس ڪيو ته آءٌ ادا سان هر لمحي گڏ ٿي گڏ آهيان، ڇو ته اشرف شاهه جي اوتاري ۾ بلاول چاڙهيءَ کان اسان ٽن سنڌين جا گهر هوندا هئا. پهرئين اسان جو گهر، پوءِ ادا وارث وارن جو گهر، پوءِ محمد شفيع لغاريءَ وارن جو گهر، ٽئي گهر هڪ ئي قطار ۾ هڪٻئي سان ڳنڍيل هئا. تنهنڪري ننڍي هوندي ادا وارث، محمد شفيع، محمد عمر خلجي، محمد عيسيٰ خلجي، عبدالعزيز خلجي، ڪريم بخش خلجي، منهنجو وڏو ڀاءُ محمد اقبال چنا، هڪ ئي ويڙهي اشرف شاهه جي اوتاري جا ننڍپڻ جا دوست ساٿي ۽ پيچي هئاسين.

اسان جا ٻاهريان دوست هئا، نور محمد رند (نورل)، علي احمد جوهرائي (بابو)، خير محمد لالا، عبدالمنان ڪتري، محمد رمضان مهاجر، خالد قريشي (پشوري)، پکي پير جي حدن ۾ رهندڙ روڊ جي هُن پاسي، مدد علي سنڌي، ڪوڪر پاڙي جا منظور ڪوڪر، غلام رسول عرف منو ڪوڪر، شمس الدين شمو ڪوڪر، نثار هاليپوٽو غلام حيدر قريشي ۽ خاص گهڻو گهرا، حسين بخش چنا، رفيق احمد پٺاڻ (هي گاڏي کاتو جو آهي)، غلام شبير عرف نيني مستري، نبو سندس ڀاءُ ۽ ٻيا ننڍا وڏا گڏ رانديون ڪندڙ دوست، مون کي چٽي طرح ياد آهي ته اسان هڪٻئي جي عمرن جي ننڍ وڏائي جي باوجود لڪ چپ، اتي ڏڪر، لغڙ اڏائڻ، بلورن ڪيڏڻ، ايمپريس راند ڪيڏڻ، شرارتون ۽ حرڪتون ڪرڻ ۽ گڏ گهمڻ ڦرڻ لاءِ نڪرندا هئاسين. اسان سڀ پنڌ جا ماهر هئاسين. اُميدن

پيرڻي واري ميدان ۾ ڪرڪيٽ ڪيڏڻ ويڙهو هجي. پنڌ ٿي پنڌ عيد جي
 ڏينهن نوان ڪپڙا، نوان بوت پائي، ڪيسا خرچين سان پري ادا محمد
 وارث جي اڳواڻي ۾ محمد اقبال چنا، محمد شفيع لغاري محمد عمر
 خلجي، حسين بخش چنا، رفيق احمد پناڻ، خالد پشوري ۽ ڪجهه ٻيا
 دوست پنڌ ٿي پنڌ. عيد جي يلاري ۽ سڳوري ڏينهن نارا جيل گهمڻ ويا
 هئاسين. تڏهن اُتي ڪا چمڙي جي مل هوندي هئي، جنهن جي ڪري
 سڄي علائقي ۾ ڏاڍي ڌپ ڦهليل هوندي هئي ۽ اسان اها تيز تڪي بدبو
 برداشت ڪري. نارا جيل پهچي، جيل اندران گهمي ڦري آيا هئاسين ۽
 پوءِ اهو دوستن جو باهمت ٽولو پنڌ ٿي پنڌ جابلو رستو ڏئي ڪل پوڳ
 ڪندو. گانا ڳائيندو تازو ٺهيل ايئرپورٽ تي وڃي پهتو هو. ايئرپورٽ
 سڄو گهمڻ ۽ ڏسڻ کانپوءِ اسان کي بڪ لڳي هئي ته ڪنڊ وارا بسڪوٽ
 وٺي کاڌا هئاسين، پاڻي پيتو هئوسين ۽ بنا تڪڙ جي پنهنجي ڳهر
 جو طبيعت سبب خوشي خوشي، پنڌ ٿي پنڌ ڪي سنڌي ڪي اردو
 گانا جهونگاريندا واپس وريا هئاسين.

صفا ننڍا ٻار هئاسين ته اوتاري ۾ رانديون ڪندي گانا

ڳائيندا هئاسين. ڪورس جي صورت ۾:

1. چهلياميرانام، چهلياميرانام،

هندو-مسلم، سڪ عيسائي،

سب ڪو مير اسلام-

2. صندوق ۾ صندوق، صندوق ۾ گولي،

نڪل هي پڙي، دور ۾ معشوقن کي ٽولي-

3. سمجهڻ والي سمجهڻ گئے،

جو ناسمجهو اناڙي ۾-

4. يا خدا تقدير جو آهي، زمانو بي وفا.
5. نه مار منهنجي ڪڪڙ کي حرامزادي تون.
- (اهو گانو پوءِ ڪن جي اعتراض تي وڃائڻ تي بند ڪيو ويو هو)
6. ڪبھي آر، ڪبھي پار، جانے تير نظر۔
7. ننگڙا نماڻي دا، جيوين تيوين پالڻا.
8. بهار و پھول برساؤ، مير محبوب آيا ہے۔
9. دل میں چھپا کے، پيار کا سامان لے چلے۔
10. آءِ رات رات

11. من گھڙي مشتاق سان، جيئري جدايون ڪيم ڪر.

۽ پيا ڪي ڪيترائي گانا ۽ ڪلام رانديون ڪندي گهمندي
 ڦرندي پيا جهونگاريندا هئاسين. چڱي طرح ۽ چٽي طرح ياد اٿم ته
 ڪيئن نه ادا وارث جي اڳواڻي ۾ اسان منهنجي وڏي پيءُ محمد اقبال،
 محمد شفيع، محمد عمر ۽ ٻين قيصر سئنيما تائين پنڌ وڃي، دليپ
 ڪمار ۽ پريم نات جي مشهور فلم ”آن“ ڏٺي هئي.

اسان الهندي ڪچي جا گهڻو ڪري سڀ ڇوڪرا، ٻاراڻي
 وهي کان مٿه جو ڳولائو رولاڪ ۽ سياح طبيعت جا رهيا آهيون. اسان
 وٽ ڪيسي ۾ پئسا هجن يا نه هجن. ادا محمد وارث، ادا محمد شفي يا
 ادا عمر خلجي کي اوچتو خيال ايندو هلو ته ڪوتڙي هلون ۽ اسان
 سڀ خالي ڪيسن جي راضي، پنڌ پهچون. حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي
 پليٽ فارم ٽڪيٽ جا پئس نه، اٽڪل سٽڪل سان، لڪي، ڇيبي
 چڙهي پئون، مال گاڏي جي ڪنهن نه ڪنهن کليل گاڏي ۾ ۽ پوءِ اچي
 لهون ڪوتڙي ريلوي اسٽيشن تي. اُها گهمي ڦري متن ۽ نڪلن جا
 پاڻي پي پيٽ پري هٿ منهن ڏوٽي، تازا توانا ٿي، جي ڪيسي ۾ هوندا

ڪجهه آنا، پئس ته ڪا شيءِ ڪاٽي وري واپس ڪنهن ٻي مال گاڏي ۾
 حيدرآباد اسٽيشن ايندا هئاسين. دراصل ادا وارث، ادا شفيق، ادا عمر،
 ادا اقبال ۽ مون ننڍي لاکون ايڊونچر لائيف کي ڏاڍو پسند ڪيو آهي.
 ننڍي لاکون اسان جي طبيعت ۾ ڳولا- ڳولا، گهمڻ ڦرڻ، نت نيون
 جايون جڳهون، ماڳ، مڪان ڏسڻ ۽ اُتي موجود ماڻهن کان پڇا ڳاڇا
 جو جنون حاوي رهيو آهي. نت صفا ٻاراڻي وهي يعني پرائمري جا
 شاگرد ائين گهمڻ پيا. ڪوٽڙي شهر، بابا صلاح الدين جي مزار
 مبارڪ (اسان مان ڪيترن مون سميت بابا صلاح الدين کي حياتيءَ ۾
 ڏسڻ جو شرف حاصل ڪيو هو) ته ڪڏهن نٿو شاهه بادشاهه جي مزار
 مبارڪ تي بيهي پيا حيرت زده ٿيون. ها حيران ٿيڻ به هڪ انساني
 خصلت آهي ۽ ان حيرانيءَ کان پوءِ ڄاڻ حاصل ڪرڻ جي جستجو
 انسان جي اعليٰ خصلت آهي.

مان ائين ڪونه ٿو چوان ته اسان ننڍي هوندي حرڪتون يا
 شرارتون نه ڪيون. ها اسان پکي پير جي خدمت گذار فقير عبدالله کي
 گروپ جي صورت ۾ تنگ ڪندا هئاسون، ۽ پوءِ لکي، اُن جون
 گاريون ٻڌي لطف اندوز ٿيندا هئاسين. اڳواڻي ادا وارث ڪندو هو ۽
 اسان پري بيهي يعني ڳانو ڳائي عبدالله کي چيٽائيندا هئاسين.

”بيگاني شادي مين عبدالله ديوانا“

پوءِ هو ويچارو غريب مسڪين، اسان مان هر هڪ جي گهر
 وڃي دانهون ڏئي ايندو هو. پر اسان فيل مست چوڪرا پوءِ به ڪونه
 مڙندا هئاسين. ادا وارث، ادا شفيق، ادا عمر، ادا اقبال، ادا مٿان، ادا خالد
 مان ۽ ڪي ٻيا پاڙيسري چوڪرا، رات جو دير سان جڏهن فقير عبدالله،
 گهري ننڊ ۾ ستل هوندو هو ته کيس ڪٽ سوڌو ڪٽي پير- پير ۾ ڏئي،
 کليل گندي نالي جي مٿان سندس ڪٽ رکي ماڻ ڪري هليا ويندا

هٿاسين ۽ صبح جو فقير عبدالله پکي پير جي متولي ڇاڇا محمد يعقوب جوهرائي کي وٺي اسان جي گهرن تي شڪايتن جا دفتر کولي ڇڏيندا هئا، پر اسان سڀ انڪاري ٿي ويندا هٿاسين.

ادا وارث وٽ زبردست حاضر جوابي ۽ مزاحمت به هوندي هئي. خاص طور تي اوتاري جي ميدان ۾ گدامڙي جي وٺ جي هيٺان، پکي پير جي وڏي ميدان ۾ وڏي شاهي پيل جي وٺ جي هيٺان يا کوکر پاڙي ۽ فريد محلي ۾ مهاجر پاڙيسرين سان راند کيڏندي هو، جڏهن اهو چونڊو هئا ته توهان سنڌين کي اسان سٺو پائڻ سيکاري ته فوري طور ادا وارث شايد سندس ئي ٺاهيل هي ڪلام ڳائڻ شروع ڪندو هو:

”اجهو ڊگهي مٿي وارا آيا، جن ڪارا مرچن جا ڪتيا“

پوءِ ته اسان ٻيا سنڌي اُن سان گڏ ڪورس جي انداز ۾ اهو ڳائيندا هٿاسين.

”اجهو ڊگهي مٿي وارا آيا،

جن ڪارا مرچن جا ڪتيا.“

تڏهن اسان جا مهاجر پاڙيسري ڀڄي جان ڇڏائيندا هئا. اسان ننڍي هوندي اجو شاه کان ڪاٺ جون دلدلون ٺهرائي، سينگارائي، آس پاس جي پڙن تي محرم شريف ۾ پيا ويندا هٿاسين ۽ نظر نياز وٺي پيا کائيندا هٿاسين ۽ پوءِ دلدلن سان وڏا چڪر کائي گهر موٽندا هٿاسين.

پنهنجي پاڙي ۾ سبيل هڻي، چنڊو وٺڻ جا وڏا ماهر هٿاسين ته ڪڏهن ٻين سبيلن تان ٿيا ڪٿي اچي پنهنجي سبيل تي رکندا هٿاسين. پاڙي بلاول ڇاڙهي اشرف جي اوتاري ۽ پکي پير جي مزارن تي تمام ننڍي هوندي راند کيڏندي ليٽريون پائيندا هٿاسين ۽ مزارن جي مٿان چڙهي ويهي رهندا هٿاسين.

اسان حيدرآباد جي مشهور لڏي فقير کي، ڏاڍو پائيندا به هئاسين ته تنگ به ڪندا هئاسين. هُن کي سوتيلين سان ٻڌي امام جي دلدل ٺاهي، هُن کي دلدل واري انداز ۾ هلڻ، چلڻ جو چوندا هئاسين. هو فقير اسان ٻارن کي خوش ڪرڻ لاءِ ائين ڪندو هو جيئن سينگاريل دلدل ڪندي آهي.

اسان سفيد پوش، سفيد جسم، سفيد وارن واري (جنهن جا پوڙن ۽ ٻانهن جا وار به سفيد هوندا هئا) پکي پير جي باغ ۾ رهندڙ تمام وڏي عمر جي پر صحت مند لال بوتيءَ (پٺاڻ) کي تنگ ڪندا هئاسين، پر هي فقير چڙندو تمام گهٽ هو ۽ پنهنجي ڪم اڳڙين کي ميڙي ڳنڍيون ٺاهڻ ۾ مصروف هوندو هو. تنهنڪري اسان کي مزو ئي نه ايندو هو سولالابوتي اسان جو تارگيت گهٽ ٿيندو هو.

باقي هڪڙو غريب مسڪين شايد فقير جي پڙ واري پاسي کان ايندو هو. جنهن جي هڪ هٿ ۾ هر وقت ڪنهن بيماري سبب ڏاڍي لرزش هوندي هئي. اهو اسان جي پاڙي مان لنگهندو هو ته کيس ڊڳي، ڊڳي، ڊڳي، ڪري چيڙائيندا هئاسين. هو بيهي گاريون ڏيندو هو ته خوش ٿي پڇي ويندا يا لکي ويندا هئاسين. ٻيو هڪ وڏي شاهوڪار فئملي جو پٽ جيڪو D.C جي چاڙهي کان هيٺ روڊ وٽ پيٽرول پمپ ڀرسان رهندو اُن کي برڪ برڪ ڪري تنگ ڪندا هئاسين، پر اهو خوبصورت نوجوان جواب نه ڏيندو هو. اسان ڌرم شالا ۾ رهندڙ عجيب ۽ غريب ڪردار لڏي فقير جو رقيب راڌو کي به نه بخشيندا هئاسين.

اسان جي چوڪرائي تفريح جو هي انوکو ڪردار وڏن کي تهڪ ڏيارڻ تي مجبور ڪندو هو. سندس معصومانه انداز سان ڏنل گاريون ۽ بجا به اُن زماني ۾ ڏاڍو لطف ڏيندا هئا. ٻاراڻي وهيءَ ۾ رڳو

حرڪتون، رانديون، شرارتون نه هيون، پر هڪ سماجي سرشتي سان گڏوگڏ هلندڙ عمل به جاري وساري هئا، مثلاً روزا، نمازون، جاڳا، اوڙي، پاڙي جا ڪم ڪار وڌن جي عزت، شادي، غمي ۾ وڌن سان ٻانهن پيلي ٿيڻ، دعوتن جا سڏ، ڏيڻ، فوتگي جا پري پري تائين وڃي اطلاع ڏيڻ، ميت سان گڏ قبرستان وڃڻ جهڙا اهم فرض به شامل هوندا هئا.

جيئن ته اسان حيدرآباد جي مرڪز واري هنڌ الهندي ڪڇي جا رهواسي هئاسين. مشهور زناني اسپتال اسان جي گهرن جي ويجهو هئي. هندوستان مان آيل مهاجرن (خيراتي) جيڪي پڪي پير ۽ بلاول چاڙهي وٽ اچي رهيا هئا، جيڪي بابينون، لائون، اتي ڏڪر ٺاهڻ جي ڪري سڄي شهر ۾ مشهور هئا. تنهنڪري شهر جي مختلف پري توڙي ويجهو جي ڪيترن ئي چوڪرن سان اسان جي واقفيت ۽ شناسائي هئي ۽ ڪيترائي ٻين پاڙن جا خاص طور سنڌي چوڪرا اجو شاهه کان دلڊلن ٺهراڻن ۽ سينگارائڻ ايندا هئا. تازو سال ڏيڍ پهرئين مون کي مشهور صحافي اڳي پشوري پاڙي گول بلڊنگ وٽ رهندڙ هاڻي قاسم آباد ۾ رهندڙ دستگير پتي گڏيو ته سلام دعا کانپوءِ پڇيائين سليم تون اجو شاهه واري گهٽي ۾ رهندو هئين نه؟

مون چيو ته ها، چيائين اجو شاهه کان مون ننڍي هوندي دلڊل ٺهرائي هلائي هئي ۽ هن جون سينگاريل سبيلون به ڏنيون هيون. پوءِ پڇيائين وارث ۽ شفيع ڪٿي آهن؟ ٻڌايومانس ته وارث اڄڪلهه حيدرآباد جي درگاهن ۽ شهر جي تاريخ پيو لکي ۽ شفيع پنهنجي اخباري استال مان گذر سفر ڪري رهيو آهي. چيائين تنهنجو وڏو ڀاءُ به هو ٻڌايومانس ته اهو 2011ع ۾ وفات ڪري ويو آهي، پوءِ هن سان ڪاوش ۾ ڇپجندڙ سندس ڪالمن بابت ڳالهائيم. تنهن تي هو ڏاڍو خوش ٿيو پوءِ هن کان موڪلايم. اجو شاهه تمام سٺو ڪاريگر

هو. دراصل هو ڪاٺ گهڙڻ جو هڪ بهترين آرٽسٽ هو. هو لائن جي ڳڻهين کي گهڙڻ، سنهو ڪرڻ (مڪڻ ڪرڻ) جو به ماهر هو ته مانجوبه ڏاڍو سنو ٺاهيندو هو. اسان پنهنجي ننڍپڻ کان ئي حيدرآباد جي درگاهن جي ميلن ۽ عرسن جي موقعن تي گڏ هوندا هئاسين. حيدرآباد جا مشهور ڪردار، لطيفو (عبداللطيف ڪٿري)، نانا شيدي، مولو شيدي (باڪسر)، الهه بخش ڪوڪر (نانا ڪوڪر)، امام بخش ڪوڪر، منشي قمر الدين (گول بلڊنگ وٽ)، بشير ڀائي مهاجر (مارواڙي) بلاول چاڙهي وارو، محمد يعقوب جوهراڻي پڪي پير وارو، پاڪستان نهڻ کان اڳ ۽ ٿورو پوءِ پڪي پير ۾ ڪي پراڻا سنڌي رهواسي ڪثرت (ورزش) به ڪندا هئا. اسان جي دؤر ۾ سٺ جي ڏهاڪي دوران هڪ ورزشي ڪلب هو، جنهن ۾ پاڙي جا سنڌي توڙي مهاجر نوجوان ڪثرت يا باڊي بلڊنگ ڪرڻ ايندا هئا، جيڪي اسان کان عمر ۾ وڏا هئا، جنهن جو مک اڳواڻ نثار مارواڙي هو، جيڪو گاڏي کاتي ۾ مشهور سنو وائيت ڊرائي ڪلينر واري مختيار جو وڏو ڀاءُ هو ۽ پڪي پير اندر ٺهيل گهر ۾ رهندو هو.

اسلامي ڊرائي ڪلينر جي مالڪ جا پٽ، عبدالمنان ۽ عبدالغفار ڪٿري به ڪثرت ڪندا هئا خاص طور تي بخاري شاهه ڪوڪر پاڙي واري ميلي ۾ ننڍا توڙي وڏا فنڪار ايندا هئا. اُستاد محمد يوسف، بلاول بيلجم، جي. ايمر پلپلي، قادر بخش (قادو شيدي)، ابو بلاول اداڪار، قربان جيلاني اداڪار، محبوب عالم اداڪار، مشتاق چنگيزي اداڪار، ڪامران ڀٽي صداڪار، پروانو ڀٽي صحافي ۽ شاعر، سينگار علي سليم ۽ ٻيا ننڍا وڏا فنڪار اسان اُتي ڏٺا. پڪي پير جي ميلي تي ۽ مڪي شاهه جي ميلي خاص طور تي شيدي ۽ مڪراني، جنگلين وارا ڪڪن ڪانن، پتن وارا مختلف لباس پائي، جسم تي

اڃا، ڪارا، ڳاڙها، ٻيلا ڇت ڪڍي ڪنهن وارا تاج پهري، هنبو چيون هئندا، ڪڏهن مغرمان تي ته ڪڏهن ڏهلن، شرانين تي نچندا ٿيندا، جنگلي آواز ڪيندا، بهترين رقص ڪندي نظر ايندا هئا. نچڻ مهل سندن انگ انگ نانگن وانگر پيو وڙ وڪڙ ڏيندو هو ۽ ڏسندڙ کي ڏندين آڱريون. اچي وينديون هيون. اهڙي ريت شهر جي ٻين ميلن ملاڪڙن ۾ اسان جو گڏيل يا جدا جدا جوڙ پيو هلندو هو. ڪوڪر پاڙي ۽ تندو آغا جون وانجهي جون ٽيمون تمام گهڻو مشهور هيون. انهن جا پاڻ ۾ ۽ شهر جي ٻين ٽيمن سان مقابلا ۽ تورنامينٽ اڃا به ذهن جي ڪينواس تي چٽن رنگن جيان موجود آهن. جڏهن حيدرآباد شهر جو مشهور DC اسدالله انٽر هو.

تڏهن هن جي سهڪار سان وانجهي راند جي هڪ وڏي تورنامينٽ گورنمينٽ هاءِ اسڪول نڌ گول بلڊنگ ۾ لڳي هئي، جنهن ۾ ڪيترين ئي وانجهي جي ٽيمن حصو ورتو هو.

آءُ جڏهن ماضيءَ ۾ ٽي هٿان ٿو نه ڄاڻ ڪيترا واقعا ذهن تي تري اچن ٿا، ادا وارث کي ننڍي هوندي کان ئي هڪ منفرد سڃاڻپ هئي، ڇو ته هو اسان ننڍن ڇوڪرن کي ۽ سندس هڪ جيڏن کي نت نين شين کان آگاهي ڏياريندو هو. اسان سندس ڪيترن ئي نون ڪمن ۾ ڀاڱيوار ۽ پيڇي به ٿياسين ته رانديون به ڪيون سين. جڏهن ادا وارث پنهنجي والد جي ڪير جي دڪان تي ويهڻ شروع ڪيو هو تڏهن ڪيس بن قسمن جا شوق جاڳيا، هڪ بينجو سڪي وڃائڻ جو پيو راڳ سمجهڻ ۽ ڳائڻ جو انهن ڏينهن ۾ آءُ وٽس تمام گهڻو ويندو هوس، ڇو ته بينجو ٻڌڻ، وڃائڻ سڪڻ ۽ راڳ ٻڌڻ ۽ سڪڻ جو ٿورو ئي سهي، پر شوق مون کي به هو آئون جڏهن پريڪٽسنگ اسڪول فار ٽريننگ سنڌ ۾ پرائمري پڙهندو هوس ۽ دوستن سان ڪيل پنٽ اسڪول

ايندو ويندو هوس. تڏهن خانبهادر ڊاڪٽر عبدالعزيز عباسي جي اسپتال ڀرسان پيل جي وٽ ۽ ڪمند جي رس واري جي سامهون هڪ ننڍي دڪان ۾ ڪو مستري ويهندو هو. جنهن کي ڪم ڪندي گهٽ بينجو وڃائيندي مون گهڻو ڏٺو. ائين بينجو جو آواز موسيقيءَ جو ساز منهنجي دل جي قرار جو سبب مائٽ. لاءِ ادا وارث جي دڪان تي ويندو هوس جتي اُستاد فيض محمد مڪراني ۽ ادا وارث کي بنجو وڃائيندو ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جو ڪيترائي ڀيرا موقعو مليو. دڪان تي وڃڻ جو سبب اُها يادگار فورڪلر وال پينٽنگ به هئي جيڪا آرٽسٽ چاچا غلام حيدر عباسي (وارث جو والد) جي ٺاهيل هئي. جنهن ۾ شهيد ذوالفقار علي ڀٽو هڪ گهوڙي تي سوار آهي ۽ سندس هٿ ۾ پيپلز پارٽي جو جهنڊو آهي ۽ پويان عوام جو نه ڪٽندڙ سلسلو آهي. اُتي اڪثر اهڙا فنڪار ڪير پيئڻ يا ڪچهري ڪرڻ ايندا هئا. جن جو تعلق ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تي ڳائڻ ۽ موسيقي وڃائڻ سان هوندو هو. تنهنڪري اهو ادا وارث مون کي گهمڻ ڦرڻ واري وارت کان انتهائي مختلف ۽ هم خيال لڳندو هو. اُتي دڪانداري ڪندي ادا محمد وارث ڪنهن راڳيءَ يا موسيقار جي اچڻ تي مشهور سنڌي ڪلام به جهونگاريندو هو. مون کي ته سندس والد صاحب جا جهونگاريل سنڌي ڪلام به ڪنن ۾ رس اُوتِي رهيا آهن. پر تڏهن سندن گهر ڀرسان رهندي آئون تمام ننڍو هوس شايد اسڪول جي پهرئين يا ٻئي درجي ۾ مس هوس.

تڏهن هڪ اهڙو شخص جيڪو راڳ سان روح ريجھائيندڙ قلم ۽ برش سان مصوري ڪندڙ ورهاڱي کان اڳ پکي پير جي آکاڙي ۽ ڪسرتي جوان رهيو هجي. (چاچا غلام حيدر عباسي قدآور ۽ ڪسرتي بدن جو هو) اُن جي ڀت وارث ۾ به ڪي خوبيون هونديون نه.

جو هو ننڍي وهي کان انتهائي منفرد انداز سان زندگي گذاري رهيو هو. هن ۾ پنهنجي پيءُ جيان سياسي شعور به تمام گهڻو هو ۽ هن پيپلزپارٽي جي ٺهڻ کان وٺي ان جو ڀرپور ساٿ ڏنو هو. ۽ ڳوٺ جهنڊي ناريجي جو ڊيو مالائي قسم جو ڪردار ذوالفقار علي ڀٽو جو شيدائي، عاشق ۽ زبردست ورڪر، جوشيلو جوان مرد عهديدار الله ڏنو ناريجو (اي- ڊي- ناريجو) جڏهن عبرت اخبار ڪڍي اڪثر ادا وارث سان اوتاري ۾ يا سندس دڪان تي ملڻ ايندو هو ۽ پوءِ ٻئي گڏجي مقامي صوبائي ۽ مرڪزي پيپلز پارٽي جي اڳواڻن سان ملندا رهندا هئا، سندس اهو سياسي دؤر انتهائي مصروف رهيو ۽ مون محسوس ڪيو ته ادا محمد وارث هاڻي وڏو ٿي مڃڻ واري آهي، ٻيو ته منهنجو لاڙو ننڍي لاکوئن قوم پرست سياست ڏانهن هو ان لاءِ آئون وري وڃي ٻئي پاڙيسري دوست مدد علي سنڌي جو ساٿاري ٿيس، ان کان اڳ 1970ع جي ڏهاڪي کان آئون منظور چيمبرز ۾ ٽينڊر سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻين ۾ ويندو رهندو هوس ۽ 1965ع کان ريڊيو جي ٻارن جي ٻاري ۾ اسڪول ۾ تقريرون ڪندو هوس، مضمون لکندو هوس ۽ ڪلاس ۾ ڪهاڻيون ۽ شعر پڙهندو هوس.

ادا محمد وارث پيپلز پارٽي جي پهرئين اليڪشن ۾ هڪ ورڪر طور ڀرپور حصو ورتو اسان جي حلقي ۾ مير اعجاز علي ٽالپر ۽ قاضي محمد اڪبر جا سياسي جلسا ۽ جلوس تمام گهڻا ٿيندا هئا، قاضي عبدالقيوم روڊ واري جلسي ۾ معراج محمد خان ڪنيز فاطمه طارق عزيز ۽ مولانا ڪوثر نياڙي جون تقريرون حيدرآباد جي شهرين کان ڪڏهن ڪين وسرنديون ۽ اهو دؤر ادا محمد وارث جي سياسي وابستگي دلچسپي ۽ گم ڪار جو ابتدائي دؤر هو جئين ته سندس ڪير جو دڪان هڪ ننڍڙي اوطاق هو، جنهن جي وچ تي ڪاٺ جا

تختا لڳل هوندا هئا اُهي هٽاڻبا هئا ته هيٺ هڪڙو استور هوندو هو جنهن ۾ ڪاٺين جا گهٽڪا، ڪوٺلو يا ٻيو دڪان جو سامان رکيل هوندو. پڪي پير چاڙهي جيڪا هاڻي ريشم گلي بنجي چڪي آهي، انهيءَ جي منڍ تي هڪ پهلوان کير وارو هوندو هو ۽ اُن جي ڀرسان ئي پوءِ ڪيئي اڪبر به کلي هُئي، جيڪا ڪجهه سال هلي پوءِ دڪانن جي مارڪيٽ بنجي وئي.

سو ڳالهه پي ڪيم ته اُن پهلوان مهاجر کير واري وٽ به ماڻهو ايندا هئا، پر کير پي هليا ويندا هئا، پر ادا وارث جي دڪان تي ايندڙ سنڌي سباجهڙا کير پيڻ، ڏونري سان ڊبل روٽيون، يا نان کائڻ کانپوءِ گهڻي دير وينا هوندا هئا. ڪچهري ۽ گفتگو جا گوهر گستاخا ادا محمد وارث به ٻڌندو رهندو هو ۽ ڏسندڙ ٻڌندڙ شيون هن جي شعور کان لاشعور ۽ پوءِ تحت الشعور ۾ وڃي استور ٿينديون هيون، ۽ هاڻي جڏهن هُن حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني لکيو آهي، ته هُن جي حافظي جي تحت الشعور ۾ محفوظ شين کي ڪڍي نروار ڪيو آهي، انسان جو ماضي هُن جو تمام وڏو ۽ قابل ڀروسو اُستاد رهيو آهي، ادا محمد وارث الهندي ڪڇي ۽ حيدرآباد جي گهڻي گهڻي گهمي آهي، پنڌ ئي پنڌ اها حيدرآباد سائين محمد ابراهيم جويو ع-ق شيخ، مراد علي مرزا، پروان پٽي، امداد حسيني، مدد علي سنڌي، نثار حسيني، نصير مرزا، مون ۽ ٻين ڪيترن ئي اديبن پنڌ ئي پنڌ گهمي آهي، پر ڇا ته شاندار واقعا منظر ۽ دؤر قاضي خادم پنهنجي يادگيري ۾ بيان ڪيا آهن. ڇا ته جاگرافي، تاريخ، زميني حقيقت علمي، ادبي، سياسي ۽ سرشتي جي جوڙجڪ عام خاص ۽ وچولي طبقي جي حالتن، واقعن گم ٿيل ۽ لڪل حقيقتن کي ادا وارث ظاهر ڪيو آهي، جو ڪمال ڪري حيدرآباد جي اها ٽيڙ، تڪر حافظي پروان پٽي ۽ قاضي خادم به

اڃا ظاهر نه ڪيو آهي، ڇو ته پرواڻي وٽ اخباري رڪارڊ ۽ وسيع علمي، ادبي حلقو موجود، ريڊيو ۽ اخبار ۽ وڌن نالي وارن ماڻهن سان ٿيل ملاقات جي هر وقت سهولت موجود قاضي خادم بهترين صحافي اديب، تعليم دان، اعليٰ عهدن تي رهندڙ اعليٰ تعليميافته ۽ رڪارڊ ۾ هر شي ۽ رڪنڊڙ مثلاً ڊائريون، دعوت ناما، تصويرون تمام گهڻا ملڪي ۽ ٿورا غير ملڪي دؤرا ريڊيو T.V چينلز ٽيپ رڪارڊ ڪئمرا، قلم ڪاغذ ۽ ڄامشوري جي هوائن جو هڳاءُ، درسگاهون ۽ لائبريون سندس مطالعي ۽ مشاهدي لاءِ موجود رهيون آهن، پر هتي هڪ شخص وٽ پنهنجو ننڍپڻ، عام تعليم ۽ عام نوڪري، پر نوڪري تان رٽائرڊ ٿيڻ کانپوءِ هن جو ماضي جي سمنڊ ۾ ٽٻي هنئي آهي ته الاءِ ڪيترا ناياب گوهر ڪڍي ٻاهر آندا اٿس، انهيءَ لاءِ ڪيس جس، شاباس، جيتري به ڏجي گهٽ آهي، اُن سلسلي ۾ هُن تاريخي ڪتابن کي ورائي، ورائي پڙهيو به آهي.

الهندي ڪڇي جي اهم واقعن ۾ هي به هڪ نه وسرندڙ ڏڪارو واقعو آهي، جڏهن سن جي ڏهاڪي ۾ لجپت روڊ جي اورائين پاسي عبدالطيف ڪتري (لطيفي) ڪوڪرن جي ونجهه وٽي تيمر جي مقابلي ۾ محمدي وانجهي تيمر ٺاهي هئي، هي تيمر پنهنجن بهترين رانديگرن جي ڪري جلدئي مشهور ٿي وئي هئي، هن تيمر جو اُن ئي علائقي ۾ ئي رهندڙ اهم رانديگر نالي الياس هوندو هو ۽ ڪوڪر پاڙي جو هر دل عزيز نوجوان محمد اقبال ڪوڪر سندس گهاٽو دوست هوندو هو. ٻئي پاڙي جي هڪ چوڪري تي عاشق هئا، پر هڪٻئي سان ڳالهه نه ڪئي هُئائون، پوءِ هڪ ڏينهن الياس اقبال کي اُن وٽ ڏسي ورتو ۽ جذبات ۾ اچي گوليون هڻي ڪيس قتل ڪري ڇڏيائين، الياس ان قتل ڪيس ۾ گرفتار ٿيو، ڪيس ڊگهي قيد جي سزا

آئي هئي. جيڪا هن ناراجيل ۾ ڪاٽي هئي، پوءِ خبر ناهي ته هو ڪيڏانهن هليو ويو.

سٺ جي ڏهاڪي جي آهر واقعن مان شهر حيدرآباد ۾ هڪ رکشا ڊرائيور جي قتل کانپوءِ سڀني رکشا وارن پنهنجن پنهنجن رکشائن ۾ چڙهي احتجاجي ريلي ڪڍي حڪومت کان انصاف وٺڻ جي پريور گهر ڪئي هئي، اسٽيشن روڊ تي رکشائين جي هڪ ڊگهي قطار ٺهي وئي هئي، اهڙي ٻڌي رکشا وارن ۾ وري نظر نه آئي آهي، اُن دور ۾ مشهور فنڪار جي ايمر پبليڪي به رکشا هلائيندو جيڪو پڻ اُن احتجاجي ريلي ۾ پنهنجي رکشا سان گڏ هلي رهيو هو. ادا وارث ۽ اسان جي سانڀر ۾ ڪوه نور سينما، وينس سينما، بمبنيو سينما، هل ٽاپ سينما، چانڊني سينما، اوڊين سينما، سرفراز چاڙهي، سچل آرٽس ڪاليج، نئين پل، گول بلڊنگ هوٽل اورينٽ، فاران هوٽل منظور چيمبرز جون تياريون شروع ٿيون ۽ اُهي ٺهي راس ٿيون، ادا وارث ۽ اسان فلمون گڏ ڏنيون، محرم شريف جون مجلسون ۽ پڙڏنا، منهنجا ان دور ۾ ٻيا پاڙيسري دوست هئا، ڪريم بخش خلجي، عبدالعزيز خلجي، محمد عيسيٰ خلجي، غلام مصطفيٰ خلجي، يونس مهاجر، سو اسان ننڍي لاکون ٽي رولاڪيون ڪيون آهن، اشرف شاهه جي اوتاري ۽ پڪي پير جا ننڍا چوڪرا بنا ڊپ ڊاءِ جي حيدرآباد شهر جون ۽ لطيف آباد جون حدون، پنڌ، سائيڪلن ٽانگن، ڊبل بسن ۽ پوءِ مٺي ٽيڪسين ۽ رکشائن ۾ پيا گهمندا هئا، حيدرآباد توڙي لطيف آباد جون سينمائون بهترين تفريح گاهون هيون، پريم پارڪ وٽن، گلن، ڦلن سان ڳنڍيل هوندو هو ويهڻ لاءِ ڪاٺ جون بينچون ۽ ساٿو چير هوندو هو صبح ساجهر اولهه واري ڪنڊ کان هڪ آکاڙو هوندو هو، جنهن ۾ پهلوان اچي ورزش ڪري ڪشتي وڙهندا هئا، پکين جون منڙيون

منڙيون ٻوليون ۽ لاتون روح ريجهاينديون هيون، اڄ سڀ ڪجهه ختم ٿي ويو آهي. حيدرآباد کي ٻاهران آيل آبادي ڪيترو نه تبديل ڪري ڇڏيو آهي. اُها سونهن، سوييا، سڀيتا، آلاءِ ڪيڏانهن وڃي هلي، حيدرآباد جو حُسن، عامل ڪالوني جون وڏيون وڏيون پٿريلين پر خوبصورت عمارتون، بلڊر مافيا جي وَر چڙهي، پلازائن ۾ تبديل ٿي رهيون آهن. پنجاهه ۽ سٺ جي ڏهاڪي ۾ حيدرآباد جي وڏن روڊ رستن تي صبح شام چنڪار ٿيندو هو. پنگي ٻهرا ڏئي روڊ صاف ڪندا هئا، پير جا وڏا وڻ گهاٽا وڻ ڇانو ڏيندا هئا ۽ اسان اکين سان ڏٺو ته ڪي الله لوڪ، مخلوق خدا سان محبت ڪندڙ پراڻا ماڻهو صبح سوڀر هيرآباد کان وٺي تلڪ چاڙهي فوجداري، روڊ ۽ اسٽيشن روڊ تائين ڦهليل پيل جي وڻن جي پاڙن ۾ جيتن ۽ پڪين لاءِ ڪنڊ، ٻاجهر يا چانور رکندا ويندا هئا، زندگي ۾ امن، محبت پري انسان ۽ جانورن سان دوستن جهڙي هئي، گهوڙن ۽ گڏهن جي پاڻي لاءِ شهر ۾ ڪيترائي حوض ٺهيل هئا، پر هاڻي ڇاڻي رهيو آهي ۽ اڳتي ڇا ٿيندو. ڪاش! اها سوچ اسان جي پراڻن رهواسين يعني وڏن کي پهرئين ٿي هجي ها، ته اڄ اهي ڏينهن نه ڏسون هان.

ادا وارث جيڪو ماشا الله هينئر 63 يا 64 سالن جو هوندو جنهن جي نظرن جي سامهون شهر حيدرآباد جا ڪيئي اهم واقعا گذريا آهن. هُن کي گول بلڊنگ وارو باغ به چٽو ياد آهي، ته اُن سامهون ڪوٽڙي ويندڙ بسن جو اڏو به 50 ۽ 60 جي ڏهاڪي ۾ بس اندر سفر ڪندڙ غريب ڪولهيائين باگڙيائين ۽ پيل عورتن کي خالي سيت هوندي به هيٺ پٽ تي ويهي سفر ڪندي هُن به ڏٺو هوندو ته مون به، ان دؤر ۾ گهٽ ذات وارا هندو يا پنگي هوٽلن ۾ ويهي نه سگهندا هئا، تنهنڪري انهن کي کاڌو سندن ٿانون ۾ ۽ پاڻي پڪ ۾ پياريو ويندو هو.

هاڻي دؤر اهڙو به بدلجي ويو آهي جو اهو سڃاڻڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو آهي ته ڪير هن سفيد پوشي جي پٺيان لڪل آهي، انسان، حيوان يا شيطان، انساني لباس ۽ طور طريقا سندس تهذيب، تمدن ۽ سڃاڻپ جو حصو هئا، هاڻ انسان پنهنجي اصل سڃاڻپ وڃائي ويٺو آهي.

هتي آئون هڪ ڀيرو ٻيهر اهو ٻڌائيندو هان ته ڪنهن به انسان جي اعليٰ عمل جي پٺيان ان جو ماضي لڪل هوندو آهي، ماضي، استاد، رهبر، ۽ آئينو ڏيکاريندو آهي، ماضي جي آرسِي ماضي جي ٿڪَ حال ۽ مستقبل جو تسلسل ۽ ڳانڍاپو سمجهڻ لاءِ مون کي هڪ ڀيرو وري ماضيءَ ۾ وڃڻو پيو، 1960ع جو ڏهاڪو هلي رهيو آهي، اسان پاڙيسري ننڍا وڏا دوست رات جي وقت فاطمه اسڪول جي ڀت تي پرندڙ بلب جي روشني هيٺيان، موجود آهيون، اسان مان ڪن جي هٿن ۾ لائل جتيون آهن، ته ڪن جي هٿن ۾ ڊگها ڪانا جن جي منڍ تي سڙي ڪپهه ويڙهيل آهي، جنهن تي مڇر يا مڪيون اچي سگهن ٿيون، ڪانا جهليندڙ قد جا ڊگها ۽ عمر جا وڏا دوست اهڙي ته اٽڪل اسان ڪانا لوڏين ٿا جو مڇرن جو شڪار ڪندڙ ڪرڙيون (چڇيون) آهستي هيٺ لهن ٿيون، مون سميت ٻيا ننڍا چوڪرا وات ڦاڙي ڏسن ٿا ته اهو ڇا پيو ٿئي، ۽ جئين ڪرڙي ٿورو هيٺ لهي ٿي ته ان کي پادرن جو سٽڪو ٿي وڃي تو ڪا ڀت تي ته ڪا هيٺ ڪري مري وڃي ٿي، اها راند هئي؟ مڇرن ۽ مڪين جو بچاءُ هو؟ يا زهريلي ڪرڙي سان نفرت جا اظهار؟ اهو عمل بس ڪجهه ڏينهن ئي هليو هو، پر ان جي پٺيان اسان جي ڪهڙي دوست جو دماغ هو، جو هو ٻين ننڍن ۽ هڪ جيڏين دوستن کي ڦاٿل ڪري، ڪرڙيون مار ٿي ويو هو، بحر حال زندگي جا نيڪ واقعا، ڪي ارادتن ته ڪي غير ارادي طور انفرادي يا اجتماعي ڌرتي گذرندا آهن ۽ ورهين پڄاڻان اهو خيال ايندو آهي ته اهو اسان - ڪيو هو؟!

پر ڪي ڪي ڪم وري ٻاراڻي وهي ۾ به ڏاڍا سٺا ٿي ويندا آهن. جئين فيلڊ مارشل ايوب خان جي دؤر ۾ ڪتا مار مهم جو زور هو ميونسپل وارن وٽ لوهي شيخن جي پيچرن واري هڪ گاڏي هوندي هئي جمعدار پنگي هتن ۾ وڏيون لوهي ڪوڙڪيون ڪٽي شهر جي رولو ڪتن کي پڪڙي اُن پيچري ۾ بند ڪندا هئا ۽ پوءِ شهر کان ٻاهر وڃي ذهريلو کاڌو ڪارائي انهن کي ماري ڇڏيندا هئا، اسان کي انهن تي ڏاڍو رحم ايندو هو ڇو ته اهي ئي ڪتا ڏينهن جو اسان جا دوست ۽ رات جو گهرن ۽ گهٽين جا چوڪيدار هوندا هئا، ورلي ڪو ڪتو چتو ٿيندو هو يا سندس ڏاڙهڻ جو واقعو ٻڌڻ ۾ ايندو هو پر هي ڪتا مار مهم به روز جو معمول هو تنهنڪري اسان ميونسپل وارن جي اُن پيچري واري گاڏي يا پنگين جي هٿ ڪينچين جهڙي ڪوڙڪي ڏسي پنهنجي پاڙي جي ڪتن کي ڊوڙائي ٻئي پاسي وٺي ويندا هئاسين، ۽ پنگي ناڪام ٿيندا هئا ته اسان خوش ٿيندا هئاسين. ادا وارث کي ياد هوندو ته اسان ننڍي هوندي گڏيل طور تي هڪ ڪتو پاليو هو جيڪو اسان سان ڏاڍو هري ويو هو. اُن جو نالو اسان درو رکيو هو ادا وارث سميت هو اسان سڀني جو هڪ وفادار حيوان دوست هو. اُن جو اسان ڏاڍو خيال ڪندا هئاسين.

ادا وارث وارن وٽ پڪي پير چاڙهي تي هڪ اوطاق به هئي، جنهن ۾ اڪثر سندس اسڪولي ۽ پاڙيسري دوست به اچي ڪچهريون ڪندا هئا. فوجداري روڊ واري هڪ گهٽي ۾ وارث جو هڪ دوست رهندو هو جيڪو محرم شريف ۾ شرنائي واري سان گڏ ڏهل وڃائيندو پڙ سان گڏ هلندو هو ۽ ڪتي سرڪاري ملازم به هو اهو ادا وارث وٽ اوتاري ۾ ملڻ به ايندو هو.

پهرئين محرم تي اشرف شاهه جي اوتاري مان مان محمد آچر لغاري جو پڙ نڪرندو هو دل دل اوتاري ۾ سڄائي ويندي هئي ۽ اسان

اهو سالن جا سال منظر ڏٺو پر آس پاس جي ڪيترن ئي علائقن مان
 نڪرندڙ دلدن کي سڄڻ تيار ٿيڻ مهل ڏٺو ته آخر ۾ اچي مولا علي جي
 قدمگاهه تي نهر ٿيندي به ڏٺو. تازين ۽ تابوتن کي شهر مان لنگهندي
 ڏٺو ته ڦليلي ۾ نهر ٿيندي به ڏٺو رسالا روڊ کان جتي هيٺي رضا بڪ
 اسٽال آهي، گهٽي ۾ اندر اچيو ته منڍ کان هڪ پٺاڙ جي مانڊڻي
 هوندي هئي، جنهن تي ويهي هونسوار وڪڻندو هو. گهٽي ۾ اندر گهڙيو
 هو ته ساڄي هٿ تي چاڪين (خلجين) جو تيل جو پراڻو گهاٽو هوندو
 هو جيڪو اڄ به جديد انداز سان موجود آهي، اهي چاڪي اسان جي
 پراڻي پاڙي وارن چاڪين جا ويجهه ماٺ آهن، انهيءَ گهٽي جي کاٻي
 هٿ تي محمدي مسجد آهي پوءِ روڊ جي هن پاسي پراڻو آفيم جو گتو
 هو جنهن برف واري جو ذڪر ادا وارث ڪيو آهي، برف واري جي
 پير سان ئي ورهين کان وٺي هڪ سنڌي مڇي ڪپائيندو آهي، هاڻي برف
 واري وٽان ئي اوڀر ڏانهن گهٽي ۾ هلبو ته هڪ به دڪان ڇڏي شاهه
 محمد سومري جي سڄي گيهه جو دڪان هوندو هو سڄي سنڌ ۾
 سندس دڪان جي هاڪ هوندي هئي، ۽ گهٽي ۾ پري پري تائين سڄي،
 ديسي گيهه جو خوشبو پکڙيل هوندي هئي، هن وٽ نج ماڪي به ملندي
 هئي، هن کي به پٽ هئا، هڪ بصر پيو غلام محمد، بابا جو ۽ خان
 صاحب عبدالله چنا جي پٽن جو دوست منشي محمد اشرف سومرو
 سندس ناني هو هنن جو ڳوٺ پياري ڳوٺ اسٽيشن جي ويجهو هو.

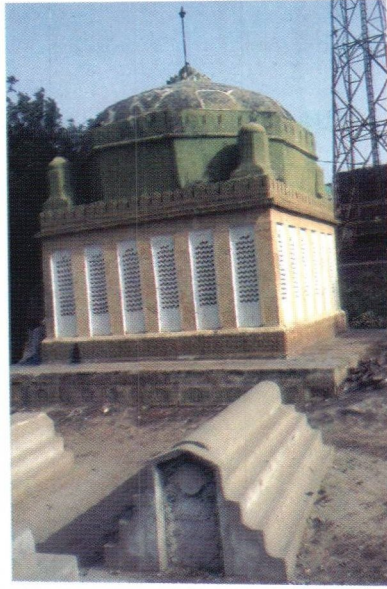
بصر ڏاڍو سُهڻو جوان هو. گورنمينٽ هاءِ اسڪول سوسائٽي ۾
 پڙهندو هو. ملهه وڙهڻ جو ماهر هو ۽ هر عمر ڪوڪر دوستن شمو ۽ مٺوءِ
 سان ملهون وڙهندو هو. قدرت ڪيس سونهن سان گڏ خوبصورت آواز
 سان به نوازيو هو. هو جڏهن رات جو فاطمه گرلز اسڪول جي ٺهيل
 سيمينٽ جي بينچ تي اسان پاڙيسرين سان گڏ ڪچهري ڪندي اسان
 مان ڪنهن جي فرمائش تي پنهنجي پُرسوز مٺڙي آواز ۾ هي گانو

تو جو نه ٿي ٿو ڪجهه بهي نه ٿي ٿي،

يه ماناڪه محفل حسين ٿي جو ان ٿي.

ڳائيندو هو ته رستي تي هلندڙ ماڻهو بيهي اوستائين کيس
ٻڌندا هئا، جيسين اهو گانو پورو نه ٿئي، جلد ئي نوجواني ۾ هن کي
عشق جي اهڙي ته چوٽ لڳي جو هي ڪيترائي سال پنهنجي حال ۾ نه
هو نيٺ هڪ تيز برسات واري رات بجلي جي ڪرنت لڳڻ سبب
سندس زندگيءَ جو ڏيئو اجهامي ويو، پر حيدرآباد جي هوائن هن جا
ڳايل پر سوز گانا اڄ به منهنجي ڪنن ۾ پري رهيا آهن، هو فريد
محلي ۾ رهندو هو ۽ ادا وارث وارن سان سندس دوستي هئي، انهي ۽
ساڳي گهٽيءَ ۾ شاهه محمد سومري جي دڪان ۾ سان پيرو پئسوري
جي سائيڪل جو دڪان هوندو هو جنهن کان ننڍي هوندي اسين
مسواڙ تي سائيڪل وٺي هلائيندا هئاسين، پيرو جو هڪ ڀاءُ
عبدالغفور پٿوري پنهنجي وقت جو مشهور نوجوان راڳي هو هاڻي
ريڊيو تي ملازم آهي، پيروءَ جو وڏو ڀاءُ مشهور بينجو نواز خير محمد
هو، درزڪو دڪان به ان ئي گهٽيءَ ۾ هئس، اهڙي ريت ادا وارث
جيڪو مون کان عمر ۾ 3 يا 4 سال پنج وڏو آهي، ان جي نظرن جي
سامهون حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جون هي اهم شخصيتون
مون کان وڌيڪ چٽيون ۽ نمايان هونديون مثلاً شيخ عبدالمجيد
سنڌي، ڪوڪر پاڙو، مولانا محمد صديق نوحاڻي بلوچ، فريد محلو
ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل، ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، آڀا
مريم نوحاڻي، آبادگار عبدالرحمن بلوچ، اي آر بلوچ، اداڪار فريد
نواز بلوچ اداڪار نعمت الله قريشي وڪيل احمد علي قريشي
وڪيل، ڪريم بخش چنا ماهر تعليم، محمد عثمان ڏيپلائي ۽
سندس قرآن پريس، نياز همايوني، امداد حسيني، طارق اشرف، غلام

نبي مغل، ظفر حسن، غلام محمد گرامي، پروانو پٽي، كامران پٽي (ڪوڪر پاڙي ۾ اچي ڪجهه عرصو رهيل، امر جليل، جمال ابڙو) علي محمد خالدي وڪيل ۽ شاعر واحد بخش شيخ وڪيل حڪيم احمد علي مغل، عبرت پريس جي ڪري، قاضي محمد اڪبر، قاضي عبدالمجيد عابد، حاجي محمد هارون ڊي سي، قاضي سچيڏنو ڪليڪٽر، ابرار قاضي سياستدان خير محمد ڪوڪر صحافي، شيخ علي محمد آفتاب اخبار جو ايڊيٽر، مدد علي سنڌي، ممتاز علي قريشي، مالڪ قيصر سينما، حاجي نجم الدين سريوال، اسڪاٽو رضاڪار محمد علي شاهه، خاڪسار محمد اسحاق بلوچ، خاڪسار محمد عمر بلوچ، پروفيسر سيف الله بلوچ، نجم الدين چنا (منهنجو والد) غلام حيدر عباسي (وارث جو والد) محمد آچر لغاري، ڏڻي بخش لغاري ماستر، مير محمد رند پڪو پير، محمد ابراهيم پنهور ۽ ٻيون انيڪ غريب توڙي امير شخصيتون ذهن تي تري آيون آهن، پر مضمون کي اصل موضوع ڏانهن وٺي وڃڻ کان پهرئين هي واقعا به رڪارڊ تي اچڻ جهڙا آهن، مثلاً سردار غلام محي الدين پٽي، جڏهن گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هو تڏهن پي ٽي ۽ ڊبل جو ڪيپٽن هوندو هو انتهائي خوبصورت پر ڪشش شخصيت جو هي نوجوان صبح جو اسيمبلي مهل بينڊ باجي وارن شاگردن جي اڳواڻي ڪندي هاءِ اسڪول جي وڏي ميدان پنهنجن مخصوص انداز سان هٿ ۾ جهليل ڊگهي لٺ کي ڦيرائي ميوزڪ جي رڌم سان هوندو هو ته ڪيترائي ٻاهريان ماڻهو کيس ڏسڻ ايندا هئا، ادا وارث جو هڪ اهم ۽ يادگار ڪارنامو هي به آهي ته سال 1965ع کانپوءِ شايد 1967ع يا 1968ع ۾ هن مڪي سائيڪل جي عمارت جي ڇت تي هڪ ميوزيڪل پروگرام ڪرايو هو جنهن ۾ اسان سڀ پاڙيسري دوست ۽

نواب ولي محمد خان لغاري جي مقبري جو اتر- اولهه طرف کان منظر
تصوير ۾ غلام قادر چانڊيو ويٺل نظر اچي رهيو آهي
10 جولاءِ 2013 ع

فقير جو پڙ
مسجد مائي خير النساء جو ٻاهريون منظر
9 - آڪٽوبر 2013 ع

زیبیدہ گرلز کالج جي چاڙهي جو منظر

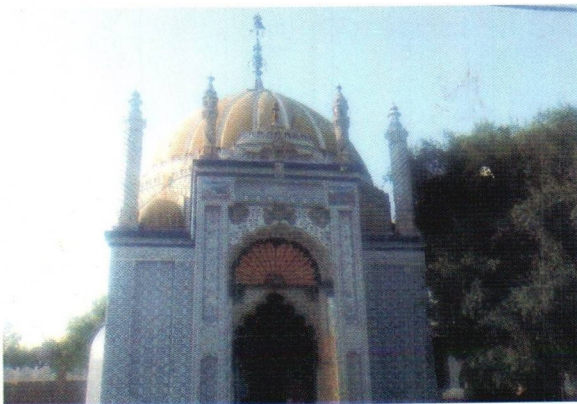
13 فيبروري 2014 ع

سید مراد علی شاہ بخاری رح جو داخلی دروازو
تصویر ۾ مصنف جو پوتو غلام حیدر نظر اچي رهيو آهي
15 مئي 2013 ع

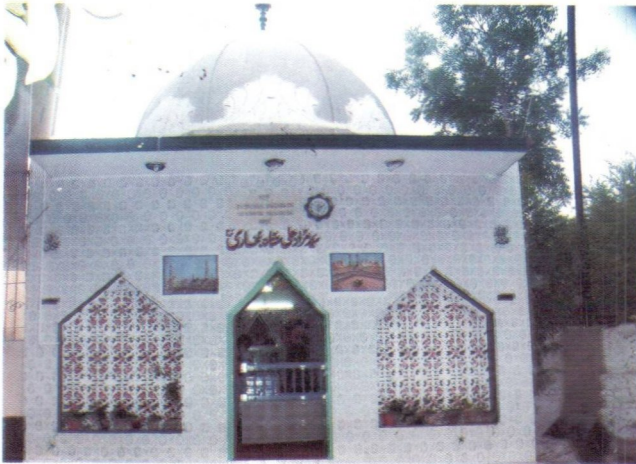
پڪو قلعو
حضرت سيد اشرف شاهه بخاري جي درگاهه
(پراڻي تصوير ۾ عنايت علي گوهر چانڊيو صاحب)

پراڻو مقام تنڊو آغا
سيد جڙيل شاهه جي مقبري جو ٻاهريون منظر
15 سيپٽمبر 2013ع

پکي پير جي سامهون الھندو ڪچو حڪيم چراغ الدين جو گھر
14 جون 2013ع

سيد مراد علي شاھ بخاري رح جو مقبرو
15 مئي 2013ع

پڪي قلعي جي دروازي سامهون اصحابي جي درگاه جو ٻاهريون منظر
15 سيپٽمبر 2013ع

فوجداري روڊ اڀرندي طرف ڪاساين جي پڙ جو علم
(1 جون 2013ع)

نوڙها چاڙهي

سوڙهي گهتي ۾ سيد مراد علي شاه جي درگاه جو ٻاهريون منظر

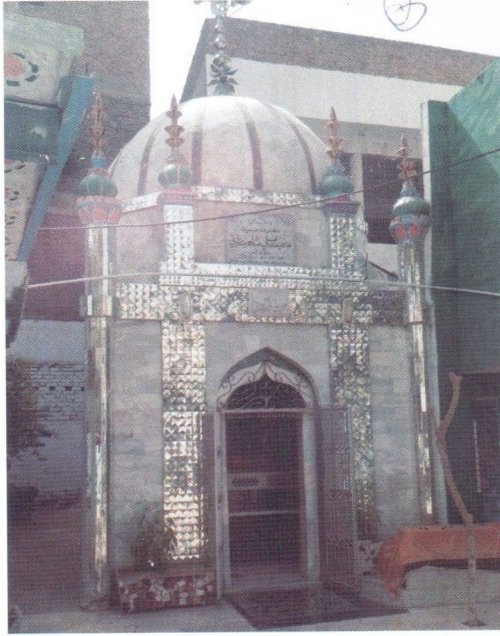
9 آڪٽوبر 2013ع

غلام شاه ڪلهوڙي جي قبي جو منظر

تلهي کان هيٺ اله بخش ليکي جي قبر نظر اچي رهي آهي

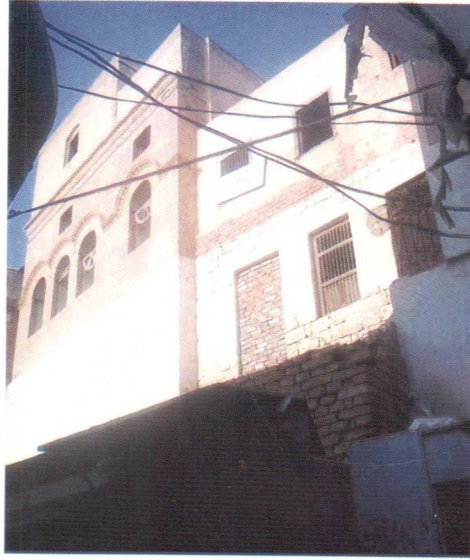
(13 فيبروري 2014ع)

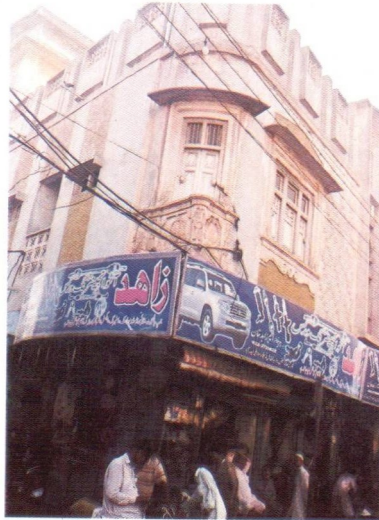
الهندوڪڇو:
سيد محبت علي شاهه بخاري جي درگاه

رسالاروڊ
پوڪياڻي بلڊنگ
31 آگسٽ 2013ع

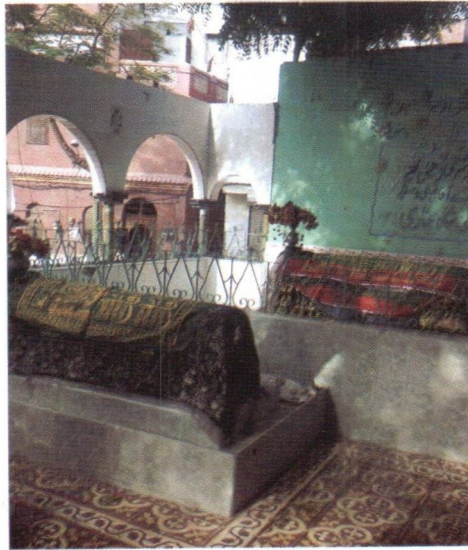
ختم ٿي ويل اسڪول برانچ نور محمد هاءِ اسڪول.
مٿي ٽڪريءَ تي ٻوڇالو شاهه ڇاڙهي جي قريب
01 جون 2013ع

ختم ٿي ويل 'ونڊسر بار' جي پراڻي عمارت جو منظر
(23 مئي 2013ع)

پٺاڻ ڪالوني
حضرت سيد محمود شاهه جي مقبري ۽ مزار جو منظر
(10 جولاءِ 2013ع)

بوچالو شاهه ۽ فقير لکانو صبح پوٽو (ساتي) جون مزارون
(28 جون 2013ع)

حضرت سيد محمود شاه بخاري رحه جي درگاه
(20 آگست 2013ع)

گنجو تڪر راجوليڪي جو قبوايٽر پورٽ روڊ فوجي ڇانوڻي جي حدن اندر
(20 مارچ 2014ع)

الهندوڪڇو
فوجداري روڊ عباسي اسپتال جي عمارت
28 جون 2013ع

مڪي شاهه (جئي شاهه) جي درگاه جو منظر
20 مارچ 2014ع

پڪي قلعي لڳ گمنام درويشن جي درگاه جو ٻاهريون ڏيک
15 سيپٽمبر 2013ع

امام بارگاه محفل حسيني فوجداري روڊ الهندو ڪچو
(1 جون 2013ع)

ڪجهه ادا وارث جا دوست شامل ٿيا هئا، لاڙ جي پاسي جو ڪو غريب مسڪين فنڪار ٿيڻ جو تمنائي ٿي حيدرآباد جي وڏن آرٽسٽن ۽ ميلن ملاڪڙن ۾ پنهنجو فن پيش ڪرڻ جا موقعا پيو ڳوليندو هو. هو فلمي اداڪار رنگيلي کان متاثر ٿي مزاحيه اداڪار ٿيڻ آيو هو ڇو ته تن ڏينهن ۾ حيدرآباد ۾ سنڌي فلمن ٺهڻ جو دؤر هلي رهيو هو. هن پنهنجي نالي پٺيان رنگيلو لکائي ڇڏيو هو پر پوءِ ڪيس موقعو نه ملندو هو يا آخر ۾ هن کي گهرايو ويندو هو. تيسين پندال ۾ ڪجهه ٿورا ماڻهو هوندا هئا. سي ايترا ته ٽڪل جو هن کي داد به نه ڏني سگهن. پر هن فنڪار وٽ اصل ذات ڪا پي هئي، ادا وارث سندس لڪل ذات کي ڳولي ورتو ۽ هن رهاڻ رچائڻ پروگرام ٺاهي وڌائين ته ها مهربانو! اهو فنڪار هو سيلم رنگيلو رنگ ڪوڄهو ۽ منهن تي هلڪا داغ. پر قدرت هن کي وڏي پيچ تي ڳاڻڻ جي زبردست صلاحيت ڏني هئي. هن آواز ۾ درد ۽ سوز هو ۽ هوسر کي چڪي به پنهنجي آواز جي ميناڇ کي قائم رکي سگهندو هو يادگار رات جو اسين هئاسين، هڪ 5 ڪلو گيهه جو خالي دٻو وڃائڻ لاءِ هو باقي هن جو آواز ۽ انداز هو. جنهن هيٺ هلندڙ ماڻهن کي روڊ تي بيهاري ڇڏيو ۽ اسين سندس پيرسان ويٺل پند پھڻ ٿي ويا هئاسين، افسوس جو قدرت جو هي شاهڪار فنڪار حيدرآباد ۾ ڪجهه سال ڪوششون ڪري بنا منزل ماڻڻ جي واپس پنهنجي ڳوٺ هليو ويو هو. هت جن جن الهندي ڪڇي جي اهم ماڻهن جو مون ذڪر ڪيو آهي، ادا وارث انهن سڀني کي مون کان وڌيڪ واقف آهي. هن جو مطالعو ۽ مشاهدو مون کان وڌيڪ وسيع آهي. قدرت هن کي هڪ مؤرخ ۽ محقق جي اک ڏني آهي. هن جي قلم کي طاقت ڏني آهي ۽ هن جو ذهن تاريخي

ڪتابن جي مطالعي کانپوءِ زميني حقيقتن ڏانهن سوچي ٿو. هو سوال ڪري ٿو. هو جواب ڳولي ٿو.

ادا وارث حيدرآباد جي نئين ۽ پراڻي تاريخ لکي اهو ثابت ڪيو آهي ته نون آيل مهمانن کانپوءِ هن شهر جي اوج ۽ اوستا کي وڌو نقصان پهتو آهي. ادا وارث هر هڪ بزرگ، ماڳ مڪان، مسجد تائين پاڻ هلي ويو آهي. ڪتابن ۾ پڙهيل ڳالهين کانپوءِ زميني، جاگرافيائي، تاريخي حقيقتون ڳولڻ جو متلاشي رهيو آهي. هن ڪتاب ۾ هو تمام گهڻو ڪامياب به ويو آهي، پر وري به ڪي اهم سوال اٿاري هوندا آهن جي جواب لاءِ متلاشي آهي.

حيدرآباد شهر جو نئون ۽ پراڻو ڪلچر، پراڻيون ذاتيون، پراڻا پاڙا ۽ پٿر، شهر جون سڀ ننڍيون وڏيون چاڙهيون هن پنهنجي قلم جي زور سان اسان آڏو وڌيڪ نمايان ۽ چٽيون ڪيون آهن. اهي چاڙهيون ڪيترو پراڻيون آهن ۽ انهن جي آس پاس ڇا آهي؟ پاڪستان نهڻ کانپوءِ ڪهڙيون ۽ ڪيتريون چاڙهيون نيون ٺهيون آهن، جڏهن کان نيرون ڪوٽ مان ڦري هي علائقو حيدرآباد جو شهر بنيو آهي، جيڪو 1770ع ۾ ڪلهوڙن اچي آباد ڪيو. انهن حڪمرانن جي دؤر جي اهم ماڻهن، مقبرن، مسجدن بابت هن ڪتاب ۾ گهڻو ڪجهه موجود آهي. ڪهڙيون ذاتيون پنهنجي هنر ڪاريگري ۽ قابليت جي بنيادن تي هتي اچي آباد ٿيون، هينئر انهن جا پونيئر آهن يا نه؟ ۽ جيڪي آهن، انهن جي نشاندهي به ڪئي وئي آهي. ان کانپوءِ ٽالپرن جو دور آهي. هن دور جي به اهم شين کي تاريخي حوالن سان ڀرتي ۽ نئين کوجنا، ڳولا ۽ تحقيق ڪري لکيو ويو آهي. حيدرآباد ۾ ڪيترا تنڊا هئا. اهي هاڻي ڪهڙي حيثيت ۾ موجود آهن، بزرگن جي آخري آرامگاهن، امام بارگاهن، پراڻن پٿرن ۽ پراڻن پاڙن جو ذڪر حوالن سان ڪيو ويو آهي.

ناھين، گولا اندازن، جوڻيجن، لغارين، بخاري ساداتن، راڄو ليکي ۽ تاجو ليکي جي مقبرن کان وٺي انگريز دؤر تائين جي اهم واقعن، ڪينٽ جي حدن ۽ پراڻي دور جي سرنگهه جو ذڪر ڪندي ادا وارث حيدرآباد شهر جي ننڍن ۽ وڏين ٽڪرين تي آباد ھن وسطي (بستي) کي ھڪ انجنيئر ھڪ عمارت ساز ھڪ نقشہ نويس، ھڪ تاريخ نويس، ھڪ ڪاھوڙي، ڇاڪوڙي ۽ تحقيقي انداز سان پڙھي، ڏسي، پرکي، سوچي ۽ سمجھي پوءِ لکيو آھي ۽ چيو اٿس تہ سندس اھا تحقيق جاري آھي.

حيدرآباد جي جاگرافي، تاريخ، تهذيب، تمدن ۽ ڪلچر ڏيکارڻ پرفاضي خادم جو وڏو ڪارنامو آھي، تہ ڪجهه پرواني ڀڄي جو بہ تمام گھڻو ڪم ھن شھر حيدرآباد تي عبدالقيوم صائب ڪيو لکيو ويٺو آھي، پر شايد وٽس ڪو پبلشر نہ پھتو آھي ۽ نہ ئي ڪو ادارو، مرحوم ابن الياس سومرو بہ اٽڪل پنھنجي زندگيءَ جي 30 سالن کان مٿي واري روزاني ڊائري ۾ گھڻو ڪجهه لکيو آھي، پر اھو بہ ڇپجي نہ سگھيو آھي، ادا مدد علي سنڌي، ادا نصير مرزا ۽ آءُ ھن شھر حيدرآباد جو پانڊيٽڙو آھيان، يقينن اڳتي ھلي جڏھن اسان حيدرآباد تي لکنداسين تہ ادا وارث، قاضي خادم پرواني ڀڄي ۽ ٻين جي تاريخي ڪتابن مان مدد ۽ فائدو ضرور وٺنداسين، لکندي لکندي ھي بہ ياد اچي ويو تہ جتي ھاڻي زناني اسپتال جي سامھون امام بارگاہ شيعہ عثنا عشري جي عمارت آھي، اُتي آڳاٽي اسپتال ختم ٿيڻ کانپوءِ زرعي ماهر عبدالرحمن بلوچ موٽر سائيڪلن جو ڪجهه وقت لاءِ شوروم بہ کوليو ھو، ٻيو تہ بلاول چاڙھي چڙھڻ مھل بزرگ مصري شاھ جي مزار اسپتال اندر ھئي، جنھن جو ذڪر ادا وارث بہ ڪيو آھي، تڏھن اسپتال اندر ڪجهه

سال بزرگ تي ميلا به لڳا، جيڪي اسپتال انتظاميه يا نرسن ۽ استاف جي مردن پاران هئا. ننڍي هوندي اهڙا اسان هڪ ٻه ميٽاڪا (ميلا) ڏنا هئا. ادا وارث جي بي انتها محنتن ۽ محبتن سان لکيل هي ڪتاب ”حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾ (حصو پهرين) هن شهر بابت هڪ اهم دستاويز ۽ ڊاڪيومينٽ آهي، جنهن ۾ ننڍن ماڻهن پورهيتن ۽ دڪاندارن کي ياد ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب شهر جا ڪيترائي اهڙا بزرگ ۽ سندن مزارون ظاهر ٿيون آهن، جيڪي منظر عام تي نه هيون. پراڻا ۽ لڪل قبرستان به ادا وارث گولي لڏا آهن ته پراڻيون مسجدون ۽ انهن بابت تاريخي ڄاڻ به هن ڏني آهي. هو هن ڪتاب کي لکڻ لاءِ هر اُن ماڳ مڪان تي ويو آهي. فوتا ڪڍيا اٿائين، مقامي ماڻهن سان مليو آهي. بزرگ ماڻهن کان ٻڌل رايو به شامل ڪيا اٿس، ته پنهنجي تحقيق تي به زور ڏنو اٿس. هو خوشنصيب آهي، جو سندس هي پورهيو هڪ ڪاميابيءَ جي صورت ۾ اچي رهيو آهي. ادا وارث جابجا تاريخي ڪتابن جا حوالا به ڏنا آهن ته پنهنجي ڪيل ڪوجنا ۽ جاکوڙ جو نتيجو به ڏنو آهي ۽ هر مضمون ۾ دعويٰ ڪرڻ بدران اهو چيو آهي ته منهنجو ڪم جاري آهي، جيئن حقيقتون معلوم ٿينديون وينديون، آءٌ انهن کي لکندو ويندس. هن ڪتاب ۾ اسان جي علائقي جا ست اهم باب آهن. آءٌ حيران آهيان ته هن گاڏي کاتي کان وٺي بلدي جي آفيس تائين دڪانن ۽ دڪاندارن پار-پتا ۽ ڪاروبار لکيو آهي. جيئن ته هي ڪتاب اڃا به وڏائي لکيو ويندو. تنهنڪري سنڌ يونيورسٽي وارن کي عرض ڪندس ته هن ڪتاب تي ادا وارث کي حيدرآباد کي نئين سر لکڻ ۽ ايڪسپلور ڪرڻ تي ٻي ايڇ. ڊي جي اعزازي ڊگري ڏني وڃي. هتي مون جيڪا ڊگهي اپٽار ڪئي آهي، سا به

حيدرآباد شهر ۽ الهندي ڪڇي جي ويجهي ماضيءَ جي اکين ڏٺي،
 ڪنن ٻڌي تاريخ آهي. انسان پنهنجي ماضيءَ مان سڃاڻو ويندو
 آهي، هتي مون پنهنجي ڄاڻ موجب ادا وارث جو اسان سان گڏ
 گذريل ننڍڻ لکي اهو ظاهر ڪيو آهي ته خداداد صلاحيت هن ۾
 ننڍڻ کان هئي، جيڪا هاڻي نڪري نروار ٿي آهي. اسين جڏهن
 ننڍا هوندا هئاسين ۽ گهر وارا ڪيڏانهن ويل هوندا هئا ته ڪڏهن
 ادا وارث جي گهر ته ڪڏهن ادا شفيع جي گهر ته ڪڏهن اسان جي
 گهر گڏجي راند روند ڪندا هئاسين. اسان جي گهر هڪ ڪوئي
 مڪمل طور تي بابا جي لائبريري هوندي هئي، جنهن ۾ چئن يا
 پنجن وڏين پيٽين ۾ ڪتاب، نقشا، فائيل، اخبارون ۽ رسالا پيا
 هوندا هئا، جنهن ۾ وقت به وقت آءُ ڀيو فائيل جون گوريون، نم جا
 پن رکندو هوس، جيئن اڏوهي ڪتابن کي نه کائي ۽ وقت به وقت
 اُهي ڪتاب اٽلائي پٽلائي پيو ڏسندو هوس. ادا وارث ۽ ادا شفيع
 وارن به ڪيترائي ڀيرا سراسري طور اُهي ڪتاب ڏٺا هئا. دراصل
 انهن ڏينهن ۾ مون کي ۽ ادا وڏي کي ڪتابن ڏسڻ جو شوق ان ڪري
 به هوندو هو جو اڪثر ڪنهن نه ڪنهن ڪتاب ۾ نشان طور رکيل
 5 يا 10 روپين جو ڪڙڪ نوٽ نظر اچي ويندو هو جيڪو ڪٿي اسان
 فلم ڏسندا هئاسين. يا گهر آيل دوستن سان ٻاهر وڃي شيون
 کائيندا هئاسين. ادا محمد وارث پنهنجي نوڪري دوران ڪتاب
 خريد ڪندو رهيو ۽ پڙهندو رهيو. رٽائرڊ ٿيڻ کانپوءِ هو وڪالت به
 ڪري سگهيو پئي، چو ته هُن کي اڄ قانون جا ڪيترائي نقطا ۽ رولز
 بر زبان ياد آهن ۽ گهر ۾ قانون جي ڪتابن جي جدا هڪ وڏي
 لائبريري اٿس. هُن جي گهر جو مڪمل مٿيون حصو هو اوطاق ۽
 مهمان خاني طور استعمال ڪندو آهي. جتي سندس علمي، ادبي،

تاريخي، تحقيقي ڪتابن جي لائبريري آهي. هُن جا ملاقاتي دوست پڙهيل، لکيل، سلجهليل آهن، جيڪي هُن سان هُن جي پسند جي موضوع تي ئي ڳالهائيندا آهن. باقي وقت ادا وارث پنهنجي پڙهڻ کي ڏيندو آهي. هُن وٽ اڃا به وڌيڪ مواد پيو آهي. سياست تي، سماج تي، بيورو ڪريسي تي، اوقاف کاتي تي، هُن جن به ادارن کي خط لکيا آهن، اُهي هن وٽ محفوظ آهن.

هُن سرڪاري نوڪري دوران اهم عهدي تي رهندي جيڪي ڪجهه ڏٺو ۽ سمجهيو اهو به سندس دل و دماغ ۽ ڪٿ تي لکت جي صورت ۾ موجود آهي. آخر ۾ آءُ ياءُ واحد پارس هيسباڻي، حميد ابڙي، اصغر گگي، احسان علي لغاري، بشير جمالي ۽ عبرت گروپ آف پبليڪيشن جو ٿورائتو آهيان، جن هِن ناياب تحريرن کي عبرت مئگزين ۾ قسطوار مسلسل شايع ڪري، اُن بابت آيل خطن کي خطن واري پاڻي ۾ شايع ڪري حيدرآباد جي هن تاريخ کي نئين سر سنواري سينگاري اڃاگر ڪيو آهي ۽ انمول موتين جهڙن ماڻهن جو ذڪر ڪري سندن تعارف ۽ ڪم ڪار متعارف ڪرايو آهي. ادا وارث اسان جي حيدرآباد جي موجوده حالت هائي پٽائي جي لفظن ۾ لکان ته هيئن وڃي بيٺي آهي:

نه سي وڻ وڻن ۾ نه سي ڪاتاريون،
پسيو بازاريون، هيٺو مون لوڻ ٿئي.

سليم چنا
حيدرآباد

1: جون 2014ع

پنهنجي پاران

مون کي خوشي ٿي رهي آهي، ته منهنجو حيدرآباد شهر جي تاريخ بابت لکيل ڪتاب ”حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾“ (حصو پهريون) پنهنجو سفر طئي ڪندي اشاعت جي منزل تائين پهچي چڪو آهي، پر ڪنهن ڪنهن وقت دل ۾ اهو جهٽڪو به محسوس ٿيندو آهي ته اها حقيقت آهي يا خواب. بهرحال ايترو ضرور چوندس ته مون جهڙي بي سهارا ماڻهوءَ کي هن ڏکئي / افراتفري واري دور ۾ اهڙي منزل تائين پهچڻ هڪ معجزه ٿي چئبو جو هن ڏکئي افراتفري واري دور ۾ ڏهن لکن بعد ٽي ڪو همدرد دوست ملي ٿو جيڪو مون جهڙي ڪمزور کي سهارو ڏئي منزل مقصود تائين پهچائي ٿو.

جڏهن آءٌ ملازمت جي مصروفيتن ۾ ڦاٿل هيس ته منهنجي دل ۾ اهو جذبو گردش ڪندو رهندو هو ته ملازمت کان آجوتيڻ کان پوءِ ڪيترن ئي موضوعن تي قلم کڻندس، جيڪي منهنجي دل ۽ دماغ ۾ سٺائجي مون کي لکڻ تي مجبور ڪري رهيا هئا. خير اهو وقت به اچي پورو ٿيو جو مون رٽائرمينٽ ورتي ۽ الله سبحانه جا شڪرانه ادا ڪيم. منهنجي دل ۽ دماغ ۾ جيڪي مقاصد سمايل هئا، انهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ سفر شروع ڪيم. گهڻو ڪجهه لکي هڻيڪو ڪري رڪڻ بعد، ننڍيڻ ۽ جوانيءَ واريون ڳالهيون ياد آيون، اهي هيون حيدرآباد شهر جي تاريخ متعلق.

اهي يادون تازو ٿيڻ کان پوءِ ٻيون سڀيئي مصروفيتون ختم ڪري اهو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ قلم کنيو ۽ حيدرآباد شهر جي

تاريخ لکڻ ۾ محو ٿي ويس. تاريخ جا ڪجهه حصا لکي اهو سوچيم ته ان کي عوام تائين ڪيئن پهچائجي، ان لاءِ منجهي پيس. گهڻي سوچ ويچار بعد ارادو ڪيم ته ان مقصد لاءِ اخبار سان رابطو ڪجي. پر وڌيڪ اهو به سوچيم ته آءٌ بي پهچ، مون کي ڪير ٿو سڃاڻي. هن ڏکئي دور ۾ مون کي اتي جاءِ ڪيئن ملندي، منهنجي ذهن ۾ اخبار عبرت ٿي هئي، جنهن ۾ مون کي وڏيون اميدون هيون. ڇاڪاڻ ته جيئن ئي آءٌ پڙهڻ لائق ٿيو هئس، ته عبرت اخبار سان دلي محبت ٿي وئي هئي، ۽ اها اخبار ٿي پڙهندو هيس. پر اخبار پڙهي ضايع نه ڪندو هيس، بلڪ سنڀالي رکندو هيس. اڄ مون وٽ پراڻين عبرت ۽ ٻين اخبارن جو وڏو ذخيرو موجود آهي. اخبارن ۽ ڪتابن جو وڏو ذخيرو شهر مان لڌ پلاٽ دوران ضايع به ٿي ويو هو. گهڻو ذخيرو بعد ۾ گهر کي باهه لڳڻ جي ڪري به ضايع ٿي ويو هو تنهن جو تمام گهڻو ڏک ۽ ارمان اٿم.

همت ڪري پنهنجي همدرسد سائي محترم غلام مصطفيٰ ميمڻ سان گڏجي، عبرت اخبار جي آفيس ويس، اتي اخبار ۾ تاريخي مضمون شايع ڪندڙ شعبي سان تعلق رکڻ وارن بابت معلوم ڪيم. ٻڌايو ويو ته اهو ڪم جناب حميد ابڙي صاحب جي ذمي آهي. ساڻس مليس. حميد صاحب تمام گهڻي عزت ڏيڻ سان گڏوگڏ همت افزائي ڪندي. تاريخي مضمون شايع ڪرائڻ جي يقين دهائي ڪرائي. ايترو ضرور چيائين ته ان بابت انتظاميه کي به اعتماد ۾ ورتو ويندو. بهرحال ابڙي صاحب سان ملاقات جو سلسلو جاري رهيو. آخرڪار ابڙي صاحب منهنجي ملاقات جناب واحد پارس هيسباڻي صاحب سان ڪرائي. انهن کي منهنجي مقصد بابت ٻڌايو. هيسباڻي صاحب منهنجي تمام گهڻي عزت ڪئي، حوصله افزائي ڪئي ۽ عبرت مئگزين ۾ تاريخي مضمون شايع ڪرڻ جو يقين ڏياريو ۽ وڌيڪ اهو به

چيو ته لکندا رهو. اهو سلسلو جاري رهندو. مونکي بيحد خوشي ٿي ۽ اهو سوچيم ته اڃا به ڪي آهن، جيڪي بي سهارن جي مدد ڪرڻ جو جذبورکن ٿا.

اهڙيءَ طرح عبرت مئگزين ۾ منهنجا حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي مضمون شايع ٿيڻ شروع ٿي ويا. مضمون پڙهي بي حد خوشي ٿيندي هئي. جناب واحد پارس هيسبائي صاحب، جناب حميد ابڙو صاحب، منهنجي نياڻي محترمه سميرا مختيار صاحبه ۽ ٻين همدردن جو تاحيات دعاگورهندس.

منهنجو پهريون مضمون 16 نومبر کان 30 نومبر 2012ع واري عبرت مئگزين ۾ شايع ٿيو هو. تنهن بعد اهو سلسلو ڪاميابيءَ سان سفر ڪري رهيو آهي. ماڻهو مضمون پڙهي خط لکي، مضمونن کي پسند ڪري حوصله افزائي ڪندا رهيا آهن. اهڙي طرح مون کي وڌيڪ خوشي هئڻ سان گڏوگڏ وڌيڪ محنت ڪرڻ ۽ لکڻ جو شوق پيدا ٿيندو رهيو. ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي، جواڻيءَ ۽ ڪتاب شايع ٿيڻ جي منزل تائين پهچي چڪو آهيان.

حيدرآباد شهر بابت تاريخ لکڻ جو شوق دل ۾ ڪيئن پيدا ٿيو. ان لاءِ اهو چوندس ته اڄ کان اڌ صدي کان به پهرين واري دور ۾ جڏهن شهر جي ايتري گهڻي آبادي نه هئي. امن سڪون، ميٺ محبت پائڻچاري، وڻڪاري وارو دور هو. ان وقت شهر جي رستن، گهٽين پاڻن مان لنگهيو هو ته ڪابه جاءِ اهڙي نه هئي، جتي پراڻيون مسجدون، درگاهون، جايون، قبرستان، آثار قديمه جون نشانين، تفريح گاهون، ڪچهريون ڪرڻ جون اوطاقون نه هجن. ان وقت انهن کي ڏسي دل ۽ دماغ ۾ ڪجهه سوچون پيدا ٿينديون هيون. جهونا جيڪي ان وقت موجود هئا، اهي انهن بابت عجب قسم جون ڳالهيون ٻڌائيندا هئا.

اسين ننڍا هوندا هئاسين. جهونن جون ڳالهيون ٻڌي انهن تي غور ڪندا هئاسين.

جهونن جون ڳالهيون ٻڌي ۽ زميني حقيقتون ڏسي، ڪتاب پڙهڻ جو شوق پيدا ٿيو. ڪتاب وٺڻ ڪتاب گهرن ۾ ويندا هئاسين ته پراڻا ڪتاب ڏسي، دل ۾ پڙهڻ جو شوق پيدا ٿيندو هو. ڪتاب خريد ڪري پڙهڻ جو سلسلو شروع ڪيم. هر مڪتب فڪر جا ڪتاب پڙهيم. حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن جي پڙهڻ سان خاص دلچسپي رکيم. مطالعو ڪرڻ بعد انهي نتيجي تي پهتس ته تاريخي ڪتابن ۽ زميني حقيقتن ۾ وڏو فرق نظر آيو. اهڙيون حقيقتون ڏسي، دل ۾ اهو جوش وڌندو رهيو ته حيدرآباد جي اڻ مڪمل تاريخ کي مڪمل ڪجي. ان لاءِ وس آهر محنت ڪيم. جنهن جي بدولت هي ڪتاب شايع ڪرڻ جي قابل ٿيو آهيان.

حيدرآباد جي تاريخ لکڻ لاءِ ڪتابن جو به مطالعو ڪندو هيس. جنهن به تاريخي ڪتاب ۾ جيڪڏهن نيرون ڪوٽ يا حيدرآباد بابت ڪا تاريخي ڳالهه نظر ايندي هئي، ته پهرين ان تي تمام گهڻو غور ڪندو هيس جي اها حقيقت منهنجي تاريخ سان ٺهڪندي يا ملندي هئي ته ان جو حوالو ضرور ڏيندو هيس ته جيئن تاريخ مڪمل ٿي سگهي ۽ ڪابه ڳالهه رهجي نه وڃي. ڪتاب پڙهي وري زميني حقيقتن جو جائزو وٺڻ ويندو هيس. ان ڪم لاءِ تمام گهڻي جاکوڙ ۽ محنت ڪرڻي پوندي هئي. ان اهم ڪم ۾ منهنجي مدد فقط ٻن دوستن ڪئي. هڪ محترم غلام قادر چانڊيو ۽ ٻيو محترم غلام مصطفيٰ ميمڻ. هنن ٻنهي دوستن گرمي توڙي سردي ۾ هن ڪم ۾ منهنجا ٻانهن ٻيلي ۽ هڏ ڏوڪي رهيا. ڪيترن ٻين به انهيءَ ڪم ۾ گڏ هلڻ ۽ مدد ڪرڻ جي يقين دهائي ڪرائي، پر وقت اچڻ تي، اهي يا ته

لکي ويندا هئا. يا ڪو عذر ٻڌائي لنوائي ويندا هئا. محسوس ڪيم ته اهڙن ماڻهن کي علم، ادب ۽ تاريخ سان ڪابه دلچسپي نه هئي، بلڪ ان ڪم کي فضول ۽ وقت جو زيان سمجهندا هئا. مون ٻن ساٿين جي مدد سان پنهنجو سفر جاري رکيو جتي به ويندا هئاسين، انهن جاين جون تصويرون ضرور ڪڍندا هئاسين، هن وقت مون وٽ تصويرن جو وڏو تعداد موجود آهي، اڃا به گهڻو ڪجهه ڪرڻو آهي، ان لاءِ جدوجهد جاري آهي.

تاريخ لکڻ لاءِ زميني حقيقتن جو جائزو وٺڻ لاءِ جڏهن سفر شروع ڪيم ۽ انهن جاين تي پهتس، ماڻهن سان مليس، ته وڏا تجربا حاصل ٿيا. گهڻو ڪجهه ڏٺم ۽ ٻڌم. ماڻهن کان انهن جاين بابت عجب قسم جون ڳالهيون ٻڌم. حقيقت ۽ تاريخ جي برعڪس عمل ۽ تضاد ڏٺم، ماڻهو هڪ کي ٻيو بنايو ويٺا هئا. جڏهن ته انهن وٽ ڪي به ثبوت موجود نه هئا. مطلب ته تصوراتي ڳالهين تي گهڻو زور هو. باقي حقيقت تاريخ طرف نه ڪنهن جو شوق هو نه توجهه. انهن ٻڌايل ڳالهين ۽ حقيقت ۽ تاريخ جي برعڪس ڳالهين کي درگذر ڪندي مون هي نئين تاريخ لکي آهي، ۽ صحيح حقيقتون لکيون آهن. ڇاڪاڻ ته هي تاريخ آهي، اها محفوظ رهندي، اڄ جون غلطيون اڳتي هلي مونجهارا پيدا ڪنديون.

حيدرآباد شهر جي تاريخ جو هي پهريون حصو آهي، جيڪو شايع ڪرڻ لاءِ مون تي منهنجي محسنن سليم چنا صاحب ۽ محترم غلام مصطفيٰ ڪهڙو صاحب تمام گهڻو زور ڀريو هو. محترم واحد پارس هيسباڻي صاحب وڏي رهنمائي ڪئي، جي حياتيءَ ساٿ ڏنو ته هي تاريخ مڪمل ٿي ويندي.

آخر ۾ آءُ جناب اصغر گگو صاحب، جناب احسان علي لغاري
 صاحب ۽ محمد بشير جمالي جو بہ احسانمند ۽ شکرگذار آهيان. جن
 منهنجي تمام گهڻي مدد ڪئي. الله سبحانه سڀني محسنن کي وڏي
 جمار عطا ڪرڻ فرمائيندو ۽ کين اهل و عيال سميت خوش رکندو.
 پڙهندڙن کي گذارش ڪندس ته هو ڪتاب پڙهڻ کانپوءِ
 پنهنجي راءِ کان مون کي ضرور آگاهه ڪن.

محمد وارث عباسي

گهر نمبر،

المصطفيٰ ٿاڻون،

واڌو واھ، حيدرآباد

0300_9372122

حيدرآباد شهر ۾ درويشن جون آخري آرامگاهون

(اصحابي سڳوري رضه جي مزار)

حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ جي تاريخ، سنڌ بابت لکيل تاريخي ڪتابن موجب سال 1769-1768 عيسوي ملي ٿي. پراڻي قتل نيرون ڪوٽ جي جاءِ تي حاڪم وقت ميان غلام شاهه ڪلهوڙو نئون قلعو تعمير ڪرايو هو ۽ هن شهر ۾ پنهنجو تخت گاهه قائم ڪري شهر کي آباد ڪيو هو. ميان صاحب سان گڏ ٻن قبيلن جا ماڻهو آيا هئا. جيڪي هت آباد ٿيا هئا. تختگاهه قائم ٿيڻ وقت شهر جي آبادي بلڪل مختصر هئي جوڻيجو قبيلي جي ماڻهن جي هن شهر ۾ آمد اوائلي آهي. اڄ هن شهر جي آبادي لکن کان به وڌي چڪي آهي. ڪلهوڙا حڪومت جي هي آخري ۽ سڀ کان وڏي تعميري ڪارنامي پڪي قلعي جي اڄ ڇا حالت آهي. انهي تي به مضمون لکڻ ۽ تباهي جا اسباب ڳولڻ جي سخت ضرورت آهي.

پراڻي شهر حيدرآباد گنجي ٽڪر وارو علائقو توڙي اڀرندي ۽ الهندي ڪڇي ۽ ان جي ارگرد وارن علائقن ڏانهن نظر ڊوڙائي ته اتي ڪيترن ئي درويشن ۽ ڪامل ولين جون مزارون نظر اينديون، شهر جي ورلي ڪا اهڙي گهٽي، پاڙو يا رستو هوندو جتي ڪنهن درويش جو آخري آرامگاهه نه هجي. شهر يا ان جي اردگرد جيڪي به درويش ابدي نند ستل آهن، ڪنهن جي به پس منظر جي ڪا به درست ۽ صحيح

معلومات نه ملي سگهي آهي ته اهي درويش ڪير هئا. ڪٿان آيا ۽ انهن جا هتي اچڻ جا ڪهڙا مقصد هئا. جو سواءِ چند درويشن جي هتي ڪنهن به بزرگ جو اولاد موجود نه آهي. جنهن وٽان بزرگ بابت درست معلومات ملي سگهي. هتي جيڪي به بزرگن جون مزارون آهن، انهن جا جيڪي متولي يا خدمتگار آهن اهي اڪثر غير آهن. انهن جو بزرگن سان ڪو به تعلق نه آهي. جيڪڏهن ڪنهن کان بزرگ جي پسمنظر بابت معلوم ٿو ڪجي ته هر ڪو اندازي تي وڌن کان ٻڌل ڳالهيون جو حوالو ڏئي ٻڌائي ٿو باقي ڪنهن وٽ به پختو تسلي بخش دليل يا دستاويزي ثبوت موجود نه آهي. شهر ۾ چند اهڙن بزرگن ۽ درويشن جو مزارون موجود آهن. جن جو تاريخي پسمنظر به معلوم ٿئي ٿو ۽ انهن جو اولاد به موجود

شهر ۾ ڪافي مزارون اهڙيون آهن. جن جي مٿان پراڻي وقت جا مقبره موجود آهن. ڪجهه مزارن مٿان نئين دور جا مقبره تعمير ٿيل آهن ته ڪي بغير مقبره به مزارون آهن اهو به ثبوت نٿو ملي ته پراڻا مقبره ڪنهن تعمير ڪرايا هئا ۽ ڪهڙي وقت تعمير ٿيا هئا. انهن درويشن بابت ڪا به لکيل مڪمل تاريخي نه ٿي ملي. اها تاريخ نه لکڻ ڪنهن جي غلطي چئجي ۽ تاريخ نه لکڻ جا ڪهڙا اسباب هئا. انهي جي ڪا به صحيح ڄاڻ نه ٿي ملي. بهرحال درويشن بزرگن جون آخري آرامگاهون موجود آهن. جتي سالانه ميلا به منعقد ٿين ٿا ۽ عقيدتمند حاضريون به پيريندا رهن ٿا. ڪن درويشن جا ته نالا به صحيح معلوم نه ٿا ٿين. يقينن اهي نالا بزرگن جا اصلي نالا نه هوندا. تاريخ نه لکڻ ڪري اهڙيون ڳالهيون مونجهاري جو سبب بنجي ويون آهن.

ماضي ۾ جيڪي ڪجهه به ٿيو انهن کي درگذر ڪري انهن بزرگن جي تاريخ جيڪي ڪجهه به حقيقتون ملن ٿيون انهي جي بنياد تي هڪ نئين تاريخ مرتڪب ڪرڻ وقت جي اهم ضرورت آهي ته

جيئن ايندڙ نسل اسان جيان مونجهاري جو شڪار نه ٿئي. اهڙي تاريخ لکڻ لاءِ وقت به ڌرڪار آهي ۽ محنت ڪرڻ جي به سخت ضرورت ٿيندي باقي جي تاريخ لکي مڪمل ڪئي وڃي ته هڪ نئين باب جو آغاز ٿيندو، ڇاڪاڻ ته انهن بزرگن جي مڪمل تاريخ ڪنهن به نه لکي آهي. ڪجهه تاريخي ڪتابن ۾ فقط چند اوائلي بزرگن جو ذڪر ملي ٿو.

ڊاڪٽر قمر جهان مرزا جو لکيل ڪتاب حيدرآباد شهر (ٽالپرن جي دؤر ۾) هڪ ننڍو ڪتاب ضرور آهي پر انهي ننڍي ڪتاب کي مرتب ڪرڻ ۾ مرزا صاحب جي وڏي محنت ۽ جاکوڙ نظر اچي ٿي. هن ننڍي ڪتاب ۾ حيدرآباد شهر جي پسمنظر بابت جامع تاريخي معلومات فراهم ٿيل آهي. مرزا صاحب ڪتاب ۾ شهر جي فقط چند درويشن جو ذڪر ڪيو آهي. هڪ درويش بابت لکن ٿيون.

12 صدي عيسوي جي پوئين اڌ ڌاري هڪ درويش مڪي مان هتي آيو جنهن هن بستيءَ کي هميشه لاءِ اچي پنهنجو آرامگاهه بنايو. ان درويش جو نالو سيد محمد مڪئي آهي، جنهن جي درگاه هن وقت جئي شاهه جي نالي سان مشهور ۽ معروف آهي. ٻارهين صدي بعد سيد محمد مڪئي جي درگاه نيرون ڪوٽ جو نمايان شان رهي. قلعي واري ايراضي ۽ ان جي آسپاس اوائلي عربي دور جا بزرگ به دفن ٿيل هئا، ٿي سگهي ٿو ته قلعي جي سامهون واري ”اصحابي واري قبر“ به آڳاٽن بزرگن مان ڪنهن جي هجي. نسبتن پوئين دور ۾ بخاري ساداتن مان به ڪي بزرگ اچي نيرون ڪوٽ ۾ رهيا. انهن ۾ سڀ کان آڳاٽو شاهه بخاري قلعي واري ايراضي ۾ ڏکڻ اوڀر طرف مدفون هو. سندس قبر قلعي واري نئين ڪالوني ٺهڻ وقت به موجود هئي. شاهه بخاري ڪليڪٽر کان اڀرندي طرف دفن ٿيل آهي جو پڻ آڳاٽو آهي. مرزا صاحب عبدالقادر جيلاني رحه جي اولاد مان مان عبدالوهاب جيلاني جو به ذڪر ڪيو آهي، جنهن جي مزار

مولي علي عليه السلام جي قدمن ڀرسان آهي. ان بابت اهو به لکيو ويو آهي ته اهو به آڳاٽن بزرگن مان آهي.

ڊاڪٽر مرزا صاحب حيدرآباد جي تاريخ ۾ فقط ٻن تن بزرگن جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب تاريخي ڪتابن جو حوالو ڏنو آهي. جڏهن ته شهر ۾ بزرگن جون ڪافي درگاهون هن وقت به موجود آهن، جن جو ذڪر نه ڪيو ويو آهي. شايد ڪتاب مرتب ڪرڻ وقت اهو ڪم ڊاڪٽر صاحب جي ذمي نه هجي ۽ جڻ سبجيڪٽ ۾ شامل نه هجي. جڏهن ته حيدرآباد شهر جي تاريخ مڪمل ڪرڻ لاءِ انهن درويشن جو حوالو ڏيڻ تمام ضروري آهي، جو اهي درگاهون شهر جي زينت به آهن.

مير علي شير قانع فقط ٻن بزرگن جو ذڪر ڪيو آهي. هڪ شيخ مڪائي (شاهه مڪئي) ۽ ٻيو شاهه بخاري. شاهه مڪئي بابت مير صاحب جو بيان آهي ته هڪ وڏي ۾ وڏو ولي ۽ پهريون اسلامي حاڪم آهي جو سنڌ جي فتح کان پوءِ هتي حڪومت ڪرڻ ويو. سندس درگاهه الله جي ولين ۽ خدا جي معرفت وارن جي زيارتگاهه ۽ مرجع آهي. شاهه بخاري بابت لکي ٿو ته شاهه بخاري پڻ مٿئين شهر کان ٽن ڪوهن جي پنڌ تي هڪ برڪت ڀري درگاهه زيارتئين جي گڏ ٿيڻ جي جاءِ آهي. شاهه مڪئي جي درگاهه شهر ۾ ڪچي قلعي ۾ واقع آهي. قلعي اندر ٻيون به ڪيتريون ئي قديم مزارون آهن، انهن بابت ڪوبه ذڪر نه ٿو ملي. حيدرآباد شهر کان ٽن ڪوهن جي پنڌ تي شاهه بخاري جي درگاهه آهي، ان جي مٿان قديم زماني جو مقبرو تعمير ٿيل آهي. موجوده تعقلي قاسم آباد جي حد ۾ آهي. مير علي شير قانع عبدالوهاب شاهه جيلاني ۽ اصحابي جي مزارن جو ذڪر نه ڪيو آهي، جڏهن ته اهي ٻئي درگاهون شهر جي وچ ۾ پڪي قلعي لڳ آهن. ڊاڪٽر مرزا صاحب ٻنهي درگاهن جو ذڪر ڪيو آهي. جڏهن شاهه

بخاري بابت اهو لکيو آهي ته ڪليڪٽري کان اڀرندي طرف دفن ٿيل آهي، جو پڻ آڳاٽو آهي. ڪليڪٽري کان اڀرندي طرف الهندي ڪڇي ڪوڪر جي پاڙي ۾ محبت شاهه بخاري جي مزار آهي، جيڪا پڻ وچ شهر جي گنجان آبادي ۾ آهي. بخاري شاهه جي مزار مٿان قديم زماني جون ڀرهن دور جو مقبرو تعمير ٿيل آهي. محترم مرزا صاحب جو اشارو انهي شاهه بخاري طرف شايد هجي. مرزا صاحب قلعي واري ايراضي ۾ ڏکڻ اوڀر طرف مدفون ٿيل جنهن بخاري سادات جي قبر جو ذڪر آهي ۽ لکيو آهي سندس قبر نئين ڪالوني ٺهڻ وقت به موجود هئي. پڪي قلعي جي ايراضي ۾ بيشڪ هڪ قبر موجود هئي، جنهن جي چئني طرفن کان لوهه جا مضبوط ٽنڀا جن تي زنجير لڳل هئي، پر انهي کي جنرل هوش محمد شيدي جي قبر چيو ويندو هو. شايد اها ئي قبر انهي بخاري سادات جي هجي، جنهن جو مرزا صاحب ذڪر ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته هوش محمد شيدي جي قبر تعلقي حيدرآباد ناريجن جي ڳوٺ لڳ آهي، جيڪا اڃا تائين موجود آهي. مير علي شير قانع صاحب تحفت الڪرام ۾ گنجي ٽڪر جي آرامي ڪجهه بزرگن جو به ذڪر ڪيو آهي.

مير علي شير قانع ۽ ڊاڪٽر مرزا قمر جهان جن جا قبرن بابت بيان مٿي لکيا ويا آهن. محترم ڊاڪٽر مرزا صاحب ڪتاب ۾ اصحابي جي مزار جو ته ذڪر ڪيو آهي پر انهي جو نالو ۽ سنڌ ۾ آمد ظاهر نه ڪئي آهي. ڊاڪٽر حبيب الله صديقي صاحب جن جو لکيل ڪتاب ”تاريخ باب الاسلام سنڌ“ مطالعي هيٺ آيو. ڊاڪٽر صاحب ڪتاب جي صفحي 15 تي بيان ٿو ڪري ته اسلام جي آغاز جو خود حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم جي زندگي مبارڪ ۾ سنڌ ڏانهن تبليغي جماعت جو اچڻ ثابت ٿي چڪو آهي. سنڌ جي هڪ داخلي ذريعي ”گنجينه جهان نما“ (فارسي قلمي) مان اها حقيقت هن

طرح معلوم ٿئي ٿي ته هجرت جي اٺين سال (630 عيسوي) آنحضرت صلي الله عليه وآله وسلم پنج اصحابي اسلام جي تبليغ واسطي سنڌ ڏانهن موڪليا، جن جو اڳواڻ ابو رافع هو. ابو رافع حيدرآباد (نيرون ڪوٽ) ۾ وفات ڪئي. سندس مزار شريف حيدرآباد بزار (شاهي بازار) وٽ هڪ زيارتگاهه آهي. سندس هڪ ٻيو رفيق جنهن جو نالو تاريخ مان معلوم نٿو ٿئي سگهي تنهن پڻ سنڌ ۾ وفات ڪئي، جنهن جي تربت ٺٽي ۾ مڪلي ٽڪري تي آهي. باقي ٽي ڄڻا موتي رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جي خدمت اقدس ۾ وڃي حاضر ٿيا. حيدرآباد (نيرون ڪوٽ) جي شهر مان ڪن ٿورن ماڻهن ٻجهي طرح اسلام آندو.

حيدرآباد شهر ۾ موجود اصحابي سڳوري جي مزار مبارڪ بابت ڊاڪٽر حبيب الله صديقي جيڪا معلومات فراهم ڪئي آهي، سنڌ جي ٻئي ڪنهن تاريخي ڪتاب ۾ اهڙي اهم معلومات شايد موجود نه هجي (منهنجي ذاتي راءِ موجب) تمام اهم ۽ قابل توجهه معلومات آهي. اصحاب سڳوري جي تربت اڄ به موجود آهي، مزار جي مٿان مقبرو يا ڇت تعمير ٿيل نه آهي. عقيدتمند زيارت لاءِ ايندا رهندا آهن، پر اصحاب سڳوري جي صحيح حقيقت ڪنهن کي به معلوم نه آهي. زباني روايتن موجب هر ڪو مختلف ڳالهين ٻڌائي ٿو. اصحاب سڳوري جي مزار مبارڪ عدم توجهه جي ڪري زبون حالت ۾ آهي. درگاهه جو احاطو به بلڪل سوڙهو، تنهي طرفن کان عمارتون تعمير ٿيل آهن. حيدرآباد شهر جا رهاڪو خوش قسمت آهن جو هتي رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي دور جي موڪليل اصحاب جي آخري آرامگاهه آهي، پر عدم معلومات جي ڪري زبون حالت آهي.

اصحاب سڳوري جو نالو جيڪي لکي دروازي تي نمايان ڪيو ويو آهي اهو به قابل غور آهي. اهڙيون ڳالهيون جيڪي قياس آرائي تي مبني آهن ۽ تاريخي حقيقتن جي بلڪل برعڪس آهن.

ڏهنن ۾ مونجهارا پيدا ڪن ٿيون ۽ انهن بنيادن تي نيون نيرن رسمون ۽ رواج جنم وٺن ٿا. تنهنڪري صحيح حقيقتن کي منظر عام تي آڻڻ لاءِ بزرگن جي مزارن بابت وڌيڪ تحقيق جي سخت ضرورت آهي ۽ معتبر تاريخي ڪتابن مان جيڪي به حقيقتون درست معلوم ٿين ٿيون، انهن کي سامهون آڻجي ته جيئن هن دور جا نوجوان ۽ ايندڙ نسل وڌيڪ مونجهاري جو شڪار نه ٿين. ڊاڪٽر حبيب الله صديقي جنهن ٻئي اصحاب سڳوري جي نشاندهي ڪئي آهي ۽ بيان ڪيو آهي ته نٿي مڪلي تي مدفون آهن، منهنجي ذاتي راءِ موجب ته اهي بزرگ عبدالله شاهه اصحابي آهن، جيڪي اصحابي نالي ئي مشهور آهن.

اها حقيقت به قابل توجهه آهي ته دنيا جي اسلامي توڙي غير اسلامي ملڪن ڏانهن نظر ڊوڙائي ته نظر اهو ايندو ته جنهن به ملڪ ۾ اصحاب سڳورن جون مزارون آهن، اتي جون حڪومتون ۽ اتي رهندڙ مسلمان پنهنجي بزرگن جي آخري آرامگاهن جي حفاظت ڪن ٿا. اسان جو پيارو ملڪ پاڪستان اسلامي ملڪ آهي، هن ملڪ ۾ اڪثريت به مسلمانن جي آهي ۽ اها اسان جي وڏي خوش قسمتي آهي جو اسان جي ملڪ ۾ اصحاب سڳورن کي رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم اسلامي تبليغ لاءِ هتي موڪليو هو. انهن بزرگن جون مزارون ته موجود آهن، پر اهڙين مقدس هستين جي درگاهن جي حفاظت جي پرواهه نه حڪومت کي آهي ۽ مسلمانن کي.

منهنجي ذاتي خيال موجب ته اها به بدقسمتي چئجي جو اصحاب سڳورن جون آخري آرامگاهون پاڪستان جي صوبي سنڌ ۾ آهن، سنڌ ۾ تاريخي ۽ قديمي مقبرن، عمارتن، قلعن ۽ قيمتي اثائن جي ڇا حالت بنائي وئي آهي، ڪي قيمتي اثاڻا ته متجي مسمار ٿي چڪا آهن، جيڪي موجود آهن اهي به ڪو به توجهه جي ڪري زبون حالت ۾ آهن. انهن قيمتي اثائن جي ختم ٿيڻ جي ڪنهن کي پرواهه نه آهي.

انهن اثائن جي ڪري اسان جي شهرن جي ۽ ماڻهن جي تاريخي پسمنظر جي خبر پئي ٿي. اهي اثاڻا، عمارتون، ڪوٽ، قلعا ۽ مزارون مقبره شهرن جي سڃاڻپ سان گڏوگڏ زينت به آهن. پاڪستان جو هر هڪ صوبو تاريخي اثائن جي حفاظت ڪري رهيو آهي. جيڪڏهن اهڙن اصحاب سڳورن جون مزارون پاڪستان جي ٻين صوبن ۾ هجن ها ته انهن جي اهڙي زبون حالت نه هجي ها مولانا سيد ابوالاعليٰ مودودي جو لکيل تفهيم القرآن (سنڌي ترجمو) قرآن پاڪ جي صورت 84 الانشاق جي تفسير ۾ اصحاب ابورافع جونالو لکيو آهي، جلد ڇهون صفحو نمبر 316. جڏهن ته حيدرآباد ۾ آرامي اصحاب سڳوري جونالو به ڊاڪٽر حبيب الله صديقي ابورافع ظاهر ڪيو آهي. جيڪا ڳالهه قابل غور آهي جو اصحاب سڳورو حيدرآباد (نيرون ڪوٽ) هجرت جي اٺين سال ٻين اصحابن سڳورن سان گڏ تبليغ واسطي آيو هو.

حڪومت ۽ عوام کي هن اهم معاملي طرف خصوصي توجهه ڏيڻ گهرجي ته حيدرآباد شهر ۾ رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم جن جي اصحاب سڳوري جي آخري آرامگاهه آهي عدم معلومات جي ڪري سڳورن کي مختلف نالن سان ياد ڪيو ٿو وڃي.

(عبرت مئگزين، 16 نومبر کان 30 نومبر 2012ع)

حيدرآباد شهر ۾ گمنام درويشن جون آخري آرامگاهون

(ٻه قبرون)

مون پنهنجي اڳوڻي تاريخي مضمون حيدرآباد شهر ۾ مدفون اصحابي سڳوري ۽ ڪجهه ٻين درويشن جي تربتن جو تذڪرو ڪيو هو. ڪجهه ٻين درويشن جي مزارن جي نشاندهي ڪرڻ به ضروري آهي جن جون تربتون ته موجود آهن پر گمنام آهن، جن جي تاريخي ڪتاب نشاندهي ڪن ٿا هونئن ته شهر جي ڪا گهڻي ڪو پاڙو ڪورستو ورلي ڪواهڙو هوندو جتي ڪنهن بزرگ جي آخري آرامگاهه نه هجي. اهڙن گمنام بزرگن جي تحقيق ڪري منظر عام تي آڻڻ لاءِ هڪ ته تمام گهڻي محنت ۽ ٻيو وقت درڪار آهي. اهو عمل مڪمل ڪيو وڃي ته شهر حيدرآباد جي هڪ نئين تاريخ جو آغاز ٿيندو اهو ڪم هٿ ۾ ڪٽڻ کان پهرين انهن بزرگن ۽ درويشن کي نروار ڪجي جن جي نشاندهي تاريخي ڪتابن ۾ ٿيل آهي.

گمنام درويشن جو ذڪر ڪرڻ لاءِ ڪجهه بزرگن جو حوالو ڏيڻ به ضروري آهي جن حيدرآباد شهر انگريزن جي دور ۾ به ڏٺو انهن بزرگن مان هڪ سيد احمد علي شاهه نالي هو جنهن جي عمر اڄ کان پنجاهه سال اڳ نوي سال کان به وڏي هئي. هي بزرگ حيدرآباد جي پراڻي تاريخ جيڪا هن سندس بزرگن کان ٻڌي يا ڏني ٻڌائيندو هو هر ڪوشش سان سندس ڪچهري ۾ ويهندو هو. انهي بزرگ جي ٻڌايل

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾: 51

ڪافي ڳالهيون اڄ ڏينهن تائين ياد اٿم. هي بزرگ ڪافي سال اڳ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري چڪو آهي. بزرگ سيد احمد علي شاهه قدم گاهه مولائي علي عليه السلام لڳ هڪ پاڙي ۾ رهندو هو. مون کيس پورهيو ڪندي ڏٺو. حيدرآباد شهر جي دل گاڏي کاتو سڏبي هئي ڇا عروج هو گاڏي کاتي جو ۽ اڄ ڇا آهي، عروج کي زوال اچي ويو. پڪو پير چاڙهي جتان شروع ٿيندي هئي، اتي تانگن ۽ وڪٽوريا گاڏين جي بيهڻ جي جاءِ هئي، جنهن کي تانگا اسٽينڊ چيو ويندو هو. انهي وقت ايتريون ڪارون موٽرون ۽ رڪشائون وغيره نه هيون، وڪٽوريه گاڏين ۽ تانگن جو عروج هو. ويجهي سفر لاءِ آهي آسان سواريون هيون سرندي وارا ماڻهو وڪٽوريه ۽ غريب تانگن ۾ قريبي سفر ڪندا هئا اهو تانگه اسٽينڊ انگريزن جي دور حڪومت ۾ ڪنهن هندو قائم ڪيو هو. جيڪو چپري جي نالي مشهور هو مگر پڪي ۽ پختي تعمير ٿيل هئي، انهي چپري جي ڇت هيٺان تانگن هلائڻ وارا ۽ جانور اسائش وٺندا هئا، چپري وٽ هڪ حوض جانورن جي پاڻي پيئڻ لاءِ تعمير ٿيل هو. انهي حوض جي ڀرسان پيئڻ جي پاڻي لاءِ نلڪو به لڳل هو. جنهن مان هر وقت پاڻي مهيا هوندو هو. نلڪي مان پاڻي تمام گهڻي تيز رفتاريءَ سان نڪرندو هو. انسانن ۽ جانورن جي سهولت لاءِ اهو ثواب جو ڪم ڪنهن هندو ڪيو هو. شهر کي تباهه ڪرڻ ۽ شهر جي ثقافتي اثاثن کي مٽائڻ وارن دشمنن چپرو ختم ڪري ان جاءِ تي پلازه تعمير ڪرائي ڇڏيو آهي. حيدرآباد شهر جا قديم يادگار ۽ تاريخي اثاثر جن جو هن وقت نام و نشان به موجود نه آهي.

سائين احمد شاهه مرحوم انهي چپري واري حوض جي پاڻي مان وڪٽوريه ۽ تانگا ڌوئي گذر سفر ڪندو هو. سائين شهر جون پراڻيون ڳالهيون ٻڌائيندو هو. شهر ۾ مدفون درويشن جون به گهڻيون ئي

ڪرامتون ٻڌائيندا هئا. گهڻو ڪري اصحاب سڳوري جي مزار قدم گاهه موليٰ علي عليه السلام جتي شاهه ۽ عبدالوهاب شاهه جي مزارن ۽ ڪرامتن جون ڳالهيون ٻڌائيندا هئا. سائين ٻڌائيندا هئا ته اهي ڳالهيون هن سندن وڏن بزرگن کان ٻڌيون آهن سائين وٽ انهن بزرگن بابت ڪو پختو ثبوت يا دستاويزي ثبوت موجود نه هو. سائين کان بزرگن بابت معلوم ڪيو هو ته ٻڌائيندو هو ته اهي اسان کان اڳ جا آرامي آهن. باقي انهن آرامي بزرگن جون ڪرامتون بيان ڪندا هئا، ڪن کي جلالي ظاهر ڪندا هئا ته ڪن بزرگن کي رحمانِي سائين ٻڌائيندا هئا. هن پنهنجي حياتي ۾ به بزرگ زنده ڏٺا، هڪ منگهوڻو فقير ۽ ٻيو پير شاهه ٻڌائيندا هئا. پير شاهه بابت ٻڌائيندا هئا ته بزرگ ڪنهن ٻئي پاسي جو هو. وفات وقت سندس لاش کي مائٽ ڪٽائي ويا. باقي منگهوڻي فقير جي مزار ته ڪوڪرن جي پاڙي محبت شاهه بخاري جي تربت جي سامهون واري گهٽي ۾ اڃان تائين موجود آهي، فقير جي اهل و عيال جي ڪا به خبر نه آهي. پاڙي وارن فقير جي تربت کي خوبصورت تعمير ڪرائي خدمت ڪري رهيا آهن. پير شاهه جي مزار بابت ڪا ڳالهه نه آهي. باقي فقير جي پٽ ”نوڙها ڇاڙهي“ تي پير شاهه جو آستانه هڪ دوڪان اندر موجود آهي، جنهن کي خدمتگار ٺاهيو جوڙيو سينگاريو قائم ڪيو اچن.

سائين احمد شاهه شهر ۾ آرامي بزرگن، درويشن جي ڪرامتن، جنن ۽ پوتن جون به عجب قسم جون خوف ڏيارڻ واريون ڳالهيون ٻڌائيندا هئا. جي لکڻ جون سلسلو جاري رهيو ته هر هڪ ڳالهه قلمبند ڪئي ويندي شهر جا عقيدتمند مزارن تي باسون باسيندا هئا، خير خيرتون ڪندا هئا، غربت جو دور هو هر ڪو پنهنجي وس آهر اهو عمل ڪندو هو. عجب قسم جون رسمون ۽ رواج قائم هئا، شهر

جي ايتري گنگان آبادي نه هئي. شهر جي سنڌين جي درگاهن سان بيحد عقيدت، محبت هوندي هئي درويشن جو ادب احترام ڪندا هئا. اهو سلسلو اڄ به جاري آهي. آبادي تمام گهڻي وڌي وئي آهي. ماڻهو عقيدت ۾ حدون اورانگهي چڪا آهن. هرڪو وڏي ماڻهو جو تذڪرو ته ڪري ٿو پر هڪ مسڪين غير معروف شخص سادات جو ذڪر ڪري ان جو وسريل نالو ياد ڪري اجاگر ڪيو آهي. ٻيون به شهر جون ڪيتريون ئي غريب غير معروف شخصيتون هيون. جيڪي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري چڪيون آهن. لکڻ جي هلندڙ سلسلي ۾ انهن غريبن کي به ياد ڪيو ويندو جيڪي تاريخي ڳالهيون ٻڌائيندا هئا.

هاڻي هن مضمون جي خاص موضوع طرف اچجي ٿو. اهو هي آهي ته مير علي شير قانع صاحب ”تحفت الڪرام“ جي صفحي نمبر 442 تي نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) جي وجود ۾ اچڻ ۽ پڪي قلعي جي تعمير بابت جيڪو لکيو آهي سو هن ريت آهي. مير صاحب جو بيان آهي ته (سن 1182 هجري) ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي هن جاءِ کي پنهنجي خاص رهڻ لاءِ پسند فرمائي، مضبوط شهر ۽ شاندار قلعي جو بنياد رکيو. ڪن لاشن جي نڪرڻ وقت ماڻهن کي ڪي عجائبات ڏسڻ ۾ آيا. هتي مٿن ڪيترن بزرگن، جن کي فوت ٿئي سوين سال گذري ويا هئا، جا لاش بلڪل صحيح سلامت نڪتا. انهن ستلن مان هڪ زال ۽ مرد پراڻين قبرن مان اهڙا نڪتا جو گويا ڪي زنده هجن چون ٿا ته اهي هڪ ٻئي جا عاشق معشوق هئا.

مير صاحب اصحاب سڳوري جي مزار عبدالوهاب شاهه جيلاني، پڪي قلعي جي ايراضي اندر مدفون ٿيل شاهه بخاري ۽ ڪليڪٽري کان اڀرندي طرف مدفون ٿيل شاهه بخاري جي تربتن بابت ڪجهه به نه لکيو آهي مير صاحب شاهه مڪئي، حيدرآباد کان

تي ڪوهه پري مدفون ٿيل شاهه بخاري ۽ پراڻين قبرن مان صحيح سلامت نڪتل لاشن جو ذڪر ڪيو آهي.

ڊاڪٽر قمر جهان مرزا صاحب پنهنجي لکيل ڪتاب ”حيدرآباد شهر (ٽالپرن جي دور ۾) جي صفحي نمبر 28 کان صفحي نمبر 30 تائين حيدرآباد شهر جي قيام جو ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر صاحب هڪ زال ۽ مرد جي پراڻين قبرن مان صحيح سلامت تازا لاش نڪرڻ جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو تحفته الڪرام جو نقل آهي، صفحي نمبر 24 ۽ 25 تي لکيو آهي، نيرون ڪوٽ شاهراهه تي واقع هئڻ سبب وقت به وقت هتي مسلم سياح محقق ۽ عالم پئي آيا، پر تقريبن 12 صدي عيسوي جي پوئين اڌ ڌاري هڪ درويش مڪي شريف مان آيو جنهن هن بستيءَ کي هميشه لاءِ اچي پنهنجو آرام گاهه بنايو. ان درويش جو نالو سيد محمد مڪئي هو. جنهن جي درگاه هن وقت ”شاهه مڪائي“ يا جئي شاهه جي نالي سان مشهور معروف آهي. مير صاحب شيخ مڪائي (شاهه مڪئي) بابت لکيو آهي ته وڏي ڀروڙوولي ۽ پهريون اسلامي حاڪم آهي جو سنڌ جي فتح کان پوءِ هتي حڪومت ڪرڻ ويٺو. سندس درگاهه الله جي ولين ۽ خدا جي معرفت وارن جي زيارتگاهه آهي. شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ قديم سنڌ جي صفحي نمبر 80، 81 تي نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) بابت بلڪل مختصر لکيو آهي. مرزا صاحب به مٿس ۽ زال جا صحيح سلامت نڪتل لاشن ۽ شيخ محمد مڪائي جو ذڪر ڪيو. اصحاب سڳوري ۽ ٻين بزرگن جو ڪوبه ذڪر نه ڪيو آهي.

پڪي قلعي جي اردگرد نظر ڊوڙائي تي ته ڪيترن ئي بزرگن جون مزارون نظر اينديون، ڪجهه جو ذڪر ته تاريخي ڪتابن ۾ نظر اچي ٿو ڪجهه گمنام آهن. هاڻي خصوصي توجهه انهي ڳالهه ڏانهن

ڪبي ته پڪي قلعي جي تعمير دوران ڪوتائي وقت اتان مٽس ۽ زال جا ٻه لاشا جيڪي سوين سال اڳ دفن ٿيل پراڻين قبرن مان صحيح سلامت اهڙا نڪتا هئا، جڻڪ جيئرا هجن. يقينن اهي لاشا مسلمانن جا ئي هوندا ۽ انهن کي ٻيهر ڪٿي دفن ڪيو ويو هوندو پر اڻي وقت جا جيڪي به درويش پڪي قلعي جي احاطي اندر يا ارد گرد مدفون ٿيل آهن، انهن مان ڪجهه درويشن جو ذڪر ته ڪتابن ۾ موجود آهي ۽ ڪجهه الله وارن کي وساريو به ويو آهي. پڪي قلعي جي ديوار جي سامهون جتان لونگ ڀڳت گهڻي شروع ٿئي ٿي (قلعي جي انهي ٽنل پٽ جون نشانين اڃا تائين موجود آهن، جتان پڪورستو تعمير ڪيو ويو آهي) ٻه قبرون موجود آهن. انهن دفن ٿيل بزرگن جي نالن جي ڪنهن به ڄاڻ نه آهي ۽ نه ڪنهن تاريخ لکڻ واري انهن جي نشاندهي ڪئي آهي ته اهي قديم مزارون ڪنهن جون آهن. شروع کان وٺي آهي قبرون ”ٻن قبرن جي نالي“ سان مشهور آهن. بزرگن کان انهن قبرن بابت پڇيو هو ته ٻڌائيندا هئا، ته اسان ائين ئي ڏٺيون آهن ۽ وڏن کان به ائين ئي ٻڌو آهي. جڏهن شهر ۾ مدفون هر هڪ بزرگ درويش ڪنهن نه ڪنهن نالي مشهور آهي، جڏهن ته ڪيترن بزرگن جا نالا عجب آهن.

جيئن اصحاب سڳوري جي مزار تي به ڪو نالو لکيو پيو آهي، جڏهن صحيح معلومات نه هئڻ ڪري اها نالي واري تختي غلط لڳائي وئي آهي. ساڳئي طرح ٻن قبرن ۾ مدفون بزرگن جا نالا ڇو نه ظاهر ڪيا ويا آهن. پڪي قلعي اندر روڊ لڳ اشرف شاهه بخاري جي تربت آهي، انهي مٿان مقبرو تعمير ٿيل آهي. مقبرن جي تعميرات مان قديم تاريخ کي مدنظر رکندي اهو اندازو ٿي رهيو آهي ته اهي بزرگ شايد انگريزن جي اوائلي دور جا هجن.

ڪتابن جو مطالعو ڪرڻ بعد ۽ حالاتن کي مدنظر رکندي انهيءَ ناقص راءِ ڏيڻ تي پهتو آهيان ته اهي ٻه قبرون انهن ئي بزرگن جون هجن جن جا سوين سال اڳ قبرن ۾ دفن ٿيل لاشا صحيح سلامت نڪتا هئا. يقينن اهي قلعي جي بلڪل لڳ ئي دفن ڪيا ويا هوندا. انهن جي اردگرد نه ڪو قبرستان آهي نه ڪنهن ٻئي درويش جي مزار آهي. جيڪڏهن ڪنهن ٻئي بزرگ، ڄاڻ رکندڙ يا ڪنهن تاريخدان وٽ انهن ٻنهي قبرن جيڪي ”ٻن قبرن“ جي نالي مشهور آهن بابت ڪو ثبوت، روايت يا دليل موجود آهي ته پوءِ منهنجي راءِ درست نه آهي ۽ صحيح حقيقت کي ظاهر ڪيو وڃي. ٻي صورت ۾ منهنجي راءِ درست آهي. تاريخي ڪتابن ۾ ته هنن تربتن بابت ڪا به نشاندهي ٿيل نه آهي. جڏهن ته قبرن جو وجود موجود آهي. حيدرآباد شهر ۽ ان جي پسگردائي ۾ مدفون ٿيل هر هڪ بزرگ، درويش بابت درست ڄاڻ مهيا ڪرڻ ۽ بزرگن جي تاريخ لکڻ سان شهر جي اڻ مڪمل تاريخ مڪمل ڪري سگهجي ٿي. جو اهي درگاهون حيدرآباد جي سڃاڻپ به آهن ته زينت به آهن موجوده وقت دوران اهو ڏٺو ويو آهي ته شهر جي درگاهن کي نون نون نالن ۽ لقبن سان مشهور ڪيو پيو وڃي. جڏهن انهن جي مسلڪن جو به ذڪر ڪيو پيو وڃي، يعني انهن بزرگن جي تاريخي ۽ قديمي حيثيت کي تبديل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي ۽ شهر جي قديم تاريخ جي جاءِ تي نئين تاريخ بنائڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي. درگاهن جي پراڻن خدمتگارن جي جاءِ تي نوان ماڻهون قابض ٿيندا پيا وڃن.

اڄ کان 23-24 سال پهرين شهر جا جيڪي خطرناڪ حالات هئا، انهن مجبورين جي ڪري اسين شهر ڇڏي چڪا آهيون. پر اڄ به شهر جي ويجهو ئي آهيون. شهر ڇڏڻ جي باوجود به اڃان تائين اسانجا شهر سان روحاني رشتا ۽ ناتا قائم آهن جو ننڍپڻ کان وٺي جواني جو گهڻو حصو شهر ۾ گذاريو سين. اسانجا ابا ڏاڏا به شهر ۾ ئي زندگيون

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾: 57

گذاري راه ربابي ٿيا. شهر حيدرآباد جنهن جي قديم تاريخ آهي. ان سان اسانجو روحاني رشتو ڪنهن به طرح ٿئي نه ٿو سگهي. شهر 20، 21 سالن دوران تمام گهڻو تبديل ٿي چڪو آهي، هر رستي گهڻي ۽ پاڙي ۾ بازارون ۽ ڪاروباري مرڪز قائم ٿي چڪا آهن، ماڻهن جي آبادي به تمام گهڻي وڌي وئي آهي. پراڻيون يادون ختم ٿينديون پيون وڃن. اسين اڄ به شهر ۾ وڃون ٿا ته ان کي پنهنجو ئي سمجهون ٿا، روحاني سڪون ٿو ملي، جڏهن ته اتي هن وقت اسانجو جسماني وجود نه آهي، شهر ۾ موجود درويشن، بزرگن جا آرامگاهه، درگاهون مقبره ڏسي يادون تازيون ٿيون ٿين. جواهي ساڳئي جاءِ تي ساڳئي صورت ۾ موجود آهن. اسين شهر جي حقيقي ۽ صحيح جاڙ ڏيڻ لاءِ پنهنجي موجوده ۽ ايندڙ نسل کي شهر جي تاريخي حيثيت کان روشناس ڪرائي پنهنجو فرض ادا ڪري رهيا آهيون. جيئن ماضيءَ ۾ اسانجي بزرگن شهر ۾ مدفون درويش جي صحيح معلومات فراهم نه ڪري مونجهاري ۾ وجهي ڇڏيو آهي. جيڪڏهن هن وقت به ساڳئي غفلت ورجائي وئي، ته اسانجو نسل وڌيڪ مونجهاري جو شڪار ٿي ويندو ۽ شهر سان روحاني رشتو جيڪو اڄ به قائم آهي، هميشه لاءِ ختم ٿي ويندو.

هن مختصر تاريخ تي هر هڪ غور ڪي ڪرڻ گهرجي، جيڪڏهن غيردانسته ڪا غلطي يا ڀل ٿي هجي ته درگذر ڪرڻ فرمائيندا. وڌيڪ اهو ته اگر ڪنهن وٽ ڪا درست جاڙ ڪنهن بزرگ درويش بابت هجي ته برائي مهرباني فراهم ڪري ته جيئن غلطيون به درست ڪيون وڃن ۽ وڌيڪ لکڻ جو سلسلو به جاري رکيو وڃي. خاص توجه ”ٻن قبرن“ جي نشاندهي طرف ڪئي وڃي جو هن مختصر تاريخ جواهم ۽ خاص موضوع به اهي به قبرون آهن.

(عبرت مڱڙين، 16 ڊسمبر کان 31 ڊسمبر 2012ع)

حيدرآباد شهر ۾ مڪي شاهه جي درگاهه ۽ قبرستان

حيدرآباد شهر جي بزرگن، درويشن ۽ الله وارن جي تاريخ لکڻ جو سلسلو جيڪو شروع ڪيو ويو آهي انهي جي پهرئين ۽ ٻئي حصي ۾ پڪي قلعي سامهون اصحابي سڳوري جي مزار ۽ پڪي قلعي جي تعمير دوران ڪوٽائي ڪندي عورت ۽ مرد جي ٻن صحيح سلامت قبرن مان نڪتل لاشن ۽ انهن جي مدفون ۽ قبرن بابت راءِ اڳيئي لکي چڪا آهيون. اهي واقعا ۽ حواله سنڌ جي تاريخي ڪتابن ۾ قلمبند ٿيل آهن.

شيخ مڪائي (شاهه مڪئي) جو ذڪر ۽ حواله سنڌ جي تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهن. اڳين ٻنهي حصن ۾ شاهه مڪئي جو مختصر ذڪر ڪيو ويو آهي. هي مضمون خاص شاهه مڪئي جي ئي بابت لکجي ٿو. شاهه مڪئي جي درگاهه ۽ قبرستان حيدرآباد ۾ شروع کان اڄ تائين نمايان نشان آهي. درگاهه مٿي ٽڪري تي واقع آهي. مزار مٿان تعمير ٿيل مقبره ۽ هوا ۾ لهرائيندڙ رنگارنگي جهنڊا پري کان نظر اچن ٿا. درگاهه جي احاطي ۾ هر وقت زيارتي نظر ايندا. خاص ڪري جمعرات، جمعي يا ڪن ٻين خاص ڏينهن تي زيارتي ۽ عقيدتمندن جا هجوم ڏسڻ وٽان هوندا آهن. هر هڪ عقيدتمند پنهنجي عقيدتي موجب عبادت ڪندو ريتون رسمون ادا ڪندو نظر ايندو.

بزرگ جي نالي تي مورخن ۽ ليکڪن جا مختلف رايا آهن. تاريخي ڪتابن جي حوالن سان، بزرگ جو نالو پڙهندڙن آڏو نمايان ڪجي ته بهتر ٿيندو. جناب غلام رسول مهر صاحب سندس لکيل ڪتاب تاريخ سنڌ (عهد ڪلهوڙهه) اردو حصو ٻيو جي صفحي نمبر 680 تي بزرگ جو نالو شيخ محمود انصاري به معروف پير مڪي لکيو آهي. مهر صاحب ڪتاب جي ساڳئي صفحي تي هڪ عجيب روايت هن ريت بيان ڪئي آهي: ميان غلام شاهه ڪلهوڙي حيدرآباد جي تعمير لاءِ راجه ليکي جي مشوري موجب شيخ محمد انصاري به معروف پير مڪي جو قبرستان صاف ڪري ڇڏيو هي نيرون ڪوٽ جي ٽڪري تي واقع هو ۽ مردن جون هڏيون بي حرمتي سان ڪڍيون، انهي ڪري طهارت خانه ۾ ان جي جان تي هڪ غيبي چمات لڳي، ۽ هن جي روح قفس عنصرِي کان پرواز ڪري وئي. مهر صاحب انهي واقع جي ترديد ڪندي وڌيڪ تشريح ڪئي آهي، جيڪا پڻ ڪتاب ۾ موجود آهي.

جناب مير علي شير قانع صاحب تحفته الڪرام جيڪو سنڌ جي تاريخ جو قديم تاريخي ڪتاب آهي، جي صفحي نمبر 445 تي بزرگ جو نالو ظاهر نه ڪيو آهي. بلڪ اهو لکيو آهي ته هڪ وڏي ۾ وڏو ولي ۽ پهريون اسلامي حاڪم آهي جو سنڌ جي فتح کانپوءِ هتي حڪومت ڪرڻ ويٺو. سندس درگاهه الله جي ولين ۽ خدا جي معرفت وارن جي زيارتگاهه ۽ مرجع آهي. مير صاحب بزرگ کي شيخ مڪائي (شاهه مڪائي) جي لقب سان لکيو آهي.

محترم ڊاڪٽر قمر جهان مرزا صاحب سندس لکيل ڪتاب حيدرآباد شهر (ٽالپرن جي دور ۾) جي صفحي نمبر 25 تي بزرگ جو نالو سيد محمد مڪئي لکيو آهي. مرزا صاحب بزرگ باءِ وڌيڪ

لکيو آهي ته تقريبن 12 صدي عيسوي جي پوئين اڌ ڌاري هڪ درويش مڪي شريف مان آيو جنهن هن بستيءَ کي هميشه لاءِ اچي پنهنجو آرامگاهه بنايو. ان درويش جو نالو سيد محمد مڪئي هو جنهن جي درگاهه هن وقت ”شاهه مڪائي“ يا ”جئي شاهه“ جي نالي سان مشهور معروف آهي. ٻارهين صدي بعد سيد محمد مڪئي جي درگاهه نيرون ڪوٽ جونمايان نشان رهي.

خان بهادر خداداد خان سندس تاليف ڪيل ڪتاب ”لب تاريخ سنڌ“ جي صفحي نمبر 155 تي سيد مڪئي بابت هن ريت بيان ڪيو آهي. مورخن جو چوڻ آهي ته ميان غلام شاهه واري قلعي جي ڀرسان ٻيو به هڪ ننڍو قلعو هو جو هڪ ولي الله سيد مڪئي رحمت الله عليه جو تعمير ڪرايل هو. جيئن ته اهو قلعو ميان غلام شاهه جي قلعي کان گهڻو بلند نظر ايندو هو انهي ڪري 1185 هجري مطابق 1771 عيسوي ۾ ان کي ڊهرائي ڇڏيائين. خان بهادر صاحب ڪتاب جي صفحي نمبر 156 تي وڌيڪ لکن ٿا ته عام ماڻهن جي روايت موجب جڏهن ميان غلام شاهه ڪلهوڙهه جهڙي ڪم آزار ۽ نيڪ خصائل حڪمران جي هٿان اهل الله جي مقبره ۽ قلعي جي باري ۾ اهڙي بي ادبي سرزد ٿي ته انهي رات لقوي فالج ۽ غشيءَ جي بيمارين ۾ مبتلا ٿي پيو ۽ نيٺ 1186 هجري مطابق 1772 عيسوي ۾ سندس روح جو پڪي جسم جي پيڇري مان پرواز ڪري ويو. ڪنهن شاعر سندس وفات جي تاريخ ڪهڙي نه چڱي چئي آهي ”جنات فيها خالد“ خان بهادر صاحب ڪتاب جي ساڳئي صفحي تي وڌيڪ لکن ٿا ته بيشڪ اهو هڪ اهل الله جي غيرت جو اثر آهي. انسان لاءِ اولياءِ الله کان ڊڄڻ بهتر آهي انهي اهل الله جو مقبرو جيئن جو تيئن ئي قائم آهي. آعلي ۽ ادنيٰ جوانن ۽ پوڙهن لاءِ زيارتگاهه آهي. هميشه

ذوالحج جي 9 تاريخ وڏو اجتماع ٿيندو آهي پري پري کان ماڻهو اچي گڏ ٿيندا آهن.

خانبهادر خداداد خان سيد مڪي شاهه جي ڪرامتن جو ذڪر ڪيو آهي. اهڙو ساڳيو ذڪر جناب غلام رسول مهر صاحب به ڪيو آهي. پر مهر صاحب ان جي ترديد ڪندي ڪجهه وضاحت به ڪئي آهي. يعني ليکڪن جي راءِ ۾ اختلاف آهي. اهي تاريخي ڳالهين ۽ واقعا جيڪي ڪتابن ۾ لکيل آهن. پڙهندڙن آڏو پيش ڪجن ٿا. اڪثريت ئي بهتر فيصلو ڪري سگهي ٿي. ڇاڪاڻ ته هي تاريخي ڳالهين، حقيقتون، واقعا ماڻهن جا ئي لکيل آهن. ڇاڪاڻ ته اسان آڏو ڪجهه پراڻا تاريخي ڪتاب موجود آهن. جن کي ڏسي انهن جا حواله ڏيئي، نوان تاريخي ڪتاب مرتب ڪيا وڃن ٿا. اسانجي بدقسمي اها آهي جو سنڌ بابت ڪنهن به ليکڪ مڪمل تاريخ نه لکي آهي. تنهنڪري مونجهارا پيدا ٿي رهيا آهن.

شمس العلماء جناب مرزا قليچ بيگ صاحب مرحوم سندس تصنيف ڪيل ڪتاب ”قديم سنڌ“ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو جي صفحي نمبر 81-80 تي نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) بابت هن ريت لکيو آهي: اصل هندو راجائن جي راج ۾ نيرون سمن نالي اتي حاڪم هوندو هو ۽ اتي به هڪڙو ڪوٽ هوندو هو جيئن ڪن ٻين وڏن شهرن ۾ قافر قلعا هوندا هئا. جڏهن محمد بن قاسم آيو. تڏهن هنن قلعن جا در کولي هن کي ڏنا ۽ معافي ملين. نيرون ڪوٽ درياھ جي ڪناري تي هو پر درياھ ان جي اڀرندي وهندو هو. سنه 1182 هجري ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي نئون قلعو اتي جوڙايو. جو اڃان تائين اتي قائم آهي. اڳي اتي فقط هڪڙو ڳوٺ هو پوءِ وڏو شهر ٿيو اتي سون ورهين کان ماڻهو پوريل هئا. سي سڀ ڪڍي پري مقامن ۾ رکيائون چون ٿا ته سندن لاشا

صحيح سلامت نڪتا. انهن مان هڪڙي مڙس ۽ زال جا لاشا لڌا جي بلڪل تازا ڏسڻ ۾ ئي آيا، اگر جي انهن جون قبرون تمام جهونيون ٿي ڏنيون. ٻئي گڏ پوريل هئا. ڀانئجي ٿو ته اهي عاشق ۽ معشوق هئا. نئين ٻڌل شهر جو نالو حيدرآباد رکيو ويو ۽ انهي کان پوءِ اهو شهر سنڌ جو تخت گاه ٿيو. آس پاس ٽڪرين تي اڃان تائين گهڻن بزرگن جون قبرون ٺهيل آهن. انهن مان هڪڙي شيخ محمد مڪائي جي آهي، جنهن جي قبر شهر جي الهندي ڏي مٽيءَ جي ڪوٽ اندر آهي، جو پڻ ميان غلام شاهه وڏي ڪوٽ جي حفاظت لاءِ ٺهرايو هو. اهو شيخ عربن جي فتح کان پوءِ اتي حاڪم ڪري رکيو ويو هو. وڏن اوليائن ۾ شمار ٿيل آهي.

جناب مرزا قليچ بيگ صاحب مرحوم حيدرآباد جي بنياد پوڻ جي تاريخ، اتي مدفون بزرگن جي لاشن ۽ شيخ محمد مڪائي بابت جيڪي مختصر تاريخ سندس ڪتاب ۾ قلمبند ڪئي آهي، اهو مٿي بيان ڪيو ويو آهي. مرزا صاحب پڪي قلعي سامهون دفن ٿيل اصحابي سڳوري بخاري سادات بزرگن ۽ عبدالوهاب شاهه جيلاني جي درگاهن جو ڪوبه ذڪر نه ڪيو آهي. مرزا صاحب ايترو ضرور لکيو آهي ته اتي سون ورهين کان ماڻهو پوريل هئا، سي سڀ ڪڍي پري مقامن ۾ رکيائون، پر انهن بزرگن جي ڪابه چٽي طرح نشاندهي نه ڪئي ويئي آهي، جنهن سان مونجهارا پيدا ٿي رهيا آهن. جڏهن ته قلعي جي ارد گرد، آس پاس نظر ڪبي ته ڪيترن ئي بزرگن جون قبرون نظر اينديون. جن جي صحيح نالن ۽ پس منظر جي ڪابه خبر آهي. مدفون بزرگن کي جن نالن سان ياد ڪيو ٿو وڃي اهي نالا قابل غور آهن. اهڙين حقيقتن جي وڌيڪ تحقيق ڪرڻ ۽ شهر ۾ مدفون بزرگن جي نئين سر تاريخ مرتڪب ڪرڻ جي سخت ضرورت آهي، پر

انهي ڪم لاءِ وڏي محنت ۽ وقت جي ضرورت آهي. جن بزرگن جو مير علي شير قانع ۽ محترم ڊاڪٽر قمر جهان مرزا صاحب سندن ڪتابن ۾ ذڪر ڪيو آهي. مرزا صاحب انهن بابت ڪجهه به نه لکيو آهي جڏهين ته پڪي قلعي سامهون مدفون بزرگ بابت محترم ڊاڪٽر حبيب الله صديقي صاحب سندس ڪتاب ”تاريخ“ ”باب الاسلام سنڌ“ ۾ پس منظر چٽي طرح بيان ڪيو آهي، جيڪي هن تاريخ جي پهرين حصي ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

محترم ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب جن جو مرڪب ڪيل ڪتاب ”سنڌي ادب کي مختصر تاريخ“ ۾ شاه مڪائي بابت هن ريت بيان ٿيل آهي (ترجمو: ”مل محمود ۽ مهرنگار“ هن ڪهاڻي جو تعلق شاه مڪائي (عرف جيئي شاه) سان گڏ آهي جيڪي پنجين يا ڇهين صدي ۾ نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) ۾ وارد ٿيا. هن ڪهاڻي ۾ به ڳاهون موجود آهن ليڪن ان جو زمانو متعين نه ٿو ڪري سگهجي. (ڊاڪٽر صاحب جي هن مختصر بيان مان جيئي شاه جي شخصيت جهڙي طرح ٻين ليکڪن بيان ڪئي آهي) بابت ڪو نتيجو نه ٿو نڪري

جناب رحيمداد خان شيدائي مولائي صاحب جن جو لکيل ڪتاب ”جنت السنڌ“ جيڪو ڪتاب جي ديباچي موجب سن 1369 هجري ۾ لکي مڪمل ڪيو ويو هو. مولائي صاحب ديباچي جي صفحي نمبر 9 تي لکن ٿا ته هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ کان آئينده جڏهن ڪو صاحب تاريخ سنڌ تي قلم کڻندو سو انشاءِ الله تعاليٰ مين عاجز ڪي ڪين وساريندو بلڪ اميد اٿم ته هي ڪتاب هڪ حد تائين سندس رهنمائي ڪندو. مولائي صاحب جن جا اهي چند جملامون ڪي بيحد پسند آيا، ان ڪري مولائي صاحب جي محنتن جو اعتراف

ڪندي ۽ انهن کي نه وساريندي حيدرآباد بابت مولائي صاحب جيڪو
ڪجهه مختصر بيان ڪيو آهي ان جو حوالو هن حيدرآباد جي تاريخ
۾ ڏيڻ بلڪل ضروري ٿو سمجهجي.

جناب رحميداد شيدائي مولائي صاحب سندس ڪتاب جي
صفحہ نمبر 531 تي حيدرآباد بابت هن ريت بيان ڪيو آهي. نئون
تختگاه ڪلهوڙن جي تختگاه خدا آباد کي هر سال مهراڻ جي
آبڪلاڻي کان خطرو هوندو هو. خدا آباد کان سواءِ ڪلهوڙن مراد آباد،
شاهه ڳڙهي، محمد آباد ۽ الله باد جا شهر سنڌ ۾ تعمير ڪرايا هئا. سنه
1182 هجري (1767 عيسوي) ۾ احمد شاهه ابدالي، ميان غلام شاهه کي
ڪڇ فتح ڪرڻ کانپوءِ ”شمس الدولت“ ۽ ”صمحام الدولت“ جا
خطاب ڏنا. ميان غلام شاهه مهراڻ جي کاٻي ڪپ تي نيرون ڪوٽ
نالي پراڻي شهر ڀرسان گنجي ٽڪر جي هڪڙي شاخ تي پڪين سرن
سان هڪڙو عظيم انشان قلعو تعمير ڪرائي مٿس حيدرآباد نالو رکيو.
قلعي ڀرسان شاهه محمد مڪائي جي مقبري جي چوگرد پڻ ڪڇين
سرن جو قلعو تعمير ڪرايائين. خدا آباد جا هندو لوهاڻا واپاري به
نئين تختگاه ۾ لڏي اچي ويٺا ٿي کان پوءِ حيدرآباد صنعت ۽ واپار ۾
ترقي ڪرڻ لڳو ۽ انگريزان جي سنڌ فتح ڪرڻ تائين سنڌ جو تخت
گاه ٿي رهيو.

نصريور جو عوج به گهٽجي ويو جو فقط قلعي جي ڪري هن
شهر کي اهميت حاصل هئي. ساڳئي حالت سيوهڻ جي هئي.
حيدرآباد هر طرح سان زور وٺڻ لڳو.

جناب مولائي شيدائي صاحب جن جو حيدرآباد بابت بيان
بلڪل مختصر آهي، جيڪو مٿي لکيو ويو آهي. مولائي صاحب جن
جي ڪتاب ۾ سنڌ بابت معلومات وڏي فراهم ٿيل آهي. ليڪن

حيدرآباد بابت بيان بلڪل مختصر آهي. حيدرآباد شهر ۾ آرامي درويشن بابت مولائي صاحب فقط شاه محمد مڪائي جو ئي ذڪر ڪيو آهي. جڏهين ته حيدرآباد شهر ۽ ان جي ويجهڙائيءَ ۾ ڪيترائي بزرگ درويش آرامي آهن، جن جون درگاهون موجود آهن، انهن جو مولائي صاحب ڪوبه تذڪرو نه ڪيو آهي. مولائي صاحب هن وقت دنيا ۾ موجود نه آهن، درويشن جو ذڪر نه ڪرڻ جا اسباب انهن کي ئي بهتر معلوم هوندا. جڏهين ته حيدرآباد شهر جي رستن ڀرسان گهڻين ۾ ۽ پاڻن ۾ ڪيترائي بزرگ درويش آرامي آهن جن جي پس منظر جي ڪابه ڄاڻ نه آهي. مولائي صاحب جو لکيل علمي سرمايو جيڪو به اسان وٽ موجود آهي، انهي جو اوترو ئي حوالو ڏئي سگهجي ٿو. مولائي صاحب جن جون اهي مهربانيون ۽ احسان آهن جو علمي ۽ معلوماتي سرمايو اسان وٽ ڇڏي ويا آهن، جنهن مان اسان فيضياب ٿي رهيا آهيون.

شاه مڪائي (جئي شاه) جي تاريخ لکڻ وقت اها به نظر ڪاٽي آهي ته ڪڇي قلعي جي احاطي اندر ۽ ان کان ٻاهر ٻيون به ڪيتريون ئي قبرون موجود آهن ڪي پراڻيون ته ڪي نيون آهن، پر اهي ڪنهن جون آهن. نين ڪيترين ئي قبرن تي ته ڪتبا لکيا پيا آهن، پر قلعي جي احاطي اندر جتي شاه سائين کان علاوه ٻيون به ڪيتريون ئي قبرون موجود آهن، جيڪي نامعلوم آهن. انهن بابت تحقيق ڪرڻ جي سخت ضرورت آهي ته اهي قبرون ڪنهن جون آهن. ڇاڪاڻ ته سنڌ جي تاريخي ڪتابن ۾ اهو لکيل آهي ته ميان غلام شاه ڪلهوڙي پڪي قلعي جي حفاظت لاءِ ڪڇو قلعو جوڙايو هو اتي شاه مڪائي جو قبرستان هو جنهن کي هن صاف ڪرائي ڇڏيو هو. ان بيان مان واضح طور معلوم ٿو ٿئي ته شاه مڪائي جي

مزار کان علاوه اتي ٻيا به ڪيترائي بزرگ مدفون هئا. انهن بزرگن بابت تاريخي ڪتاب خاموش آهن.

جناب مولانا دين محمد وفائي صاحب مرحوم سندس تصنيف ڪيل ڪتاب تذڪره مشاهير سنڌ جي جلد نمبر ٽئين جي صفحي 154-153 تي هڪ درويش مومن حيدرآباد جو ذڪر ڪيو آهي. جناب وفائي صاحب درويش بابت هن ريت بيان ڪيو آهي. هي درويش به خواجه محمد زمان بزرگ لواري جي مريدن مان آهي. دنيا کي ترڪ ڪري قلب جي ڪامل سڪون واري درجي تي پهتل هو. خواجه صاحب جي خدمتن ۾ رهي هن گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو هو. وڏي ڪشتي جو مالڪ هو. خصوصن قبرن واري جي حالات تي به پوري طرح اطلاع ٿيندو هيس. هڪ دفعي ڪن پير پائي دوستن سان شڪار تي گڏجي ويو. جهنگل مان پکين کي اٿاري شڪار ڪري رهيا هئا ته اوچتو وڃي قبرستان ۾ پهتا جتي چون پيا ته حافظ درس جو مقبرو ۽ درگاهه آهي. قبرستان جا مجاور درويش کي روڪڻ لڳا ته قبرستان جي جهنگل مان پکين کي نه اٿاريو ۽ نه شڪار ڪريو جو هي ولي الله جي حرمت ۽ عزت جي حد آهي. مجاورن ڏاڍو لڙ ڪيو. آخر درويش ۽ سندس ساٿي اتان نڪري ٻاهر آيا. درويش ٻاهر نڪري چيو ته ويچارا مجاور هن قبر واري کي ولي الله سمجهي رهيا آهن. مان هن ڏانهن پورو توجه نه ڪيو. مگر معلوم ٿيو ته اونڌو ٿيو تنگيو پيو آهي ۽ کيس عذاب ٿي رهيو آهي. اگرچہ هو هن دنيا ۾ نيڪ هو. مگر ڏاڍو رياءَ ۽ ڏيک ڪندو هو ۽ رياءَ ڪندڙ منافق جي حڪم ۾ آهي. جنهن ڪري هن کي عذاب ٿي رهيو آهي. آخر ۾ هي درويش حيدرآباد ۾ اچي رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. شاهه مڪائي جي قبرستان ۾ کيس دفن ڪيو ويو. (مرغّب الاحباب)

جناب وفائي صاحب جنهن درويش جو ذڪر ڪيو آهي پڙهڻ سان اهو معلوم ٿيو ته اهو آڳاٽي وقت يعني شاهه مڪائي جي دور جو نه آهي، بلڪه ان کان بعد جو آهي، وفائي صاحب درويش جي تمام وڏي ڪرامت بيان ڪئي آهي. وفائي صاحب درويش جو دور وفات جو سال ۽ تاريخ بيان نه ڪئي آهي. جيڪڏهن جڏهن ته شاهه مڪائي جي قبرستان (قلعي جي احاطي اندر) ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي قبرون موجود آهن، پر درويش مؤمن جنهنجو ذڪر وفائي صاحب ڪيو آهي، جي مزار جي ڪٿي به نشاندهي ٿيل نه آهي ان ڪري درويش جي قبرن بابت مونجهارا پيدا ٿي رهيا آهن. جناب دين محمد وفائي صاحب مرحوم درويش مومن بابت لکيو ته ڪنهن ٻئي ڪتاب جي حوالي سان آهي، پر ايترو ته يقين ڪري سگهجي ٿو ته درويش جي قبر ضرور هوندي پر اها ڪهڙي ۽ ڪٿي آهي، اها تحقيق ڪرڻ ڪجهه مشڪل آهي.

شاهه مڪائي (جئي شاهه سائين) جي قلعي اندر به مزارون اهڙيون آهن، جن کي عقيدتمند ۽ زائرين تمام گهڻي عقيدت، احترام ۽ ادب جي نگاهه سان ڏسن ٿا. انهن مان هڪ مزار جئي شاهه سائين جي مقبري جي اتر اولهه طرف آهي، جيڪو بزرگ جلالي بابا جي نالي سڏجي ٿو اتي به عقيدتمند جا هجوم هوندا آهن. اڄ کان تقريبن 50-40 سال اڳ ان بزرگ جي مزار تي ماڻهن جي ايتري رش نه هوندي هئي، ماڻهن جي عقيدتي کي ڪوروڪي نه ٿو سگهي، هاڻي ته بزرگ جي مزار تي مردن توڙي عورتن جا عقيدو ڏسڻ وٽان آهن، اتي ڪي ماڻهون اهڙا به موجود هوندا آهن، جن کي نه تاريخ جي خبر آهي نه بزرگن جي پس منظر جي، عجب عجب طريقن ۽ قسمن جون ڳالهيون ماڻهن کي ٻڌائيندا رهندا آهن، ايتري تائين جو اوقاف کاتو جنهنجي انتظامي

ضابطي هيٺ شاهه مڪائي جي درگاهه آهي، اهي به عرس مبارڪ جا جيڪي اشتهار شايع ڪندا آهن، انهن ۾ سائين کي اصحابي لکندا آهن. اهي تصوراتي نظريه ۽ ڳالهائون اڳتي هلي ايندڙ وقت ۾ تاريخ جو حصو بنجي وڃن ٿا ۽ پراڻي تاريخ متجي نئين تاريخ وجود ۾ اچي وڃي ٿي. اهڙي عمل کان گريز ڪجي ته بهتر آهي. جتي شاهه سائين جي مزار لڳ اڀرندي طرف مقبري کان ٻاهر هڪ ٻي به مزار نمايان آهي. انهي مزار تي نالو لکيل نه آهي، انهي مزار کي شاهه مڪائي جي وزير جي مزار چيو وڃي ٿو. اها مزار عورتن واري احاطي اندر آهي. هن وقت عام مردن جي انهي احاطي اندر وڃڻ تي پابندي آهي. عورتن لاءِ عليحدا حصو پهرين نه هو، پر اهو ڪجهه سال پهرين ديوار تعمير ڪرائي عليحده ڪيو ويو هو. انهي احاطي اندر عورتن جي ويهڻ ۽ آرام ڪرڻ جي سهولت واري جاءِ به تعمير ڪرائي وئي آهي. عورتن واري احاطي اندر به ڪجهه قبرون موجود آهن، پر نامعلوم آهن، جڏهن ته نظر پراڻي دور جون اچن ٿيون. قلعي جي اوائل دور وارو دروازو جيڪو قديم فن تعميرات جي بهترين نشاني آهي بند رکيو ويندو آهي. شاهه مڪائي جي مزار جي الهندي طرف هڪ قديم ننڍي مسجد به تعمير ٿيل آهي.

شاهه مڪائي جي مزار مٿي ٽڪري تي نمايان آهي. مزار تائين پهچائيندڙ ڏاڪڻ جي اتر طرف (قلعي جي احاطي کان ٻاهر) ڪجهه زمين جو حصو آهي اتي به ڪجهه قبرون موجود آهن، انهن مان ڪجهه قبرون پراڻيون آهن، باقي گهڻي قدر هن دور جون قبرون آهن. شاهه مڪائي واري قلعي کان ٻاهر اڀرندي طرف به قبرستان آهي، انهي قبرستان ۾ هڪ يا ٻه قبرون جيڪي پراڻي دور جي پٿر جون ٺهيل آهن، کان علاوه باقي ٻيون سڀ قبرون هن دور جون آهن، انهن قبرن تي فوتين

جا نالا، تاريخ ۽ سن وفات لکيا پيا آهن، جتي شاه سائين جو عام قبرستان نه آهي. پوءِ الاء ڪهڙا سبب آهن جو اتي عام ماڻهن کي دفن ڪرڻ جي به اجازت ڏني وڃي ٿي. جتي شاه سائين جي قلعي کان ٻاهر ڏکڻ طرف به هڪ ننڍو قبرستان آهي، ڏسڻ سان اهو معلوم ٿو ٿئي ته ان قبرستان ۾ به هن دور جا ماڻهو مدفون ڪيا ويا آهن.

شاهه مڪائي (جتي شاهه) جو سالانه عرس (ميلو) وڏي عقيدت ۽ احترام سان ملهايو ويندو هو. هي ميلو سڄي سنڌ ۾ مشهور هوندو هو ۽ درسي ڪتابن ۾ به هن ميلي جو سبق هوندو هو. جڏهن ته حيدرآباد جي ايتري آبادي هئي نه روي ۽ نه ارد گرد عمارتون تعمير ٿيل هيون، وڏا ميدان خالي هوندا هئا هتي وڏيون بازارون لڳنديون هيون، ملاڪڙا ٿيندا هئا، راڳ جو محفلون منعقد ٿينديون هيون، ناميارا فنڪار ڳائيندا هئا. سنڌي هن درويش جي مزار جو وڏو ادب ۽ احترام ڪندا هئا. بزرگ هن درويش جون وڏيون وڏيون عجب قسم جون ڪرامتون ٻڌائيندا هئا. بزرگ اهو به ٻڌائيندا هئا ته درگاهه تي شينهن حاضري ڀرڻ ايندو هو. قلعي کان ٻاهر اڀرندي طرف ڏاکڻ چڙهندي اتر طرف جيڪو ننڍو قبرستان آهي، اتي ٻين قبرن سان گڏ هڪ پراڻي قبر آهي جنهنجي ڀرسان سنگ مرمر تي شير بابا جي مزار لکيو پيو آهي. شايد اها قبر انهي شينهن سان وابسته ڪئي وئي هجي، جنهن جو ذڪر بزرگ ڪندا هئا. هن وقت شاهه مڪائي جي مزار اوقاف کاتي جي تحويل ۾ آهي. ميلي جو اڳوڻو عقيدت وارو عوج ختم ٿي چڪو آهي. نه رهيا آهن ملاڪڙا نه لڳن ٿيون بازارون، راڳ جون عارفان محفلون به ختم ٿي چڪيون آهن. خالي ميدان والارجي چڪا آهن، قلعي جي ارد گرد وڏيون وڏيون عمارتون تعمير ٿي چڪيون آهن، آبادي تمام گهڻي وڌي وئي آهي. درگاهه تي وڃي ڏسو ته نوان نوان عقيدا، نوان نوان

رنگ رسمون نظر اينديون، نيون نيون تصوراتي ڳالهيون ٻڌائڻ لاءِ ماڻهو وينل نظر ايندا، مطلب ته هر هڪ شي نئين رائج ٿي چڪي آهي اهڙين حقيقتن کي قلمبند ڪرڻ لاءِ وڌيڪ وقت جي ضرورت آهي. وڌندڙ آباديءَ کان پهرين شاهه مڪائي (جتي شاهه) جي قلعي جي ارد گرد چند ذاتن جهڙوڪ بلوچ، مڪرائي، بروهي، شيدي، خاصخيلي ۽ ڪجهه ٻين ذاتين جي ماڻهن جا گهر هئا، سائين جي قلعي لڳ خدمتگارن (متولي) جن کي ميان چيو ويندو هو. انهن جو ماڻهو بيحد ادب ۽ احترام ڪندا هئا، اوقاف کاتي جي وجود ۾ اچڻ کان پهرين درگاهه جو انتظام هنن جي ذمي هوندو هو. انهن سڀني ذاتين جي ماڻهن جا گهر اتي اڃان تائين موجود آهن. پر وڌندڙ آبادي جي ڪري اهي جهڙو محدود ٿي ويا آهن. انهن سڀني ذاتين سان تعلق رکندڙ ماڻهو پورهيت هوندا هئا. هاڻي حالات به تمام گهڻو بدلجي ويا آهن.

(عبرت مئگزين، 16 جنوري کان 31 جنوري 2013ع)

حيدرآباد شهر مان ختم ڪيل شهيدن جو مقام

حيدرآباد شهر جي قديم باشندن جي اولاد جي اها وڏي بدقسمتي ڇٽجي جو بزرگن حيدرآباد شهر ۽ ان جي پسگردائيءَ بابت تاريخ لکڻ لاءِ قلم ته هٿ ۾ کنيو. انهن تاريخ لکي ته ضرور ڀر مڪمل نه لکي، جنهن سان مونجهارا پيدا ٿي رهيا آهن. ڪافي جايون، درگاهون، درسگاهون ۽ قبرستان وغيره جي مڪمل تاريخ لکڻ جي ضرورت هئي، اهي لکڻ کان رهجي ويون، جن بابت نه اسان کي ڄاڻ آهي ۽ نه وري اسان جي نوجوانن کي. اسان جو ايندڙ نسل ته اڃا به وڌيڪ مونجهاري ۾ پوندو جو شهر جون تاريخي جايون، درسگاهون، درگاهون ۽ قبرستان متجي ختم ٿي رهيا آهن ۽ اسان جي سڃاڻپ به ختم ٿي رهي آهي. ڇاڪاڻ ته شهرن جي سڃاڻپ انهن قديمي ۽ تاريخي ماڳ مڪانن سان ٿئي ٿي.

پاڪستان قائم ٿيڻ کان اڳ حيدرآباد شهر جي آبادي ايتري نه هئي. پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا پنهنجي ڪتاب ”حيدرآباد جون اڳيون اوج“ ۾ لکي ٿو ته موجوده صديءَ (1900ع) جي شروعات ۾ هن شهر جي آدمشماري 75 هزار کن هئي. هاڻي اندازو ڪريو ته هڪ صديءَ ۾ شهر جي آبادي ڪيترو وڌي وئي آهي. اڌ صدي پهرين به هن شهر جي آبادي ايتري ڪانه هئي. وڏا وڏا ميدان خالي نظر ايندا هئا، اهي خالي ميدان به آباد ٿي چڪا آهن ۽ آبادي روزبروز وڌندي پئي

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئين ۾: 72

وڃي. درگاهن، درسگاهن ۽ قبرستانن جو احترام ۽ تحفظ ڪيو ويندو هو. قبرستانن، درسگاهن، درويش بزرگن جي آخري آرامگاهن جون وڏيون ايراضيون هونديون هيون، انهن تي قبضا ڪري انهن کي محدود ڪيو ويو آهي. اهڙن عملن جي ڪري حيدرآباد شهر جي قديم تاريخ کي مٽايو پيو وڃي. شهر اندر ڪيترن ئي قديم قبرستانن جا ته نالا نشان به متڄي چڪا آهن. اڌ صدي جي عرصي اندر شهر جو خوبصورت نقشوئي بدلجي ويو آهي.

حيدرآباد شهر ۾ سڀ کان قديم قبرستان جنهن کي شهيدن جو مقام چيو ويندو هو. هن مقام ۾ هزارن جي تعداد ۾ قبرون هونديون هيون، انهن ۾ ڪافي مزارون قيمتي پٿرن جون تعمير ٿيل هيون. موجوده جامع عرييه هاءِ اسڪول کان وٺي سرفراز ڪلهوڙي جي مقبري تائين قبرون ئي قبرون هونديون هيون. هن وقت ان قبرستان جو نالو ۽ نشان به متڄي چڪو آهي. نوجوانن کي ته ان قبرستان بابت ڪابه ڄاڻ نه هوندي اهو قديم شهيدن جو مقام حيدرآباد جي تاريخ جو هڪ حصو هو. نوجوانن ۽ ايندڙ نسل جي معلومات لاءِ انهي تاريخي قبرستان جو ذڪر ڪرڻ تمام ضروري آهي، جيڪڏهن هن دؤر ۾ لکندڙ تاريخ ۾ به انهي کي وساريو ويو ته حيدرآباد جي تاريخ جو ڪجهه حصو اڻ مڪمل رهجي ويندو جو انهي قبرستان کي ٻيهر ساڳي حالت ۾ آڻڻ ته ڪنهن جي وس ۾ نه آهي، پر انهي قديم قبرستان کي قلمبند ڪرڻ اسان جي وس ۾ ضرور آهي.

شهيدن جي تاريخي ۽ قديم مقام ۾ ڪير مدفون ٿيل هئا، ڪنهن جون قبرون هيون، اهڙي ڄاڻ ملڻ مشڪل آهي ۽ نه تاريخ لکڻ وارن ئي ان جو پسمنظر بيان ڪيو آهي. جڏهن ته انهي قبرستان ۾ ڪيتريون ئي قبرون قيمتي پٿرن جون تعمير ٿيل هيون ۽ انهن تي عربي

۽ فارسي زبان ۾ ڪتبا به موجود هئا. شهر جي تيز رفتاري سان وڌندڙ آبادي کي رستي جي سهولت مهيا ڪرڻ لاءِ جامع عربيہ هاءِ اسڪول کان موجوده دادن شاهه امام بارگاهه واري رستي کان سرفراز ڪلهوڙي واري چاڙهي تائين قديم ۽ تاريخي قبرستان کي مسمار ڪري موجوده رستو تعمير ڪيو ويو هو. اهو رستو ۽ چاڙهي، ايوب خان واري مارشل لا جي اوائل دور ۾ تعمير ڪيو ويو هو. اهو موجوده رستو ته تعمير ٿي ويو پر هزارن جي تعداد ۾ موجود قديم قبرن جو نالو نشان مٽايو ويو. اهو قبرستان حيدرآباد جي قديم تاريخ جو آثار هو. انهي قديم قبرستان جي وجود ۾ هئڻ دوران اتي ڪي چند گهر قديم سنڌي باشندن جا هئا.

انهي قديم قبرستان ۾ ميان محمد سرفراز ڪلهوڙي جي مقبرو نمايان هو. مقبري جي احاطي اندر ٻيون به ڪيتريون ئي پراڻيون قبرون موجود هيون، جيڪي پڻ قيمتي پٿر سان تعمير ٿيل هيون ۽ انهن پٿرن تي چئنسالي جو بهترين ڪم ٿيل هو. چند قبرون اڃا تائين موجود آهن، جيڪي قديم قبرستان هئڻ جي شاهدي ڏين ٿيون. اهو تاريخي شهيدن جو مقام شهر جو اثاثو هو. حڪومت وٽ ڪيترائي ٻيا به وسيل ۽ اپاءَ موجود هئا، جيڪڏهن هن تاريخي اثاثي کي برقرار رکڻ جو ارادو هجي ها ته رستو ٻئي جاءِ تان تعمير ڪرڻ جي به گنجائش هئي. جي قبرستان محفوظ هجي ها ته شهر ۾ هڪ بهترين قديم سياحت ۽ ثقافت جو مرڪز هجي ها. بهرحال ڇا ٿو ڪري سگهجي، جيڪو ڪرڻو هو سو ڪيو ويو هاڻي فقط ڪاغذن ۾ قلم ذريعي ختم ٿيل يادگارن ۽ اثائن کي ياد ڪري سگهجي ٿو. ڪن تاريخدانن ان مقام بابت اهو لکيو آهي ته هالاڻي واري جنگ، جيڪا ڪلهوڙا خاندان جي آخري فرمانروا ميان عبدالنبي ڪلهوڙي ۽ ٽالپرن درميان سنه 82-1781ع ڌاري لڳي هئي، ان جنگ جي انتها هن ميدان تي ٿي هئي. جنگ هاراڻي حڪومت وڃائي

عبدالنبي ڪلهوڙو هن ئي جاءِ تان فرار ٿيو هو. ٽالپرن جو هن جنگ ۾ ڪامياب ٿيڻ سان خاتمو ٿيو. انگريز ٽالپرن جي وڏي تعداد ۾ فوج هڻڻ جي باوجود به جنگ فتح ڪري سنڌ تي قابض ٿيا هئا.

انگريز جيتوڻيڪ غير ۽ غاصب هئا، تنهن هوندي به انهن مسلمانن جي مقبرن، مزارن ۽ قبرستانن جو احترام ۽ تحفظ ڪيو. حيدرآباد شهر جي ڪيترن ئي رستن ۽ گهٽين تي نظر ڪبي ته انگريز سرڪار جنهن جي دور حڪومت ۾ شهر جا رستا تعمير ٿيا هئا، رستن جي قريب مسجدن، مزارن ۽ ٻين مذهبي رسمون ادا ڪرڻ وارين جاين کي مڪمل تحفظ ڏنو انهن کي ختم نه ڪيائون. جڏهن ته روڊ جي سوڙهي هڻڻ کي برداشت ڪيائون، پر حڪومت پاڪستان تاريخي قبرستان جو نالو نشان به مٽائي ڇڏيو ۽ تاريخ جو هڪ حصو جهڙوڪ دفن ڪري ڇڏيو. قبرستان جي جاءِ تي گنجان آبادي وجود ۾ اچي چڪي آهي. قديم آباد سنڌين جي اولاد جا چند گهر اڃا تائين گهٽين ۾ موجود آهن ۽ اها آبادي هاڻي دادن شاهه ڪالوني جي نالي سڏجي ٿي، جتي امام بارگاهه دادن شاهه موجود آهي. دادن شاهه ڪالوني جي ڪجهه گهٽين ۾ مزارون موجود آهن، جن جي تحقيق به لازمي آهي.

پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا سندس تصنيف ڪيل ڪتاب ”حيدرآباد شهر جو اڳوڻو اوج“ ۾ هن تاريخي قبرستان شهيدن جي مقام جو ذڪر ڪتاب جي صفحي نمبر 34 تي ڪيو آهي. مرزا صاحب جو هن مقام جي باري ۾ بيان آهي ته حيدرآباد شهر ۾ پهرين ئي وڏا مقام هوندا هئا. سڀ کان وڏو ۽ پراڻو شهيدن جو مقام آهي. هي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي زماني کان استعمال ٿيندو پيو اچي. ان کان پوءِ ٽنڊي آغا وارو قبرستان آهي، جنهن کي پراڻو مقام ڪري چون ٿا. ٽيون وڏو مقام ٽنڊي يهساف وارو آهي هن کي نئون مقام ڪري چوندا آهن.

انگريزن جي دور ۾ سواءِ هن وڏي مقام جي ٻين مقامن ۾ دفن ڪرڻ منع هوندو هو. اهڙو بورڊ خاص ڪري پراڻي مقام جي اڳيان لڳل هوندو هو. پر جيئن پاڪستان وجود ۾ آيو تيئن اهو بورڊ ڪنهن پتي اڇلائي ڇڏيو. مرزا جي بيان مان اهو صاف ظاهر ٿي رهيو آهي ته انگريز سرڪار تندي يهسلف وارو نئون مقام قائم ڪري پراڻن مقامن جو تحفظ ڪيو هو. ڇاڪاڻ ته انهن ٻنهي قبرستانن ۾ قيمتي پٿرن جون تعمير ٿيل قبرون عظيم الشان نقش نگاري جو شاهڪار هيون ۽ اهي قديم پڻ هيون.

حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن جو مطالعو ڪبو ته حيدرآباد شهر جي تاريخ اڃا اڻ مڪمل آهي. پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا صاحب مرحوم پنهنجي ڪتاب حيدرآباد شهر جو اڳيون اوج ۾ حيدرآباد شهر بابت تمام گهڻي تاريخي معلومات فراهم ڪري حيدرآباد جي شهرين تي وڏو احسان ڪيو آهي. ڊاڪٽر قمر جهان مرزا جو لکيل ڪتاب ”حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دور ۾“ به وڏو علمي سرمايو آهي. حسين بادشاهه جو ڪتاب ”حيدرآباد جي تاريخ“ جو سرسري مطالعو ڪرڻ سان اهو معلوم ٿيو ته هن ڪتاب جي سهيڙيندڙ جي وڏي محنت نظر اچي رهي آهي. اهي ٽئي ڪتاب حيدرآباد بابت وڏو علمي ۽ معلوماتي سرمايو آهن. پر انهن قابل احترام ليکڪن حيدرآباد شهر ۽ ان جي پسگردائي ۾ آرامي بزرگن جي مڪمل تاريخ قلمبند نه ڪئي آهي، جيڪي حيدرآباد شهر جي سونهن ۽ سڃاڻپ به آهن. ليکڪ صاحبان چند درويشن جو ذڪر ڪيو آهي، جڏهن ته شهر جو ڪو رستو گهڻي يا پاڙو ورلي ڪو اهڙو هوندو جتي درويش جي آرامگاهه موجود نه هجي. ڊاڪٽر پروفيسر حبيب الله مرزا پڪي قلعي سامهون مدفون اصحابي سڳوري جو جيڪو ذڪر سندس ڪتاب حيدرآباد جو اڳوڻو اوج ۾ ڪيو آهي، ان جي وضاحت اڳوڻي

تاريخي مضمون ۾ ڪئي وئي آهي. ڊاڪٽر حبيب الله صديقي جي لکيل تاريخي ڪتاب ”تاريخ باب الاسلام سنڌ“ جي حوالي سان ڪئي وئي آهي، جيڪا تمام اهم ۽ تاريخي معلومات آهي. باقي اصحاب سڳوري جي ايڏي وڏي ڊگهي قد ۽ ايتري ڊگهي قبر بابت ڪنهن قديم تاريخي ڪتاب جي حوالي سان معلومات نه ملي سگهي آهي.

سرفراز ڪلهوڙي واري چاڙهي جي موڙ تي هڪ پراڻي عباسي مسجد ۽ هڪ ننڍو قبرستان اڃا تائين موجود آهي. انهي ننڍي قبرستان ۾ بزرگن جون آخري آرامگاهون موجود آهن. انهي ننڍي قبرستان کي چوڏياري تعمير ڪرائي دروازا نصب ڪري محفوظ رکيو ويو آهي. اها مسجد ۽ ننڍو قبرستان، شهر ۽ شهيدن جي تاريخي مقام جون يادگار آهن. شهر جي تيز رفتاري سان وڌندڙ آبادي کان پهرين ڪيترائي ٻيا به ننڍا ننڍا قبرستان موجود هئا، جيڪي نمايان هئا. آبادي جي وڌڻ ڪري ڪيترن ئي قبرن کي ختم ڪيو ويو آهي ۽ ڪجهه قبرستان ۽ قبرون وڌندڙ آبادي جي گهيري ۾ اچي ڍڪجي ويون آهن. انهن سڀني کي هن هلندڙ تاريخ جي سلسلي ۾ نمايان ڪيو ويندو ته جيئن ختم ڪيل آثارن کي نوجوانن ۽ ايندڙ نسل جي معلومات لاءِ قلمبند ڪيو وڃي ۽ ڍڪيل آثارن کي نمايان ڪرڻ جو فرض ادا ڪيو وڃي. جي زندگي ساڻ ڏنو ته انشاء الله حيدرآباد شهر جي قديم تاريخ جنهن جو حصو لکڻ کان رهجي ويو آهي، ان کي مڪمل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي ۽ شهر جي موجوده حالتن کي به گڏوگڏ قلمبند ڪيو ويندو ته جيئن وقت گذرڻ سان گڏوگڏ اهي تاريخ جو حصو بچجي وڃن.

(عبرت مئگزين، 16 فيبروري کان 28 فيبروري 2013ع)

حيدرآباد ۾

سيد ابراهيم شاه بخاري جي مزار

ٻاءِ پاس روڊ جيڪو نيشنل هاءِ وي سان ملي ٿو اتي چينل واه کان ڪجهه اڳ ۾ اتر طرف رستو وڃي ٿو اهو ننڍو رستو چند ڪلو ميٽرن جي مفاصلي تي سيد ابراهيم شاه بخاري جي مزار ڏانهن وڃي ٿو. اهو درويش حيدرآباد ۾ ره نڌڻ کان شايد وسريل آهي درگاه جي اردگرد ڪجهه ڳوٺ آهن. زمين جي وسيع ايراضي موجود آهي. جيڪا پوک لائق آهي، اتي پوک ڪئي وڃي ٿي. ديهه شاه بخاري تعلقو قاسم آباد ضلع حيدرآباد جي جاگرافي حدن ۾ آهي، جتي ذڪر ڪيل درويش جي آخري آرام گاهه آهي. درويش جي تاريخي پس منظر بابت منهنجي راءِ موجب تمام گهٽ ماڻهن کي ڄاڻ هوندي قديم تاريخي ڪتاب جا ورق ورائيندي درويش جو تاريخي پس منظر نظراچي ٿو. جيڪو عوام جي معلومات لاءِ قلمبند ڪجي ٿو.

سنڌ بابت ڪجهه ٻين تاريخي ڪتابن کان علاوه قديم تاريخي ڪتاب ”تحفت الڪرام“ آهي، جنهن کي معتبر تاريخي ڪتاب سمجهيو ويندو آهي. سنڌ بابت تاريخ لکڻ لاءِ جيڪو به قلمڪار اهو ڏموڪي ٿو ته تحفته الڪرام کي سامهون رکندي انهي جو حوالو ضرور ڏئي ٿو. تحفة الڪرام جو ليکڪ مير علي شير قانع آهي، جنهن اهو ڪتاب 1180 هجري ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ 1181 هجري ۾ لکي مڪمل ڪيو. ڪتاب جي مصنف مير علي شير قانع صاحب،

ڪتاب جي صفحي نمبر 445 تي شاھ بخاري جو ذڪر ڪيو آهي. مير صاحب لکن ٿا ته شاھ بخاري پڻ مٿين شهر (نيرون ڪوٽ حيدرآباد) کان ٽن ڪوهن جي پنڌ تي هڪ برڪت ڀرڻي درگاهه ۽ زيارتڻ جي گڏ ٿيڻ جي جاءِ آهي.

مير صاحب ڪتاب لکڻ وقت درويش جو نالو ظاهر نه ڪيو آهي. باقي جيڪو حيدرآباد کان ٽن ڪوهن وارو اشارو ڪيو آهي، انهي مفاصلي تي حيدرآباد کان ٽن ڪوهن جي مفاصلي تي اتر طرف شاھ بخاري جي درگاهه آهي. جنهن بابت هي تاريخ قلمبند ڪئي پئي وڃي. پراڻي ڪوهن واري نظام کي جيڪڏهن نئين رائج ٿيل ڪلوميٽرن جي نظام ۾ ماپبو ته حيدرآباد شهر کان تقريبن 8-9 ڪلوميٽر پنڌ تي ويندو. انهي موجب مير صاحب، ابراهيم شاھ بخاري جي مزار جي نشاندهي ڪئي آهي. مير صاحب 1181 هجري (ڪتاب جي مڪمل ڪرڻ جو سال) کان به اڳ جو هن بزرگ کي هتي ظاهر ڪيو آهي، يعني حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ کان به پهرين هن بزرگ جي هتي آمد ٿي آهي. مير صاحب نه بزرگ جي آمد جو سال نه وفات جو سال لکيو آهي. پر اهو ثابت ٿي چڪو ته هي بزرگ 252 سالن کان به اڳ جا هت آيل هئا.

جناب شمس العلماء مرزا قليچ بيگ صاحب مرحوم سندس تصنيف ڪيل ڪتاب (سنه 1921 ع عيسوي) ”قديم سنڌ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو“ ۾ به مٿين بخاري سادات جو ذڪر نه ڪيو آهي. جنٽ السنڌ (1369 هجري) جي ليکڪ رحيمداد شيدائي مولائي صاحب مرحوم به درويش جي تاريخ قلمبند نه ڪئي آهي. خداداد خان سندس لکيل ڪتاب ”لب تاريخ سنڌ“ ۾ به بزرگ جو ذڪر نه ڪيو آهي. حيدرآباد شهر جي تاريخ جي سڄي پڙيندڙ ۽ سنڌيڪار حسين بادشاهه

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾: 79

مير علي شير قانع جي حوالي سان مٿين بزرگ جو ذڪر ڪتاب جي صفحي نمبر 29 تي ڪيو آهي. اهو ڪتاب سال 2003 ۾ شايع ٿيو. حيدرآباد جي تاريخ بابت جيڪي ڪتاب شايع ٿيا آهن يا منهنجي مطالعي هيٺ آيا آهن انهن ۾ شاهه بخاري جي مڪمل تاريخ بيان ڪيل نه آهي. قمر جهان مرزا صاحب جي حيدرآباد بابت لکيل ڪتاب ”حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دور ۾“ ۽ ڪجهه ٻين نون ڪتابن ۾ ڪليڪٽري کان اڀرندي شاهه بخاري جو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهي بخاري سادات جي مزار به موجود آهي، انهي جي تاريخ به ايندڙ حصن ۾ شامل ڪئي ويندي. اهو بخاري سادات ايترو قديم نظر نه ٿو اچي، بهرحال اها به تحقيق ڪئي ويندي.

گذريل شايع ٿيل اصحابي بابت لکيل تاريخي مضمون ۾ ابراهيم شاهه بخاري جي مقبري بابت غير دانسته غلطي ٿي وئي هئي، جيڪڏهن درست نه ڪئي وئي ته مونجهارا پيدا ٿيندا. شاهه بخاري جي مزار مٿان مقبري بابت اهو لکيو ويو هو ته ان جي مٿان قديم زماني جو مقبرو تعمير ٿيل آهي. انهي جي وضاحت ڪندي لکجي ٿو ته قديم مقبرو جيڪو زبون ٿي ويو هو انهي جي جاءِ تي سنه 1427 هجري ۾ نيڪ شخص نالي سيد عبدالله شاهه ولد سيد احمد شاهه نئون مقبرو تعمير ڪرايو هو جيڪا موجوده دور جي عظيم الشان تعميرات آهي. مقبري جي الهندي طرف نسب ٿيل پٿر تي مقبرو تعمير ڪرائيندڙ جو مٿين نالو ۽ سن لکيل آهي. حيدرآباد ۾ آرامي درويشن جي مزارن بابت اسانجي بزرگن، جن حيدرآباد شهر بابت تاريخي ڪتاب مرتب ڪيا آهن، جيڪڏهن هر هڪ بزرگ جي تاريخ واضح ۽ چٽي لکن ها ته اڄ اسانجي ذهنن ۾ مونجهارا پيدا نه ٿين ها. سيد ابراهيم شاهه بخاري رح جي مزار جيڪا اڄ شهر کان

ڪجهه پريرو آهي، تنهنڪري اتي زائرين جي ايتري رش نه آهي. آبادي تيزيءَ سان وڌي رهي آهي هر هنڌ ترقياتي ۽ تعميراتي ڪم جاري آهن، جهنگن مان شهر آباد ٿي رهيا آهن، جيئن قاسم آباد کي ڏسو ٿوري ئي عرصي اندر هڪ وڏو شهر آبادي ٿي چڪو آهي. سال 1988ع کان پهرين هي جهنگ هوندو هو. ڪا ٿوري آبادي هوندي هئي، وقت گذرندي دير ڪا نه ٿي لڳي، سياڻي اسين به هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري وينداسون، درويش جو مقبرو گنجان آبادي ۾ اچي ويندو. درويشن جا مقبرا اسانجا اثاڻ آهن، انهن جو مڪمل تاريخي پس منظر هئڻ گهرجي. جيئن شاهه مڪئي (جيئي شاهه) جو مثال وٺو ته اڄ کان 40-50 سال اڳ شهر کان ڪجهه پريرو سمجهيو ويندو هو. اردگرد بلڪل مختصر آبادي هئي، اڄ درويش جي مزار گنجان آبادي جي گهيري ۾ اچي وئي آهي. جي هن وقت به اسان پنهنجي بزرگن جي تاريخ لکڻ ۾ غفلت ڪئي ته اسانجي ايندڙ نسلن جي ذهنن ۾ عدم معلومات جي ڪري مونجهارا پيدا ٿيندا.

حضرت سيد ابراهيم شاهه بخاري جي مزار جا خدمتگار شورا ذات سان تعلق رکن ٿا، جيڪي ڪافي سالن کان درگاهه جي خدمت سرانجام ڏيندا پيا اچن. درگاهه کي صاف سٿرو رکڻ لاءِ خصوصي طور توجهه ٿا ڏين ان ڪري درگاهه جو احاطو بلڪل صاف سٿرو نظر ٿو اچي. درگاهه جي احاطي اندر شورا خدمتگارن جون به مزارون آهن. درگاهه جي اڀرندي ۽ اولهه ڏکڻ طرف ٻه قبرستان موجود آهن، اهي قبرستان پراڻا نظر ٿا اچن. زائرين جي رهائش ۽ سهولت لاءِ ڪوبه مسافر خانو ۽ جاءِ تعمير ٿيل نه آهي، جڏهن ته اهڙيون سهوليتون بزرگن جي مزارن تي ضرور هئڻ گهرجن. بزرگ جو ساليانو ميلو به منعقد ڪيو ويندو آهي. جنهنجو اهم تمام خدمتگار ڪندا آهن.

هي حقيقت اهم ۽ قابل غور آهي ته سيد ابراهيم شاه بخاري حيدرآباد جي وجود ۾ اچڻ کان به آڳاٽو آهي. ان وقت اتي ڇا آبادي هوندي جتي هن وقت درويش جي آخري آرامگاهه آهي. پوءِ درويش ان غير آباد علائقي ۾ ڪيئن گذر ڪندو هوندو. ڳالهه سمجهه کان ٻاهر آهي. يقينن درويش جي اها ڪرامت ڇٽبي، جواهرڙي غير آباد علائقي ۾ زندگي گذاري وڃي آرامي ٿيا. اهي ئي الله سبحان جي دوستن جون نشانيون آهن. سيد ابراهيم شاه بخاري رح جي ڀرسان هڪ ٻي مزار به موجود آهي جنهن لاءِ ٻڌايو ويو ته هي سيد وزير شاه جي مزار آهي پر انهي درويش جو تاريخي پس منظر ڪتابن ۾ نه آهي.

حيدرآباد جي اردگرد نظر ڊوڙائي ته ڪجهه ٻينولين جون مزارون به ڪافي مفاصلو پري جبلن ۽ غير آباد علائقن ۾ نظر اينديون، جيڪي آڳاٽي دور ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري چڪا آهن. سندن مزارن تي اڃا تائين روحانيت جو اثر موجود آهي. اهڙن بزرگن جو حوالو تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي.

(عبرت مئگزين، پهرين مارچ کان 15 مارچ 2013ع)

حيدرآباد جي سونهن گاڏي کاتوءِ اُتي موجود درويشن جون آخري آرامگاهون

روح هڪ اهڙو وجود آهي جيڪو هر هڪ شي کي سڃاڻي ٿو. ۽ جي روح سان گڏ سونهن به موجود آهي ته اها چوڏهينءَ جي چنڊ جيان چمڪي ٿي ۽ روشني ڏئي ٿي. روح جي نڪري وڃڻ بعد وجود جي ڪابه اهميت نه آهي، روح ئي آهي جيڪو سونهن کي نروار ڪري ٿو. جي روح جو وجود آهي ته سونهن جي به سڃاڻپ ٿئي ٿي، روح بغير سونهن جي ڪابه حيثيت نه آهي.

حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ جي تاريخ اڳين مضمونن ۾ واضح ڪئي وئي آهي قديم حيدرآباد ٽڪريءَ تي اڏيل آهي. شهر جي ڏيگهه پکي قلعي کان اتر طرف غلام شاهه ڪلهوڙهه جي مقبري تائين آهي. جڏهن قديم شهر جي ويڪر جي ايراضي ايتري آهي، جيتري پکي قلعي جي آهي. هن وقت شهر اندازي کان وڌيڪ وڌي چڪو آهي ۽ آبادي جو ڳاڻاٽو ڪرڻ مشڪل آهي. آبادي روز به روز وڌندي پئي وڃي، وڏيون وڏيون عمارتون تعمير ٿي آباد ٿي رهيون آهن. شهر جي الهندي واري ايراضي جي به قديم تاريخ آهي. جنهن کي الهندو ڪچو چيو ويندو هو. نوجوانن کي انهي تاريخ بابت ڄاڻ تمام گهٽ هوندي.

الهندي ڪچي ۽ ٽڪري تي قائم پراڻي شهر کي ڳنڍيندڙ شهر جو مشهور ۽ مکيه فوجداري روڊ جنهن جي ابتدا موجوده سب نٽ

ميري اسڪول کان شروع ٿي، هوءَ اسٽيڊ هال ڇاڙهي جتان شروع ٿئي ٿي، انهي چوراھي تائين ختم ٿئي ٿو. انهي مکيه روڊ جي الهندي پاسي کي الهندو ڪچو (West Kacha) چيو ويندو هو پر هن وقت الهندي ڪچي جي خبر تمام گهٽ ماڻهن کي آهي، مختلف نالن سان سڏيو وڃي ٿو. الهندو ڪچو وسيع ايراضي تي پکڙيل آهي ۽ ان علائقي جي تاريخ به قديم آهي.

حيدرآباد شهر جو روح ۽ سونهن گاڏي کاتو الهندي ڪچي واري علائقي سان ڳنڍيل هو جنهن جون قديم يادگار نشانينون متجي چڪيون آهن. هوم اسٽيڊ هال ڇاڙهي جي سامهون وارو رستو (پراڻو نالو گڊو) ۽ موجوده نالو حسين آباد ڏانهن وڃي ٿو ان جو پراڻو نالو گڊو روڊ هو. هن وقت روڊ ته قائم آهي پر نالو متجي چڪو آهي. (گڊو جو اصل نالو ديوان گڊو مل هو هي ميان نور محمد ڪلهوڙي ميان غلام شاهه ڪلهوڙو ۽ سندس فرزند ميان سرفراز ڪلهوڙي جي دور حڪومت ۾ مشير ۽ وزير هو.) هي اتي اچي آباد ٿيو هو ان ڪري گڊو جو تڏهوڪو ڪري سڏيو ويندو هو. ديوان گڊو مل کي ٽالپرن جي پهرئين حاڪم مير فتح علي خان سنه 1208 هجري ترار جي ڌڪ سان ماريو هو. (ڪتاب خدايار خاني ميان سرفراز خان عباسي تاليف مرزا عباس علي بيگ صفحو نمبر 136) حيدر چوڪ کان جيڪو رستو ڪوه نور پلازه ڏانهن اچي ٿو ان جو نالو پاڻي خان روڊ هو. اهو روڊ ته موجود آهي پر بزرگ جو نالو وسري چڪو آهي. فقط پاڻي خان ڇاڙهي پراڻي نالي سڏجي ٿي.

پڪوپير ڇاڙهي جتان شروع ٿئي ٿي، الهندي طرف وڪٽوريه ۽ ٽانگن جي بيهڻ جي جاءِ هئي. اتي پڪو چوڪنڊو ڇيرو تعمير ٿيل هو. اهو سڏبو ته ڇيرو هو پر عظيم الشان تعمير ٿيل هڪ جاءِ هئي.

جنهن جي چئن ئي طرفن کان پڪا پلر ۽ پڪي ڇت تعمير ٿيل هئي. ورهاڱي کان گهڻو وقت اڳي ڪنهن هندو انسانن ۽ جانورن جي آرائش لاءِ تعمير ڪرايو هو. ڇيري لڳ هڪ نلڪو نسب ٿيل هو جنهن مان هر وقت تمام تيز رفتاريءَ سان پيئڻ جو صاف پاڻي مهيا ٿيندو هو. انهي نلڪي لڳ هڪ حوض تعمير ٿيل هو جتان جانور پاڻي پيئندا هئا. نلڪي تي هر وقت پاڻي ڀرڻ وارن جي رش هوندي هئي. انهي وقت آس پاس رهندڙ ماڻهن جي گهرن ۾ هن وقت جيان نلڪا لڳل نه هئا، ماڻهو گهڻو ڪري انهي نلڪي تان پاڻي پريندا هئا، باقي جيڪي سرندي وارا ماڻهو هئا، اهي پخالين کان گهرن ۾ پاڻي پرائيندا هئا. سستائي جو دور هو. اهي پخالي گهرن ۾ تمام ٿوري اجوري يعني آني يا ٻه آني ۾ پخالن (جيڪي بڪري رڍن جي کلن مان ٺهيل هيون) ۾ پاڻي ڀري گهرن ۾ مهيا ڪندا هئا. جيستائين انهي نلڪي جو وجود هو ۽ شهر ايتري ترقي نه ڪئي هئي، اسان انهي نلڪي تان پاڻي پريندي جن پخالين کي ڏٺو اهي غير سنڌي ورهاڱي وقت هندوستان جي پنجاب واري صوبي کان لڏي هت آيا هئا. اهي پخالي پورهيت ۽ قرباتا هئا.

گاڏي کاتي وارو ٽانگهه اسٽينڊ حيدرآباد شهر جي سونهن ۽ رونق هوندو هو. ڇيري جي ڪري هن جاءِ جي وڏي اهميت ۽ سڃاڻپ هئي. اهو ڇيرو ۽ ٽانگا اسٽينڊ ميونسپل ڪميٽي طرفان منظور ٿيل هو جو اتي اهڙو بورڊ به لڳل هو. هر وقت وڪٽوريا ۽ ٽانگا پوري نظام تحت بيٺل هوندا هئا. وڪٽوريا ۽ ٽانگا هلائڻ وارن کي ڪوچ مين چيو ويندو هو. اهي صاف سٿرا، پٽڪا ٻڏي گاڏين تي ويهي سوار ٿيڻ وارن جو انتظار ڪندا رهندا هئا. انهي وقت قريبي منزل تائين پهچڻ لاءِ اسان سواري وڪٽوريا ۽ ٽانگا هوندا هئا. سرندي وارا ماڻهو وڪٽوريا ۾ غريب طبقي جا ماڻهو ٽانگن ۾ قريبي سفر ڪندا هئا.

شهر ۾ ڪجهه چند شاهوڪار ماڻهو هئا جن وٽ ڪارون هونديون هيون. انهن شاهوڪار ماڻهن ۾ قاضي اڪبر صاحب ۽ سندس ڀائر قاضي عبدالمجيد عابد صاحب، قاضي محمد اعظم وڪيل صاحب، مير رسول بخش خان ٽالپر ۽ سندس وڏو ڀاءُ مير علي احمد ٽالپر صاحب دريا خان راڄپر صاحب ۽ ڪجهه ٻيا ماڻهو هوندا هئا. شهر ۾ رهندڙ تمام گهڻي اڪثريت ۾ ماڻهو پورهيت ۽ مزدور هئا. هي سياڻو شهر سال 1969ع 1970ع عيسوي تائين بلڪل پرامن رهيو. تعصب ۽ نفرت جي باهه ماڻهن جي دلين ۾ لڪل هئي، انهي باهه اڃان پڙڪو نه ڪاڌو هو.

مارچ 1969ع ۾ ايوب خان صدر پاڪستان جي استعيفيٰ بعد تعصب ۽ نفرتن جي باهه آهستي آهستي پڙڪي هئي. جنهنجو اثر اڳتي هلي تمام خراب ٿيو هو. جنهن شهر جو پرامن پر سکون ماحول تباھه و برباد ڪري ڇڏيو هو. انهي وقت وٽ يونٽ خلاف به تحريڪ هلي رهي هئي. مهاجر پنجابي ۽ پناڻ گڏ هئا.

انهي ڇيري لڳ ڏکڻ طرف ڇاڇا پير بخش ڪنڀر جنهن کي ڇاڇا پيرو ڪري سڏبو هو، جو بغير ڇت ۽ بغير ديوارون دوڪان هوندو هو. عمر رسیده ماڻهو هو، نهايت ئي خوش مزاج پورهيت ۽ ايماندار ماڻهو هو. نڪر جي هر قسم جا ٿانو ۽ گهوڙن جي ڪاٺ جو سائو گاهه (لوسٽ) وڪڻندو هو. ڇاڇا پيرو ڪنڀر هو ان ڪري ماڻهو جي جسم جي نٿل هڏن کي به جوڙيندو هو، جوانهي وقت اهو ڪم گهڻو ڪري ڪنڀر ڪندا هئا. ڇاڇا پيروءَ کي هر وقت ماڻهون چيڙائيندا رهندا هئا، پر هون ڇڙندو هو ۽ نه ڪاوڙ ڪندو هو. ڇاڇا پيروءَ جي دوڪان جي ڀرسان علي بخش شڪارپوري جنهن کي علو ڪري چوندا هئا، جي چانهه جي هوتل ڪاٺ جي ٺاهيل ڪچي جاءِ ۾ هوندي هئي. هي تمام تيز طبيعت جهڳٽالو قسم

جو ماڻهو هوندو هو نشي جو عادي هوندو هو. ڇيري لڳ اتر پاسي پٺاڻن جي ڪڇي جهوپڙي هوندي هئي، جنهن ۾ پٺاڻ ڪڇيءَ جي سڪل پنن مان بهارا تڏيون وغيره ٺاهيندا هئا، ڏاڍا محنتي هئا، هر وقت ڪم ۾ ئي مصروف نظر ايندا هئا، اتي ڪتر جو ڪارخانو به هوندو هو اهو ڪارخانو تندي جهانيه جي سادات علي بخش شاھ جو هو انهي ڪارخاني جو وسيع ميدان هوندو هو جتي سڪل گاهه رکيو ويندو هو چوپايو مال ٻڌو پيو هوندو هو ۽ ڪيترن ئي بي گهر ماڻهن جو اجهو به هو. انهي لڳ ڇاڇا پير بخش (ڇاڇا پيرو) جو ڪشن ٺاهڻ جو ڪچو دوڪان هوندو هو، جن ماڻهن جو ذڪر ڪري رهيو آهيان، عمر رسيد ۽ نهايت ئي قرب ۽ پيار ڏيندڙ هئا.

جتي هن وقت ڪوه نور پلازه تعمير ٿيل آهي اتي پهرين باغ هوندو هو، ان باغ ۾ هر قسم جا وڻ ۽ گلن جا ٻوٽا هوندا هئا، انهي باغ جو سنڀاليندڙ بچايو نالي هڪ شخص هو. عمر رسيد ۾ ماڻهو هو خبر نه آهي ڪير هو. اهو باغ گاڏي کاتي جي سونهن هوندو هو گرمي جي مند ۾ شهر جا ماڻهو انهي باغ جي وڻن جي ڇانو ۾ آرام ڪندا هئا. باغ ۾ هڪ ننڍي مسجد ۽ مزار به هئي انهي باغ بابت اها ڳالهه عام هوندي هئي ته اهو باغ ۽ ارد گرد وارو علائقو پاڻي خان جي ملڪيت آهي جيڪو لوهر هو ۽ ٽالپر حڪمرانن جو خاص ماڻهو هو. حڪمرانن اها زمين پاڻي خان کي انعام طور ڏني هئي، جنهن جا دستاويزي ثبوت ان جي حقي وارثن مرحوم مستري قادر بخش ۽ محرم مرحوم وٽ موجود آهن، زمين جي مالڪي جو ڪيس ڪرٽ سڳوري ۾ هلندڙ آهي اڃانڪه اها ڳالهه مشهور ٿي ته لوهار باغ واري زمين جو ڪيس ڪٿي ويا آهن. ڪجهه ئي وقت اندر باغ جا وڻ ويجهڙ شروع ٿي ويا، صفائي ٿيڻ لڳي. خبر اها ٻڌائي وئي ته باغ واري زمين مستري قادر بخش ۽ محرم

هڪ لک روپين ۾ مغربي پاڪستان جي وزير قانون مرحوم غلام نبي ميمڻ صاحب کي وڪڻي ڇڏي آهي. اها ڳالهه سال 1965ع کان پوءِ جي آهي. انهي سال پاڪستان هندوستان درميان جنگ لڳي هئي، پاڪستان جو صدر فيلڊ مارشل محمد ايوب خان هو. ذوالفقار علي ڀٽو ملڪ جو وزير خارجو هو. سسٽائي جو دور هو هڪ لک روپيه وڏي رقم هئي. شهر ۾ انهي لک روپين جو تذڪرو عام ٿي ويو. جو انهي دور ۾ ڪلرڪ جي ماهوار پگهار هڪ سئو روپين کان گهٽ، مزدور جي ڏهاڙي چار يا پنج روپيه، هڪ ٽولو سون جي قيمت 80 - 70 روپيه هئي، ته انهي دور ۾ هڪ لک روپين جي ڇا اهميت هوندي خبر پئي ته انهي باغ واري زمين تي سينما تعمير ٿيندي سٽينما جي تعمير جو ڪم به تيز رفتاري سان شروع ٿي ويو. ٿوري ئي وقت اندر سٽينما جي هڪ عظيم الشان عمارت جڙي راس ٿي، سٽينما جديد طرز جي تعمير هئي، نقشو به بي حد خوبصورت هو. خير گاڏي کاتي جي هڪ سونهن باغ ختم ٿيو ته ٻي سونهن سٽينما وجود ۾ آئي. باغ اندر جيڪا ننڍي مسجد تعمير ٿيل هئي ۽ هڪ قبر موجود هئي ان کي ختم ڪيو ويو. شهر جي روح گاڏي کاتي ۾ سٽينما قائم ٿي هئي، وڏي اوج تي هلي، هر وقت ماڻهن جي رش موجود هوندي هئي، وقت تمام گهڻي تيز رفتاري سان گذري ويو. ماڻهو گذاري ويا، عمارتون ۽ آثار ختم ٿي ويا، پر انهن جون يادون اڃان تائين دل ۽ دماغ ۾ سمايل آهن.

گاڏي کاتي جي سڃاڻپ جون هونئن ته ڪيتريون ئي خاص خوبيون هونديون هيون. جيڪي ان جي سڃاڻپ ۽ سونهن ۾ شامل هونديون هيون. گاڏي کاتي ۾ قائم ٽيڪسي اسٽينڊ به گاڏي کاتي جي سونهن هوندو هو. جتي ڪاري رنگ جون پيلي ڇت واريون ٽيڪسيون موجود هونديون هيون. سرندي وارا ماڻهون پري منزل سفر ڪرڻ لاءِ

ٽيڪسيون پاڙي تي ڪرائيندا هئا. انهي وقت فورڊ ۽ شورليٽ ڪارون وڏي اوج تي هيون. ٽيڪسين جا مالڪ پنجابي ۽ پناڻ هوندا هئا، ڪي چند سنڌي ڊرائيور به هوندا هئا. انهن ٽيڪسين جي مالڪن ۾ نمايان نالو دوست محمد خان نيازي جو هو. جنهن کي عمومن سيٺ دوسو ڪري سڏيندا هئا. نهايت ئي شريف ۽ نرم طبيعت جو ماڻهو هو. ترڪي توپي هن جي خاص سڃاڻپ هئي، گهڻي وقت کان حيدرآباد ۾ آباد هو. سنڌي چٽي ڳالهائيندو هو. انهي وقت ٽيڪسي ڪارن جي قيمت ٻن کان چئن هزار روپين تائين هوندي هئي.

سال 86-1985ع کان حيدرآباد شهر فسادن جي ور چڙهيو هو. پهرين اهي فساد مهاجرن، پنجابين ۽ پناڻن درميان ٿيا هئا. پوءِ انهن فسادن سنڌين طرف رخ ڪيو هو. ان فسادن جي ڪري ڪيترن ئي هنڌن تان سنڌي لڏي ويا هئا. پهرئين فساد دوران ٽيڪسي اسٽينڊ جي ڪيترن ئي ٽيڪسين کي باهه ڏئي ساڙيو ويو هو. انهي واقعي بعد ٽيڪسي مالڪن ۽ ڊرائيورن اتان لاڏاڻو ڪيو ۽ اسٽيشن جي سامهون نئون ٽيڪسي اسٽينڊ قائم ڪيو جيڪو اڃان تائين اتي موجود آهي. انهي بعد ڪوه نور سئنيما جو به خاتمو ٿيو. اتي ڪوه نور پلازه تعمير ڪئي وئي. ڇپري جو به بنياد اڪيڙيو ويو اتي به پلازه تعمير ڪئي وئي. اهڙي طرح گاڏي کاتي جي اثاثن ۽ نشانين جو خاتمو ڪيو ويو ۽ گاڏي کاتو جيڪو حيدرآباد شهر جو روح ۽ سونهن هو هميشه لاءِ گم ٿي ويو. مطلب ته 86-1985ع کان پوءِ شهر کي جهڙوڪ نظر لڳي وئي. اثاثن ۽ نشانين متجنديون ويون، عروج کي زوال اچي ويو. اڄ شهر جي روح ۽ سونهن جي ڇا حالت آهي، جيڪا هرڪو ڏسي رهيو آهي. اسان گاڏي کاتي جو اوج ڏٺو. هاڻوڪي حالت کي ڏسي اڪيون آبديده ٿيو وڃن.

گاڏي کاتي کي ڏيهه توڙي پرڏيهه ۾ شهرت هوتل اورينٽ جي ڪري به ملي اها جديد تعمير ٿيل هوتل عبرت اخبار جي مالڪان فاضي صاحبان قائم ڪئي هئي، ڇا ته هوتل جي تعمير هئي ڇا ته اوج هوڏيهي، توڙي پرڏيهي شخصيتون، سردار وڏيرا، وزير وغيره هئا هت هوتل ۾ رهائش ڪندا هئا. انهي وقت فلمي دنيا جو وڏو اوج هوندو هو. ماڻهن جي خاص تفريح فلمون ۽ سٽيما گهر هوندا هئا. فلمي اداڪارن ۽ اداڪارائن جي ته ماڻهو جهڙوڪ پوڄا ڪندا هئا. عمومن فلمي اداڪار ۽ اداڪارائون هن هوتل ۾ رهندا هئا. فلمن جي شوقين ماڻهن کي جڏهن اداڪارن جي آمد جي خبر پوندي هئي ته انهن کي ڏسڻ لاءِ ماڻهن جا هجور هوتل وٽ گڏ ٿي ويندا هئا. اها هوتل گڊورود تي موجود اورنگزيب مسجد جي بلڪل لڳ هئي. اها هوتل سال 73- 1972ع ۾ ختم ڪئي ويئي. هوتل جي عمارت موجود آهي پر ساڳئي حالت ۾ نه آهي.

ڪوه نور سٽيما لڳ جتان پڪو پير چاڙهي شروع ٿئي ٿي. اتي وڏيري محمد هارون ۽ سندس ڀاءُ الهڏني هاليپوٽي جا گهر هئا، اهي مالوند ماڻهو هئا، مرحوم قادر بخش ۽ مرحوم محرم لوهار جا گهر هاليپوٽن جي گهرن جي پٺيان هوندا هئا. انهن لڳ محمد الياس هاليپوٽو استو عنايت سومرو، لکانو هاليپوٽو سندس پٽ محمد صديق هاليپوٽي، جا ۽ ڪجهه ٻين ماڻهن جا گهر هئا. هاڻي اتي ڪنهن به پراڻي شهر جي سنڌين جا گهر نه آهن. اها ملڪيت به لوهرن جي هئي، جن وڪڻي ڇڏي اتي به پلازه تعمير ٿي چڪو آهي. لوهرن جي گهرن جي اڳيان هڪ قبر آهي، جنهن لاءِ جيو پينڊرو هت مرحوم ڀائي خان جي آهي.

تاريخي اٿارٽن، يادگارن، نشانين جي ويرين، شهر جي فديم اٿارٽن، يادگارن کي ختم ڪري اتي پلازه تعمير ڪرائي انسان جانورن

۽ پکين جي آسائش جي جاءِ ختم ڪري انهن کي دربدر ڪري ڇڏيو
 اهو ڇپرو انسانن جانورن ۽ پکين جي رهڻ جي جاءِ هئي، ڪيترائي بي
 گهر ماڻهن پورهيت غريب انهي ڇپري ۾ رهندا هئا. ڪيترن جو به
 ڪثير تعداد انهي ڇپري ۾ پنهنجا آڪيرا ٺاهيو ويٺو هوندو هو جن جي
 حفاظت ڏاڻي پاڻي جو بندوبست اتي رهندڙ ڪندا هئا. ڇپرو، پهرين
 باغ پوءِ سئيما، ٽيڪسي اسٽينڊ ڪجهه هوتلون ڪجهه دوڪان گاڏي
 کاتي جي سونهن هوندا هئا. شهر ۾ رهندڙ سنڌين جا گهڻو ڪري هڪ
 ٻئي سان تعلقات ۽ مٿيون مائٽيون هونديون هيون، امن امان جو دور هو.
 ايترو گوڙ گهمسان نه هوندو هو ماڻهن جي هڪٻئي سان محبت هوندي
 هئي. شهر جا ماڻهو شام جي وقت گهڻو ڪري گاڏي کاتو گهمڻ ايندا
 هئا. جيڪڏهن ڪنهن وٽ ٻاهر کان مهمان ايندو هو جي گاڏي کاتو نه
 گهميو ته جڙ هن حيدرآباد شهر ٿي نه ڏٺو. اهو هوندو هو اڄ کان تقريبن
 35. 30 سال اڳ گاڏي کاتي جو اوج، جيڪو متجي چڪو آهي.

حيدرآباد شهر جي سونهن گاڏي کاتي جون اهم نشانيون ۽
 اثاڻ ته متجي چڪا آهن، باقي ڪي چند نشانيون ۽ اثاڻ وڃي بچيا
 آهن. انهن مان هڪ اثاڻو سورج وارو قبرستان ۽ باغ آهي، درحقيقت
 انهي جاءِ کي شهر جا پراڻا ماڻهو سورج وارو باغ ڪري چوندا هئا. انهي
 ننڍي ايراضي واري جاءِ تي هڪ ننڍو باغ ۽ ڪجهه پراڻيون قبرون
 اڃان تائين موجود آهن، اوقاف کاتي جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ، سورج
 وارو باغ قبرستان ۽ آس پاس واري ايراضي اوقاف کاتي پنهنجي
 تحويل ۾ وٺي ڇڏي. جوانهي جي مالڪي ڪو ثابت نه ڪري سگهيو.
 اوقاف کاتي باغ جي روڊ واري پاسي دوڪان تعمير ڪرائي، باقي
 قبرستان وارو پاسو ڇڏي ڏنو. اهو سورج ڪير هو ۽ ان باغ ۽ قبرستان
 تي اهو نالو ڪيئن پيو؟ صحيح حقيقت معلوم نه ٿي سگهي. اڄ کان اڌ

صدي کان وڌيڪ عرصو جيڪي وڏي عمر جا ماڻهو زنده هئا (خاص ڪري سيد احمد شاهه جنهن جو ذڪر گذريل مضمون ۾ ڪيو ويو هو) کان جيڪڏهن انهي باغ ۽ قبرستان بابت معلوم ڪبو هو ته ٻڌائيندا هئا، ته اسان اهو باغ ۽ قبرستان ائين ئي ڏٺو آهي ۽ انهي جونالوبه ائين ئي ٻڌو آهي. حيدرآباد شهر جي اهم علائقي گاڏي کاتي ۾ اهم اثاڻه قديم وقت کان اڄ تائين موجود آهن، پر حيدرآباد شهر جي تاريخ لکڻ وارن انهي جاءِ کي وساري ڇڏيو آهي. اڄ اهي مونجهارا پيدا ٿي رهيا آهن ته اهو باغ ڪنهن لڳايو ۽ انهي ۾ مدفون ٿيل بزرگ ڪير هئا، ڪٿان آيا هئا ۽ انهن جو اهل واولاد ڪٿي آهي. اهڙين اهم جاين کي وسارڻ سان اهو معلوم ٿيو ته شهر جي تاريخ اڃان تائين اڻ مڪمل آهي، جيڪا وڏي افسوس جي ڳالهه آهي.

اهو سورج وارو باغ ۽ قبرستان ڪهڙي جاءِ تي آهي: ڀائي خان چاڙهي چڙهڻ شروع ڪبي ته ڏکڻ طرف ڪنڊ تي مستري محمد بخش لوهار (پنار) جو ميڪنڪ جو ڪارخانو ۽ گهر هو. ڪارخانو ته ختم ٿي ويو پر مرحوم جو اولاد اڃان تائين اتي رهي ٿو. ان جي ڀرسان سورج وارو باغ ۽ قبرستان موجود آهي. اهو باغ ۽ قبرستان بي گهر ماڻهن لاءِ اجهو آهي. انهي باغ جو اڳوڻو اوج ته نه رهيو آهي. باقي ڪي نشانيون موجود آهن، جن سان اهو سڃاتو وڃي ٿو.

سورج واري باغ ۽ قبرستان کان چند قدم اڳتي ڏکڻ طرف هڪ ننڍو ميدان آهي، انهي ميدان جي اڀرندي طرف ناگو جي مزار آهي، مزار جي مٿان قديم يا جديد مقبره تعمير ٿيل نه آهن پر ڇت تعمير ٿيل آهي، اڳي انهي مزار جو ساليانه ميلو به لڳندو هو. ميلي ۾ ٽي راتيون راڳ جي محفل ٿيندي هئي، اهو ساليانه ميلو مرحوم عبدالغفور لڳرائيندو هو. جيڪو درگاهه جي لڳ رهندو هو. واڍڪي ڪم جو

ڪاريگر هو. انهي جي ڀرسان سندس ڀاءُ عبدالمجيد رهندو هو جيڪو پڻ وادو هو. انهي جي ڀرسان الهڃايو پنهور جو گهر ۽ وٽان هوندا هئا. انهي مرحوم جا مائٽ اڃان اتي رهن ٿا. ناگوشاهه ڪير هو ڪٿان آيو هو سندس ڪوبه اولاد يا مائٽ موجود نه آهي. اندازو اهو آهي ته ناگوشاهه تالپرن جي آخري دور جو هو يا انگريز سرڪار جي اوائلي دور جو هو. حيدرآباد شهر جي تاريخي ڪتابن مان انهي بزرگ جو ڪوبه حوالو نظر نه ٿو اچي. انهي ناگوشاهه جون ٻه پراڻا ماڻهون ڪيتريون ئي ڪرامتون بيان ڪندا پر هرڪو ٻڌائيندو هو ته انهن اهي ڳالهيون وڏن کان ٻڌيون آهن ڪنهن وٽ به ڪو پختو يا دستاويزي ثبوت موجود نه هو. سنڌي زبان ۾ ناگوان کي چئبو آهي جيڪو اڪيلو هجي ۽ جنهن جو ڪومت مائٽ اهل عيال نه هجي. ٿي سگهي ٿو ته ناگوشاهه به ان ڪري چوندا هئا ۽ ان ئي نالي سان مشهور ٿيو جڏهين ته اصل نالي جي ڪنهن به ڄاڻ نه هئي.

ڀائي خان چاڙهي چڙهندي جتي ڪو نور سئيما جو ڏنگ هو انهي لڳ محترم محمد مبین ابڙيجو صاحب جو گهر هو. هي اصل هالن جو رهندڙ هو. ڪافي وقت کان هتي آباد هو قبله مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ صاحب جو خاص ماڻهو هو. شهر جي خراب حالتن کي ڏسندي هي اتان لڏي ويا. ان جي سامهون روڊ جي ٻئي ڀر شيدين جو گهر هو انهن جي وڏي جو نالو محمد رمضان هو. انهي جو اولاد اڃان تائين اتي ئي رهي ٿو.

ڀڪو پير چاڙهي (هن چاڙهي جو ذڪر شهر جي تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي) چڙهندي ڀرندي طرف هڪ رستو آهي. جتي مٿي چڙهڻ لاءِ پٿر جون ڏاڪڻون ٺهيل هيون. اهي ڏاڪڻيون چڙهي مٿي ويڃو هو ته مشهور قومپرست اڳواڻ قبله عبدالحفېظ قريشي مرحوم

جو گهر هو. مرحوم هوشيار ۽ مشهور وکیل هئا مرحوم سجي زندگي سنڌي قوم جي ترقي لاءِ جدوجهد ڪئي. شهر جي بگڙندڙ حالتن کي ڏسندي هي خاندان هتان لڏي ويو. مرحوم جي گهر جي اڳيان مٽي جو وڏو دڙو هوندو هو. جنهن کي مهاجر اڙدو زبان ۾ تيلو ڪري چوندا هئا. اهو دڙو تمام مٿانهون هوندو هو. ان تي چڙهي بيهبو هو ته پري پري تائين تعمير ٿيل جايون نظر اينديون هيون. انهي وقت شهر ۾ ايتريون گهٽ ماڙ عمارتون تعمير ٿيل نه هيون. لغڙن جي ڏينهن ۾ شوقين انهي مٿانهين جاءِ تي بيهي لغڙ اڏائيندا هئا. انهي چاڙهي کان ڪجهه اڳيرو هڪ ٻي چاڙهي آهي. جتي پڻ پٿر جي ڏاڪڻ تعمير ٿيل آهي انهي چاڙهي ۽ پکي پير چاڙهي جي ڪنڊ تي مرحوم ايم بي دراني صاحب جو گهر هو. دراني صاحب آبڪاري کاتي ۾ وڏو آفيسر هو. بلڪل ايماندار ۽ درويش طبيعت جو ماڻهو هو. صاحب مرحوم جو هڪ پٽ نثار دراني شهر جو مشهور وکیل آهي. ٻيو فرزند نالي ڪريم داد دراني ڪجهه وقت اڳي لاڏاڻو ڪري ويو هو. هنن سان قريبي ناتا هئا. شهر ۾ وڳوڙ دوران هي خاندان هتان لڏي ويو. دراني صاحب جي گهر لڳ چاڙهي پاسي جناب آغا نور نبي پناڻ صاحب جو گهر هو. هي صاحب به آبڪاري کاتي ۾ آفيسر هو. هنگامن دوران ٻين سنڌين جيان هي به اتان لڏي ويا. در حقيقت شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ ڪيترين ئي وڏين ۽ ننڍين چاڙهين جو ذڪر موجود آهي. هي ٻئي چاڙهيون ليڪڪن کان وسري ويون هيون. جتي شهر جون مشهور شخصيتون رهنديون هيون. جنهن علائقي جي تاريخ لکي وئي آهي. اهو علائقو حيدرآباد ميونسپل ڪارپوريشن جو وارڊ ٻي آهي.

(عبرت مئگزين. 16 مارچ کان 31 مارچ 2013ع)

حيدرآباد شهر ۾ سيد محمود شاه بخاري جي آخري آرامگاه

هونئن ته سڄي سونهاري سنڌ الله جي ولين ۽ درويشن سان سرشار آهي. سنڌ جو ٻيو نمبر وڏو شهر به خوشنصيب آهي، جتي هزارن جي تعداد ۾ الله جا ولي، درويش ۽ بزرگ آرامي آهن، جيڪي شهر جي سونهن ۽ سڃاڻپ آهن. پر انهن جي تاريخ نه لکي وئي آهي، فقط ڪن چند درويشن جو ذڪر حيدرآباد بابت لکيل تاريخي ڪتابن، ۾ موجود آهي. اهي ڪهڙا سبب هئا جو انهن درويشن جي تاريخ نه لکي وئي، انهي بابت اسان کي ڄاڻ نه آهي، اهي بزرگ بهتر ڄاڻندا هئا، جيڪي ان وقت موجود هئا، اسان ته فقط درويشن جون آخري آرامگاهون ڏٺيون آهن ۽ اسانجي سانڀر ۾ جيڪي وڏا زنده هئا، انهن کان درويشن بابت معلومات ورتي. تاريخي ڪتابن ۾ بزرگن جي تاريخ ڳولهي وئي، پر ڪنهن جي تاريخ نظر نه آئي، ته اهي بزرگ ڪير هئا. ان ڪري اهو سمجهيو ويو آهي ته حيدرآباد شهر ۾ آرامي بزرگ درويشن جي تاريخ اڻ مڪمل آهي. مون پنهنجن ڪجهه مضمونن ۾ بزرگن جي تاريخ لکي آهي، جيڪا عبرت مڱڙين انتظاميا مون حقير فقير تي مهرباني ڪري مڱڙين ۾ شايع ڪئي آهي. هاڻي پڙهندڙ حضرات ئي بهتر فيصلو ڪري سگهن ٿا ته محنت ڪارگر آهي يا بيڪار. راءِ ڏيڻ جو هر هڪ کي حق آهي.

ختم ڪيل شهيدن جي مقام جي تاريخ جيڪا اڳيئي شايع ٿي چڪي آهي، انهي مقام ۾ به ڪيترائي بزرگ ۽ درويش مدفون هئا. جن جون مزارون قيمتي پٿر سان تعمير ٿيل هيون، انهن کي مسمار ڪري، نام و نشان به مٽايو ويو ۽ قديم قبرستان جي تاريخ کي هميشه لاءِ دفن ڪيو ويو. جيڪا وڏي بدقسمتي آهي. اهو قديم قبرستان حيدرآباد شهر جي قديم تاريخ کي زنده ۽ اجاگر ڪندڙ هو. شهيدن جي مقام جي اهميت ۽ تاريخ پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا سندس لکيل ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 203 ۽ 204 تي لکي آهي. مرزا صاحب جي مقام بابت لکيل تاريخ پڙهي اهو معلوم ٿيو ته هن مقام ۾ قبرون ايترون گهڻيون ۽ اوچيون هيون جو مرزا صاحب اتان لنگهندي انهن ۾ لڪو پيو هو.

حيدرآباد شهر ۾ آرامي درويش سيد محمود شاهه بخاري رح جي درگاه نمايان آهي. هن درويش بابت مڪمل يا اڻ مڪمل لکيل تاريخ منهنجي نظرن مان نه گذري آهي. درويش جي آخري آرامگاهه سيشن ڪورٽ کان ڏکڻ طرف وڏي زيارت گاهه آهي. قبر تي درويش جي وصال جو سال 985 هجري لکيل آهي ۽ مزار مٿان موجوده تعميرات جو سال 1346 هجري لکيل آهي. حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ کان پهرين هن جو نالو نيرون ڪوٽ هو. هي ملڪ جو هڪ ناليوارو جهونو قلعو هو. جو گهڻي وقت کان ڊهي ويو هو ۽ سندس شهريت هڪ ڳوٺڙي جيتري بيٺي هئي. سنه 1182 هجري ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙو هن جاءِ کي پنهنجي رهڻ لاءِ پسند فرمائي مضبوط قلعي ۽ شاندار شهر جو بنياد رکيو. (تحفته الڪرام صفحي نمبر 442) حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ جو سال 1182 هجري بيان ٿيل آهي. جڏهن ته حضرت محمود شاهه بخاري جي وصال جو سال 985 هجري لکيل آهي. يعني حيدرآباد

شهر جي وجود ۾ اچڻ کان 197 سال اڳ سندس وصال ٿيو آهي. اهو دور خداڏا خان جي لکيل ڪتاب ”لب تاريخ سنڌ“ جي صفحي نمبر 128 موجب ترخان ۽ ڪوڪلتاش گهراڻن جي حاڪمن جو آهي جن سنه 962ع هجري مطابق 1554ع کان سنڌ تي حڪومت ڪئي، انهي وقت سنڌ انهن حاڪمن جي وچ ۾ اڌواڌ تقسيم ٿيل هئي ۽ مٿين حاڪمن جا دارالحڪومت بکر ۽ ٺٽو مقرر ٿيا هئا.

سيد محمود شاهه بخاري رح جي مزار مٿان موجوده تعميرات جو سال 1346 هجري لکيل آهي، يعني اندازن 88-87 سال اڳ. اڄ کان تقريبن 50-45 سال اڳ مزار جي مٿان ڪا به تعميرات ٿيل نه هئي، مزار کليل ميدان تي نمايان هئي، مزار لڳ ڀڳ ڪي چند گهر سنڌين جا هوندا هئا، جيڪي اڃان تائين موجود آهن. اڪثر ڪري مزار جي مٿان ڪو غلاف يا چادر به ڍڪيل نه هوندي هئي. شهر ۾ اها ڳالهه عام هوندي هئي ته درويش جلالِي آهي نه مٿان ڇت نه مقبره ۽ نه ئي ڪو غلاف يا چادر وغيره ٿو برداشت ڪري. انهي وقت تعليم ايتري عام نه هوندي هئي پڙهيل ماڻهوشهر ۾ تمام گهٽ هوندا هئا، جيڪي ڪجهه انهن کي درويشن جي ڪرامتن بابت ٻڌايو ويندو هو، انهي تي يقين ڪندا هئا، ماڻهو ساهه سڙده هوندا هئا، درگاهن سان بيحد محبت ۽ عقيدت رکندا هئا، باسون باسيندا هئا، غربت جو دور هوندو هو هر ڪو پنهنجي وس آهر خير خيرات ڪرڻ جو عمل ڪندو هو. خير اهي عقيدة رسمون رواج ته اڃان تائين جاري آهن، ماڻهو مزارن تي حاضريون پرين ٿا، بزرگن سان محبت ڪن ٿا. جيڪي ڪجهه اسان پنهنجي زندگي ۾ ڏٺا اهو بيان ڪيو آهي، انهي موجب مزار مٿان تعمير جو سال درست نه آهي. باقي درويش جي وصال جي سال بابت ڪجهه به نه ٿو چئي سگهجي، جواهو تمام گهڻو آڳاٽو آهي. ليڪن ايترو ضرور

لکبو ته شهر ۾ مدفون ايترو قديم بزرگ حيدرآباد جي تاريخ نويسن کان ڪيئن وسري ويو. اها ڳالهه قابل غور آهي. اهو به معلوم نه ٿي سگهيو آهي ته سيد محمود شاهه بخاري رح ڪٿان آيا هئا، ڪهڙي مقصد لاءِ هت آيا هئا، وصال جو سال غلط آهي يا درست، پر اها خبر نه آهي ڪڏهن آيا هئا، سندن بزرگ ڪٿي آهن ۽ سندن اولاد ڪهڙو آهي ۽ ڪٿي آهي. هونئن به شهر ۾ بزرگن جي آخري آرام گاهن ڏانهن نظر ڊوڙائجي ته اهو نظر ايندو ته سواءِ چند جي، جيڪي به بزرگ مدفون آهن، انهن جون مزارون موجود آهن. گهڻن بزرگن جي مزارن مٿان مقبره تعمير ٿيل آهن پر انهن جي وڌن يا اولاد جي ڪا به خبر نه آهي ۽ انهن بابت تاريخ خاموش آهي. جيڪڏهن وڌن کان درويشن بابت معلوم ڪبو هو ته اهي به وڌن جون ٻڌايل ڳالهيون بغير ڪنهن تصديق يا ثبوت جي ٻڌائيندا هئا. جيڪڏهن بزرگ انهن درويشن ۽ ولين جي تاريخ قلمبند ڪن ٿا، ته اڄ مونجهارا پيدا نه ٿين ها. هر هڪ درويش جي صحيح ڄاڻ ملي ها. عدم معلومات جي ڪري درويشن ۽ ولين کي ٻين نالن سان سڏيو ٿو وڃي. بزرگن جي صحيح نالن جي به خبر نه ٿي پوي. قابل غور نالن سان سڏيو ٿو وڃي. شهر ۾ موجود قديم مسجدون، عبادت گاهون، مقبره، درگاهون، ماڳ، مڪان ۽ قبرستان شهر جي قديم تاريخ کي تازه ڪن ٿيون، اهي اسانجا اثاثه آهن، ڪيترا ته ختم ٿي مٽجي ويا باقي بچيلن جي حفاظت نه ڪبي ۽ تاريخ لکي انهن کي محفوظ نه ڪيو ويو ته حيدرآباد شهر جي سونهن ۽ سجاڻپ ختم ٿي ويندي.

جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته پهرين سيد محمود بخاري رح جي مزار مٿان ڪا به اڏاوت يا تعميرات نه هوندي هئي. مزار لڳ رستي واري پاسي وڏا وڏا پراڻا گهاٽا وڻ هوندا هئا. جيڪي هر هڪ

ماڻهو جي آسائش ۽ آرام جا مرڪز هئا. سخت گرمي جي مند ۾ ماڻهو انهن وڻن جي ٿڌي چانو هيٺ آرام ڪندا هئا. مزار جي اڀرندي پاسي اولڊ ڪئمپس (جنهن کي پهرين يونيورسٽي چيو ويندو هو) جي عمارت آهي. جيڪا اڃان تائين موجود آهي پر پراڻي ٿي وئي آهي. اها فن تعمير جي عظيم الشان عمارت انگريزن جي دور حڪومت ۾ تعمير ڪئي وئي هئي. ڏکڻ پاسي سنڌين جي گهر اڳيان جابلو ميدان هو. اهو جابلو ميدان مڪي شاهه جي قلعي تائين پکڙيل هو. انهي وسيع جابلو ايراضي ۾ پهرين ڪا به آبادي نه هئي. آبادي جي وڌي وڃڻ ڪري اهو جابلو علائقو هاڻي نظر ئي نه ٿو اچي. اهو علائقو ڪينٽونمينٽ جي حدن اندر اچي ٿو.

بخاري جي مزار جي اتر پاسي وارو رستو جيڪو پهرين ايترو ويڪرو نه هو. هوم اسٽيڊ هال ڇاڙهي جي هيٺ کان شروع ٿي موجوده حسين آباد (پراڻو نالو گدو جو ٿنڊو) تائين وڃي ٿو. هن روڊ جو اوائلِي نالو گدو روڊ هو. تنهن بعد ٿڌي سڙڪ سڏيو ويو. هاڻي ان روڊ جو نالو محترم فاطمه جناح روڊ آهي. انهي روڊ جي ٻنهي پاسن کان پراڻا وڏا گهاٽا وڻ هوندا هئا. گرمي جي مند ۾ انهي روڊ تان لنگهيو هو ته ٿڌڪار لڳي پئي هوندي هئي. شام جي وقت سرءُ جي وڻن مان خوشبو پئي ايندي هئي. روڊ ننڍو هوندو هو. شهر جي ايتري گنجائش آبادي ڪا نه هئي. نه ئي ڪارن، موٽرن رکڻ، موٽر سائيڪلن وغيره جي ايتري رش هوندي هئي. جيئن جيئن آبادي تيز رفتاريءَ سان وڌندي وئي ۽ گاڏيون به وڌنديون ويون ته انهي روڊ کي ويڪرو ڪرڻ لاءِ وڻ وڍيا ويا هئا. محمود شاهه بخاري رحه جي مزار انهي روڊ کان ڏکڻ طرف چنڊ ٽي قدمن جي مفاصلي تي آهي. رستو ويڪرو تعمير ڪرڻ کان پهرين سيد محمود شاهه رحه جي مزار نمايان هوندي هئي. هن وقت آبادي جي

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾ ۱۱۱

گهيري ۾ اچي وئي آهي. اردگرد وڏيون وڏيون عمارتون تعمير ٿي چڪيون آهن. محڪم اوقاف جي آفيس بہ درگاه لڳ تعمير ڪئي وئي آهي. پهرين اها وسيع ايراضي محمود شاه جي درگاه جي هئي. محمود شاه جي درگاه اوقاف کاتي جي تحويل ۾ آهي. درگاه جي احاطي اندر وڻڪاري بہ آهي. پر عمارتون تعمير ڪرائي درگاه جو احاطو بلڪل محدود ڪيو ويو آهي. حضرت سيد محمود شاه بخاري رح جي درگاه جي اتر طرف انگريزن جي دور حڪومت ۾ تعمير ٿيل سيشن ڪورٽ جي عمارت هڪ عظيم الشان عمارت آهي. انهي دور جي انجنيئرن ۽ ڪاريگرن، ماهر تعميرات هئڻ جا ڪمال ڏيکاريندي ڪهڙيون نہ عظيم يادگارون ۽ نشانيون ڇڏيون آهن جن جي جيتري بہ تعريف ڪجي گهٽ آهي.

اهڙيون يادگار ۽ پائيدار عمارتون هن دور ۾ تعمير ڪرڻ نهايت ئي مشڪل ڪم آهي. اهڙين عمارتن جي حفاظت ڪرڻ ۽ انهن کي قائم رکڻ تمام ضروري آهي. جو اهڙيون فن تعميرات جون عظيم الشان عمارتون جيستائين برقرار ۽ قائم رهنديون، قديم شهر حيدرآباد جون يادگارون زنده ۽ تازه رهنديون ۽ شهر جي زينت بہ برقرار ۽ نمايان رهندي سيشن ڪورٽ جي پرواري گدو روڊ جو بہ ڇا اوج هو. هڪ تہ وڻڪاري جي ڪري مشهور هو ٻيو ڪجهه عظيم جاين ۽ تفريح گاه جي ڪري بہ مشهور هوندو هو. اهورستو پرسڪون ۽ پر امن هوندو هو. گل سينٽر جي جاءِ تي انگريزن جي دور جي تعمير ٿيل مٽي جي عمارت هئي، جيڪا محڪم انڪم ٽيڪس جي آفيس سڏبي هئي. ان کان چند ئي قدم اڳتي هڪ ننڍو پارڪ هوندو هو. جنهن کي پريم پارڪ سڏيو ويندو هو. انهي پارڪ ۾ پراڻا قيمتي وڻ هوندا هئا. پارڪ شهرن لاءِ وڏي تفريح گاه هوندو هو. گرمي جي مند

۾ ڏينهن توڙي رات ماڻهن جي رش لڳي پئي هوندي هئي ماڻهو سڪون حاصل ڪرڻ لاءِ پارڪ ۾ تفريح ڪرڻ ويندا هئا. پارڪ ختم ڪري ان جاءِ تي عمارتون تعمير ڪيون ويون آهن ۽ شهرين کي تفريح گاهه کان محروم ڪيو ويو آهي.

پريم پارڪ گڏو ڊڊ واري چاڙهي جي مٿان هوندو هو. چاڙهي کان هيٺ چند مفاصلو پري ماناڊوري پوليس چوڪي هوندي هئي. اها انگريزن جي دور جي قائم ڪيل هئي. انهي لڳ ڪي چند ڪچا گهر محمد علي پنهور ۽ عارب پنهور ۽ ڪجهه ٻين جا هوندا هئا. ڪجهه اڳيرو روڊ جي اتر طرف وڏي ايراضي تي قائم راڻي باغ هو. جيڪو اڄ تائين قائم آهي. جديد تعميرات ڪرائڻ ۽ چڙبا گهر قائم ڪرڻ جي باوجود به انهي باغ جي اڳوڻي سونهن برقرار نه رهي آهي. اهو باغ اڳي به شهرين لاءِ تفريح گاهه هو ته هن وقت به آهي. راڻي باغ لڳ ڪجهه سرڪاري آفيسون انگريزن جي دور حڪومت ۾ قائم ڪيل اڃان تائين موجود آهن. پر عدم توجهه جي ڪري زبون حالت ۾ آهن. حڪومت انهن قديم اثاثن جو تحفظ نه ڪري سگهي آهي. وسيع ايراضي تي پڪڙيل سرڪاري بسن جو ورڪشاپ به انهي لڳ هوندو هو جيڪو تباها برباد ٿي چڪو آهي. سرڪاري بسون جيڪي عوام جي سفري سهولتن لاءِ هيون انهن جو نالو نشان به باقي نه رهيو آهي. اها ايراضي ڪنڊرات ٿيندي پئي وڃي. روڊ جي اتر پاسي شهباز بلڊنگ (پراڻو نالو ون يونٽ بلڊنگ) ۽ وحدت ڪالوني ۾ تعمير ٿيل ڪوارٽر محمد ايوب خان جي دور جا آهن. هونئن ته گڏو جو تڏو چرين جي اسپتال جي قائم ٿيڻ کان گهڻو آڳاٽو آهي. پر هن کي وڌيڪ مشهوري اسپتال قائم ٿيڻ بعد ملي. اها اسپتال انگريزن جي دور حڪومت ۾ قائم ٿي هئي. جبل جي پٿرن جي چوڏياري

اسپتال جي سونهن آهي، پر عدم توجه جي ڪري سونهن گهٽبي پئي وڃي. وڌندڙ آبادي کان پهرين گدو جو تنڊو (موجوده حسين آباد) هڪ ڳوٺ جيان هوندو هو. ڪي چند ڳوٺ مختلف ذاتن، جهڙوڪ پٺاڻن جو ڳوٺ، ڪلهوڙن جو ڳوٺ، بالادين جو ڳوٺ، پرهارين جو ڳوٺ وغيره هوندا هئا. باقي رڳو جهنگ ۽ خالي پٽ هوندا هئا. سنڌو درياھ اڃا تائين اتان ئي وهندو آهي. پهرين اهو درياھ شهر جي اڀرندي نصريپور کان وهندو هو، شايد 54-1853 عيسوي کان درياھ پنهنجو رخ مٽائي هن جاءِ تان وهي رهيو آهي. اتي جون ڪيتريون ئي پراڻيون يادگارون ۽ نشانين متجي چڪيون آهن، جن جي تاريخ عليحدہ لکي ويندي.

سيد محمود شاهه بخاري رح جي درگاهه تي اڳي هر هفتي راڳ جي محفل ٿيندي هئي، شهر جا مقامي ڳائڻا ۽ شوقين ڪلام ڳائيندا هئا. شهر جي بگڙندڙ حالتن بعد اهي چوڪيون ۽ حاضريون ختم ٿي ويون. درويشن جي مزار تي ذوالحج مهيني جي 8-9 تاريخ ساليانه ميلو به لڳندو آهي. انهي ميلو جو به اڳوڻو عوج نه رهيو آهي. اڳي ميلو جو اڪثر پراڻا خدمتگار ۽ متولي ڪندا هئا، اوقاف کاتي طرفان انتظام سنڀالڻ بعد هر هڪ شيءِ ۽ ڪم جو اهو عوج نه رهيو آهي. جيڪي بزرگ هفتيوار چوڪين ۽ حاضرين جو اڪثر ڪندا هئا، ڳائڻ وارن ۽ عقيدتمندن جو خيال رکندا هئا. اهي ويچارا لاڏاڻو ڪري ويا. نئين نسل ۾ بزرگن واريون خوبيون ۽ محبتون قائم نه رهيون آهن، ان ڪري عوج به ختم ٿيندو پيو وڃي. شهر جي سنڌين جي درگاهن سان بيحد عقيدت ۽ محبت هوندي هئي، درگاهن کي صاف سترو رکڻ جو بيحد خيال رکندا هئا، هاڻي انهن ڳالهين جو وجود ختم ٿيندو پيو وڃي.

حيدرآباد شهر جيڪو تيزيءَ سان وڌندڙ آبادي جي ڪري اصلي سونهن ۽ صورت ختم ڪري چڪو آهي، نه شهر جي صاف سترائي رهي آهي نه قانون جي بالادستي. حددخلين ويڪرن ۽ وسيع روڊن کي محدود ڪري ڇڏيو آهي، تريفڪ جي وڏي وڃڻ ڪري پنڌ هلڻ به دشوار آهي. هن شهر جون قدرتي نعمتون، گرمي جي مند جون ٿڌيون هوائون، وڻ جي ڇانو ۽ خوشبو، تفريح گاهون، باغ، گهرن مٿان منگهن جا نظارا، محبت، پائيچار، ڪچهريون، درگاهن جا ميلا، هفتيوار چوڪيون، راڳ رنگ جون محفلون، ونجهه وڻي، ڪوڏي ڪوڏي رانديون، عيد ڏهاڙا، رمضان جي مهيني ۾ جاڳڻ جون محفلون، شادين جون خوشيون، موت جي سوڳ، محرم جي مهيني ۾ عقيدتمندي، عزاداري، پڙ، علم پاڪ، مسجدون، مقبره، قبرستان، اڄ به اهي ڏهاڙا ۽ يادون ذهن ۾ سمايل آهن. هن هلندڙ تاريخ جي سلسلي ۾ هر هڪ ڳالهه کي قلمبند ڪيو ويندو ته جيئن نوجوان نسل ۽ ايندڙ نسل کي شهر جي اصلي حالت ۽ سونهن بابت معلومات حاصل ٿئي. جڏهن ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد هوم اسٽينڊ هال ۾ قائم هئي ته اتي وڏو لوهي ٽنپو نصب ٿيل هو جنهن کي انهي وقت ٽرانسٽر چيو ويندو هو (اصل ان جي سڃاڻپ ۽ نالو الاءِ ڇا هو) جيڪو تمام اوچو هوندو هو ان جي چوٽيءَ تي رات جي وقت ڳاڙهي رنگ جي بتي ٻرندي هئي. ڪيترن ئي ميلن جي مفاصلي تان چئن ئي طرفن کان اها ڳاڙهي رنگ جي بتي نظر ايندي هئي، جيڪا پري کان حيدرآباد شهر جي سڃاڻپ ڪرائيندي هئي. سڀ ڪجهه مٽجي چڪو آهي، پر ياد اچن ٿيون. ٽڪريءَ تي قائم قديم شهر جي هر هڪ گهٽي ۽ رستي ڀرسان سنڌين جا گهر هوندا هئا. ڪيترين ئي گهٽين ۽ رستن تي درويشن جون آخري آرام گاهون ۽ درگاهون آهن، اهي پاڙا گهٽيون گهڻو ڪري انهن

درويشن جي نالن ۽ پٽن سان منسوب هئا. سنڌين جا گهر هڻڻ ڪري انهن علائقن ۾ رونقون لڳيون پيون هونديون هيون، اڄ جڏهن انهن ٻارن ۽ گهٽين مان لنگهجي ٿو ته منظر کي تبديل آهي.

حضرت محمود شاه بخاري رحه جي مزار بابت ڪا ڳالهه رهجي وئي آهي، ته هلندڙ سلسلي جي ڪنهن مضمون ۾ لکي مڪمل ڪئي ويندي. حيدرآباد شهر جي تاريخ مڪمل ڪرڻ لاءِ بزرگن جو لکيل جيڪوبه علمي، معلوماتي ۽ قيمتي سرمايو هٿ آيو آهي، جنهن ۾ انهن جي وڏي محنت آهي، انهي جي مدد حاصل ڪرڻ جي تمام گهڻي ضرورت پوندي.

(عبرت مئگزين، پهرين اپريل کان 15 اپريل 2013ع)

ٽڪري تي قائم قديم شهر حيدرآباد جي اولھ واري ھيٺاھين حصي جي تاريخ

حيدرآباد شهر جي روح ۽ سونھن گم ٿيل گاڏي کاتي جي داستان اڳيئي شايع ٿي چڪي آھي. جيڪا پڻ شهر جي الهندي جي ھيٺئين حصي جي تاريخ آھي. قديم شهر جي اولھ واري ٽڪريءَ کان ھيٺاھين حصي جي تاريخ پڙھندڙن آڏو پيش ڪجي ٿي، جو هن حصي جي ٻه قديم تاريخ آھي، اتي ٻه ڪجهه پراڻيون مسجدون، درگاھون، نشانين، يادگارون ۽ پڻ موجود آھن جن جي مڪمل تاريخ لکڻ کان رھجي وئي آھي. انھن کي تحرير ڪري شهر جي اڻ مڪمل تاريخ کي مڪمل ڪري فرض ادا ٿو ڪجي.

قدم گاهه مولوي علي عليه السلام کان وٺي دادن شاهه امام بارگاهه ۽ ڪالوني تائين، اڳتي هلي سرفراز ڪلهوڙو جي اردگرد وسيع علائقو ٽڪري تي اڏيل قديم شهر جي الهندي پاسي وارو ھيٺائون علائقو آھي. سينٽ ميري اسڪول کان ھوم اسٽينڊ ھال ڇاڙھي جتان شروع ٿئي ٿي اتي فوجداري روڊ آھي، اھو شهر جو اندروني مکيه رستو آھي. ان کان اڳتي اسٽيشن روڊ آھي. فوجداري روڊ جي ساڄي ھٿ وارو علائقو الھندو ڪچو آھي. هن وقت اھو علائقو مختلف پاڙن ۽ گھڻين سان سڏيو وڃي ٿو. گاڏي کاتي وارو علائقو به ٽڪري واري ھيٺئين حصي ۾ به شامل آھي ته الهندي ڪچي واري علائقي ۾ به شامل آھي. قدم گاهه کان اتر طرف چوٽڪي گھٽي ڇاڙھي تائين

پهچي مٿي چڙهي شاهي بازار تائين پهچي. اتان پڪي قلعي اتر طرف هلبو ته ساڄي هٿ جي پاسي وارو حصو جتي شاهي بازار جو دنگ ٿئي ٿو. پڪي قلعي واري چاڙهي لهي وري قدم گاهه تائين پهچبو ته اهو چوگرد علائقو ميونسپل ”وارڊ ڊي“ آهي. انهي مٿي ٽڪري واري علائقي ۾ اصحاب سڳوري حضرت ابو رافع رضي الله عنه، يتيم شاهه، جمن شاهه، پرور شاهه، سليمان شاهه، بوچالو شاهه ۽ ٻين به ڪيترن ئي بزرگن جون مزارون، مسجدون ۽ يادگارون موجود آهن. جڏهن ته ٽڪريءَ کان هيٺ واري حصي ۾ حسين شاهه، مصري شاهه، اشرف شاهه، روڊ تي گمنام مزار پڪي وارو پير ۽ ٻيون به ڪيتريون ئي پراڻيون مزارون، مسجدون، يادگارون ۽ نشانين موجود آهن، جيڪي قديم شهر جي تاريخ جي يادگار جون علامتون آهن.

قدم گاهه حضرت علي عليه السلام ۽ عبدالوهاب شاهه جيلاني جي مزار به هيٺائين حصي ۾ آهن، انهن جي به قديم تاريخ آهي جيڪا به قلمبند ڪئي ويندي قدم گاهه کان اتر طرف هلبو ته پهرين گهتي ساڄي هٿ جي پاسي واري عبدالوهاب شاهه جيلاني جي درگاهه طرف وڃي ٿي. تنهن بعد هڪ گهتي آهي جيڪا مستري اسماعيل جي موٽرن جي مرمت جي ڪارخاني طرف وڃي ٿي. انهي کان ڪجهه اوريان هڪ ٻي گهتي آهي، ڪجهه اڳيون ٽين گهتي آهي جيڪا حروارن جي پراڻي پاڙي ڏانهن وڃي ٿي، پنجين گهتي به حروارن جي پاڙي طرف ئي وڃي ٿي. انهي سڄي علائقي ۾ گاڏين جا پراڻا سامان وڪڻڻ وارن (ڪپاڙي) جا دوڪان ۽ ڪجهه ڪارخانہ گاڏين جي مرمت ڪرڻ وارن جا آهن، انهي علائقي ۾ رهائشي گهر به آهن، وڏي گنجان آبادي آهي. پنجين گهتي جي ڪنڊ تي ريلوي جو ٽڪيٽ گهر هوندو هو. انهي گهتي جي ٻئي ڪنڊ تي هندن جي ڌرم

شالا هئي. انهي ڌرم شالا جو دنگ هوم اسٽينڊ هال چاڙهي تائين هو. انهي ڌرم شالا ۾ هندو رهندا هئا. ڌرم شالا لڳ چاڙهي واري پاسي تاجپور جي نواب دوست محمد خان جو گهر هو. ان کان ڪجهه اڳڀرو پنهور رهندا هئا. چاڙهي جي ڪاٻي هٿ واري پاسي عالم برادرس جو موٽر ورڪس شاپ هوندو هو. هي پنجابي هو ڪنهن دؤر ۾ هن جون بسون به هلنديون هيون. ان جي پاسي ۾ گهڻي آهي، جتي ناگو شاهه ۽ ٻين جون مزارون آهن، انهن جي تاريخي لکجي چڪي آهي.

تلڪ چاڙهيءَ کان هيٺ سينٽ ميري اسڪول آهي، هي شهر جو پراڻو اسڪول آهي، ان جي احاطي اندر عيسائين جي عبادت گاهه به آهي. ان جي ڀرسان پيٽرول پمپ آهي. انهيءَ گهڻي ۾ وڃي دنگ تائين پهچبو ته سامهون ٻي گهڻي آهي. انهي گهڻي ۾ ڪجهه اڳڀرو هلبو ته هڪ پراڻي هاسٽل آهي، اڳي ان ۾ شاگرد رهندا هئا. هنگامن دوران انهن شاگردن جا به پير اڪيڙيا ويا. هاڻي هاسٽل قبضي هيٺ آهي. اها هاسٽل به شاگردن جي رهائشگاهه لاءِ تعمير ڪرائي وئي هئي ۽ پراڻي دؤر جي هئي. اتي مشهور فلم استار مصطفيٰ قريشي ۽ سندس ڀائرن جا گهر هئا، بگڙندڙ حالتن دوران اهي به اتان لڏي ويا. گهڻي کان ٻاهر نڪري ڏکڻ طرف هلبو ته چند قدمن جي مفاصلي تي مرحوم سيد غلام شاهه ايڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر حيدرآباد جو گهر هو. هنگامن دوران اهو به اتان لڏي ويو هو. هن وقت سندن ڪو مائٽ وري اچي اتي رهيو آهي. ڪجهه اڳڀرو هڪ گهڻي آهي، ان مان به رستا نڪرن ٿا هڪ چوٽڪي گهڻي طرف پيو آڏواڻي گهڻي طرف.

الهندي طرف به هڪ گهڻي آهي، جنهن کي اڪال پونگا لائين چيو ويندو هو. اتان لنگهي ٻاهر نڪريو ته فوجداري روڊ تي واپس اچي پهچبو. انهي گهڻيءَ ۾ به گهر سنڌين جا هئا، هڪ مرحوم سيد يار

محمد شاه جو ۽ ٻيو گهر شفيق محمد چانڊيو مرحوم جو. سيد يار محمد شاه جو خاندان ته اتان لڏي ويو. باقي شفيق محمد چانڊيو جو پٽ غلام قادر چانڊيو اڃان تائين اتي رهي ٿو. ڏکڻ طرف هلبو ته چند قدمن جي مفاصلي تي هڪ مسجد آهي. اها مسجد به پراڻي آهي. بلڪل مکيه روڊ لڳ آهي. هن مسجد کي نئين سر تعمير ڪيو ويو هو. هن مسجد جو تقدس بحال رکندي انگريز سرڪار رستي کي وڌيڪ ويڪرو نه ڪري سگهي هئي. ڪجهه اڳيرو عيدگاه چاڙهي آهي. هن چاڙهي جو ذڪر ڪجهه تاريخي ڪتابن ۾ ملي ٿو. اتي ميونسپل ڪارپوريشن جي آفيس ۽ ڀرسان سٽي ٿاڻو آهي. اهي ٻئي انگريزن جي دؤر جون جايون آهن. پر هاڻي انهن جون نقشو بدلجي چڪو آهي. چوٽڪي گهٽي کان ڏکڻ طرف هلبو ته چند قدمن جي مفاصلي تي هڪ گهٽي آهي، جنهن جونالو حافظ موسيٰ ڪاسائي لائين آهي. انهي گهٽي ۾ نوريا ڪاسائي رهندا هئا، شايد اهي به اتان لڏي ويا.

سينٽ ميري اسڪول کان وٺي سٽي ٿاڻي تائين ميونسپل وارڊ ”بي“ جي حد آهي. انهي حد ۾ نه ڪنهن بزرگ، درويش جي مزار آهي. هڪ مسجد کان سواءِ اتي نه ڪا پراڻي مسجد ۽ ٻي يادگار موجود آهي، جنهن کي قلمبند ڪجي. هن وارڊ جي حد به ٽڪري واري هيٺائين حصي تي مشتمل آهي. هن وارڊ ۾ آڏواڻي گهٽي آهي، جنهن ۾ 1947ع ۾ لڏي ويل هندن جون جايون يادگار طور موجود آهن. جيڪي ڪليمن واري ڪاري قانون جي ور چڙهي پناهگيرن، ڪي ڏنيون ويون. هن وسيع ايراضي ۾ سنڌي مسلمانن جي تاريخ جو وجود ڪونه ٿو ملي، انهي مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته هن علائقي ۾ سنڌي هندن جو اثر رسوخ گهڻو هو. جيئن شهر جي جنهن به علائقي ڏانهن نظر ڊوڙائي ته هر هڪ جاءِ تي هندن سان گڏ سنڌي مسلمانن جي تاريخ

به نظر اچي ٿي، پر هن علائقي يعني وارڊ ”بي“ جي تاريخ ٻين جاين کان مختلف آهي.

ڪاسائي لائين کان چند ئي قدمن جي مفاصلي تي بلڪل روڊ لڳ حسين شاهه جيلاني جي مزار آهي. هي مزار ڇت جي هيٺان محفوظ آهي. مٿان ننڍو قبو ٺهيل آهي، جيڪو بعد ۾ ٺهرايو ويو هو. هن درويش بابت ڪوبه تاريخي پس منظر ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ قلمبند ٿيل نه آهي. هن درويش جي نه وڏن بابت ڪنهن کي خبر آهي ۽ نه سندس اولاد جي ته هي اصل ڪير هئا، ڪٿان آيا هئا ۽ ڪهڙي مقصد لاءِ هتي آيا هئا. ان بابت تاريخ خاموش آهي. اڳي هن درگاهه جا خدمتگار نومڙيا هوندا هئا، هاڻي ته حالتون ئي بدلجي ويون آهن. نوان نوان ماڻهو درگاهه تي ويٺل نظر اچن ٿا. نوان نوان رنگ ۽ نوان نوان عقيدة وجود ۾ اچي چڪا آهن. ڳالهه سمجهه کان ٻاهر آهي. بهرحال درويشن جون آرام گاهون آهن، جيڪي شهر جي زينت به آهن ۽ سڃاڻپ به درگاهن جو احترام ڪرڻ ضروري آهي. اڳي هن درگاهه تي ڪوبه ميلو يا عرس وغيره جون رسمون ادا نه ٿينديون هيون. هاڻي ڪجهه سالن کان ڏٺو ويو آهي ته ساليانو عرس به ملهائيو وڃي ٿو جڏهن ته هن درويش جي ولادت يا وفات بابت صحيح ڄاڻ ڪنهن کي به نه آهي. روڊ جي بلڪل لڳ مزار جي موجودگي اهو ثابت ٿي ڪري ته هي درويش يا ته ٽالپرن جي دور جو آهي يا انگريزن جي اوائلي دور جو آهي. ڇاڪاڻ ته انگريزن ڪجهه وقت بعد شهر ۾ فوتين کي دفن ڪرڻ تي پابندي لڳائي ڇڏي هئي. اهڙي نشاندهي پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا سندس لکيل ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 34-35 تي ڪئي آهي. فوجداري روڊ جو اتان سوڙهو ٿيڻ به انهي ڳالهه جي ثابتي آهي سيد حسين شاهه جيلاني جي مزار روڊ تعمير ٿيڻ

کان اڳ جي آهي، جنهن جو احترام ڪندي روڊ کي سوڙهو ڪيو ويو. حيدرآباد شهر ۾ آرامي بزرگن درويشن (چند کان غلاوه) جي مزارن، مقبرن، جاين ڏانهن گهري نظر ٿي ڪجي ته اهي گهڻو ڪري تالپرن جي دؤر يا انگريزن جي اوائلي دؤر ۾ هتي آيا هئا ۽ هن ڌرتي تي ئي ابدی نند سمي رهيا. تالپرن جي دؤر حڪومت ۾ شهر جي آبادي وڌي هئي، ٻاهران ماڻهو هتي اچي آباد ٿيا هئا.

سيد حسين شاهه جيلاني جي درگاه کان ڪجهه قدم اڳتي ڪاساين جو پڙ آهي، هتي بلند ۽ خوبصورت الم پاڪ نصب ٿيل آهي. هي شهر جو قديم پڙ آهي. اتان رستو مٿي بوجالو شاهه چاڙهي طرف وڃي ٿو هن چاڙهي جو ذڪر حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي. انهي پڙ وٽ سومرن جا گهر هوندا هئا، هنگامن دوران سومرا هتان لڏي ويا، باقي هڪ گهر سومرن جو آهي، جيڪي مجبوري جي حالت ۾ اتي رهن ٿا. ڪاساين جي پڙ جا اڳواڻ مرحوم حسين بخش ۽ مرحوم محمد يعقوب جا گهر به اتي هئا، پاڻ بزرگ ته هنگامن کان پهرين هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا، سندن اولاد بعد ۾ هنگامن دوران گهر خالي ڪري ويا، جو انهي وقت سنڌين جو اتي رهڻ بيحد مشڪل بڻايو ويو هو. پڙ ۾ ابن قريشي جو گهر به هو پاڻ ڊپٽي ڪمشنر جي آفيس ۾ ڪنهن عهدي تي فائز هو اهي به لڏي ويا. خبر نه آهي ته انهي جو اولاد ڪٿي ٿورهي. هنگامن کان پهرين جڏهن هن پڙ وٽ سنڌي رهندا هئا، ته هن جاءِ تي وڏي رونق لڳي پئي هوندي هئي. هاڻي اها بهار جي مند به هن حصي مان موڪلائي وئي. پڙ وٽ نلڪو نصب ٿيل هو جتان اردگرد جا ماڻهو پاڻي پريندا هئا، اهو نلڪو انگريز سرڪار جي دؤر جو هو. هن پڙ کان مٿئين ٽڪري واري علائقي ۾ به سنڌين جا گهر هئا، جن جي تاريخ ٽڪري واري شهر جي تاريخ سان گڏ لکي ويندي

ڪاساين جي پڙ کان چنڊ ٿي قدم اڳتي هوپ فل هاءِ اسڪول آهي. اهو اسڪول به انگريز سرڪار جي دؤر حڪومت جو قائم ٿيل آهي. 58-1957ع ڌاري جڏهن هن اسڪول ۾ سنڌي پڙهائڻ لاءِ هڪ سنڌي ماستر محمد هاشم نالي مقرر ٿيل هو ته مون اوائلي به درجا هن اسڪول ۾ پڙهيا هئا. هن اسڪول جي عمارت ته ننڍي هوندي هئي پر اسڪول جي احاطي اندر وڏو ميدان هوندو هو. رستي واري پاسي وڻ هوندا هئا. هن اسڪول جي ڏکڻ واري پاسي کان هڪ رستو ڏاکڻ وارو مٿي ويندو هو. ان رستي جو هڪ پاسو بوچالو شاهه چاڙهي طرف ۽ ٻيو رستو ريشم گهٽي طرف ويندو آهي. اڳي اهو رستو صاف هوندو هو. هن وقت اتي دوکان قائم ٿي چڪا آهن. ڪاروباري مرڪز وجود ۾ اچي چڪو آهي. خريدارن جي رش هوندي آهي. پنڌ هلڻ ڏاڍو مشڪل آهي. انهي رستي تي بيهي اوڀر طرف مٿي ڏسبو ته ٽڪري تي هڪ پراڻي عمارت نظر ايندي. اهو اسڪول نور محمد هاءِ اسڪول جو برانچ اسڪول هوندو هو. انهي اسڪول ۾ ڪجهه درجا پڙهڻ بعد نور محمد هاءِ اسڪول منتقل ڪيو ويو هو. جتان 67-1966ع ۾ مون مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو هو. اهو برانچ اسڪول هو ته پراڻو پر اها خبر نه آهي ته ڪنهن ۽ ڪڏهن قائم ڪيو هو. بعد ۾ اهو اسڪول ختم ڪري ان ۾ هاسٽل قائم ڪئي وئي هئي. شاگردن ان هاسٽل ۾ رهندا هئا. جيئن ئي هنگاما شروع ٿيا ته شاگردن به سر بچايا. هاڻي اهو اسڪول جيڪو شهر جي پراڻين يادن کي تازو ڪندو هو ان جي حالت ڇا آهي. عمارت جي اندرئين حصي جي ته خبر نه آهي. باقي ٻاهران عمارت ڪنڊرات نظر اچي ٿي. معلوم ڪرڻ تي ٻڌايو ويو ته اها قديم يادگار عمارت به ڪنهن طاقتور ڌر جي قبضي هيٺ آهي. اسڪول کان هيٺ برطانيا جي دور حڪومت

جي قائم ڪيل گوشت مارڪيٽ آهي. پر اها به آخري پساھن ۾ آهي. هي شهر قديم ۽ اصلي باشندن جي هٿن مان نڪري ڌارين جي هٿ ۾ اچي چڪو آهي. جيڪي شهر جي پراڻين يادگارن کي مٽائي رهيا آهن. هوپ فل اسڪول جي ڏکڻ طرف ڪنڊ تي مرحوم محمد صديق نظاماڻي جو گهر آهي. پاڻ ته فوت ٿي چڪو آهي. سندس نوجوان پٽ غلام محمد فوت ٿي ويو. باقي سندس ٻيا اولاد اتي رهندو آهي. اها عمارت پاڪستان قائم ٿيڻ کان پهرين جي تعمير ٿيل آهي. هاڻي پراڻي ٿي چڪي آهي. جنهن علائقي جي تاريخ لکي پئي وڃي شهر جي مکيه اندروني رستي فوجداري روڊ جي کاٻي پاسي واري حصي جي آهي. مذڪوره پراڻي عمارت ۾ حبيب بئنڪ قائم آهي. اها پراڻي عمارت جتي ختم ٿئي ٿي. اتان هڪ چاڙهي. مٿي ريشم گهٽي طرف وڃي ٿي. انهي چاڙهي تي مٿي ڏاڪڻيون آهن. ڏاڪڻيون چڙهي ريشم گهٽي چوراھي تي پهچڻو ٿو پوي اڳي هي ڏاڪڻ پراڻي جابلو پٿر جي ٺهيل هئي. هن وقت شهر جي مالڪن ان تي ماربل لڳائي ڇڏيو آهي. غور ڪري ڏسو قدم گاهه واري چاڙهي کان وٺي تلڪ چاڙهي تائين جيڪي به چاڙهيون آهن، هي چاڙهي ٻين سڀني چاڙهين کان اوچائي تي آهي. جو هڪ چاڙهي ۽ ٻي ڏاڪڻ چڙهي ريشم گهٽي وڃڻو ٿو پوي يعني ٽڪري وارو هي حصو ٻئي حصي کان گهڻو مٿانهون آهي. هن زمانو اسپتال چاڙهي جو ذڪر قمر جهان مرزا سندس تصنيف ڪيل ڪتاب ”حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دؤر ۾“ جي صفحي 34 تي ڪيو آهي. اڳي اها چاڙهي فقط ماڻهن جي آمدرفت لاءِ هئي. هن وقت انهي چاڙهي جي ٻنهي طرفن کان دوڪان قائم ٿي چڪا آهن. خريدارن خاص ڪري عورتن جي وڏي رش نظر ايندي آهي.

چاڙهي جي ساڃي هٿ واري پاسي کان زنانہ اسپتال جي عمارت شروع ٿئي ٿي. جنهن جو دنگ بلاول واري چاڙهي تائين آهي. هي اسپتال انگريزن جي دور حڪومت ۾ تعمير ٿي هئي. وسيع ايراضي تي قائم آهي ۽ شهر جي ٽڪري واري هيٺئين حصي تي موجود آهي. جنهن وقت هي اسپتال تعمير ٿي هوندي. ان وقت جو اندازو آهي ته شهر جي آبادي هڪ لک کن هوندي. جو پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا سندس لکيل ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 32 تي لکي ٿو ته موجوده صدي (يعني 1900ع) جي شروعات ۾ هن شهر جي آدمشماري 75 هزار کن هئي. هي اسپتال به انهي صدي جي تعمير ٿيل آهي. ان ڪري اسپتال تعمير ٿيڻ وقت آدمشماري جو هڪ لک هئڻ جو اندازو ڪنهن حد تائين صحيح ٿي سگهي ٿو. ان وقت جي آبادي جي حساب تي اسپتال تمام وڏي هئي. موجوده وڌندڙ آبادي. هن وقت اسپتال مان فائدو حاصل ڪري رهي آهي. شروع ۾ هن اسپتال جي وڏي ليڊي ڊاڪٽر انگريز ٻڌائي ويندي هئي. پاڪستان قائم ٿيڻ بعد ليڊي ڊاڪٽر مس محمد علي هن اسپتال جي وڏي ليڊي ڊاڪٽر مقرر ٿي هئي. هن ڊاڪٽر صاحبہ جي دور ۾ اسپتال جو وڏو اوج هو جو هو وڏي ماهر ليڊي ڊاڪٽر هئي.

زنانہ اسپتال جي احاطي اندر بلاول چاڙهي جي ڪنڊ تي حضرت مصري شاه جي پراڻي مزار آهي. هن درويش جي به تاريخي پسمنظر بابت ڪابه ڄاڻ نه آهي ته هي اصل ڪٿان جا هئا ۽ هتي ڪهڙي مقصد لاءِ آيا هئا. ٻين آرامي بزرگن جيان هن جي به نه وڏن بابت ڪنهن کي ڄاڻ آهي نه سندن بابت ۽ نه سندن اولاد بابت. بس فقط بزرگ جي مزار موجود آهي. شهر ۾ ڪيترائي پراڻا سادات رهن ٿا. ڪوبه دعويٰ ڪين ٿو ڪري ته هي سندن خاندان جي بزرگ جي مزار

آهي. پهرين هن درويش جي مزار زنانہ اسپتال جي احاطي اندر هوندي هئي. تقريبن 35 سال اڳ هن جو دروازو بلاول چاڙهي طرف ٻاهر ڪيو ويو ۽ اندران ديوارون تعمير ڪرائي درويش جي مزار اسپتال جي احاطي کان ٻاهر ڪئي وئي. درويش جي مزار مٿان ڪپڙ جا گهاٽا وڻ هوندا هئا، مزار وٽن ۾ ڍڪي پئي هوندي هئي. دروازا ٻاهر ٿيڻ بعد مزار جي مٿان موجود وٽن کي صاف ڪري مزار کي نمايان ڪيو ويو. اسين به اتي رهندا هئاسون، اسان جا وڏا ٻڌائيندا هئا ته هي مزار ائين ئي ڏٺي وئي آهي. وڏن جي ٻڌايل ڳالهين موجب ته هي درويش جلالي آهي، وڏيون وڏيون ڪرامتون ۽ عجائبات جهڙيون ڳالهيون ٻڌائي ننڍن کي خوفزدہ ڪندا هئا.

اسپتال جي احاطي ۾ پراڻي قبر جي موجودگي اهو ثابت ٿي ڪري ته اها انگريزن جي دور حڪومت کان آڳاٽي آهي. ڪلهوڙن جي دور جي آهي يا ٽالپرن جي دور جي آهي پر يقينن انگريزن جي دور کان اڳ جي آهي. انگريزن جي دور حڪومت اسپتال تعمير ٿيڻ کان پهرين يا بعد ۾ اهو ناممڪن آهي ته انگريزن ڪنهن کي اهڙي اهم جاءِ تي دفن ڪرڻ جي اجازت ڏني هجي. مزار جي مٿان نه پهرين ڪو مقبرو يا ڇت هئي نه هينئر ئي آهي. مزار جو احاطو بلڪل ننڍو آهي. بزرگ تي ميلو وغيره به نه لڳندو هو پر ايترو ضرور آهي 1990ع بعد شهر جي پوين مالڪن روڊ ۽ چاڙهي واري پاسي دوڪان تعمير ڪرائي درگاهه کي به تعمير ڪرائي خوبصورت ڪري ڇڏيو آهي ۽ اتي قبضو ڪيو ويٺا آهن. هي مزار به تاريخ لکڻ وارن جي نظر ۽ قلم کان رهجي ويل آهي.

بلاول چاڙهي جي ساڄي هٿ پاسي سيد اشرف شاهه جو اوطارو هوندو هو. اوطاري جو وجود ته ختم ٿي ويو آهي. پر پراڻي

مسجد، قبر ۽ گدامڙيءَ جو وڏو پراڻو وڻ اوطاري جي ياد کي قائم رکيو اچن. اوطاري جي احاطي اندر هڪ مسجد، ٻه مزارون، هڪ اوطاق پراڻي دؤر جي تعمير ٿيل، گدامڙيءَ جو ويڪري ٿڙ سان وڏو ڦاٽل ۽ پيو ليار جا وڻ هوندا هئا. هڪ ليار جو وڻ مسجد جي محراب وٽ، ٻيو ليار جو وڻ مسجد جي دروازي لڳ هوندو هو. ليار جا ٻئي وڻ وڏي انهن جو وجود ختم ڪيو ويو. اوطاري جي احاطي اندر هڪ قبر جيڪا سيد بچل شاهه جي ٻڌائي ويندي هئي انهي قبر جي ڀرسان حاجي مولا بخش بزرگ خلجي جو گهر اڃا تائين آهي. اڳي ان جي گهر ۾ تيل ڪيڙ جو گهاٽو هوندو هو. بزرگ جي پتن الاهي بخش ۽ محمد عمر گهر کي وڌائي ان قبر کي گهر ۾ آڻي ڇڏيو هو. هن وقت خبر نه آهي ته انهي قبر جو وجود آهي يا نه. باقي هڪ قبر جيڪا سيد اشرف شاهه جي ٻڌائي ويندي هئي، اها اوقاف کاتي وارن هڪ ڪمري ۾ بند ڪري ڇڏي آهي.

اوقاف کاتو شايد 1964ع ۾ وجود ۾ آيو هو ان جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ اوطاري جي ڪشاده ايراضي هوندي هئي. هي اسان جو پاڙو هو جڏهن اسين ننڍا هئاسين ۽ اوقاف کاتي جو وجود نه هو ته اتي اسان ٻه بزرگ ڏٺا، هڪ سيد حسن شاهه جيڪو تمام وڏي عمر جو ضعيف هوندو هو ٻيو سيد اسدالله شاهه يا سيد ثابت علي شاهه (چتي طرح ياد ڪونهي پر ٻنهي مان هڪ نالو بزرگ جو هوندو هو). حسن شاهه ته پهرين وفات ڪري ويو هو باقي سيد اسدالله شاهه جيڪو نابين هوندو هو گدامڙي جي وڻ جي هيٺان ويٺو هوندو هو. هنن بزرگن جا گهر سامهون واري گهٽيءَ ۾ هوندا هئا، جتي هن وقت سهڻي پريس آهي. ٻڌايو ويندو هو ته اهو اوطارو هنن جي وڏن جو قائم ڪيل هو قبرون به انهن جي وڏن جون آهن ۽ مسجد به انهن ئي تعمير ڪرائي

هئي. ٻڌايو اهو ويندو هو ته سهڻي پريس وارو سيد طارق اشرف شاه مرحوم به مذڪوره بزرگن جي قريبي مائت هو. اهڙي طرح اها ملڪيت انهن جي هئي. اوقاف کاتي طرفان تحويل ۾ وٺڻ کان پهرين روڊ واري پاسي اوطارو کليل هوندو هو. جڏهن ته چاڙهي واري پاسي هڪ ڪچي ننڍي ديوار تعمير ٿيل هوندي هئي. اوقاف کاتي وارن اوطاري کي تحويل ۾ وٺڻ بعد روڊ ۽ چاڙهي واري پاسي دوڪان تعمير ڪرائي، شهر جو اثاثو ۽ يادگار ”اشرف شاه جو اوطارو“ جو وجود ئي ختم ڪري ڇڏيو.

اوطاري جي ٻاهرين چاڙهي واري پاسي هڪ پراڻي اوطاق تعمير ٿيل هئي، ان جو ورائڊو اوطاري جي اندرئين پاسي هوندو هو. اوطاق ۾ مرحوم سيد علي اصغر شاه عرف اجو شاه رهندو هو. پاڻ غير شادي شده هوندو هو. دوڪان تعمير ٿيڻ بعد به اجو شاه ان اوطاق ۾ رهندو هو. 75-1974ع ۾ هتان لڏي ويو هو. هڪ ٻيو به بزرگ سيد مير شاه هو. اهو به ايندو رهندو هو. ٻڌايو اهو ويندو هو ته ٻئي سادات انهن بزرگن جا قريبي مائت آهن. اجو شاه واري جاءِ به اوقاف کاتي وارن جي مهربانين سان آبادي جي گهيري ۾ اچي وئي. سيد طارق اشرف شاه جو اولاد اڃا تائين ساڳئي جاءِ ۾ رهي ٿو. سيد طارق اشرف شاه مرحوم جو ڪردار قومپرستي جي سياست، صحافت، علم ۽ ادب جي دنيا ۾ نمايان رهيو. اشرف شاه جو اوطارو شهر جي مکيه علائقي ۾ هڪ قديم يادگار ۽ اثاثو هو جيڪو چند نشانين کان علاوه بلڪل متڄي چڪو آهي. اوطاري جي اڀرندي طرف اسان سنڌين جا ٽي گهر هوندا هئا. هڪ نجم الدين چنا مرحوم جو جنهن جو هڪ لائق پٽ سليم چنا هن وقت مشهور ليکڪ ۽ سماج سڌارڪ تنظيم ۾ آهي، ٻيو گهر اسان جو ۽ ٽيون گهر لغارين جو هوندو هو. هنگامن دوران

سڀئي هتان لڏي ويا هئاسون، بعد ۾ شفيع محمد لغاري ۽ سندس مائٽ واپس وڃي ساڳين جاين ۾ رهيا. ٻيا گهر مارواڙي خلجي پناڻن جا هئا، جن جي گهرن ۾ تيل ڪڍڻ جا گهاٽا لڳل هئا، ان ڪري انهن کي تيلي يا چاڪي ڪري چيو ويندو هو. وڏا ٻڌائيندا هئا ته اهي خلجي پاڪستان قائم ٿيڻ کان گهڻو وقت اڳ هندوستان مان لڏي اچي هتي آباد ٿيا هئا، انهن جا وڏا ۽ ڪجهه نوجوان سنڌي ڳالهائيندا هئا. بزرگ خلجي ته لاڏاڻو ڪري ويا، انهن جو اولاد اڃا تائين اتي رهي ٿو ۽ پنين حقيقتن کي وساري شهر جي نون مالڪن جا ساٿاري آهن. هن وقت بلاول چاڙهي جي ڇا حالت آهي 1990ع بعد چاڙهي جي ٻنهي پاسن کان شهر جي نون مالڪن دوڪان قائم ڪري وڏو ڪاروباري مرڪز بڻائي ڇڏيو آهي، نه ته ٻين چاڙهين جيان هي چاڙهي به پنڌ هلق وارن لاءِ هئي.

اشرف شاهه جي اوطاري کان چند ئي قدمن جي فاصلي تي پکي واري پير جي درگاهه آهي، اڳي اتي پکي واري پير جي مزار کان علاوه قبرستان ۽ وڏو باغ هوندو هو، جيڪي مٽجي شهري آبادي ۾ تبديل ٿي چڪا آهن. حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ پکي واري پير جي چاڙهي جو ذڪر نه آهي پر آرامي بزرگن، قبرستان ۽ باغ جو ڪوبه ذڪر نه آهي. هي درگاهه ٽڪري واري شهر جي الهندي واري هيٺائين حصي تي آهي. پکي واري پير جي درگاهه جو وڏو احاطو هوندو هو جنهن ۾ پڪو پير، ناگو شاهه جي مزارن کان علاوه مسجد، قبرستان ۽ باغ به هوندو هو. باغ ۾ بڙ، نمڻ، سرنهه، ڄمون، گدامڙي ۽ ٻين جي وڏن پراڻن قد آور وڻن کان علاوه ميويدار ڪجهه ٻيا به وڻ هوندا هئا.

اڳي بڙ جي وڻ ۾ هڪ تختي لڳل هوندي هئي، جنهن تي پکي پير جو نالو سيد قل شاهه جيلاني لکيل هوندو هو. اوقاف کاتي جي

وجود ۾ اچڻ کان پهرين. درگاه جا مجاور ۽ متولي جوهرائي هوندا هئا. سڄو ئي انتظام ۽ ملڪيت انهن جي هٿ ۾ هوندي هئي. اسان محمد يعقوب جوهرائي کي ڏٺو جيڪو درگاه جو متولي هوندو هو. هن جي حياتي ۾ اوقاف کاتي پکي پير جي درگاه ۽ ملڪيت کي تحويل ۾ ورتو هو. بزرگ 1990ع ۾ وفات ڪري ويو. کيس پکي پير جي مزار جي ڀرسان سپرد خاڪ ڪيو ويو. مرحوم جي وڏن جون به اتي مزارون آهن. جن مان ڪجهه موجود آهن. هن وقت محمد يعقوب جو پٽ علي احمد جوهرائي درگاه جو خدمتگار آهي. باقي سندس هٿ ۾ ڪجهه به نه آهي. هنگامن دوران محمد يعقوب جو اولاد به لڏي ويو. احمد علي عرف بابو درگاه جي خدمت لاءِ ايندو آهي. اوقاف کاتي کان پهرين روڊ واري پاسي ننڍي ڪچي پٽ هوندي هئي. اتي نمڻ جا وڏا پراڻا وڻ هوندا هئا. اوقاف کاتي وارن نمڻ جا قيمتي وڻ وڍائي اتي دوڪان ۽ ان جي مٿان آفيسون تعمير ڪرائي ميدان سوڙهو ڪري ڇڏيو. جيڪو سالياني ميلي ۽ محرم جي مهيني ۾ عزاداري لاءِ ڪتب ايندو هو. درگاه تي ميلوهر سال شعبان جي مهيني ۾ لڳندو آهي. ميلواڳي وڏي ڌام ڌوم عقيدت ۽ احترام سان ٿي ڏينهن ملهايو ويندو هو. چادر جو جلوس، ڌمال ۽ ڳائڻ وڃائڻ جون محفلون ٿينديون هيون. وڏا وڏا فنڪار اچي ڳائيندا هئا. هن وقت ميلي جو اڳوڻو اوج نه آهي. خدمتگار سادگي ۾ ميلي جون رسمون ادا ڪندا آهن. اڳي سڀ رنگ اتي سنڌين جي موجودگي جي ڪري هو.

1990ع کان پوءِ شهر جي مالڪن قديم ننڍي مسجد کي ختم ڪري هڪ وڏي مسجد تعمير ڪري ڇڏي آهي. مسجد جي تعمير ڪرڻ دوران ناگو شاهه جي مزار ۽ ٻيون به ڪيتريون ئي قبرون مسمار ڪيون ويون. گهڻو وقت اڳي اوقاف کاتي وارن نون ماڻهن کي زمين

الات ڪري باغ ۽ قبرستان ختم ڪري ڇڏيو. هن وقت اتي وڏي آبادي آهي. ايڏي وڏي آبادي ۾ سنڌين جا فقط ٽي گهر هئا. هڪ محمد يعقوب جوهرائي جو پيو مير محمد رند جو ٽيون خميسو سومرو جو. ٻه گهر لڏي ويا. باقي هڪ گهر ۾ مرحوم خميسو جو پٽ گلو اڃا تائين رهندو آهي. اتي رهڻ هن جي مجبوري هوندي پڪو پير وارو باغ شهر جي سونهن، سڃاڻپ ۽ اثاثو هوندو هو. گرمي جي مند ۾ ماڻهو وڻ جي ٿڌي ڇانو ۾ آرام ڪندا هئا. اتي هڪ نلڪو به لڳل هوندو هو. جتان ماڻهو پاڻي پريندا هئا.

پڪي واري پير جو تاريخي پسمنظر حيدرآباد شهر بابت لکيل ڪنهن به تاريخي ڪتاب جو نظر نه آيو آهي. ته بزرگ ڪير هو ڪٿان آيو هو ۽ ڪهڙي مقصد لاءِ هتي آيو هو نه سندس وڏن جي نه سندس اولاد جي ڪا تاريخ آهي. باقي آثارن کي ڏسي اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو ته بزرگ انگريزن جي دور حڪومت کان گهڻو اڳانو آهي. جيڪڏهن انگريزن جي دؤر جو هجي ها ته انگريزن بزرگ کي هتي دفن ٿيڻ ڏين ها ۽ نه درگاه جي ايتري وڏي ايراضي هجي ها.

اشرف شاهه جي اوطاري جي لنگهه تي بلڪل روڊ مٿان هڪ قبر نظر ايندي. انهي قبر مٿان نه چوڊيواري آهي نه ڇت. انهي قبر ۾ آرامي بزرگ جي نالي جي به ڪنهن کي خبر نه آهي. البته اڳي پوڙها ماڻهو اهو ٻڌائيندا هئا ته سرفراز ڪلهوڙو جي قتل جي جاءِ آهي. اها ڳالهه خيالي آهي. تاريخي ڪتابن ۾ لکيل آهي ته سرفراز ڪلهوڙو کي سندس چاچي عبدالنبي ڪلهوڙو پڪي قلعي واري جيل ۾ قتل ڪرايو هو. پر هن قبر جي آثارن کي ڏسندي اهو ضرور چئي سگهجي ٿو ته اها گهڻي اڳاٽي آهي. انگريز سرڪار روڊ جي تعمير دوران قبر جو تقدس برقرار رکيو. اهڙي اهم جاءِ تي قبر جي موجوده تاريخ نه لکڻ

جي ڪري ڪيترن ئي قسمن جون خيالي ڳالهيون وجود ۾ اچن ٿيون.
جيڪي مونجھارا پيدا ڪن ٿيون.

پڪي پير جي لنگهه تي ساڄي پاسي فتح علي قريشي جو گهرو
هو پاڻ بزرگ شايد 76-1975ع ڌاري فوت ٿي ويو هو. سندس اولاد شهر
۾ ٿيندڙ خوني فسادن دوران هتان لڏي ويو هو. هن کان چند ئي قدر
اڳتي چيو هو جنهن جي تاريخ شايع ٿي چڪي آهي.

(عبرت مئگزين، 16 اپريل کان 30 اپريل 2013ع)

ميان محمد سرفراز ڪلهوڙي جو مقبرو ۽ آس پاس جا قبرستان

سرزمين سنڌ جي تاريخ قديم آهي، انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پهريائين، هي هڪ آزاد ملڪ هو. هن ڌرتيءَ تي اوائلي دور کان وٺي ڪيترن ئي حاڪمن حڪمراني ڪئي، انهن مان ڪي هتي جا اصلي رهاڪو هئا ۽ ڪي غير ۽ غاصب هئا. اها تاريخ طويل آهي، جيڪا هن تاريخ جو موضوع نه آهي. سنڌ تي حڪمراني ڪندڙ حاڪمن مان ميان محمد سرفراز خان ڪلهوڙو به هو. هن سنڌ تي سنه 1772ع کان سنه 1775ع تائين حڪومت ڪئي.

هي حاڪم سنڌ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جو وڏو پٽ هو. ميان جي وفات بعد هي سنڌ جو حڪمران ٿيو هو. سنه 1775ع ۾ ميان سرفراز جي سياسي غلطي ۽ ڪنهن جي چورت ۾ اچي ويڃڻ جي ڪري هن کي معزول ڪري قيد ڪيو ويو هو. ميان کي سندس چاچي ميان عبدالنبي ڪلهوڙي سندس چاچي ميان محمد عطر خان (عبدالنبي جو وڏو ڀاءُ) ڀاءُ ميان محمود خان ۽ پٽ ميان مير محمد خان سان گڏ جواني جي عمر دوارن پڪي قلعي ۾ قيد دوران قتل ڪرايو هو. کين حيدرآباد جي اتر طرف دفنايو ويو. ميان سرفراز سندس ڀاءُ، ۽ پٽ مٿان مقبرو ميان جي والده ۽ اهليه تعمير ڪرايو هو. اهو واقع سنه 1776ع ۾ ٿيو هو. ڪتاب خدايار خاني ميان سرفراز خان عباسي تاليف ميان عباس علي صفحو نمبر 55-54 ان

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾: 121

جي آس پاس واري قبرستان تي شهيدن جي مقام جو نالو رکيو ويو. جواج تائين مشهور آهي.

ميان سرفراز جي مقبره جي احاطي اندر ڪيتريون ئي نيون پراڻيون قبرون آهن. ميان جي پاءُ ۽ پٽ جون مزارون مقبري جي هيٺان آهن. مقبرو قديم عمارتسازي جي فن جو بهترين شاهڪار آهي. احاطي اندر ٽالپرن جي خاص خدمتگارن طاهر (جنهنجي نالي پڪي قلعي سامهون واري شاهي بازار آهي) ۽ الهداد چنڊ (جنهنجي نالي شهر ۾ الهداد چنڊ جو ڳوٺ اڃان تائين قائم آهي) جون قبرون به آهن پر قبرن جي نشاندهي ٿيل نه آهي. (حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دور ۾ صفحو نمبر 33) قبي جي اتر طرف ميان صاحب جي اهليه جي قبر ڪمري ۾ اندر موجود آهي. مقبره اندر ويڇڙ وري لنگهه کان علاوه، هر طرف کان قبرون آهن، گهڻيون قبرون درگاهه جي پراڻن سنڀاليندڙ عباسي ڪلهوڙا خاندان وارن جون آهن. ان کان علاوه احاطي اندر پراڻي مقام ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي نيون قبرون آهن، جڏهن هي عام مقام نه آهي. درگاهه جو احاطو ايترو وسيع نه آهي. مقبرو گنجان آبادي جي گهيري ۾ اچي ويو آهي. قبي جي ڏکڻ پاسي سرفراز چاڙهي وارو رستو آهي، باقي تنهي طرفان کان آبادي آهي. مقبري کان اڀرندي طرف چوڏياري اندر به پراڻيون قبرون موجود آهن، انهن بابت معلوم نه ٿي سگهيو ته اهي ڪنهن جون آهن. سرفراز ڪلهوڙي جي مقبري ڀرسان هڪ وڏي نئين تعمير ٿيل مسجد آهي.

ميان محمد سرفراز ڪلهوڙي جي مزار هن وقت حيدرآباد شهر ۾ وڏي زيارت گاهه آهي. هونئن ته هر وقت عقيدتمند اتي موجود هوندا آهن، پر جمعرات، جمعي جي ڏينهن ۽ ٻين خاص تقريبات جي موقعن تي هزارين زائرين ۽ عقيدتمند حاضري ڀرڻ ايندا آهن. ميان

سرفراز سنڌ جو حڪمران هو. تاريخي ڪتابن موجب خانداني تڪرار جي ڪري بيگناهه قتل ڪيو ويو هو ان ڪري شهيد سرفراز ڪلهوڙو جي نالي سڏيو وڃي ٿو. صفر جي مهيني ۾ اتي وڏو ميلو منعقد ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ هر ڪو پنهنجي پنهنجي طريقي رسمون ادا ڪندي نظر ايندو. شهيدن جي مقام واري دور ۾ اتي ماڻهو تمام گهٽ ويندا هئا، جوانهي وقت اتي ڪا به آبادي نه هوندي هئي، ويران علائقو هو. اتي پٿر جون تعمير ٿيل وڏيون وڏيون قبرون موجود هونديون هيون. شهيدن جي مقام جي تاريخ پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا جي لکيل ڪتاب حيدرآباد جون اڳيون عوج جي صحافي نمبر 203-204 تي موجود آهي. اڳ عباسي ڪلهوڙا خاندان سان تعلق رکندڙ خانداني ريتون ۽ رسمون ادا ڪرڻ عقيدت ۽ احترام سان درگاه تي حاضري ڀرڻ ويندا هئا. ڪجهه سال پهرين درگاه تي وڃبو هو ته ادرو ڳالهائڻ وارا ڪيترائي پوڙها ماڻهو درگاه جي احاطي اندر ويٺا هوندا هئا، جن کي بزرگ جي تاريخي پس منظر بابت ڪا به ڄاڻ نه هئي، اهي عجب عجب قسم جون ڳالهيون ماڻهن کي ٻڌائيندا رهندا هئا. منهنجي خيال موجب ته هن وقت به ميان سرفراز ڪلهوڙا شهيد جي تاريخي پس منظر بابت تمام گهٽ ماڻهن کي ڄاڻ هوندي انهي ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ميان سرفراز ڪلهوڙي جي درگاه قابل عزت ۽ احترام آهي، جوشهيد جو ۽ شهيد جي بزرگن جو تاريخي پس منظر ڪتابن ۾ موجود آهي. شهر اندر ميان سرفراز ڪلهوڙو جو مقبرو ۽ ننڍو قبرستان قديم قميتي اثاثه ۽ نشانيون آهن، جيڪي عدم توجهه جي ڪري زبون ٿيندا پيا وڃن، جيڪا اسانجي وڏي ڪوتاهي آهي، اهڙيون عظيم الشان عمارتون ختم ٿي وڃڻ جي ڪري قديم شهر جي تاريخ به متڄي ويندي.

سرفراز چاڙهي جتان شروع ٿئي ٿي، اتر طرف موجوده بن طيب اسپتال پاسي هڪ پراڻو قبرستان آهي، جنهن جي چئن ئي طرفان کان ننڍي ديوار تعمير ٿيل آهي ۽ هڪ دروازو لڳل آهي، انهي قبرستان کي ڏسڻ سان شهيد جي قديم مقام جي ياد تازي ٿئي ٿي، قبرستان روڊ جي بلڪل ڀرسان آهي، انهي قديم قبرستان ۾ ٻه قبرون اهڙيون نظر آيون، جن جي مٿان نالن وارا پٿر نسب ٿيل آهن هڪ قبر تي نالو سيد جمن شاهه ولد سيد دين محمد شاهه کاظمي وفات 10 اپريل سال 2002ع لکيل هو جڏهن ته ٻي قبر تي نالو سيد نعيم شاهه نوري ولد سيد الهڏنو شاهه عرف ڏنل شاهه مدفون ڪوٽڙي لکيل هو جيڪا ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي انهي چوڊيواري اندر ننڍي قبرستان ۾ ڪجهه پراڻا وڻ به موجود آهن.

روڊ جي تعمير ٿيڻ کان اڳ اهو سڄو ئي وسيع علائقو تلڪ چاڙهي، جي اتر طرف کان سرفراز ڪلهوڙي جي مقبري ۽ ان جي آس پاس تائين شهيدن جي مقام نالي سڏيو ويندو هو. قبرستان جي انهي وسيع ايراضي ۾ انهي وقت شهر جي قديم سنڌي باشندن جا چند گهر هئا. جيئن ئي رستو تعمير ڪرڻ جو منصوبو تيار ٿيو ته قديم قبرستان جون قيمتي پٿرن سان تعمير ٿيل قبرون مسمار ڪيون ويون. روڊ تعمير ٿيڻ بعد ماڻهن وڌيڪ قبرن کي ختم ڪري اتي گهر ٺاهڻ شروع ڪيا. سرفراز چاڙهي جي ڏکڻ طرف دادان شاهه ڪالوني آهي ۽ اتر طرف سرفراز ڪالوني آهي، الهندي پاسي انگريزن جي دور جي قائم ڪيل پوليس لائين اڃان تائين موجود آهي. پوليس لائين جي ڀرسان ڪجهه سال پھريون وسيع ايراضي تي گھڻ ماڙا الرحيم پلازه تعمير ٿي چڪي آهي. انهي پلازه ۾ هيٺ دوکان آهن ۽ مٿي رهائشي فليٽ آهن. روڊ جي ٻنهي پاسن کان دوکان آهن انهي علائقي ۾ وڏو ڪاروبار مرڪز قائم ٿي چڪو آهي.

سرفراز ڪلهوڙي جي مقبري جي ٽنهي طرفن کان جيڪا گنجان آبادي آهي، انهي جونالو سرفراز ڪالوني آهي. انهي ڪالوني ۾ پراڻي دور جي ڪا به نشاني موجود نه آهي، شايد نئين آبادي انهن جو وجود مٽائي ڇڏيو آهي، نه ته اهو به شهيدن جي مقام جو حصو آهي. ميان سرفراز ڪلهوڙي جو مقبرو تنهي پاسن کان گنجان آبادي جي گهيري ۾ اچي ويو آهي، درگاه جي احاطي کي ويڪرو يا وسيع ڪرڻ جي ڪا به گنجائش نه آهي. سرفراز ڪلهوڙي جي مقبري کان ڏکڻ طرف شهيد جي مقام واري جاءِ تي دادن شاهه ڪالوني وجود ۾ اچي چڪي آهي، انهي ڪالوني ۾ تمام گهڻي آبادي ٿي وئي آهي، انهي گنجان آبادي ۾ ڪجهه گهر سنڌين جا به آهن. ڪالوني کي ڏسندي اهو معلوم ٿو ٿئي ته ڪالوني کي قائم ڪرڻ کان پهرين ڪا به شهري آبادي جي منصوبه بندي واري قانون تي عمل درآمد نه ڪيو ويو هو. ڪالوني جون گهڻيون سوڙهيون گهر بي ترتيب بغير نقشي تعمير ٿيل نظر اچن ٿا. گنجان آبادي واري ڪالوني جي سوڙهين ڪيترن ئي گهڻين ۾ شهيد جي مقام واري پراڻي دور جون قبرون موجود آهن، جن کي ڏسي پراڻو شهيدن جو مقام وارو دور ياد اچي ويو ڪي ته قبرون اهڙيون موجود آهن جيڪي نامعلوم بزرگن جون آهن، جن تي ڪوبه نالو لکيل نه هو. ڪجهه قبرن تي نالن وارا پٿر نسب ٿيل آهن، ڪي مزارون بغير ڇت آهن ته ڪجهه مزارون تي ڇتون تعمير ٿيل آهن. منهنجي خيال موجب ته گنجان آبادي جي سوڙهين گهڻين ۾ موجود پراڻين قبرن جي عام ماڻهن کي خبر نه هوندي هڪ بلڪل سوڙهي گهڻي ۾ گهرن جي ڀرسان هڪ ڪمري اندر ننڍي قبر جي مٿان سڪل پراڻي وڻ جو ٿڙ موجود آهي گهڻين ۾ پراڻيون قبرون جهڙوڪ عجائبات نما نظر اچن ٿيون. ننڍي قبر جي مٿان جيڪو پٿر نسب ٿيل

هو. ان تي سيد معصوم شاهه جهانيه پوٽو لکيل هو. دادن شاهه ڪالوني واري رستي تي شهر جي مشهور علمي، ادبي تاريخ جي ڄاڻو شخصيت ابن الياس سومرو صاحب جي رهائش گاهه آهي. اتي مرحوم قاضي عطا محمد صاحب مرحوم نصرپور واري جو به گهر هو. سندس لائق فرزند محترم قاضي ارشاد احمد شهر جي بگڙندڙ حالتن جي خوف کان اتان لڏي ويو. دادن شاهه ڪالوني جي گنجان آباديءَ ۾ سنڌين جا اڃا تائين ڪيترائي گهر موجود آهن.

سيد دادن شاهه ڪالوني جي گنجان آبادي واري علائقي ۾ هڪ ٻيو به پراڻو قبرستان موجود آهي. درحقيقت انهي قبرستان بابت معلومات نه هئي. محترم حسين بخش ڪڏيچو دادن شاهه امام بارگاهه ۾ مليو هو. ان جو گهر به ڪالوني ۾ آهي، ان اسان کي سوڙهين گهٽين ۾ موجود پراڻيون قبرون ڏيکاريون هيون. اهو ان قبرستان ۾ به وٺي ويو قبرستان تمام پراڻو نظر آيو. قبرستان تنهي طرفن کان شهري آبادي ۾ گهيريل آهي. انهي قبرستان ۾ قبله سيد آفتاب شاهه نقوي صاحب عقيدتمندن سان گڏ ويٺا هئا، قبله سائين جي زيارت جو شرف حاصل ٿيو. ڪجهه وقت سائين سان ڪچهري ٿي. قبله سائين کان قبرستان جي تاريخي پس منظر بابت معلوم ڪيو ويو. سائين ٻڌايو ته هي جهانيه سادات خاندان جو قديمي قبرستان آهي، هتي سائين جي بزرگن جون مزارون موجود آهن. سبحان الله قبرستان ۾ روحانيت محسوس ٿي. قديم زماني جا ڪجهه آثار به نظر آيا. قبرستان کي ڏسي ذهن ۾ ڪجهه خيال اچڻ لڳا ذهن تي زور ڏنم ته ياد آيو ته جهانيه خاندان بات انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1972ع هڪ ڪتاب شايع ڪيو هو. گهڻو وقت اڳي انهي ڪتاب جو مطالعو ٿيل هو. لائبريري جي ڪتابن مان ڪتاب ڳولهي هٿ ڪيم. ڪتاب زبون تي چڪو آهي. ڪتاب جو سرسري مطالعو ڪيم ڪتاب جي صفحي نمبر 63، 62 تي قبله سيد

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾ 126

ويٽل شاھ بن شاھ محمود (ٻيو) جي تاريخ ۽ ڪرامتون بيان ٿيل آهن. قبله سيد ويٽل شاھ بابت اهو لکيل آهي ته سنڌ جي ميرن کي اچي ڊپ ورتو ته مبادا شاھ صاحب جي چوڻ تي راڻو کڻي ڪو ساڻن رڻ مچائي، تنهنڪري هنن شاھ صاحب کي حيلًا حوالا ۽ منٿون ڪري سنڌ واپس آندو ۽ حيدرآباد ۾ رهيو. ڪتاب جي صفحي نمبر 63 تي اهو به لکيل آهي ته قبله سائين کي رياست ڪڇ ۾ به جاڙا فرزند فتح الدين شاھ ۽ شير محمد شاھ ڄاوا هئا.

ڪتاب جهانپه خانڊان جي صفحي نمبر 68، 67 تي لکيل آهي ته سائين فتح الدين شاھ جي وصال وقت عمر 102 سال هئي. سيد فتح الدين شاھ المعروف درياءَ رحمت قدس سره جي مزار مبارڪ سندس خريد ڪيل زمين واقع شهيد جي قبرستان ۾ آهي. مزار تي شاندار مقبره تعمير ڪيو ويو، جو خلافت جي زيارت گاهه آهي. هتي هر سال 26 محرم تي ميلو لڳندو آهي. ٻنهي درويشن جي وصال جا سال لکيل نه آهن. هن ڪتاب جي حوالي سان معلوم ٿيو ته شهيد جي قبرستان ۾ موجود جهانپان خانڊان جو قبرستان به حيدرآباد شهر جي تاريخ ۾ قديم ۽ وڏي اهميت وارو آهي هن تاريخي قبرستان جي احاطي اندر قبله سيد دادن شاھ ۽ قبله سيد ويٽل شاھ سائين جن جون به مزارون آهن، جيڪي خلافت جي زيارت گاهه آهن، انهي قبرستان ۾ قديم تاريخي حيثيت رکندڙ ڪجهه عجائبات نما منظر به نظر اچن ٿا، جيڪي هن قبرستان جي تاريخي حيثيت کي اجاگر ڪن ٿا درحقيقت شهر ۾ چند ئي اهڙا تاريخي قبرستان، مقبره قلعا، ماڳ مڪان، مسجدون ۽ ڪجهه ٻيون جايون وڃي بچيون آهن. جيڪي آهن ته زبون حالت ۾ پر حيدرآباد شهر ۽ ان جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ جون يادگارون آهن، جيڪڏهن انهن جي حفاظت نه ڪئي وئي ته اهي به مٽايا ۽ ختم ڪيا ويندا. اهڙي طرح سهڻي شهر جي باقي ٿوري بچيل خوبصورتِي به ختم ٿي ويندي

ميان محمد سرفراز ڪلهوڙو سنڌ جو حاڪم هئڻ سان گڏوگڏ هڪ تاريخي حيثيت رکندڙ وڏي شخصيت هو. ان جي تاريخي پس منظر لکڻ لاءِ هڪ الڳ ڪتاب مرتب ڪرڻ جي ضرورت پوندي هي. مختصر تاريخي مضمون فقط ان جي مقبره ۽ آس پاس جي قديم قبرستانن ۽ آثارن تائين محدود آهي، ان بابت جيڪي ڪجهه به ڏٺو ويو يا معلومات حاصل ٿي سگهي قلمبند ڪئي وئي آهي. جيڪڏهن عدم معلومات جي ڪري ڳالهه رکجي وئي آهي، يا ڪا حقيقت يا واقع رهجي ويو آهي ته انهي رهيل حصي کي ٻين مضمونن ۾ شامل ڪيو ويندو. ميان سرفراز ڪلهوڙو جي قتل بابت تاريخي ڪتاب ”تاريخ سنڌ“ عهد ڪلهوڙي ليکڪ غلام رسول مهر صاحب جي صفحي نمبر 760-761 تي بيان ٿيل آهي ته جوڻيجو قبيلي جا ماڻهو قيدين يعني بيان سرفراز ميان محمود خان، ميان مير محمد خان ۽ ميان محمد عطر خان جي پهريداري لاءِ مقرر ٿيل هئا، هو عبدالنبي ڪلهوڙي جي نانائڻي قبيلي جا هئا. عبدالنبي ڪلهوڙو انهن کي چيو ”انهن چئني قيدين جي طرفان تمام گهڻو خوف آهي آئون اميدوار آهيان، انهن کي ملڪ عدم جو راهي بنائي ڇڏيو“. انهن بيدردن چند ئي لمحن ۾ چئن ئي بيڪسن کي قتل ڪري ڇڏيو. جوڻيجو قبيلي جي ماڻهن جي اهڙي بيدردن وري ڪارنامي مان معلوم ٿيو ته هي به گولا انداز (پناڻ) ۽ نانهيان قبيلي جيان هن قبيلي جي آمد به هتي اوائلي دور جي آهي. ميان سرفراز ڪلهوڙي جو مقبرو پراڻو شهيدن جو مقام قديم آثارن نشانين، لاڏاڻو ڪري ويل شخصيتن جون يادون، تعليمي ادارا ۽ ٻيو به گهڻو ڪجهه هن ايراضي ۾ موجود آهي، جيڪي شهر جي قديم يادگار جو علامتون آهن. تلڪ چاڙهي هيٺ جامع عربي هاءِ اسڪول، ان جي ڀرسان حمايت الاسلام اسڪول، تلڪ چاڙهي مٿان ٽريننگ ڪاليج، سچل ڪاليج (ان جي اندر ڪجهه اثاڻا) اهي تعليمي ۽ تربيتي ادارا انگريزن جي دور

حڪومت ۾ قائم ڪيا ويا هئا، ۽ شهر جي پراڻن اثائن ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا. انهن تعليمي ادارن سان ڪيتريون ئي اهم شخصيتون واسطو رهيون، انهن کي ياد ڪرڻ به اسانجي فرض ۾ شامل ٿئي ٿو. تاريخ جي هلندڙ سلسلي ۾ هر هڪ کي ضرور ياد ڪيو ويندو جيستائين وس هليو ڪوشش اها آهي ته ڪا شيءِ رهجي نه وڃي، لڪايل اثائن جي معلومات بابت بزرگن، دوستن کان مدد ورتي پئي وڃي، هر هڪ جاءِ تي پهچڻ ۽ ان کي ڏسڻ جو ارادو آهي. ٽريننگ ڪاليج لڳ سنڌ جي مشهور ڳاڻي فقير عبدالغفور مرحوم جو گهر به ياد اچي ٿو.

ٽريننگ ڪاليج جي پٺيان ٽڪري جي مٿان کان هيٺ تائين جنهنجو ٻيو ڇيڙو سرفراز چاڙهي تائين آهي، جيڪو دادن شاهه ڪالوني سان اچي لڳو آهي، ان وڏي ايراضي ۾ 1947ع کان پوءِ هندوستان کان لڏي آيل مهاجر اچي آباد ٿيا آهن، جيڪي هن وقت شهر جا مالڪ آهن. سوڙهين سوڙهين گهٽين ۾ بي ترتيب ڳتيل آبادي آهي. انهي ڳتيل آبادي ۾ ڪجهه قديم يادگارون آهن، جن جي بزرگ نشاندهي ڪري رهيا آهن. ڏٺو اهو ويو آهي ته اسانجي عدم توجهه جي ڪري شهر جا قديم اثاڻ ۽ يادگارون مٽايا پيا وڃن، ته جيئن شهر جي قديم تاريخ مٽجي وڃي. جتي جتي به وڃجي ٿو عجب قسم جا آثار مزارون، نشانين، شهر جي ڳتيل آبادي جي گهٽين جي ڪنڊن ۾ نظر اچن ٿيون. پنهنجي وس آهر هر هڪ شي کي نمايان ڪري پڙهندڙن آڏو پيش ڪيو پيو وڃي. ميونسپل وارڊ ”اي“ جي شهر ۾ وڏي ايراضي آهي، هي تاريخ ان جي ڪجهه حصي جي آهي.

(عبرت مئگزين 16 مئي کان 31 مئي 2013ع)

حضرت سيد محبت علي شاه بخاري رح جي درگاه

اڄ کان 269-268 (يعني 1116 هجري) سال اڳ هن فاني دنيا مان منتقل ٿي حقيقي جهان ۾ ويل درويش حضرت سيد محبت علي شاه بخاري رح جي آخري آرام گاه سونهاري سنڌ جي درياھ جي ڪنڌي تي آباد ٿڌين هوائن واري ٻئي نمبر وڏي شهر حيدرآباد جي الهندي ڪڇي واري علائقي ۾ آهي. درويش پنهنجي آخري آرامگاه ۾ ابدي نند ستل آهن ۽ خلائق جي زيارت گاه آهي. اهو علائقو هن وقت گنجان آبادي جي گهيري ۾ آهي. 69-268 سال اڳ حيدرآباد شهر اڃا وجود ۾ نه آيو هو. نيرون ڪوٽ نالي سڏبو هو.

حيدرآباد شهر جو قلعو سنه 1182 هجري (1770) عيسوي تي حاڪم سنڌ ميان غلام شاه ڪلهوڙو تعمير ڪرائي ۽ هن شهر جو بنياد رکي آباد ڪيو هو. يعني درويش سيد محبت علي شاه بخاري رح، حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ کان تقريبن 17-16 سال پهرين لاڏاڻو ڪري ويو هو. شهر بابت لکيل تاريخي ڪتاب انهي حقيقت جي تصديق ڪن ٿا ته نيرون ڪوٽ هن ملڪ جو جهونو ۽ مشهور قلعو هو. سو گهڻي وقت کان ڊهي ويو هو ۽ سندس شهريت وڃي هڪ ڳوٺڙي جيتري بيٺي هئي انهي مختصر بيان مان اهو معلوم ٿيو ته شهر جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ به هتي ماڻهو آباد هئا. حيدرآباد بابت لکيل تاريخي ڪتاب شهر جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ جي زماني جي ڪجهه

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾: 130

درويشن جي درگاهن جي نشاندهي ڪن ٿا. جڏهن ته شهر وجود ۾ اچڻ کان اڳ جو تاريخي جائزو وٺو وڃي ته هتي ڪيترن ئي پراڻن بزرگن جون آخري آرامگاهون موجود آهن. انهن مان اصحاب سڳورا حضرت ابورافع رضه، گمنام درويشن بن قبرن، حضرت محمد شاه مڪي رح (جيئي شاهه) حضرت ابراهيم شاه بخاري رح، حضرت سيد محمود شاه بخاري رح انهن جي تاريخ اڳيئي شايع ٿي چڪي آهي. اهڙي طرح حضرت محبت علي شاه بخاري رح به شهر ۾ آڳاٽو آهي ۽ ٻين جيان هن جي تاريخ به لکڻ کان رهجي وئي آهي. تاريخ لکڻ وارن حضرت عبدالوهاب جيلاني کي به آڳاٽو ظاهر ڪيو آهي. آڳاٽي دور ۾ آيل ڪجهه ٻين درويشن جي به نشاندهي ڪئي وئي آهي، جهڙوڪ پڪي قلعي اندر سرنگهه وٽ بخاري سادات جي مزار مبارڪ.

حضرت سيد محبت علي شاه بخاري رح جي مزار مبارڪ مٿان قبو تعمير ٿيل آهي. اڳي اهو قبو پراڻو نظر ايندو هو ڪجهه سال اڳ قبي کي اضافي جديد تعمير ڪرائي سهڻو بنايو ويو آهي. بخاري جي مزار کان علاوه قبرستان ۾ 20 مزارون ٻيون به آهن، جيڪي ساداتن جون آهن. اهي (1) سيد حبيب شاه (2) سيد بهادر علي شاه (3) سيد نور شاه (4) سيد جامع شاه، انهن کان علاوه ٽي مزارون بيبيون جون آهن. ٻه مزارون ڪمري اندر محفوظ آهن. هڪ مزار ٻاهر مقبري جي دروازي وٽ آهي. 6 قبرون ٻيون به آهن جن جا نالا معلوم نه آهن، پر اهي به آڳاٽي دور جي ساداتن جون آهن. قبرستان ۾ ست مزارون بيبيون به آهن جيڪي درگاه جي خدمتگار فقيرن جون آهن. جن جو تعلق شهر ۾ قديم آباد چنا خاندان سان آهي، هي به درويش جا سجاده نشين رهيا. اهڙي طرح قبرستان ۾ محبت شاه بخاري رح کان علاوه 20 مزارون بيبيون به آهن ۽ آڳاٽي دور جون آهن، جن ۾ درويش آرامي آهن.

ڪجهه سال اڳ انهي قبرستان ۾ پيرون، ڪپڙ ۽ ديوي جا گهاٽا وڻ هوندا هئا. مقبري کان ٻاهر جيڪي مزارون آهن گهاٽن وڻن جي چانوَ ۾ ڍڪيل هونديون هيون. سيد حبيب شاهه ۽ سيد بهادر علي شاهه جون مزارون ڪاٺي جي ٺهيل چوڪنڊي ۾ هونديون هيون. هن وقت سڀني مزارن کي نئين سر تعمير ڪرائي خوبصورت بنايو ويو آهي. مقبري کان ٻاهر ٽن مزارن تي سادات درويشن جا نالا لکيل آهن. سيد حبيب شاهه ۽ سيد بهادر علي شاهه جي مزارن مٿان جديد عمارتسازي جن فن جي تعمير ٿيل چوڪنڊي آهي. فقيرن جي ٻن مزارن کان علاوه ٻين تي نالا لکيل آهن. فقيرن جون پنج مزارون مقبرن جي دروازي جي سامهون آهن. ٻه قبرون مقبرن کان ٻاهر الهندي طرف آهن. اتي ئي مزارون آهن، هڪ سيد جامع شاهه جي ۽ ٻه فقيرن جون فقيرن جي قبرن بابت اهو ٻڌايو ويو ته هڪ قبر فقير گلاب شاهه اول جي آهي ۽ ٻي قبر ڪنهن وڏي بزرگ جي آهي. قبرستان جي احاطي اندر جيڪي قبرون آهن. اهي فقير مسڪين شاهه، فقير ڪمال شاهه، فقير محمد سليمان عرف گلاب شاهه، فقير غلام محمد ۽ سندس ننڍي ڀاءُ فقير محمد بخش جون آهن.

جائزي مان اهو معلوم ٿيو ته حضرت محبت علي شاهه بخاري رح ڪلهوڙن جي دور حڪومت جا آهن. سائين جي وصال وقت شهر وجود ۾ نه آيو هو. سنڌ تي ڪلهوڙن جي حڪومت هئي. اندازو اهو آهي ته ڪجهه درويش جيڪي هن قبرستان ۾ آرامي آهن، جن جي نالي جي خبر نه آهي، شايد اهي ڪلهوڙن جي دور کان به اڳ جا هجن. اعجاز الحق قدوسي صاحب جي لکيل ڪتاب تاريخ سنڌ (اردو) جلد نمبر 2 جي صفحي نمبر 17-416 موجب ڪلهوڙن جي دور سنه 1700 عيسوي کان شروع ٿيو (هجري سال تقريبن 1113) ڪلهوڙن جي دور

جون پهريون حڪمران ميان يار محمد ڪلهوڙو هو. محترم ڊاڪٽر قمر جهان مرزا صاحب سندس لکيل ڪتاب حيدرآباد ٽالپرن جو دور جي صفحي نمبر 25 تي لکيل آهي ته پيو شاهه بخاري ڪليڪٽري کان اڀرندي طرف دفن ٿيل آهي. جوڀڻ آڳاٽو آهي ڊاڪٽر صاحب شاهه بخاري جون نالو ظاهر نه ڪيو آهي پر ڪليڪٽري کان اڀرندي طرف سيد محبت شاهه بخاري رح ۽ ڪجهه ٻيا سادات دفن ٿيل آهن اها خبر نه پئجي سگهي ۽ انهن درويشن مان آڳاٽو ڪير آهي اها خبر نه پئجي سگهي ته اهي درويش سادات ڪهڙي دور ۾ هتي آيا هئا ۽ ڪهڙي مقصد لاءِ هت آيا هئا. محبت شاهه بخاري رح کان علاوه ٻيا سادات ڪهڙي سال ۾ فوت ٿيا هئا ۽ انهن جو اولاد ڪيڏانهن ويو اهڙين حقيقتن جي تحقيق ڪرڻ به ضروري آهي ته جيئن تاريخ مڪمل ٿي وڃي جيئن جيئن معلومات ملندي ويندي سلسلو اڳتي وڌندو رهندو.

درگاه جي سجاده نشين فقيرن مان بزرگوار ڪمال شاهه محمد سليمان عرف گلاب شاهه، سندس فرزند فقير غلام محمد ۽ محمد بخش اسان ڏٺا هئا فقير ڪمال شاهه ۽ فقير گلاب شاهه درويش صفت انسان هئا. فقير ڪمال شاهه اسان وڏي عمر هوندي ڏٺو هو. ڪجهه تيز طبيعت هئا. جڏهن ته فقير گلاب شاهه ان جي برعڪس بلڪل صابرين ۽ محنتي هئا درگاه جو سجاده نشين فقير غلام محمد چند صاحب مشهور شخصيت هئا. پاڪستان سطح تي سڃاتا ويندا هئا. نهايت شريف ۽ محنتي ماڻهو هئا. هن جو تعلق فلمي دنيا سان به رهيو. بهترين ليکڪ ۽ شاعر هئڻ سان گڏوگڏ سماج سڌارڪ ۽ دوستن جي ڪمن ۾ مددگار رهندا هئا. تمام گهڻين خوين جا مالڪ هئا. هن جي دوستي ۽ تعلقات جو دائرو وسيع هوندو هو. فقير محمد بخش چنا صاحب جي طبيعت ٻين کان منفرد هئي. هي به نهايت ئي

شريف صابرين ۽ درويش صفت ماڻهو هئا سرڪاري نوڪري ۾ هوندا هئا. سرڪاري نوڪري دوران بلڪل ايمانداري سان پنهنجا فرض ادا ڪيائون. گهڻو وقت عبادت ۾ مصروف هوندا هئا. ملازمت تان رٽائر ٿيڻ بعد تارڪ الدنيا رهيا ۽ عبادت سان نينهن لڳايائون. فقير غلام محمد چنا صاحب جا ٻه ننڍا ڀائر محترم نياز حسين چنه ۽ محترم حسين بخش چنا. الله سبحانه و تعاليٰ کين وڏي ڄمار عطا ڪرڻ فرمائين. نهايت ئي شريف ۽ محبتون ڏيندڙ ماڻهو آهن. فقيرن جا گهر درگاهه لڳ آهن. فقير ڪمال شاهه جو ننڍو ڀاءُ چاچا لڪا ڏنو مرحوم به اتي رهندا هئا. اهي به نهايت ئي شريف طبيعت هر هڪ جي ڪم اچڻ وارا ماڻهو هئا. ڪاوريار ڪرڻ سان گڏوگڏ سياست سان به دلچسپي هوندي هين. 1964 واري بي ڊي اليڪشن ۾ ميمبر طور چونڊيا هئا. هن وقت درگاهه جو سجاده نشين. خدمتگار فقير غلام محمد چنا جو وڏو فرزند فقير منظور حسين چنا آهي. هي نوجوان آهي سندس ننڍي ڀاءُ آفتاب چنا سان گڏ درگاهه ۽ قبرستان جي لاجواب خدمت ڪري رهيا آهن ۽ ان کي خوبصورت بنائي ڇڏيائون. ٻئي نوجوان ڀائر قربائتا ۽ محبتون ڏيندڙ آهن. الله تعاليٰ کين وڏي ڄمار عطا ڪرڻ فرمائيندا. آمين درگاهه خلائق جي زيارت گاهه آهي.

محبت شاهه بخاري واري رستي کان ٿوري فاصلي تي ڏکڻ طرف سيد گل شاهه بخاري جو قديم پٿر آهي انهي پٿر ۾ امام بارگاهه جو اڳواڻ بزرگوار سيد پيرل شاهه بخاري ڪجهه سال ٿيا آهن جو هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا آهن. انهي بزرگ کي اسان ڏٺو هو. سائين جي شرافت، سادگي ۽ صبر بابت ڇا لکجي درويش صفت ماڻهو هئا. سڄي ڄمار محنت ڪندي گذاريائون. وڏي توڙي ننڍي ماڻهو کي عزت ۽ محبت ڏيڻ سائين جي اصول زندگي ۾ شامل هو. سدائين ڪاري ويس

۾ هوندا هئا. سيد پريل شاهه مرحوم جو اولاد اڃان تائين اتي رهي ٿو. پنهنجن وڏن جي روشن ڪيل ڏيئي کي برقرار رکندا پيا اچن پڙ لڳ سومرا (يوسفائي) جو ويڙهو هوندو هي شهر جا قديم باشنده هئا. هنن جو تاريخ پس منظر هو. هنن جي هتان لڏي ويڃڻ جي ڪري اهو پراڻو ويڙهو ختم ٿي ويو هن وقت ان جاءِ تي واڍا آفيس تعمير ٿيل آهي هن سڄي علائقي ۾ ڪاروباري مرڪز قائم ٿي چڪا آهن ۽ وڏيون عمارتون تعمير ٿي چڪيون آهن نه ته هي پرامن علائقو هو.

سيد محبت شاهه بخاري رح جي احاطي ۾ مکيه دروازي سامهون چند قديم جي فاصلي تي منگهوڻو فقير جي مزار هئي هي درويش انگريزن جي دور حڪومت جو هو. هن درويش فقير جي به تاريخ لکيل نه آهي اسانجي سانڀر ۾ ڪيترائي اهڙا بزرگ هئا جن فقير کي زنده ڏنو هو. اهي هن جون ڪرامتون ٻڌائيندا هئا بزرگ ٻڌائيندا هئا ته شهر ۾ جڏهن پليگ جهڙي بيماري پکيڙي هئي، ماڻهو شهر ڇڏي ويا هئا ان وقت فقير راتين جو جاڳي گهٽين ۾ ڊوڙون پائيندو دانهون ڪندو رهندو هو. بيماري ختم ٿيڻ بعد ماڻ ڪيائين. پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مراز صاحب سندس لکيل ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 32 تي حيدرآباد ۾ پليگ جي بيماري جو ذڪر ڪيو آهي. بزرگ ٻڌائيندا هئا ته جتي هن وقت بزرگ جي آخري آرام گاهه آهي اتي هڪ ڪوئي هوندي هئي جنهن ۾ گرمي توڙي سردي ۾ کڻو ويڙهو وٺا هوندا هئا ماڻهن سان ڳالهائيندو تمام گهٽ هو. ڪنهن ڪنهن مهل نڪرندو هو پاڙي جي گهٽين مان گهمي وري وڃي ويهندو هو. درگاهه جو احاطو بلڪل ننڍو آهي. مزار مبارڪ جي مٿان ڇت تعمير ڪرائي درگاهه کي خوبصورت بنايو ويو آهي درگاهه تي فقير جي وصال جو سال 1926ع لکيل آهي.

درگاه سيد محبت علي شاه بخاري رح جو ساليانو ميلو خدمتگارن طرفان ربيع الاول جي مهيني ۾ منعقد ڪيو ويندو آهي. جيڪو تن ڏينهن تائين جاري رهندو آهي. هن وقت ميلن جون رسمون ۽ طريقيڪار بدلجي چڪا آهن. اڳي درويش جي ميلي جي ڏينهن جي موقعي تي شام جي وقت ڌمال ٿيندي هئي ۽ رات جي وقت راڳ جي محفل ٿيندي هئي. جنهن ۾ مشهور ڳائڻا حصو وٺندا هئا. ميلي ۾ پاڪستان جي مشهور ڳائڻي مهدي حسن مرحوم به ڳايو هو. ان کان علاوه مرحوم محمد جمن، مرحوم محمد ابراهيم، مرحوم محمد يوسف ۽ ڪيترائي ٻيا ڳائڻا حاضري ڀريندا هئا. شام جي وقت ڌمال جي رسم ٿيندي هئي، ان ۾ نغارا وڄايا ويندا هئا، ان سان گڏ مڱڻهار فقير دهل ۽ شهنائي وڄائي نغارا وڄائڻ وارن سان سنگت ڪندا هئا، نغارا وڄائڻ جا ماهر جهونا نغارا وڄائيندا هئا، انهن جو نغارا وڄائڻ جو انداز منفرد هوندو هو. ڏسڻ ۽ ٻڌڻ وارا حيران ٿي ويندا هئا. جهونا ويچارا جن جي درويش سان بيحد عقيدت ۽ محبت هوندي هئي، اهي ڌمال ڪندا هئا، انهن جي ڌمال ڪرڻ جو انداز ئي نرالو هوندو هو. هن دور جي ڌمال ڪرڻ وارن جيان ٽپ ڪين ڏيندا هئا. جهونا ويچارا مٿن تان پٽڪا لاهي چيلهه سان ٻڌي ڏنڊو هٿ ۾ کڻي ڪلهي سان ٽيڪي، اهڙي باادب طريقي سان پير اڳيان پويان ڪري مستومست جا نعرا هڻندي ڌمال ڪندا رهندا هئا جو ڏسڻ وارن کي به مزو ايندو هو. جڏهن نغارا وڄائڻ وارا جوش ۾ اچي نغارن جو ڏونڪو تيز ڪندا هئا، ته ڌمالي ويچارا پير هلائڻ سان گڏوگڏ نارا هڻندا ڦيريون پائڻ شروع ڪندا هئا. اهو عمل ڪرڻ سان جهونن کي تسڪين ايندي هئي. اها ڌمال ڪلاڪن تائين جاري رهندي هئي. ادب احترام سان ڌمال ڪرڻ وارا جهونا هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري چڪا آهن. ياد اچن ٿا، انهن ڌمال

ڪرڻ وارن ۾ بخاري جا جهونا فقير، مرحوم محمد سومر لاکو، ڪاڪا جاني ۽ ڪيترائي ٻيا جن جي جسماني ڪيفيت تي غور و فڪر ڪندا هئاسين. اندروني راز جي خبر انهن جهونن کي جيڪي ڌمال ڪندا هئا. هاڻي انهي معاملي تي غور ٿو ڪجي ته درويش پنهنجو وطن هتي ڇو آيا، جڏهن 94 هجري محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ هتي اسلام پکڙجي چڪو هو ۽ هتي جا پراڻا اڪثر باشنده مسلمان ٿي چڪا هئا. تاريخ ٻڌائي ٿي ته هن ڌرتيءَ تي ٻاهران آيل درويش اسلام جي تبليغ ڪرڻ آيا هئا، جن هن ڌرتي کي هميشه لاءِ پنهنجو آرام گاهه بنائي ڇڏيو. يقينن هي درويش به هتي اسلام جي تبليغ لاءِ آيا هوندا ۽ هتي اچي هدايت جي مسند وڃائي هوندي درويشن جي هتي اچڻ جي وقت جي معلومات نه هئڻ ڪري ڪجهه حقيقتن تي غور ڪري سگهجي ٿو. حضرت سيد محبت علي شاه بخاري رح جنهن دور جا آهن، ان وقت حيدرآباد شهر جو وجود نه هو، بلڪ نيرون ڪوٽ جو مشهور ۽ جهونو قلعو جيڪو گهڻي وقت کان ڊهي ويو هو ۽ سندس شهريت وڃي هڪ ڳوٺڙي جيتري بيٺي هئي، ڪجهه حقيقتن تي غور ڪرڻ بعد ۽ قبرستان ۾ پراڻين مزارن کي ڏسندي اهو اندازو ٿو ٿئي ته درويش بخاري جا وڏا هتي آڳاٽا آيل آهن، جنهن دور ۾ نيرون ڪوٽ جو عوج هو ۽ هتي اسلام پکڙجي چڪو هو. جائزو وٺڻ سان اهو به نظر آيو ته ٻاهران جيڪي به بزرگ درويش هتي آيا، جن اچي هدايت جي مسند وڃائي هئي، انهن پنهنجن رهڻ وارين جاين جي ڀرسان مسجدون ضرور تعمير ڪرايون هيون. حضرت سيد محبت علي شاه بخاري رح يا سندس وڏا جيڪي به هت پهرين آيا هئا، انهن به مسجد تعمير ڪرائي جيڪا اڄ تائين بخاري شاه مسجد نالي قائم آهي. اڳي اها مسجد پراڻي ۽ ڪچي هوندي هئي.

ڪافي سال اڳ مسجد کي نئين سر تعمير ڪرايو ويو هو. انهي مسجد جي خدمت ۽ سنڀال به بخاري شاهه جي فقيرن حوالي آهي.

اسانجي سهڻي ۽ تڏين هوائن واري شهر حيدرآباد جا ماڻهو به اهڙائي سهڻا ۽ گرمين جي مند ۾ ڏکڻ طرفان لڳندڙ تڏين هوائن جيان دل کي ناريندرڙ انهن جون ڳالهيون قرب. ويچارا هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا. انهن کي ياد ڪرڻ به تمام ضروري آهي، جو اهي بزرگ هئا ته محنتي ۽ غريب پر تاريخ جو حصو بنجي چڪا آهن. ان ڪري انهن جي يادن کي زنده رکڻ لاءِ انهن جي تاريخ لکڻ تمام ضروري آهي. سيد محبت علي شاهه بخاري رح جي درگاهه جي زمين واري حد ۾ رستي پاسي قبله سيد غلام محمد شاهه صاحب جو ڪتر (گاهه) جو ڪارخانو هوندو هو. ان ڪاروبار سان گڏ سائين وٽ چوپايو مال به هوندو هو. نهايت ئي شريف، صابرين ۽ محنتي سادات هئا، هر وقت پنهنجي ڪاروبار ۾ مصروف هوندا هئا. ان جي ڀرسان محترم محمد يوسف هاليپوٽو جو مال جو وڻاڻ هوندو هو. هي بزرگ به نهايت ئي شريف طبيعت ۽ محنتي هوندا هئا. سندس ٻه ڀائر محترم اميد علي هاليپوٽو ۽ قادر بخش (قادن) به انهي ڪاروبار ۾ شريڪ هوندا هئا. محترم چاچا اميد علي هاليپوٽو صاحب مالوند هئڻ سان گڏوگڏ، سماجي ڀلائي جي ڪمن ۾ به مصروف هوندا هئا ۽ مقامي سطح جو سياستدان به هئا. محترم چاچا محمد يوسف مرحوم جا فرزند نثار احمد هاليپوٽو صاحب مرحوم وڏن جي ڪاروبار کي جاري رکندو آيو. ان سان گڏوگڏ سياست ۾ به سرگرم رهيا، آخر ۾ سياست کان ڪناره ڪش تي قبله روحاني پيشوا ماما عبدالقيوم ميمڻ صاحب جن جي صحبت ۾ اچي شاهه ديوانه سلطانه جا معتقد ٿيا ۽ درگاهه تي حاضريون ڀريندا رهندا هئا.

انهي وٽاڻ لڳ هڪ ڪچي دوڪان ۾ گدا حسين ڪاسائيءَ جو دوڪان هوندو هو. وڏي عمر جو هوندو هو تمام گهڻو قرب ڏيڻ وارو زبان جو منو محنتي ۽ ايماندار ڪاسائي هو. ننڍي (ٻاڪري) گوشت جو ڪاسائي هو. فجر جي وقت دوڪان کوليندو هو. چند ئي ڪلاڪن ۾ گوشت وڪرو ٿي ويندو هيس درگاهه جي احاطي واري ايراضي جي ٻئي پاسي الهيجايو عرف بچندو ڪوڪر جي مال جو وٽاڻ هوندو هو. هن جا ڀائر شفيع محمد ۽ نور محمد به ڪاروبار ۾ گڏ هوندا هئا ميونسپل ڪميٽي جڏهن ميونسپل حدن کان ٻاهر وٽاڻ منتقل ڪرڻ جو حڪم ڪيو هو ته مالوندن پنهنجا وٽاڻ ميونسپل حدن کان ٻاهر منتقل ڪيا هئا. منهنجي والد بزرگوار مرحوم غلام حيدر عباسي ڪلهوڙي وٽ انهي وقت چند جانور هوندا هئا، انهي جو وٽاڻ به اتي محمد عارب لغاري جي وٽاڻ سان گڏ هوندو هو. جن بزرگن کي ياد ڪيو ويو آهي اهي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري چڪا آهن، هاڻي فقط انهن جون يادون آهن. مرحوم محمد سومر لاکو به بخاري جي درگاهه جي ڀرسان رهندو هو پاڻ ته هن دنيا ۾ موجود نه آهي پر سنڌي فلم پرديسي ۾ هي زنده ڳالهائيندو نظر ايندو آهي.

حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي پراڻي ۽ نئين تاريخ جو هي ڪجهه مختصر حصو آهي هلندڙ سلسلي ۾ جي زندگي ساڻ ڏنو ۽ عبرت مڱڙين انتظاميه جو تعاون ۽ رهنمائي جاري رهي ته انشاءَ الله شهر جي قديم ۽ جديد تاريخ لکي پڙهندڙن آڏو پيش ڪئي ويندي (عبرت مڱڙين، پهرين جون کان 15 جون 2013ع)

سيد مراد علي شاه بخاري رحه جي درگاه

حيدرآباد شهر ۾ موجوده فوجي چانوڻي انگريز سرڪار جي دور حڪومت ۾ قائم ڪئي وئي هئي. فوجي چانوڻي جي شهر اندر اتر اولهه طرف وسيع ايراضي آهي. هن ايراضي ۾ انگريزن جي دور حڪومت کان اڳ جون به ڪيتريون مسجدون، مزارون، مقبره، آثار ۽ يادگارون موجود آهن. هن ايراضي جي به قديم تاريخ آهي. فوج طرفان والاريل زمين کان علاوه، تمام گهڻي ٻي به ايراضي والارجي چڪي آهي، جنهن تي جديد دور جون وڏيون وڏيون عمارتون تعمير ٿي چڪيون آهن. تنهن هوندي به تمام گهڻي ايراضي ايجان به خالي پئي آهي. فوجي ملڪيت تي ضابطو ڪرڻ لاءِ ڪينٽونمينٽ بورڊ وجود ۾ آندو ويو هو. هن وسيع ايراضي ۾ آڳاٽي دور کان علاوه انگريزن جي دور حڪومت ۾ قائم ڪيل ڪيتريون ئي عمارتون ۽ يادگارون موجود آهن. هي شهر جو بلڪل پرامن علائقو هوندو هو. پراڻين يادگارن ۾ پراڻي عيدگاه، سولجر بازار، بوهري بازار ۽ نيومئجسٽڪ سٽيما آهن. هن وقت ڪينٽونمينٽ جي تمام گهڻي ايراضي تي گنجان آبادي ٿي چڪي آهي، پر ايجان تائين به ڪجهه علائقا اهڙا به بچيا آهن جيڪي پرسڪون ۽ پرامن آهن.

محترم فاطمه جناح روڊ (پراڻو نالو گڊو روڊ) سيشن ڪورٽ جي عمارت ۽ ٽيليوگراف آفيس جي عمارت جي وچ واري رستي تان اتر طرف هلبو ته ٿوري ئي فاصلي تي عزت مآب سنڌ هاءِ ڪورٽ سرڪٽ

ڪورٽ جي اولهه طرف واري دروازي جي بلڪل سامهون، ”سيد مراد علي شاهه“ رح جي برڪتن پري درگاهه آهي. اهو علائقو اڃان تائين پرامن ۽ پرسڪون آهي. هاءِ ڪورٽ جي عمارت لڳ جناب سيشن جج صاحب جو بنگلو انهي لڳ ڪينٽونمينٽ بورڊ جي گاڏين بيهڙ جي جاءِ آهي. انهي لڳ سيشن ڪورٽ جي عمارت آهي. درگاهه جي ڀرسان اتر طرف نئين تعمير ٿيل مسجد، ڏکڻ طرف ڪينٽونمينٽ بورڊ جي آفيسرن جي رهائشگاهه، ان جي ڀرسان مشهور سياسي شخصيت مرحوم رئيس الهبخش خان مگسي جو بنگلو آهي. سيد مراد علي شاهه بخاري رح جي مزار ڪينٽونمينٽ ايريا ۾ آهي.

اڳي ”سيد مراد علي شاهه بخاري“ جي مزار مبارڪ گهاٽن وٽن جي ڇانو ۾ ڍڪيل هوندي هئي. مزار پراڻين سرن سان تعمير ٿيل هوندي هئي، مزارن مٿان مقبره يا ڇت تعمير ٿيل نه هوندي هئي، درگاهه جو احاطو وسيع هوندو هو جتي رڳو وڏو هوندا هئا ۽ اندر ويندي خوف ٿيندو هو. درگاهه لڳ ننڍي ڪچي مسجد هوندي هئي. هن درويش بابت بزرگ ٻڌائيندا هئا ته پراڻي دور جو آهي، هن جو خانداني تعلق مخدوم سيد امير شاهه سرخ بخاري رح سان آهي، جنهن جي درگاهه شاهي بازار امير شاهه گهٽي ۾ آهي. سيد مراد علي شاهه بخاري جو تاريخي پس منظر ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ منهنجي نظر مان نه گذريو آهي. مزار مبارڪ تي ٻه وفات جو سال يا پس منظر لکيل نه آهي. هن وقت مزار مبارڪ جي مٿان جديد عمارتسازي جي فن جو شاندار مقبرو تعمير ٿيل آهي. درويش جي مقبره جي اندر ڀتين تي شيشي جي جديد فنسازي جو ڪم ٿيل آهي، جيڪو مزار جي خوبصورتي جو شاهڪار آهي. شيشي جي فن - سازي جو ڪم جناب ڏاڪر حسين سمي ڪرايو هو. جنهن جو نالو پت تي لکيل آهي

جيڪو ان درويش سان عقيدت ۽ محبت جي اظهار طور ڪرايو هو. مقبري هيٺ درويش جي مزار جي پنهجي پاسن کان ٻه مزارون ٻيون به آهن. مزارن تي جيڪي پٿر نسب ٿيل آهن ساڄي طرف واري مزار تي سيد اورنگزيب شاه ۽ ڏاڀي پاسي واري مزار تي سيد علي اڪبر شاه شهيد نالا لکيل آهن. انهن بزرگن جي تاريخ وصال جو سال مزارن تي لکيل نه آهي. درگاه جي مکي دروازي مٿان هڪ ننڍو گنبذ ۽ ٻه ننڍا مينار تعمير ٿيل آهن. هن وقت درگاه جو احاطو بلڪل ننڍو آهي. خلافت جي زيارت گاهه آهي، عقيدتمند درگاه تي حاضري ڀرڻ ايندا آهن. درگاه جي احاطي اندر هڪ انب ۽ هڪ نم جا پراڻا وڻ ۽ ڪجهه ٻيا وڻ بيٺا آهن.

مقبري کان ٻاهر درگاه جي احاطي اندر ٻه قبرون ٻيون به موجود آهن، انهن جي مٿان مقبرو يا ڇت تعمير ٿيل نه آهي. درگاه جي احاطي اندر ڪمري ۾ محترم امير بخش ڏيرو صاحب ويٺا هئا، انهن سان ملاقات ٿي، فقير بيحد عزت ڏني. فقير کان پهرين سندس پسمنظر معلوم ڪيو ويو. هن ٻڌايو ته 1962 عيسوي کان هن جو ننڍو ڀاءُ علي مردان ڏيرو هن درگاه جو خدمتگار هو. جڏهن هي درگاه پراڻي حالت ۾ هئي. هن ٻڌايو ته ان جي قبر هن احاطي ۾ آهي. فقير سان گڏ سيد جمن شاه جي مزار آهي، ان بزرگ جو پس منظر فقير کونه ٻڌايو. فقير امير بخش ڏيرو سان ڪافي دير تائين ڪچهري ٿي. هن درويش جون تمام گهڻيون ڪرامتون ٻڌايون. هن ٻڌايو ته سندس ڀاءُ جي وفات بعد هي درگاه جو خدمتگار آهي. سندس عمر هن 70 سال ٻڌائي. مقبري جي تعمير بابت فقير کان جڏهن معلوم ڪيو ويو ته هن ٻڌايو ته هن مقبري جي تعمير کان پهرين مٽياري جي رهندڙ غلام علي ميمڻ جنهن جو شو روم هوندو هو. ان مقبري جي تعمير جو ڪم شروع ڪرايو هو.

پر مڪمل ڪرائي نه سگهيو. موجوده مقبرو سال 1997ع ڪينٽونمينٽ بورڊ اٿارٽي تعمير ڪرايو آهي. هن اهو به ٻڌايو ته درگاهه جي احاطي جي زمين جي گهڻي حصي تي مسجد تعمير ڪرائي وسيع ڪئي وئي آهي.

سيد محمود شاهه بخاري رح جي درگاهه پڻ ڪينٽونمينٽ جي حدن اندر آهي، ان جي تاريخ اڳيئي شايع ٿي چڪي آهي. ان جي ڪجهه رهيل مختصر حصي جي تاريخ قلمبند ڪجي ٿي. درويش جي مزار مبارڪ سان گڏ ٽي ننڍيون بيون به مزارون آهن، جن جي تاريخ به معلوم نه ٿي سگهي ته اهي مزارون ڪنهن جون آهن ۽ انهن جو وصال ڪڏهن ٿيو. هڪ قبر ٻاهر درگاهه جي احاطي اندر آهي. جنهن لاءِ ٻڌايو ويندو هو ته اها قبر سائين جي خاص خدمتگار ڪرم علي شاهه جي آهي، قبر مٿان چوڪنڊي تعمير ٿيل آهي. اوقاف کاتي جي مڪي دروازي لڳ هڪ قبر موجود آهي، جنهن لاءِ ٻڌايو ويندو هو ته اها نٿو شاهه جي آهي.

سيد محمود شاهه بخاري رح جي مزار تي لکيل سال 985 هجري موجب درويش حيدرآباد شهر جو بنياد سال 1181-1182 هجري پوڻ کان گهڻو آڳاٽو آهي.

سيد مراد علي شاهه جي درگاهه کان اتر طرف چند قدمن جي فاصلي تي بمبئي بيڪري آهي. هي بيڪري انگريز سرڪار جي دور حڪومت ۾ قائم ڪئي وئي هئي. هن بيڪري جا ڪيڪ پاڪستان ته ڇا پر سڄي دنيا ۾ مشهور آهن. بيڪري جي ڪيڪن جو اعليٰ معيار هئڻ ڪري حيدرآباد شهر سڄي دنيا ۾ سڃاتو وڃي ٿو. بيڪري جو مالڪ سنڌي هندو ڪمار هو جيڪو ڪجهه سال اڳي ديهانت ڪري ويو. وڏو سخي هوندو هو. مسڪينن حاجتمندن جي مدد

لڪائي ڪندو هو. انهي عمل ۾ ڏيکاءُ نه ڪندو هو. بيڪري جي اڳيان سائڻن ۽ فقيرن جا هجور نظر ايندا هئا. بيڪري جو احاطو وسيع آهي ۽ اڃان تائين ساڳي پراڻي حالت ۾ آهي.

محترم فاطمه جناح روڊ تي جيم خان تائين پنهنجي طرفن تي وڏيون وڏيون عمارتون ۽ ڪاروباري مرڪز قائم ٿي چڪا آهن. انهي روڊ تي گاڏين ۽ ماڻهن جي وڏي رش هوندي آهي. اڳي ڪينٽ ايريا ۾ فقط هڪ پراڻي نيو مئجسٽرڪ سينيما پراڻي عيدگاه وٽ هوندي هئي. بعد ۾ چار ٻيون جديد سينيمائون تعمير ڪرايون ويون. ٻه سينيمائون محترم فاطمه جناح روڊ تي، هڪ سينيما ”هل ٽاپ“ اميدن پري درگاه جي چاڙهي تي، هڪ سينيما چانڊني، بسنت هال کان ڪجهه اڳيرو تعمير ٿي هئي. هل ٽاپ سينيما وڏي عوج تي هلي، جيئنڊل ڪوٽ جي ڄاموٽ ساداتن تعمير ڪرائي هئي جيڪا ختم ٿي وئي ۽ ان جاءِ تي پلازه تعمير ڪيو ويو آهي. چانڊني سينيما شهر جي مشهور شخصيت وڪيل ۽ اڳوڻي وزير قانون اولهه پاڪستان محترم غلام نبي ميمڻ صاحب جي فرزندن تعمير ڪرائي هئي. سينيما ختم ڪري ان جاءِ تي چانڊني مارڪيٽ تعمير ڪرائي ويئي، هن وقت انهي مارڪيٽ جو وڏو عوج آهي. محترم فاطمه جناح روڊ تي هڪ سينيما مشهور سياسي، علمي، ادبي شخصيت جناب سيد ميران محمد شاهه جي پراڻي بنگلي واري جاءِ تي تعمير ٿي هئي، موجوده ٽيليوگراف آفيس جي بالڪل سامهون اها سينيما به ختم ٿي وئي. ان جاءِ تي به پلازه تعمير ڪيو ويو آهي. جديد سينيماڻن مان هن وقت فقط هڪ سينيما بمبينو قائم آهي. اڳي ماڻهن جي مڪي تفريح گاهه سينيماڻن هيون، جيئن جيئن سائنس ترقي ڪئي، ماڻهن جي سهولت لاءِ سائنسدانن نيون شيون جهڙوڪ ڪمپيوٽر، لپ ٽاپ، ٽي. وي چينل

ڪئبلون، موبائل فون وغيره ايجاد ڪيا ته هر گهر ۾ سٺي هال قائم ٿي ويا، اهڙي طرح سٺي ماڻهن جو عوج ختم ٿي ويو. شهر جي آبادي تمام گهڻي وڌي چڪي آهي، ۽ روز به روز وڌي رهي آهي، جيڪا به نئين عمارت تعمير ٿئي ٿي، انهي ۾ ماڻهو آباد ٿيو وڃن. شهر گنجان آبادي جي گهيري ۾ اچي ويو آهي، پراڻيون نشانين ۽ يادگارون مٽجي ختم ٿي رهيون آهن. تيز رفتاري سان آبادي وڌڻ ۽ سرڪاري محڪمن جي عدم توجهه ۽ غفلت جي ڪري ماڻهن لاءِ روز به روز مسئلا وڌندا پيا وڃن.

وچ شهر اندر ڪينٽ واري علائقي ۾ ڏيئلداس ڪلب، ڪو آپريٽو بئنڪ جي عمارت، مينارام هاسٽل ۽ بسنت هال به شهر جي سونهن جي علامت ۽ پراڻيون يادگارون آهن. انهن مشهور جاين جي ارد گرد ڪجهه ٻيون پراڻيون جاين به موجود آهن جيڪي انگريزن جي دور حڪومت ۾ قائم ڪيون ويون هيون. موجوده جنرل پوسٽ آفيس ۽ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي عمارتون ايوب خان جي دور حڪومت ۾ قائم ٿيون هيون. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد 1952ع هوم اسٽينڊ هال ۾ قائم ڪيو ويو هو اها عمارت انگريزن جي دور حڪومت جي تعميرات هئي، بعد ۾ ريڊيو اسٽيشن موجوده جاءِ تي منتقل ڪئي وئي هئي. پريس ڪلب به ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي عمارت ۾ سان آهي.

سيد حاجي شاه بخاري رح جي درگاه

ڪينٽ جي علائقي، بوهري بازار جي ڏکڻ طرف واري چوراهي جي ڀرسان سيد حاجي شاه بخاري رح جي درگاه آهي، اها درگاه بلڪل روڊ تي آهي. درگاه جي موجودگي جي ڪري اتي روڊ سوڙهو آهي. درويش جي تاريخ ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ لکيل نه

آهي. نه درگاه تي درويش جي وصال جو سال لکيل آهي. ته ڪهڙي دور جو آهي. بزرگ ٻڌائيندا هئا ته درويش جي مزار پراڻي آهي. هن جو تعلق مخدوم سيد امير شاهه سرخ بخاري جي خاندان سان آهي. درويش جي درگاه جو احاطو بلڪل ننڍو آهي. درگاه لڳ مسجد به آهي اها مسجد به پراڻي آهي. درويش جي مزار مبارڪ ڪهڙي دور جي آهي. تالپرن يا انگريزن جي اهڙي صحيح تاريخ ڪانه ٿي ملي. مزار مبارڪ کي ڏسندي ايترو اندازو ضرور لڳائي سگهجي ٿو ته درويش جي مزار يقينن روڊ جي تعمير ٿيڻ کان اڳ جي آهي. شهر جا روڊ سڀ کان پهرين انگريز سرڪار جي دور حڪومت ۾ تعمير ٿيا هئا. درگاه جي جاءِ تان روڊ کي سوڙهو ڏسندي اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو ته انگريز سرڪار درگاه ۽ مسجد جو احترام ڪندي ۽ تقدس برقرار رکندي روڊ کي سوڙهو ڪري ڇڏيو. درويش جي مزار مٿان مقبرو تعمير ٿيل نه آهي. فقط ڇت تعمير ٿيل آهي. درگاه عقيدتمندن جي زيارت گاهه آهي. عقيدتمند ادب ۽ احترام سان درگاه تي حاضري ڀرڻ ايندا آهن. شهر جي درويشن جي آرامگاهن. يادگارن. قديم عمارتن. اثائن. نشانين. تفريح گاهن جي تاريخ لکندي شهر جي عزت ماب ۽ نامور شخصيتن جي تاريخ لکڻ سان هڪ طرف ته رهجي ويل تاريخ مڪمل ٿي ويندي ته ٻئي طرف جن شخصيتن جي تاريخ اڄ لکي ويندي وقت گذرڻ سان گڏوگڏ اهي به تاريخ جو حصو بنجي ويندا ۽ انهن کي وسارڻ سان تاريخ وري به اڻ مڪمل رهجي ويندي ان ڪري انهن جو ذڪر ڪرڻ به ضروري آهي. شهر جي ٻين نامور شخصيتن کان علاوه شهر جي نامور شخصيتن ۾ جناب عبدالصمد ڪاچيلو صاحب ۽ رفيق ڪاچيلو صاحب به شامل آهن. هنن جو عاليشان بنگلو صدر ڪينٽ جي علائقي ڀرڳڙي هائوس جي سامهون هو. هي

انبن جي باغن ۽ فارمن جي ڪري پاڪستان ته ڇا پر سڄي دنيا ۾ مشهور هئا، هنن جي باغن جي انبن جو قسم اعليٰ هو. سياست جي دنيا کان ڪناره ڪش رهيا. اڄ کان 40 يا 45 سال اڳ وارو دور چٽي طرح ياد آهي ته هنن وٽ هڪ وڏي شاندار ڪار هوندي هئي، انهي وقت ايترو ٽرينڪ جو آزاد ۽ گوڙ نه هوندو هو. رستا وڏا حد دخلي کان آجا هوندا هئا، ان وقت وڪٽوريا گاڏين ۽ ٽانگن جو عوج هوندو هو. انهي وقت ايتري وڏي ويڪري ڪار رستن تي با آساني هلندي نظر ايندي هئي. شهر ۾ چند شاهوڪار ۽ نامور ماڻهو هوندا هئا. سک، امن ۽ شڪر گذارن جو دور هو. غريب پورهيت وانداڪائي جي وقت ڪچهريون ڪندا هئا، انهن ڪچهرين ۾ آکاڻيون، پراڻي دور جون ڳالهيون ۽ شاهوڪار ماڻهن جو ذڪر به هلندو هو. شهر ۾ اها ڳالهه عام ۽ مشهور هوندي هئي ته جناب ڪاچيلو صاحب جي بيگم صاحبه جرمني ملڪ جي آهي، ڪاچيلو صاحب اها ڪار جرمني مان آندي آهي. ڪار انهي دور جي حساب تي وڏي قيمتي لکن روپين جي هوندي هئي، ۽ شهر ۾ اهڙي قسم جي قبستي ڪار ڪنهن بئي ماڻهو وٽ نه هوندي هئي. هن وقت اهڙين نامور شخصيتن جي ڪابه خبر نه آهي ۽ نه انهي ڪار جي. شهر جي آبادي اندازي کان به گهڻو وڌي چڪي آهي، شهر گنجان ٿي ويو آهي، شهر جي رستن تي پنڌ هلڻ به ڏکيو ٿي ويو آهي. نه ته اهي شخصيتون شهر ۾ ائين هونديون هيون، جيئن وٽي ۾ پيريل ڪير ۾ گلاب جو خوشبودار گل ترندو هجي. اهڙيون نامور شخصيتون اڄ به ياد اچن ٿيون، جن جي ڪري به شهر سڃاتو ويندو هو ۽ شهر جي سونهن هئا. انهن شخصيتن جو شهر ۾ ڪو اهڙو ظاهر يادگار ڪارنامو نه هو، جيڪو ياد ڪري قلمبند ڪجي. شهر جو ڪينٽونمينٽ وارو علائقو شهر جي ميونسپل جي علائقي کان تمام

گهڻو صاف سٿرو نظر ايندو آهي ۽ اتي ايترا مسئلا به نه آهن جو
ڪينتونمينٽ بورڊ جو صفائي طرف خصوصي توجهه آهي.

سيد مراد علي شاھ ۽ سيد حاجي شاھ رحه جون درگاهون
اوقاف کاتي جي تحويل ۾ نه آهن جو انهن درگاهن جي نه ملڪيت
آهي ۽ نه آمدني آهي. انهن درگاهن جي عقيدتمند خدمت ڪندا آهن.
ٻنهي درويشن جا ساليانا ميلا شعبان جي مهيني ۾ لڳندا آهن. اڳي
حاجي شاھ جو ميلو شيخ محمد حسن صاحب لڳرائيندو هو. جيڪو
اتي رهندو هو. ٽي راتيون راڳ جي محفل ٿيندي هئي، مشهور فنڪار
اچي ڳائيندا هئا. شيخ صاحب جي لڏي ويڃڻ ڪري ميلي جو اوج
ختم ٿي ويو.

(عبرت مئگزين، 16 جون کان 30 جون 2013ع)

سيد جمن شاه رحه جي درگاهه ۽ ان جي اسپاس درويشن جون آخري آرامگاهون

هونئن ته سونهاري سنڌڙي قدرتي نعمتن ۽ وسيلن سان زرخيز هئڻ کان علاوه الله سبحان جي ولين ۽ درويشن سان سرشار آهي. پر ان ۾ به شهر اهڙا آهن جيڪي خاص ڪري الله جي ولين ۽ درويشن جي ڪري مشهور آهن. هڪ نٿو ۽ ٻيو سيوهڻ. نٿو شهر حضرت عبدالله شاه اصحابي ۽ سيوهڻ حضرت عثمان مروندي لال شهباز قلندر جي ڪري پاڪستان ته ڇا پر سڄي دنيا ۾ نمايان آهي.

سنڌ جو ٻيو نمبر وڏو شهر حيدرآباد تنهن جي پڻ قديم تاريخ آهي. نٿو سيوهڻ شهر جيان هي شهر به الله جي ولين درويشن کان خالي نه آهي. پر سواءِ چند درويشن جي ڪنهن جي به تاريخ لکيل نه آهي. هونئن ته حيدرآباد جو شهر هر هڪ نقطه نگاهه کان وڏي اهميت وارو آهي. پر درويشن جي تاريخ نه لکڻ ڪري انهي طرف ڪجهه پئتي رهجي ويو آهي. عبرت مڱڙين انتظاميه جو آئون حقير فقير نهايت ئي شڪر گذار آهيان جن مون کي مان ڏيندي حيدرآباد ۾ آرامي درويشن، قدم اٿائن، مسجدن، نشانين، حالتن، تفريح گاهن، غريب توڙي امير ماڻهن، ماڳ مڪانن وغيره جي تاريخ لکڻ جو موقعو ڏنو. جيڪا تاريخ لکي رهيو آهيان انهي کي شايع ڪري رهيا آهن. منهنجي به پوري ڪوشش آهي ته اڻ لکيل تاريخ لکي مڪمل ڪريان ته جيئن اسان جي نوجوانن ايندڙ نسلن کي حيدرآباد جي قديم تاريخ بابت مڪمل

جاڙ رهي. ڇاڪاڻ ته شهر جي قديم اثاثن ۽ يادگارن مان جيڪي باقي بچيا آهن، انهن جي هڪ طرف ته حفاظت ڪانه پئي ڪئي وڃي ته ٻئي طرف مٽائڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي. ٻيو ڪو وس ته نه ٿو هلي، پر انهن جي تاريخ لکي ڪتابن ۾ ته محفوظ ڪري سگهجي ٿي. لکڻ وقت منهنجي تمام گهڻي ڪوشش اها هوندي آهي ته مضمون تاريخي ڪتابن جي حوالن سان هجن، ان ڪري پراڻن تاريخي ڪتابن جو به مطالبو ڪندو رهندو آهيان. پر جي تاريخي حوالو نٿو ملي ته وڏن کان معلوم ڪرڻ سان گڏوگڏ اها جاءِ پڻ وڃي ڏسندو آهيان، ڏسڻ وقت ڪجهه تڪليفون به پيش اچن ٿيون، جن ۾ منهنجا دوست غلام مصطفيٰ ميمڻ ۽ غلام قادر چانڊيو (ننڍپڻ جو دوست) مددگار هوندا آهن. منهنجي اها به ڪوشش هوندي آهي ته ڪا اهڙي تاريخ، حقيقت يا ڳالهه نه لکجي، جنهن جي لکڻ سان ڪنهن کي ڪو اعتراض ٿئي بلڪه هر هڪ پڙهندڙ دلچسپي سان پڙهي، غلطي جي نشاندهي ڪري ۽ پڻ راءِ ڏئي يقينن لکڻ وقت غير دانسته طور ڪي غلطيون به ٿينديون هجن.

حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ کان پهرين به هتي ڪيترن ئي درويشن جا ذڪر تاريخي ڪتابن ۾ ملن ٿا. جيئن پڪي قلعي جي سامهون اصحابي سڳورو، حضرت ابو رافع رضي الله عنه، سيد محمد مڪي رح (جئي شاهه) ابراهيم شاهه بخاري، نهال شاهه نوري رح ۽ ڪيترائي ٻيا. اصحابي سڳوري جي تاريخ شايع ٿي چڪي آهي، انهي بابت حيدرآباد ميونسپل ڪارپوريشن جي ايڊمنسٽريٽر کي هڪ خط بتاريخ 17.03.2013 پيش ڪيو ويو آهي، جنهن کي تاريخ درست لکڻ جي استدعا ڪئي وئي آهي. شاهه مڪي جي تاريخ به شايع ٿي چڪي آهي انهي بابت هڪ خط بتاريخ 12.03.2013 ايڊمنسٽريٽر اوقاف کاتي کي پيش ڪيو ويو آهي، جنهن کي پڻ درويش جي تاريخ

درست لکڙ جي استدعا ڪئي وئي آهي. پر انهي اهم معاملي تي انتظاميه جي خاموشي تي تعجب ٿوئي.

حيدرآباد شهر جيئن ئي وجود ۾ آيو هو ته سڀ کان پهرين نانهيان، جوڻيجو گولا انداز (دراني پٺاڻ) قبيلي جا ماڻهو هتي آڻي آباد ڪيا ويا هئا، جيڪي فوج جا ماڻهو هئا. اهي ماڻهو جتي اچي آباد ٿيا هئا، اهي علائقا هن وقت ميونسپل ڪارپوريشن جي وارڊ ”سي“ ۽ وارڊ ”اي“ ۾ شامل آهن. اصحابي سڳوري جي مزار وارڊ ”بي“ ٽڪري جي مٿاهين حصي تي آهي. آهستي آهستي هن شهر جي آبادي وڌندي وئي ۽ ماڻهو ٻاهران آڻي هتي آباد ڪيا ويا. هي مضمون وارڊ ٻي جي مٿي ٽڪري واري ايراضي جي ڪجهه حصي جو آهي. ٽڪري جي الهندي طرف واري هيٺئين حصي جي تاريخ اڳيئي شايع ٿي چڪي آهي.

شهر جي گنجان آبادي جنهن جون گهڻيون سوڙهيون جايون ننڍيون ماڻهو گهڻا واري علائقي، پڪي قلعي جي سامهون شاهي بازار اتر طرف ويندي چوٿين گهٽي صرافه بازار ۾ حضرت سيد جمن شاهه بخاري رح جو پڙ ۽ قبرستان آهي. پڙ جي احاطي اندر قبرستان ۾ سادات بزرگن جون آخري آرامگاهون آهن. حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ هن پڙ جو ته ذڪر آهي، پر پڙ ۾ آرامي بزرگن جو تاريخي پسمنظر بيان ٿيل نه آهي. پڙ ۽ قبرستان جو احاطو ايترو وسيع نه آهي، اتي بزرگن جي سجاده نشين جي پراڻي وقت جي ٺهيل حويلي آهي. پڙ جي احاطي ۾ ڇهه مزارون آهن. هڪ سيد جمن شاهه (اول) ٻي سيد ماڪن شاهه، ٽين سيد جمن شاهه ثاني، چوٿين سيد موتيل شاهه جي، پنجين قبر سيد لعل ڏنو شاهه جي ۽ ڇهين قبر سيد شاهه ڏنو شاهه جي آهي. اهي ٻئي بزرگ هن دؤر جا هئا، اسان ڏٺا هئا.

هونئن ته اسين شهر جا اصلي باشنده آهيون، اهو پڙ ۽ قبرستان اسان جي قريب هو، اتي اچڻ وڃڻ هوندو هو. هي پڙ ۽

قبرستان پراڻو آهي، پڙ جي ساداتن بابت ڪجهه ڳالهيون وڌن کان
 ٻڌيون سين ڪجهه اکين سان ڏٺوسين. پڙ جي سجاده نشين جي فرزند
 سيد قبول محمد شاهه مرحوم سان اسان جي بلڪل قريبي نيازمندي
 هئي. شهر مان لڏي وڃڻ بعد رابطو نه رهيو هو. شهر جون حالتون به
 ڪافي وقت تائين خراب هيون، انهي علائقي ۾ ويندي خوف ٿيندو هو.
 ويجهڙائي ۾ قبرستان ۽ پڙ ڏسڻ وياسون، اتي نوجوان سادات سيد
 شفقت علي شاهه ولد سيد قبول محمد شاهه ولد سيد لعل ڏنو شاهه، ولد
 سيد ماڪن شاهه، ولد سيد جمن شاهه سان ملاقات ٿي. سائين عمر جا
 ننڍا هئڻ جي باوجود به بزرگن کان ٻڌل ڪجهه حقيقتون قبرستان ۾
 آرامي بزرگن ۽ پڙ بابت ٻڌايون. سائين فقط ايترو ٻڌايو ته هنن جا
 بزرگ آڳاٽو هت آيا هئا، جن هي پڙ قائم ڪيو هو ۽ هن جي قديم
 تاريخ آهي. سائين بزرگن جي آمد جو وقت نه ٻڌايو. تاريخي سلسلو
 جاري آهي، ڪڏهن به صحيح تاريخ معلوم ٿي ته قلمبند ڪئي
 ويندي ايتري گنجان آبادي ۾ قبرستان ۽ پڙ جي موجودگي مان اهو
 اندازو ٿو ٿئي، هن علائقي جي آبادي ٽالپرن جي دؤر حڪومت ۾ وڌي
 هئي، جو ٽالپر حڪمرانن ٻاهران ماڻهو گهرائي هتي آباد ڪيا هئا،
 انهن مان ڪي ڪاريگر هئا، ڪي ڪاروباري ته ڪي پورهيت مزدور
 هئا، انهن ۾ مسلمان به هئا ته هندو به هئا. انهي مان معلوم ٿو ٿئي ته هي
 پڙ ۽ قبرستان وڌندڙ آبادي کان اڳ جو آهي، پر الائي ڪهڙا سبب آهن
 جو هن جي تاريخ نه لکي وئي.

آرامي بزرگن مٿان مقبرو يا ڇت تعمير ٿيل نه آهي خلائق جي
 زيارتگاهه آهي، عقيدتمند حاضري ڀرڻ لاءِ ايندا رهندا آهن. پڙ جي
 احاطي اندر هڪ بلند علم پاڪ نسب ٿيل آهي. اڳي اهو ڪاٺ جو
 خوبصورت علم هوندو هو، هر سال لائو ويندو هو ۽ سينگاري پيهر بلند
 ڪيو ويندو هو. جاءِ سوڙهي هئڻ ڪري علم پاڪ لاهڻ چاڙهڻ ۾

تڪليف ٿيندي هئي، تنهن جي باوجود به ايتري سوڙهي جاءِ ۾ بلند علم پاڪ لاهڻ ۽ چاڙهڻ ڪاريگرن جي وڏي مهارت هوندي هئي. پري پري کان ماڻهو اچي اهو نظارو ڏسندو هئا. ڪاٺي جي علم بدران تقريبن 8-9 سال اڳي استيل جو علم پاڪ ساڳئي جاءِ تي نسب ڪيو ويو آهي. جنهن کي هر سال بيني سينگاريو ويندو آهي. هن پڙ تان محرم جي مهيني جي 6-7 تاريخ اڌ رات ذوالجناح جو ماتمي قافلو برآمد ٿيندو آهي. قافلو برآمد ٿيڻ وقت عجب منظر هوندو آهي، جيڪو ڏسڻ لاءِ عزادار وڏي تعداد ۾ اچي حاضر ٿيندا آهن. قافلو مقرر پڙن ۽ رستن تان گشت ڪندو 24 ڪلاڪن بعد اختتام پذير ٿيندو آهي. هن ماتمي قافلي جي حيدرآباد شهر ۾ پراڻي تاريخ آهي.

سيد جمن شاهه جي پڙ کان ڏکڻ طرف پڪي قلعي تائين ويجهو ته شاهي بازار واري رستي کان علاوه پڪي قلعي تائين پهچڻ لاءِ ٻيون به ڪيتريون ئي سوڙهيون گهٽيون آهن. وڌندڙ آبادي جي ڪري گهٽين ۾ حد دخليون به ٿي چڪيون آهن، ان ڪري گهٽيون وڌيڪ سوڙهيون ٿي پيون آهن. آزاد رياست آهي ڪوبه انهي بابت پڇڻ وارو نه آهي. گهٽين جو نقشو ئي بدلجي ويو آهي. جيڪڏهن هر هڪ گهٽي بابت لکيو وڃي ته تمام گهڻو وقت لڳي ويندو ان ڪري فقط انهن ئي گهٽين بابت لکجي ٿو جتي مسجدون آهن. درويشن جو آخري آرامگاهون آهن ۽ آثار موجود آهن ۽ تاريخي ڪتابن ۾ به ذڪر آهي. جمن شاهه جي پڙ کان ڏکڻ طرف ڪجهه ٿوري فاصلي تي مرزا صاحبان جو پڙ آهي، مرزا صاحبان جا اتي گهر به هئا، شهر ۾ وڳوڙ دوران اتان لڏي ويا، پر علم پاڪ اڃا تائين موجود آهي. اتي گهٽي آهي، ان ۾ شهر بانو نالي تاريخي پراڻي مسجد هئي، پر هن وقت ان کي نئون تعمير ڪرايو ويو آهي. غلام شاهه ڪلهوڙي جي دور جي مسجد بابت محترم عباس علي بيگ صاحب جو بيان سندس لکيل ڪتاب خديار خاني ميان سرفراز

خان عباسي جي صفحي نمبر 123 ۽ 124 تي آهي ته ميان غلام شاهه ڪلهوڙو صدر دروازي جي اڳيان قلعي جي نگهباني لاءِ ٻه مسجدون ٺهرايون. پهرين مسجد هوم اسٽينڊ هال واري چاڙهي جي مٿان ڊاڪٽر آمنه اسپتال جي لڳو لڳ هئي، جنهن کي ٻهراڻي سنه 1977ع ۾ نئين سر تعمير ڪرايو ويو ۽ ٻي مسجد طاهر بازار ڀرسان عبدالڪريم تيوڙي واري گهٽي ۾ موجود آهي. اها مسجد پراڻي حالت ۾ سالم آهي. مرزا صاحب جو بيان پراڻو آهي هن وقت ان مسجد کي به ٻهراڻي نئين سر تعمير ڪرايو ويو آهي. مرزا صاحب جي بيان موجب اهي مسجدون پراڻيون آهن، تيوڙن جي گهٽي جو ذڪر ڊاڪٽر قمر جهان مرزا سندس ڪتاب حيدرآباد شهر تالپرن جي دور جي صفحي نمبر 36 تي ڪيو آهي.

ڊاڪٽر صاحب جو بيان آهي ته تالپرن فوجي ضرورت لاءِ تيوڙن کي قلعي جي ويجهو ويهاريو. تيوڙا قوم جا ماڻهو ترارون صاف ڪندا هئا. ڀائي خان جنهنجي نالي چاڙهي سڏجي ٿي سو ترارين ٺاهڻ جو ڪاريگر هو. انهن بيانن مان معلوم ٿيو ته اهي ٻئي مسجدون تقريبن 240 سال اڳ جون آهن، پر ساڳئي حالت ۾ هن وقت نه آهن، جو اهي ٻئي مسجدون حاڪم سنڌ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي تعمير ڪرايون هيون، جنهن سنه 1772ع ۾ وفات ڪئي هئي. معلوم ٿيو ته اهي تالپرن جي دؤر حڪومت کان به گهڻو اڳ جون آهن. شهربانو مسجد جي اڳيان هڪ مزار موجود آهي، جنهن تي نالو سيد محمد شاهه بخاري لکيل آهي. هن مزار بابت ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ ذڪر نه آهي ته بزرگ هتي ڪڏهن ۽ ڪٿان آيو هو. نه بزرگ جي وڏن جي نه اولاد جي ڪنهن کي خبر آهي. بهرحال شهر جي گنجان آبادي واري علائقي جي بلڪل سوڙهين گهٽين جي ڪنڊن ۾ درويشن جون آخري آرامگاهون موجود آهن، جن کي ڏسي تعجب ٿو ٿئي ته آخر هي ڪير

هئا، هنن جو تاريخي پسمنظر ڪتابن ۾ موجود ڇو نه آهي، يعني اهو سچ ثابت ٿي رهيو آهي ته حيدرآباد شهر جي تاريخ اڻ مڪمل آهي ۽ اهڙيون حقيقتون وڌيڪ تحقيق طرف ڌيان ڇڪرائين ٿيون ۽ ذميواري لاڳو ٿيون ڪن ته تاريخ لکي مڪمل ڪجي.

مرزا صاحبان جي پڙ کان اڀرندي طرف هڪ ٻي سوڙهي گهٽي آهي، اتي قريشي مسجد آهي. اها مسجد شايد آڳاٽي دؤر جي نه آهي، جو ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ هن جو حوالو نه آهي. انهي مسجد جي دروازي لڳ هڪ قبر آهي، جيڪا بلڪل ننڍي جاءِ ۾ محفوظ آهي. مزار کي ڏسي حيرت ٿي جو اها عجائبات نما نظر آئي، انهي مزار بابت ٻڌايو ويو ته بيبي صاحبہ جي آهي. هن مزار مبارڪ لاءِ حيدرآباد بابت لکيل تاريخي ڪتاب خاموش نظر آيا. معلوم ڪرڻ تي ٻڌايو ويو ته هي قبر پراڻي آهي، بيبي صاحبہ جي صحيح نالي جي به ڪنهن کي خبر نه آهي. مسجد ۽ مزار کي ڏسندي اهو اندازو ٿيو ته مزار مسجد جي تعمير کان آڳاٽي آهي، ڇاڪاڻ ته مزار جو بلڪل ننڍو دروازو آهي ته مسجد کان ٻاهر پر ان جي احاطي ۾ آهي. جيڪڏهن مزار مبارڪ مسجد کان بعد جي هجي ها ته مسجد کان ٻاهر گهٽي ۾ هجي ها. مزار کي ڏسندي انهي نتيجي تي ٿو پهچجي ته اهڙين گمنام مزارن بابت وڌيڪ تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي، جو ڪجهه تاريخي ڪتاب پڪي قلعي جي تعمير جي ڪوٽائي دوران ڪجهه عجائبات ڏسڻ ۾ اچڻ جي نشاندهي ڪن ٿا.

قريشي مسجد جي قريب کان ٻه گهڻيون شاهي بزار طرف وڃن ٿيون. ڏکڻ پاسي واري گهٽي جيڪا شاهي بازار طرف وڃي ٿي حيدرآباد بابت لکيل ٻن تاريخي ڪتابن حيدرآباد جو اڳيون اوج صفحو نمبر 33 ۽ حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دؤر ۾ جي صفحي نمبر 35 تي هن گهٽي تي نانارن جي گهٽي لکيو ويو آهي. هن وقت ان گهٽي ۾

نانارن جو ڪوبه گهر نه آهي. پر اتي به مزارون آهن. هڪ معصوم شاهه بخاري جي ٻي نامعلوم بزرگ جي. ٻئي مزارون گڏ آهن. مزارن مٿان مقبرو نه پر هن دور جي ڇت تعمير ٿيل آهي. مزارن جو احاطو بلڪل ننڍو آهي. هن وقت مزارن جي احاطي کي نئون خوبصورت تعمير ڪرايو ويو آهي. بلڪل گنجان آبادي ۾ بزرگ ابدي نند ۾ ستل آهن. مزارن جي خدمت ۽ نگراني جمن شاهه جي پڙ وارا سادات ڪندا آهن. هن وقت اها گهڻي سيد معصوم شاهه بخاري نالي سڏبي آهي. هنن ٻنهي بزرگن جو تاريخي پسمنظر ڪنهن به ڪتاب ۾ موجود نه آهي ۽ نه ئي ڪو هنن بزرگن جي خاندان ۾ دعويٰ دار موجود آهي.

قريشي مسجد جي قريب اتر پاسي واري گهڻي کي ڊاڪٽر قمر جهان مرزا سونارن جي گهڻي لکيو آهي (صفحو نمبر 35 حيدرآباد شهر) جڏهن ته پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا (صفحي نمبر 33 حيدرآباد جون اڳيون اوج) سيد يتييم شاهه جي گهڻي لکيو آهي. هن گهڻي ۾ سيد يتييم شاهه بخاري جي مزار آهي ۽ ان جي سامهون گهڻي جي ٻئي پاسي سندس خدمتگار فقير چتر جي قبر آهي. نه سيد يتييم شاهه بخاري جي مزار جو ڪنهن تاريخي ڪتاب ۾ ذڪر آهي نه سندس فقير جي مزار جو. انهن ٻنهي مزارن جو احاطو بلڪل ننڍو آهي. مزارن جي مٿان قبو نه پر ڇت تعمير ٿيل آهي. گنجان آبادي جي گهيري ۾ بزرگن جون آخري آرامگاهون آهن. هنن بزرگن جي خاندان سان تعلق رکندڙ ڪوبه دعويٰ دار موجود نه آهي. هنن ٻنهي مزارن جي خدمت سيد جمن شاهه جي پڙ جا سادات ڪندا آهن. ايتري گهڻي گنجان آبادي ۾ ۽ پڪي قلعي لڳ بزرگن جي مزارن جي موجودگي کي ڏسندي ذهن ۾ ڪيترائي خيال ٿا اڀرن ته اهي بزرگ آڳاٽا آهن يا ان کان پوءِ جي دور جا آهن ۽ بزرگن جا نالا به قابل غور آهن. جي اهو ثابت ٿو ٿئي وڃي ته اهي بزرگ آڳاٽي دور جا آهن ته پوءِ نالا فرضي آهن.

جهڙي طرح اصحاب سڳوري ابورافع رضه جو نالو سندس مزار تي گل
حيدر شاهه لکيو ويو آهي.

يتيم شاهه بخاري جي گهٽي ۾ قريشي صاحبان جا ڪجهه
گهر هئا. قريشي صاحبان شهر جا پراڻا باشنده هئا. انهي خاندان >
ڪيترائي بزرگ پڙهيل اعليٰ عهدن تي فائز هئا. هي شريف خاندان به
شهر ۾ ٿيندڙ هنگامن دوران بين جيان تمام گهڻو متاثر ٿيا. آخرڪار
مجبورن شهر نون مالڪن جي حوالي ڪري هتان لڏي ويا. هن خاندان
مان سڀ کان وڌيڪ عزت ۽ شهرت قابل احترام غلام رباني کي ملي.
جيڪو سپريم ڪورٽ جو جج ٿي رٽائرڊ ٿيو. اسان جو هم ڪلاسي ۽
دوست محترم مظفر علي قريشي به هن گهٽي ۾ رهندو هو.

(عبرت مئگزين، پهرين جولاءِ کان 15 جولاءِ 2013ع)

حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ

(حصو پھريون)

حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ حضرت سيد محبت علي شاه بخاري رح جي درگاه ۽ قبرستان جي موجودگي اهو ثابت ڪري ٿي ته هن علائقي جي تاريخ به قديم آهي. ڇاڪاڻ ته درويش جو وصال اڄ کان 69-268 سال پهرين يعني 1166 هجري ۾ ٿيو هو (حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ کان پهرين) وصال کان پهرين درويش پنهنجي زندگي به هتي گذاري هوندي. قبرستان ۾ موجود ٻيون قبرون ڏسي اهو اندازو ٿو ٿئي ته اهي محبت علي شاه بخاري کان به آڳاٽيون آهن، ڇاڪاڻ ته انهن درويشن جي نالن جي ڪنهن ڪي به خبر نه آهي. هي قبرستان الهندي ڪچي ۾ واقع آهي. هن جي تاريخ شايع ٿي چڪي آهي جنهن ۾ هر هڪ ڳالهه واضح ڪئي وئي آهي. هن علائقي ۾ هڪ ٻيو به قبرستان سيد گلاب شاه رح جو آهي. ان جي تاريخ به قلمبند ڪئي ويندي.

الهندي ڪچي جي وسيع ايراضي يونسپل وارڊ ايف تي مشتمل آهي. هن وارڊ جي حد اتر کان پوليس لائين کان شروع ٿي ڏکڻ طرف اسٽيشن تي ختم ٿئي ٿي. هن وارڊ کي شهر جا مکيه چار رستا لڳن ٿا. فوجداري روڊ، اسٽيشن روڊ، قاضي عبدالقيوم روڊ ۽ رسالا روڊ، فوجداري روڊ جي حد سينٽ ميري اسڪول کان شروع ٿي هوم اسٽينڊ هال ڇاڙهي واري چوراهي تي ختم ٿئي ٿي، اتان

اسٽيشن تائين اسٽيشن روڊ آهي. نئين پل جي هيٺان کان قاضي عبدالقيوم روڊ شروع ٿئي ٿو. جيڪو حيدر چوڪ تي ختم ٿئي ٿو. اتان پوليس لائين تائين رسالا روڊ آهي. وچ تي هڪ رستو ٻيو تلسيداس روڊ آهي، جيڪو به نئين پل کان شروع ٿي فاطمه جناح روڊ سان اچي ملي ٿو. حيدرآباد شهر ۾ سڀ کان پهرين گهڻ ماڙ عمارتون به هن وارڊ ۾ تعمير ٿيون هيون. هڪ رئيس خير محمد خان چانڊيي جي منظور چيمبر قاضي عبدالقيوم روڊ تي، ٻي هوٽل اورينٽ جي عمارت فاطمه جناح روڊ تي، جيڪا عبرت پريس جي ملڪان قاضي صاحبان تعمير ڪرائي هئي. ٽين گهڻ ماڙ عمارت موجوده گول بلڊنگ، اها عمارت شايد ميونسپل ڪميٽي تعمير ڪرائي هئي، اهي ٽئي عمارتون شايد سال 66-1965ع دوران تعمير ٿيون هيون.

الهندو ڪچو وارڊ ايف (روينيو حدن موجب تعلقو سٽي حيدرآباد) هونئن ته ڏکڻ طرف اسٽيشن کان شروع ٿئي ٿو پر هن جي خوبصورتي جي حد تائون پلاننگ جي اصولن تحت ۽ نقشي موجب قدم گاهه مولا علي عليه السلام جي سامهون ختم ٿي ويل پراڻي ونڊسر بار کان شروع ٿئي ٿي (عمارت اڃا پراڻي حالت ۾ موجود آهي). هن وارڊ ۾ چند مکيه روڊن کان علاوه اندروني ننڍيون ۽ وڏيون، سوڙهيون ۽ ويڪريون گهٽيون به تمام گهڻيون آهن. پر اهي گونيا موجب ۽ ترتيبوار نظر اچن ٿيون. ڪٿي ڪٿي ڪن مجبوري جي حالتن تحت گهٽين ۽ رستن ۾ ڪجهه ويڪرائي ۽ سوڙهائي نظر اچي ٿي. پراڻي ونڊسر بار جي ڏکڻ طرف هڪ رستو آهي، جيڪو تلسي داس روڊ کي پار ڪري اولهه طرف قاضي عبدالقيوم روڊ سان وڃي ملي ٿو. اتان پراڻين جاين جي تعمير نظر اچي ٿي.

ونڊسر بار جي ڏکڻ طرف رستي ڀرسان ايوب خان جي دور حڪومت ۾ جوتن ۽ گاڏين جي پراڻن ٽائرن جي لياقت مارڪيٽ قائم ڪئي وئي هئي. انهن ۾ پٺاڻن ۽ ٻين کي آباد ڪيو ويو هو. سڄو ئي علائقو موجوده باچا خان چوڪ تائين شاهه مڪي روڊ کان قاضي عبدالقيوم روڊ ڇڏي طرف ايوب خان جي دور حڪومت ۾ گهڻي تعداد ۾ پٺاڻ آباد ڪيا ويا هئا. هن وقت انهن جو تعداد تمام گهڻو وڌي ويو آهي ۽ روز بروز وڌندو پيو وڃي. باچا خان چوڪ وٽ انگريزن جي دور حڪومت ۾ پوليس ٿاڻو قائم ڪيو ويو هو. هن ٿاڻي جو ذڪر پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا پنهنجي تصنيف ڪيل ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 41 تي ڪيو آهي. هن وقت اتي پوليس ٿاڻو نه آهي ۽ عمارت زبون حالت ۾ آهي. هاڻي هن علائقي ۾ پٺاڻن جي ڳتيل آبادي آهي. هر طرف پٺاڻن جا دڪان، ڪاروبار، هوتلون، موٽرن جي مرمت جون گئريجون ۽ ٻيو به گهڻو ڪجهه قائم ٿي چڪا آهن. انهيءَ ايراضيءَ ۾ انگريزن جي دور حڪومت ۾ پاڻي ذخيره ڪرڻ جا ٽئنڪ به تعمير ڪيا ويا هئا. هي سڄو علائقو بي ترتيب ۽ شهري منصوبابندي جي اصولن ۽ نقشي موجب نه آهي. پراڻي دور جون هتي وڌيڪ ڪي به نشانيون ۽ اثاٽا نظر نه ٿا اچن، ڇڻي سگهجي ٿو ته هتي آبادي پاڪستان قائم ٿيڻ کان بعد جي آهي.

حيدرآباد جي جديد تاريخ ۾ هن علائقي ۾ هڪ اهم واقعو به رونما ٿيو هو. ان واقعي جو پسمنظر هي آهي ته 1969ع جي مارچ مهيني ۾ جڏهن صدر پاڪستان فيلڊ مارشل محمد ايوب خان خلاف ملڪ گير هڙتال ٿي هئي، انهي ڏينهن سڄي ملڪ ۾ سائيڪل جوڳيٽوبه نه ڦريو هو نه ئي ڪو دڪان ڪليو هو. ايتري تائين جو هوائي جهاز ۽ ريلون به نه هليون هيون. ايوب خان خلاف عوام وڏي يڪجهتي جو مظاهرو

ڪيو هو. شاگردن ۽ عوام طرفان جلوس ڪڍيو ويو هو. اهو جلوس شهر مان ڦرندو جڏهن لياقت شو مارڪيٽ وٽ پهتو ته انهي وقت اتي اسماعيل خان پٺاڻ جي هوٽل هوندي هئي، هي ايوب خان جو وڏو طرفدار هوندو هو سندس هوٽل تي ايوب خان جي تصوير ۽ گل جي نشان جي تصويرون لڳل هونديون هيون. ملڪ گير هڙتال هٽڻ جي باوجود به هوٽل کليل هئي. جلوس جي اڳواڻن اسماعيل خان پٺاڻ کي هوٽل بند ڪرڻ ۽ جلوس ۾ شرڪت ڪرڻ جي اپيل ڪئي. هن انهن جي ڳالهه مڃڻ بجاءِ فائرنگ شروع ڪئي. جنهن ۾ ڪجهه ماڻهو زخمي ٿي پيا هئا. جوابي ڪارروائي ڪندي جلوس ۾ شريڪ وڌي تعداد جي ماڻهن هوٽل ۽ شومارڪيٽ کي باهه لڳائي ڇڏيو. جوتن جي چمڙن ۽ ٽائرن جي باهه جا شعلا پري پري تائين نظر اچي رهيا هئا. اها باهه ڪافي وقت تائين ٻرندي رهي ۽ شهر ڪاري دونهين جي وڪڙ ۾ اچي ويو هو. انهيءَ وقت حيدرآباد ضلعي جو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ عثمان علي عيسائي هو. جنهن شاگردن جي حمايت ڪئي هئي.

قاضي عبدالقيوم روڊ نئين پل (ريلوي لائين جي مٿان) جي تعمير ٿيڻ بعد وجود ۾ آيو هو. نئين پل شايد 65-1964ع ڌاري ايوب خان جي دور حڪومت ۾ تعمير ٿي هئي. جنهن جو افتتاح محمد خان جوڻيجي ڪيو هو. جيڪو ان وقت وفاقي وزير تعميرات ۽ ريلوي هو اهڙو پٿر به پل تي لڳل هو. جنهنجي حفاظت نه ڪئي وئي ماڻهن پيڇي ڇڏيو. نئين پل جي تعمير ٿيڻ کان پهرين ۽ قاضي عبدالقيوم روڊ جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ هن وقت جتي عبدالرحمان عباسي جي عباسي چيمبر تعمير ٿيل آهي. اڳي اها نه هئي. بلڪه اتان پنگي پاڻو شروع ٿيندو هو ۽ ممتاز ڪالوني جي مکيه رستي کان ڪجهه اورتو تائين پنگين جا گهڙي تعداد ۾ ڪچا گهر هوندا هئا. پنگي شهر جا قديم

رهاڪو هئا. قاضي عبدالقيوم روڊ تعمير ڪرڻ وقت پنگين کي اتان لڏائي ٻئي هنڌ آباد ڪيو ويو. روڊ جي هڪ گهٽي ۾ پنگين جا ڪافي گهر اڃا تائين موجود آهن.

نئين پل تعمير ٿيڻ کان پهرين حيدرآباد شهر جي ڏکڻ اولهه (ريلوي اسٽيشن جي پريڻ پاسي وارو) وڏو علائقو جهڙوڪ شهر کان علحده هو. ريلوي جي پريڻن ۾ به ڪيترائي ڳوٺ هئا، جهڙوڪ ڪلهوڙو ڳوٺ، پنهورن جو ڳوٺ، لالو ماڇي جو ڳوٺ، انڙن جو ڳوٺ ۽ ان جي ڀرپاسي ٻيا به ڪيترائي ڳوٺ هئا. ريلوي جي گهڻي آمدرفت جي ڪري ريلوي اسٽيشن وارو ڦاٽڪ، ڪلهوڙن جي ڳوٺ وارو ڦاٽڪ (جيڪو بعد ۾ ڪانچ ميل وارو ڦاٽڪ مشهور ٿيو)، لطيف آباد وارا ڦاٽڪ گهڻو ڪري بند هوندا هئا. پنڌ هلڻ وارو ماڻهو ته ريلوي جون لائينون ٽپي ويندو هو. پر گاڏين کي ان علائقي ۾ پهچڻ لاءِ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڦاٽڪ ڪلڻ جو انتظار ڪرڻو پوندو هو. درحقيقت اڳي گاڏين جي ايتري رش ڪانه هوندي سامان هڪ جاءِ کان ٻئي هنڌ پهچائڻ لاءِ اٺ گاڏيون، ڍڳي گاڏيون، گهوڙي گاڏيون ۽ گڏه گاڏيون هونديون هيون. پل تعمير ٿيڻ بعد اهو علائقو شهر سان گنڊجي ويو آهي ۽ وڏي ترقي ڪري چڪو آهي.

قدم گاهه مولا علي عليه السلام جي سامهون ونڊسڙ بار هئي، جيڪا ذوالفقار علي ڀٽي جي دور ۾ 1976ع ۾ شراب تي پابندي لڳڻ ڪري ختم ٿي. بار جي عمارت جي ڀرسان سوڙهي گهٽي ۾ هلائي ميمڻ جو گهر هوندو هو. انهن مان هڪ بزرگ محمد موسيٰ ميمڻ ياد اچي ٿو. هن گهر جو ٻيو دروازو لياقت شو مارڪيٽ واري رستي تي به هو. اهي وڳوڙ دوران هتان لڏي ويا. گهٽي جي ڪنڊ تي شهر جي مشهور ريڊيو هوٽل هوندي هئي، جيڪا انگريزن جي دور ۾ تعمير ٿي هئي. هن

هوٽل جو مالڪ ۽ ونڊ بار جو مالڪ سنڌي هئا. هن هوٽل جو وڏو اوج هو. هن ۾ رهائش لاءِ ڪمرا هوندا هئا. سنڌ جا نامور سردار، وڏيرا، زميندار فنڪار هن هوٽل ۾ اچي رهندا هئا. مرحوم محمد ابراهيم ڳاڻڪو هن هوٽل ۾ مستقل رهندو هو. هوٽل به گهڻو وقت اڳ ختم ٿي وئي. انهي سوڙهي گهٽيءَ جو دنگ تلسي داس روڊ تائين آهي. هن سوڙهي گهٽي ۾ سنڌين جا ڪجهه گهر هئا. ريڊيو هوٽل کان اتر طرف هلڻ شروع ڪبو ته چند قديم جي فاصلي تي هڪ بلڪل سوڙهي گهٽي آهي. انهي گهٽي ۾ گهڻو وقت اڳ مرحوم اُستي حاجي مرحوم رازي جو گهر هو جيڪو هتان لڏي وڃي تندومير نور محمد رهيو هو سندس اولاد اڃا اتي رهي ٿو.

اتي روڊ جي الهندي پاسي ڪجهه ٻيا به دڪان هئا. انهن مان هڪ دڪان مرحوم محمد انور ميمڻ هالن واري جو هوندو هو. ان دڪان ۾ ليٽ مشين لڳل هئي. دڪان جي مٿان مرحوم جو گهر هو پر ان ۾ هو اڪيلو رهندو هو. هن پنهنجي گهر ۾ پيپلز پارٽي جي آفيس قائم ڪئي هئي. پيپلز پارٽي جي شروع واري دور ۾ مرحوم غلام علي ميمڻ، ڄام عبدالڪريم، ٻين ساٿين ۽ مون مرحوم انور ميمڻ سان گڏجي پارٽي لاءِ ڪم ڪيو هو. مرحوم ذوالفقار ڀٽي جو وڏو شيدائي هوندو هو. مرحوم هنگامن جي شروع واري وقت ئي اتان لڏي ويو هو. مرحوم جي دوڪان جي ڀرسان سلطان لاجنگ ۽ بورڊنگ (هوٽل ۽ مسافر خانو) ان جي بلڪل ڀرسان شمس سڻيما هئي، جيڪا انگريزن جي دور ۾ ڪنهن هندو سيٺ تعمير ڪرائي هئي. پاڪستان قائم ٿيڻ بعد هن جو مالڪ مهاجر هو. هن سڻيما جو وڏو اوج هوندو هو جيستائين سڻيما قائم هئي، هن علائقي ۾ وڏي رونق هوندي هئي ۽ شهرين جي تفريح گاهه به هئي. سڻيما ۽ هوٽل ختر

ٿي ويون، عمارتون موجود آهن، پر زيون حالت ۾ ڪنڊرات نما آهن. شمس سئنيما جي سامهون روڊ جي ٻئي ڀر ڪجهه مسافر خان هوندا هئا، اهي به ختم ٿي ويا. هٽل ۽ سئنيما جو هڪ دروازو اسٽيشن روڊ ۽ ٻيو دروازو تلسي داس روڊ طرف هوندا هئا، جو انهن جون ايراضيون وڏيون هونديون هيون.

شمس سئنيما ڀرسان هڪ هٽل هوندي هئي، هن جي ڊيگهه به تلسيداس روڊ تائين هئي. انهي لڳ ڦٽ پاٽ تي فريم ساز جو دڪان هوندو هو. ان جي مٿان پاسبان اخبار جي آفيس هئي، جنهن جو ايڊيٽر اختر شاه هوندو هو. جيڪو مهاجر هو. رات جي وقت هن جو مڄن ۾ هٽل جو وقت ياد ٿو اچي، وڏي عمر جو هوندو هو. سيٺ ڌڻي بخش عرف وڪيو جو انهيءَ قطار ۾ ريگل ڊرائي ڪيلنر وڏي اوج تي هو. سيٺ جو گهر ۽ ڌوبي گهاٽ تلسيداس روڊ ڀرسان گهٽي ۾ هوندو هو. انهي ڌوبي گهاٽ ۾ هن جي اوطاق به هوندي هئي. بيحد قرباڻتو. يار ويس ۽ شريف طبيعت جو ماڻهو هوندو هو. هن وٽ اوطاق تي هر وقت يار دوست موجود هوندا هئا. ماڻهن جي خدمت ڪرڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏيندو هو. سيٺ ڳاڻڻ جو شوقين هوندو هو. سازندن سان به هن جي وڏي پريت هوندي هئي، انهي گهٽيءَ مان لنگهيو هو ته ڳاڻڻ ڍولڪ، هارمونيم، بينجو ۽ ٻين سازن جا آواز پيا ايندا هئا، اهي سيٺ جا اضافي شوق هئا، هونئن ڪاروبار ۾ به گهري دلچسپي هوندي هيس. سيٺ جو دڪان به ڪليمن جي ور چڙهي ويو. ويچارو وڪيلن جي آفيسن ۽ ڪورٽن جون ٻيو حاضريون ڀريندو هو. باقي گهر، ڌوبي گهاٽ، اوطاق ۽ ڪجهه ٻيون جايون جيڪي هن جون ذاتي ملڪيتون هيون، انهن بابت خبر نه آهي. مرحوم جو هڪ پٽ ممتاز هوندو هو. خبر نه آهي هو ڪٿي ٿو رهي، ڪهڙي حالت ۾ آهي. مرحوم شهر جي هڪ ڪنڊ ۾ روشن ڏيئو

هو. تقريبن 2۸ سالن کان به وڌيڪ عرصو گذري چڪو آهي. مرحوم هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري وڃي حقيقي مالڪ سان مليو.

سيٺ ڏڻي بخش عرف سيٺ وڪيو جي دڪان جي ڀرسان شهر جي هڪ هر دل عزيز سھڻي، من کي موهيندڙ شخصيت سيٺ محمد ساجن جو حجام جو دڪان هوندو هو. حجام جي دڪان سان گڏوگڏ ماڻهن جي جهڙوڪ تفريح گاهه ۽ دل وندرائڻ جي جاءِ به هئي. سيٺ جي دڪان جو ٻيو دروازو تلسيداس روڊ پاسي هوندو هو. اتي هن هڪ لائينڊي اڏي ڪچي اوطاق قائم ڪئي هئي، ان جي ڀرسان هڪ ٻيو دڪان به سيٺ وٽ هو. هو اوطاق ۽ مهمان خاني طور استعمال ڪندو هو. سيٺ محمد ساجن يار ويس، قربائتو ۽ عزتون ڏيندڙ ماڻهو هو. هن جو حمام صاف سترائي جي ڪري شهر ۾ تمام گهڻو مشهور هوندو هو. هن جي دڪان تي وار ۽ شيو ٺاهڻ جا مشهور ۽ ماهر ڪاريگر هوندا هئا. جيئن سيٺ وڪيو جي دڪان جا ڪپڙي ڌوئڻ ۽ استري ڪرڻ جا ماهر ڪاريگر هئا. سيٺ ساجن جي دڪان تي هر وقت رش هوندي هئي، هر ڪو پنهنجي واري جي انتظار ۾ هوندو هو. سنڌ جا وڏيرا، جاگيردار، سردار، جيڪي شهر گهمڻ يا ڪنهن ڪم ڪار سانگي ايندا هئا، اُستي ساجن جي اوطاق ۽ دڪان تي ويٺل نظر ايندا هئا. فنڪار ڳائڻا به اُستي ساجن جي حاضري ڀرڻ ايندا هئا، انهن جي پسند ۽ شوق جي شيءِ اتي مهيا ٿيندي هئي. استو ساجن شهر جو قيمتي سرمايو هو. ڏيئو ٻاريو دڪان ۽ اوطاق کي روشن ڪيو ويٺو هوندو هو. ڪيترن ئي بي گهر ماڻهن جو سهارو به هوندو هو. استي جي دڪان تي هڪ ملازم نالي راڌو هندو هوندو هو. دڪان جي سامهون ڌرم شالا ۾ رهندو هو. ويچارو ڪزور دماغ هوندو هو. ان جي ڪري دڪان ۽ اوطاق تي وڏو چهچتو هوندو. هر ڪو ان کي چيڙائي، ڳالهين

ٻڌي پيو مزو وٺندو هو. اُستي محمد ساجن جو دوڪان به ڪليمن جي ڪاري قانون جي وڪڙ ۾ اچي ويو هو. ويچارو وڪيلن جي آفيس جا چڪر پيو هڻندو هو ۽ ڪورٽن جون حاضريون پيو پريندو هو. تقريبن 25 سالن جو عرصو گذري چڪو آهي، ويچارو هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري چڪو آهي.

اُستي ساجن جي دڪان جي پرسان گهڻو وقت اڳي ايراني هوٽل هوندي هئي. ڪنڊ تي هڪ ٽانڪي وارو ننڍو پئٽرول پمپ هوندو هو. اتي اسٽيشن روڊ جي حد ختم ٿي چوراهو آهي. انهيءَ چوراهي جي وچ تي ٽرينڪ تي ضابطو رکڻ لاءِ ڇٽي نما هڪ جاءِ ٺهيل هئي، جتي ٽرينڪ جو سپاهي بيهندو هو. چوراهي جي اڀرندي هو اسٽينڊ هال ڇاڙهي، اولهه طرف فاطمه جناح روڊ (پراڻو نالو گڊروڊ) اتر طرف فوجداري روڊ، ڏکڻ طرف اسٽيشن روڊ آهي. چوراهي کان چند قدمن جي فاصلي تي تلسيداس روڊ آهي. اڳي هي رستو اهميت وارو هوندو هو. نئين پل تعمير ٿيڻ ۽ قاضي عبدالقيوم روڊ جي وجود ۾ اچڻ کانپوءِ هن روڊ جي اهميت گهٽجي وئي هئي. تلسيداس روڊ تي سوزوڪي اسٽيڊ قائم ڪيو ويو. اهو سوزوڪي اسٽينڊ پهرين زنانہ اسپتال وٽ هوندو هو. روڊ جي سوڙهي ٿيڻ، ٽرينڪ مسئلا پيدا ٿيڻ ۽ زنانہ اسپتال انتظاميه طرفان اعتراض ٿيڻ جي ڪري سوزوڪي اسٽينڊ اتان ختم ڪيو ويو هو. ان کان پهرين اتي مٺي ٽيڪسيون بيهنديون هيون. انهن جو اسٽينڊ پهرين شروع ۾ زنانہ اسپتال سامهون ڪيفي فردوس واري روڊ تي هو. مٺي ٽيڪسي ۽ سوزوڪين جي اچڻ بعد وڪٽوريا ۽ ٽانگن جو رهيل ٿورو اوج به ختم ٿي ويو هو. مٺي ٽيڪسين ۽ سوزوڪين کان پهرين شايد 1963-64 ۾ رکشا اچي چڪا هئا. انهن جي اچڻ بعد ٽانگن جو زوال شروع ٿيو هو. هن وقت

شهر ۾ ڪي چند ٽانگا هلندي نظر اچن ٿا، انهن جو حال به هيٺو آهي. ٽانگن وارا الائي ڪيئن گذر سفر ڪري رهيا آهن. 86-1985 کان پهرين هن چوراهي ۽ پيرپاسي جا علائقا وڏي اهميت وارا هوندا هئا، جو اهي علائقا شهر جي سونهن ۾ شامل هوندا هئا. انهي علائقي جي سونهن ۽ اهميت جا اسباب ڇيرو، ٽانگا استيند، پهرين باغ پوءِ ڪوٽ نور سئنيما، اورينٽ هٽل، پيرو حلوائِي جو دڪان، منهنجي وال صاحب مرحوم غلام حيدر جو ڪير جو دڪان، ٽيڪسي استيند، بخار هٽل، پهلوان پان وارو سلطان هٽل، حيدر چوڪ وارو ننڍڙو خوبصورت پارڪ، شمس سئنيما ۽ ڪجهه اهم شخصيتون هئا. ميونسپل ڪميٽي طرفان هن علائقي ڏانهن صفائي سترائي جو خصوص توجهه هوندو هو. مضبوط ضابطو هوندو هو. قانون جي بالادستي هوندي هئي، امن امان، ميٺ محبتن وارو زمانو هو. پوليس جو هڪ سپاهي به اهميت وارو هوندو هو. هن وقت انهيءَ اهميت واري سهڻي علائقي جي ڇا حالت آهي، نه اهي جايون آهن، نه ماڻهو آهن نه نشانيون آهن، پراڻيون جايون جيڪي بچيون آهن زبون حالت ۾ آهن. (عبرت مئگزين، 16 جولاءِ کان 31 جولاءِ 2013ع)

حضرت سيد بوچالو شاه رحه جي درگاهه ۽ آسپاس ٻيون درگاهون

حيدرآباد شهر بابت لکيل ٻن تاريخي ڪتابن ۾ بوچالو شاهه چاڙهي جو ذڪر ملي ٿو: (1) حيدرآباد شهر جو اڳيون اوج‘ صفحو نمبر 34 ۽ ‘حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دور ۾‘ صفحو نمبر 39. مگر خود بوچالو شاهه بابت ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ نه ڪو حوالو ملي ٿو نه تاريخي پسمنظر بيان ٿيل آهي ته هي درويش ڪٿان ۽ ڪهڙي دؤر ۾ آيو هو ۽ وفات ڪهڙي سال ۾ ڪيائين. بوچالي شاهه جي درگاهه خلائق لاءِ زيارت گاهه آهي. بوچالي شاهه بابت مليل جاڻ لکڻ کان پهرين بوچالو شاهه چاڙهي جو جائزو وٺي اهي حقيقتون لکجن ٿيون.

بوچالو شاهه چاڙهي اندر آبادي ۾ آهي. اها مکيه روڊ سان ڪانه ٿي ملي. جڏهن ته هن کي قريب شهر جو مکيه فوجداري روڊ آهي. جيئن ٻيون چاڙهيون مکيه روڊن سان ملن ٿيون، هن چاڙهي جو نقشو ائين نه آهي. هن چاڙهي تي پهچڻ لاءِ جيڪڏهن پنڌ هلجي ته قريب ٽي گهڻيون آهن. چوٿين گهڻي مان گاڏي ذريعي ۽ پنڌ به پهچي سگهجي ٿو. اتر پاسي پهريون رستو چوٽڪي گهڻي چاڙهي کان ڏکڻ اڀرندي پاسي وڃي ٿو. رستو ايترو ويڪرو نه آهي ۽ نه سڌو آهي. بلڪ وڙ وڪڙ تي آهي. ٻي گهڻي حافظ موسيٰ ڪسائي لائين آهي. هتان موٽر سائيڪل تي يا پنڌ چاڙهي طرف وڃي سگهجي ٿو. ٽيون رستو ڪاسابن جي پڙ وٽان آهي، جتي علم پاڪ نسب ٿيل آهي، اتان به

موٽر سائيڪل يا پنڌ چاڙهي طرف وڃي سگهجي ٿو. پر انهيءَ رستي کي به ور وڪڙ آهن. چوٿون رستو هوپفل اسڪول وٽان آهي، ان گهٽي ۾ ڏاڪڻيون آهن، ان ڪري فقط پنڌ وڃي سگهجي ٿو. هن گهٽي وٽ بيهي ڏسي اندازو ڪري سگهجي ٿو ته ٽڪر ڪيتري اوچائي تي مٿي آهي. انهيءَ اوچي ٽڪر تي ختم ٿي ويل برانچ نور محمد هاءِ اسڪول جي پراڻي عمارت زبون حالت ۾ اڃا تائين موجود آهي. اهي گهٽيون فوجداري روڊ کان بوچالو شاهه چاڙهي طرف وڃن ٿيون. هن چاڙهيءَ تي پهچڻ لاءِ ٻيون به ڪيتريون ئي سوڙهيون گهٽيون شاهي بازار چوٽڪي گهٽي، ريشم گهٽي کان بوچالو شاهه چاڙهي طرف وڃن ٿيون، جيڪي موٽر سائيڪل يا پنڌ هلڻ جيترائي گنجائش رکن ٿيون. ان کان علاوه ان علائقي ۾ ڪجهه ڏاڪڻيون ٻيون به آهن.

زميني حقيقتن جو جائزو وٺڻ بعد انهيءَ ڳالهه تي غور ٿو ڪجي ته بوچالو شاهه چاڙهي کي مکيه فوجداري روڊ سان چونه ملايو ويو جڏهن ته روڊ چاڙهي کان چند قدمن جي فاصلي تي آهي. اها ڳالهه نه ڪنهن تاريخي ڪتاب ۾ لکيل آهي ۽ نه ڪنهن بزرگ ٻڌائي آهي. پر زميني حقيقتن کي ڏسندي منهنجي ذاتي راءِ اها آهي ته چاڙهي جي روڊ سان سڌي طرح نه ملڻ جو مکيه سبب مون کي اهو ڏسڻ ۾ آيو ته چاڙهي لڳ مسجد آهي، چند ئي قدمن جي فاصلي تي ڪاساين جي پڙ جو علم پاڪ نسب ٿيل آهي. ٿي سگهي ٿو ته مسجد شريف ۽ علم پاڪ روڊ جي تعمير کان اڳ جا هجن، جو روڊن چاڙهين جي تعمير جو ڪم جيڪو انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ ٿيو هو. مسجد ۽ علم جو تقدس برقرار رکندي چاڙهي کي سڌو روڊ سان نه ملايو ويو هجي، بلڪ ان کي موڙ ڏنو ويو هجي. ڪاساين جي پڙ جي اڳواڻن جا گهر ۽ ڪجهه گهر سومرا ڪٿين جا به اتي هئا، انهن جو شمار به شهر جي قديم باشندن ۾ ٿئي ٿو.

آئون پنهنجي اڳوڻي بيان کي وري به ورجائيندي لکان ٿو ته قديم شهر پهرين نيرون ڪوٽ پوءِ حيدرآباد جيڪو ٽڪر تي قائم آهي، جي ڊيگهه ڏکڻ کان پکي قلعي کان شروع ٿي اتر طرف غلام شاهه ڪلهوڙي جي مقبري تي ختم ٿئي ٿي. ويڪر اوڀر کان اولهه طرف ايتري آهي، جيتري پکي قلعي جي آهي. اها ٽڪري جيڪا هن وقت چئن ئي طرف کان گنجان آباديءَ جي گهيري ۾ آهي، ڏانهن نظر ڊوڙائي ته اها هڪ جهڙي سڌي نه آهي، بلڪ ڪيترن ئي جاين تي اهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ٽڪريءَ جي مٿان به ڪٿي ڪٿي ٽڪريون آهن، ٽڪر به ڪٿي مٿاهين تي آهي ته ڪٿي ڪجهه هيٺاهين تي آهي. قدرت واري ٽڪر جي عجيب جوڙجڪ ڪئي آهي، جو ڪي چاڙهيون تمام گهڻيون آيون ۽ اوچائي تي آهن ته ڪي انهن کان ڪجهه هيٺاهين تي آهن. قدرت واري جي اهڙي جوڙجڪ جو جائزو وٺڻ به تمام ضروري هو، جو اهڙي قسم جي نشاندهي پهرين نه ٿيل آهي.

حضرت سيد بوچالو شاهه رح جنهن جو اصلي نالو نه ڪنهن تاريخي ڪتاب ۾ لکيل آهي نه ئي اصلي نالي جي عام ماڻهو کي خبر آهي، پر درگاهه جو موجوده متولي الهه بخش صبح پوٽو ۽ سندس ڀاءُ مرحوم لکاڏنو ٻڌائيندو هو ته سائين جو اصل نالو سيد محمد شاهه هو. متولي الهه بخش هن وقت وڏي عمر جو ٿي چڪو آهي ۽ تمام گهڻو ضعيف آهي. سيد بوچالي شاهه رح جي مزار چاڙهي جي ڏکڻ طرف مٿي هڪ ننڍي ٽڪريءَ تي موجود آهي. متولي ٻڌايو ته سندس وڏا جيڪي سائين جا ۽ سندس درگاهه جا خدمتگار رهيا، ٻڌائيندا هئا ته بوچالو شاهه ٽالپرن جي دور حڪومت ۾ هتي آيو هو، پر سندس وفات انگريزن جي دور ۾ ٿي هئي. سائين وڏي عمر ماڻي هئي. متولي ٻڌايو ته سندس وڏن اهو ٻڌايو هو ته سائين دهلي کان هتي آيو هو. اڙڏو

ڳالهائيندو هو موجوده جاءِ تي زندگي گذاريائين. متولي الهه بخش اهو به ٻڌايو ته سندس وڏا ٻڌائيندا هئا ته سائين جي وصال وقت ڪو تنازعو پيدا ٿيڻ ڪري سائين کي هتي دفن ٿيڻ نه ڏنو ويو هو. جڏهن ته سائين جي وصيت موجب هتي ئي دفن ڪرڻو هو. مجبورن سائين کي امانت طور پراڻي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو هو. تنازعو ختم ٿيڻ بعد لاش جيڪو صحيح سلامت قبر مان نڪتو هو ڌام ڌور سان آڻي هن جاءِ تي دفنايو ويو هو. اهو دؤر انگريزن جو هو. متولي ٻڌايو ته اهڙي تنازعي بابت سائين اهڙيون ڳالهيون پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي ماڻهن کي ٻڌائيندو هو. متولي وڏن جون ٻڌايل ۽ سائين جون خود ڏنل ڪرامتون ٻڌائيندو هو جتي بوجالي شاهه جي مزار آهي، اها چاڙهي کان مٿانهين هڪ ننڍي الڳ ٽڪري تي نمايان نظر ايندي.

مزار لڳ هڪ ڪمري واري جاءِ آهي. جنهن کي بوجالي شاهه جو اوتارو چيو ويندو هو انهيءَ اندر هڪ ڪوئي آهي، ان ۾ پراڻي ڪٽ. ڪاٺ جي جُتي، ويراڳڻ ۽ نفيل رکيون آهن. متولي ٻڌايو ته ڪٽ بوجالي شاهه جي دور جي آهي. سائين ان ڪٽ تي ويهندو هو جتي سائين پاڻ استعمال ڪندو هو ڪٽ جي مٿان غلاف چڙهيو پيو آهي. اها جاءِ ڪچي هوندي هئي، ڊهي پئي هئي، جيڪا بلڪل زبون ٿي چڪي هئي. شايد 2005-06 ۾ ان کي پڪو ٺهرايو ويو. ان تعمير جي ڪم ۾ هن فقير جو به تمام گهڻو حصو آهي. انهيءَ وقت موقعي جو فائدو وٺندي ڪجهه سازشي ماڻهو درگاهه تي قبضو ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. هن وقت بوجالي شاهه جو پڙ جي نالي مشهور آهي. اتي سهڻو علم پاڪ نسب ٿيل آهي، محرم صفر جي مهينن ۾ ماتمي قافلا برآمد ٿيندا آهن. بوجالي شاهه جو ميلو هر سال سفر جي مهيني ۾ لڳندو آهي. اڳي هن ميلي جو اوج هوندو هو. چادر جو جلوس

دهلن ڌمالن سان نڪرندو هو. ڳاڻڻ وڄائڻ جون محفلون ٿينديون هيون مشهور ڳائڻو سيد سليمان شاهه به اچي حاضري پريندو هو. هن وقت ميلي جو اڳيون اوج نه آهي. فقط سادگي ۾ ميلي جون رسمون ادا ڪيون وڃن ٿيون.

مزار جي مٿان قبو يا چت نه آهي. مزار کليل ميدان تي پراڻي نم جي چانو هيٺ آهي. بوچالي شاهه جي مزار جي ڀرسان موجوده متولي الهه بخش جي وڏي ڀاءُ فقير لڪاڏني صبحپوتي (ساٿي) جي مزار نم جي وٺ جي چانو هيٺ آهي. فقير 85-1984ع ۾ فوت ٿي ويو هو. درگاهه جي احاطي جو فرش ٽائيلس جو آهي. درگاهه تي عقيدتمند حاضري ڀرڻ ايندا رهندا آهن. فقير لڪاڏنوبي اولاد گذاري ويو.

متولي الهه بخش جو گهر درگاهه کان چند قدمن جي فاصلي تي آهي. هن پاڙي جي تاريخ قديم آهي. جنهن جو ذڪر قمر جهان مرزا پنهنجي لکيل ڪتاب 'حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دور ۾' جي ص نمبر 39 تي ڪيو آهي. ساٿين جي پاڙي جو وڏو اوج هوندو هو. هن پاڙي ۾ ساٿين جا ڪيترائي گهر هئا. بوچالو شاهه جي متولين کان علاوه قادر بخش منو ساٿي، الهڏنو ساٿي، برادي ساٿي، محمد بخش ممون ساٿي، مقبول ساٿي، ٿوٽو ساٿي، عبداللطيف ساٿي ۽ ٻين به ڪيترن ئي ساٿين جا گهر هوندا هئا. ساٿي پاڙي لڳ بوچالو شاهه چاڙهي تي درگاهه سامهون غلام محمد جرور ٿريزري آفيسر جو گهر هوندو هو. ڪاساين جي پڙ واري مسجد سامهون ستي سرويسر محمد بچل گهلو جو گهر هوندو هو. شهر ۾ ٿيندڙ هنگامن دوران اهي سڀئي گهر هتان لڏي ويا. الهه بخش ڪن مجبورين سبب وري به اچي ساڳي جاءِ ۾ رهيو آهي. هن جو مائٽ الهوريو جيڪو ويجهڙائي ۾ گذاري ويو آهي. اهو به اچي هتي رهيو هو. هن جو اولاد اڃا تائين ساڳي جاءِ ۾ رهندو آهي.

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾: 172

انهيءَ پاڙي ۾ 1988ع وارن هنگامن دوران ٻن سنڌين کي بيگناه گهرن جي اڳيان شهيد ڪيو ويو هو. هڪ بلوچ جيڪو سائين جي پاڙي ۾ رهندو هو، ٻيو محمد حيات سومرو جيڪو بوچالي شاهه چاڙهي ڀرسان ڏاڪٽن واري رستي وٽ رهندو هو. اتي محمد الياس نومري جو به گهر هو. هن وٽ ڳاڻو مال هوندو هو. گهر جي اڳيان ميدان تي بيٺو هوندو هو. هن گهر وارا گهڻو وقت اڳي هتان لڏي ويا هئا، خبر نه آهي لائي ڪٿي ٿا رهن. هن وقت اتي ميدان لڳو پيو آهي. سائين جي پاڙي وٽ ندو حمال گهڻي هئي، ان ۾ هڪ علم نسب ٿيل هو. ندي حمال جو ذڪر ٽالپرن جي دور واري تاريخ ۾ ملي ٿو. ندو حمال ڪير هو ان دؤر ۾ هن جا ڪهڙا ڪارناما هئا. اها حقيقت ڳولڻ جي ضرورت آهي. سائين جو پڙ. بوچالو شاهه پڙ ۽ بوچالو شاهه چاڙهي جو ذڪر پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا پنهنجي لکيل ڪتاب 'حيدرآباد جو اڳيون اوج' جي صفحي نمبر 33 ۽ 34 تي ڪيو آهي.

حضرت سيد سليمان شاهه رح جي درگاه

حضرت بوچالي شاهه جي درگاه جي سامهون اڀرندي طرف حضرت سيد سليمان شاهه رح جي مزار آهي، ان جي مزار ڀرسان سيد رکيل شاهه رح جي مزار آهي. ٻنهي درويشن جو تاريخي پسمنظر ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ نظر مان نه گذريو آهي. ته اهي درويش ڪير هئا. ڪٿان ۽ ڪهڙي دؤر ۾ ۽ ڪهڙي مقصد لاءِ هتي آيا هئا ۽ سندن وصال ڪهڙي دؤر ۾ ٿيو. هن درگاه جو موجوده متولي الهه بخش صبح پوٽو (سائي) آهي. حيدرآباد شهر ۾ آرامي درويشن جو تاريخي پسمنظر ڪتابن ۾ موجود نه هئڻ ڪري تفصيلي تاريخ لکڻ ۾ ڏکيائي ٿي رهي آهي.

اڳي اهي ٻئي مزارون ڪڇيون ٺهيل، ٿلهي تي، بغير پتين ۽ ڇت جي هونديون هيون. هڪ طرف کان سليمان شاهه جي امام بارگاهه ٻئي طرف کان گهر هو. باقي ٻن پاسن کان ننڍيون ڪڇيون پتيون ٺهيل هيون. ڪجهه سال اڳ مزارن جي مٿان ڇت تعمير ڪرائي درگاهه کي جديد عمارتسازي جي فن سان سهڻو ٺاهيو ويو آهي. درگاهه جو احاطو بلڪل ننڍو آهي. اڳي هتان لنگهيو هو ته مزارون بغير ڇت ۽ پتين جي عجائبات نما نظر اينديون هيون. هن وقت پنهجي مزارن کي پتين ۽ ڇت هيٺ دروازو لڳائي محفوظ ڪيو ويو آهي. زميني حقيقتن جو جائزو وٺندي ۽ سڄي جي زباني بيان تي غور ڪندي انهيءَ نتيجي تي ٿو پهچجي - اهي ٻئي بزرگ بوجالي شاهه کان تمام گهڻو آڳاٽا آهن.

تقريبن 40-45 سال اڳ شهر ۾ سليمان شاهه جي پڙ جو تابوت شهر ۾ مشهور هوندو هو. اهو تابوت قد آور پراڻي مضبوط ڪاٺ سان ماهر واڙن جي هٿ جو ٺهيل هو. اها خبر نه پئجي سگهي ته اهو تابوت ڪنهن ۽ ڪهڙي دؤر ۾ ٺهرايو هو. وڏي عمر جا ماڻهو جيڪي انهي وقت 70-80 سالن جا هئا ٻڌائيندا هئا ته اهو تابوت تمام گهڻو پراڻو آهي. تابوت سليمان شاهه جي درگاهه لڳ ڪڇي ٺهيل امام بارگاهه ۾ رکيو هوندو هو. تابوت تي پراڻي وقت جون سنهري رنگا رنگي پنيون چڙهيل هونديون هيون، جيڪي چمڪندي وقت بيهڻ سھڻيون لڳنديون هيون. تابوت محرم مهيني جي ڏهين تاريخ پٺپهرن کان امام بارگاهه مان ڪنيو ويندو هو. بوجالي شاهه واري چاڙهي لهي، چوٽڪي گهٽي واري چاڙهي چڙهي شاهي بازار پهچندو هو. اتان منزلون ڪندو پڪي قلعي واري چاڙهي لهي قدم گاهه حضرت علي عليه السلام تي پهچندو هو. جتي شهر جي ٻين پٿرن مان نڪتل پيا به تابوت پهچندا هئا. شام جي وقت اهو تابوت مرڪزي قافلي سان گڏ اسٽيشن روڊ.

فوداري روڊ کان ٿيندو. ٻوچالي شاه واري چاڙهي چڙهي واپس امام بارگاهه ۾ رکيو ويندو هو. تابوت کڻڻ وقت شهر جا پورهيت جهونا توڙي نوجوان وڏي طاقت جو مظاهرو ڪندا هئا. تابوت قد آور ۽ تمام گهڻو وزندار هوندو هو. وڏي احتياط سان ڪلهن تي کنيو ويندو هو. تابوت کڻڻ وارا هلڻ وقت هڪٻئي کي ساهي ۽ سهارو ڏيندا تڪڙا هلندا رهندا هئا. تابوت کڻڻ وقت عجب منظر هوندو هو. ڏسڻ وارن جي تمام گهڻي رش هوندي هئي.

اهو تابوت تمام گهڻو زبون ٿي وڃڻ ڪري نڪرڻ بند ٿي ويو هو. پراڻي ڪچي امام بارگاهه به ڊهي پئي هئي. تقريباً 25-30 سال اڳ درگاهه جي متولي نعين امام بارگاهه، پراڻي جاءِ تي تعمير ڪرائي ان ۾ ٻوچالو شاهه جي پڙ جو نئون ٺهرايل تابوت (شايد 75-1974ع ۾ ٺهرايو ويو هو) رکيو ويو آهي. در حقيقت درگاهه جي متولين فقير لکاڏني مرحوم ۽ اله بخش سان اسان جو پراڻو نياز مندي وارو رشتو ۽ ناتو هو. شهر ۾ رهندا هئاسين ته اسان جو واندڪائي وارو وقت ٻوچالي شاهه جي درگاهه تي گذرندو هو. ٻيا به ڪيترائي ساٿي اتي اچي گڏ ٿيا هئا. جن ۾ سر فهرست غلام قادر چانڊيو ۽ خير محمد سومرو هئا. سليمان شاهه ۽ رکيل شاهه جي مزارن تي عقيدتمند حاضري ڀرڻ ايندا رهندا هئا، پر درويشن جي مزارن تي ميلو نه لڳندو آهي.

حضرت سيد حڪيم شاهه ۽ سيد مقيم شاهه جون مزارون
 سائين جي پاڙي ۾ هڪ سوڙهي گهٽي ۾ هڪ پاسي موجود انهن مزارن کي گڏ ڏسي تعجب ٿيندو هو. مزارن پاسي نه ڀت تعمير ٿيل هئي نه ڇت، مزارون پراڻي وقت جون ڪچيون ٺهيل هونديون هيون. انهن بزرگن جو ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ پس منظر بيان ٿيل نه

آهي. وڏڙن کان انهن مزارن بابت معلوم ڪيو هو ته ٻڌائيندا هئا ته هي پراڻي وقت جي شهيدن جون آهن. هڪ جو نالو سيد حڪيم شاهه ۽ ٻئي جو نالو سيد مقيم شاهه رح هو. جيڪڏهن اهو پڇيو هو ته اوهان کي هنن درويشن جي نالن جي خبر ڪيئن پئي ته چوندا هئا ته هنن جي وڏن اهي نالا ٻڌايا هئا. زميني حقيقتن کي جانچي ڏسڻ ۽ بزرگن جون ڳالهيون ٻڌڻ بعد اهو يقين ٿيندو هو ته اهي ٻئي بزرگ آڳاٽا آهن ۽ آبادي کان به گهڻو پهرين جا آهن. تاريخي ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته سائين جي پاڙي جو بنياد ٽالپرن جي دؤر ۾ پيو هو. هي ٻئي بزرگ انهي دؤر کان به گهڻو آڳاٽا نظر اچن.

حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن جو مطالعو ڪرڻ بعد اهو معلوم ٿيو ته حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ کان پهرين به هتي آبادي هئي، ٿي سگهي ٿو ته اهي بزرگ به انهيءَ دؤر جا هجن، پر انهن جي تاريخ لکڻ کان رهجي وئي هجي. انهن درويشن جي نه وڏن جي تاريخ آهي نه اولاد جي، اها به خبر نه پئجي سگهي ته درويش ڪهڙي دؤر ۾ ۽ ڪٿان آيا هئا. سندن وفات ڪهڙي دؤر ۾ ۽ ڪڏهن ٿي اهڙيون حقيقتون وڌيڪ تحقيق ڪرڻ تي مجبور ڪن ٿيون، جتي بزرگن جي آخري آرام گاهه آهي، اها جاءِ بلڪل سوڙهي آهي. انهن بزرگن جي درگاهه جي ٽن طرفن کان رهائشي گهر آهن، دروازي واري پاسي سوڙهي گهٽي آهي. هن وقت درويشن جي مزارن مٿان ڇت تعمير ٿيل آهي. درگاهه کي جديد عمارتسازي جي فن سان خوبصورت بنايو ويو آهي. هنن درويشن جي درگاهه جي خدمت پاڙي وارا ڪندا آهن. درگاهه جو ساليانو ميلو به منعقد ڪيو ويندو آهي، جيڪو اهم تمام پڻ پاڙي وارا ڪندا آهن. قديم باشندن جي هن پاڙي مان لڏي وڃڻ ڪري هاڻي هن پاڙي جو اڳيون اوج ۽ رونقون نه رهيون آهن.

حضرت سيد پرور شاھ رح جي درگاھ

شھر جي ڳتيل آبادي ۽ ريشم گلي، جتي هر وقت خريدارن جي رش هوندي آهي، جي هڪ سوڙهي گهٽي ۾ حضرت سيد پرور شاھ رح جي درگاھ آهي. درويش ڪهڙي دؤر جو آهي ۽ ڪڏهن سندن وصال ٿيو. اها حقيقت نه ڪنهن تاريخي ڪتاب مان ملي ٿي نه ڪنهن بزرگ ٿي ٻڌايو آهي. البتہ پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا پنهنجي ڪتاب ’حيدرآباد جو اڳيون اوج‘ جي صفحي نمبر 34 تي پرور شاھ جو ذڪر ڪيو آهي. ساڳئي ڪتاب جي صفحي نمبر 316-317 تي مرزا صاحب پرور شاھ جي پڙ ۽ ڪرامتن جو ذڪر ڪيو آهي، پر درويش جي آمد ۽ وصال جو سال نه ٻڌايو آهي. درگاھ جو احاطو ايترو وسيع نه آهي. درگاھ جي احاطي ۾ علم پاڪ نسب ٿيل آهي. علم پاڪ جو ذڪر مرزا صاحب به ڪيو آهي. درگاھ جي احاطي ۾ ڪجهه پراڻا وڻ به موجود آهن. درگاھ خلائق لاءِ زيارت گاه آهي. عقيدتمند حاضري ڀرڻ ايندا رهندا آهن.

درگاھ جي احاطي اندر يارهن قبرون خدمتگار فقيرن جون آهي، جيڪي هڪٻئي پٺيان درگاھ جا خدمتگار رهيا. انهن يارهن قبرن مان هڪ قبر مشهور شخصيت محمد هاشم عرف ميوِي خان جي آهي، جيڪو عالم، اديب ۽ ذاڪر اهلبيت هو. درگاھ جا خدمتگار ذات جا ڪير يا شهر جا قديم باشندا آهن. هن وقت درگاھ جو متولي نثار علي ڪيريو آهي. هي به ذاڪر اهلبيت آهي. درگاھ جي احاطي ۾ ٻه قبرون غيرن جون آهن. درگاھ هن دؤر جي حالتن تحت بيحد خوبصورت تعمير ٿيل آهي. درگاھ جي ڀرسان امام بارگاھ آهي، جنهن ۾ تابوت رکيو آهي.

پير علي محمد شاه راشدي مرحوم پنهنجي ڪتاب 'اهي ڏينهن اهي شينهن' جي ٽئين جلد جي صفحي نمبر 145 تي سيد پرور شاهه رحه جي خانقاهه جو سلسلو شاهه عنايت شهيد جهوڪ واري سان ملايو آهي. سلسلي نمبر 11 تي پير صاحب حضرت سيد پرور شاهه رحه (حيدرآباد ۾ پڙاڻس) جو ذڪر ڪيو آهي. پير صاحب جي اهڙي بيان مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته سيد پرور شاهه رحه هن شهر ۾ گهڻو وقت اڳ آيا پر سندن وڏن ۽ اولاد جي تاريخ ڪانه ٿي ملي.

حضرت سيد پرور شاهه رحه جي درگاهه جا خدمتگار ۽ متولي شهر ۾ ٿيندڙ فسادن دوران اتان لڏي ويا. انهي خاندان مان قلب عباس سان اسان جي پراڻي عقيد ۽ نيازمندي آهي، پڙ جي ڀرسان محمد يعقوب عمراڻي مرحوم جو گهر هو. هن جو اولاد به هتان لڏي ويو. مرحوم جي فرزند نثار عمراڻي سان اسان جي دوستي هوندي هئي، جنهن علائقي جي تاريخ لکي وئي آهي. اهو شهر جو ميونسپل وارڊ 'بي' آهي. (عبرت مئگزين، پهرين آگسٽ کان 15 آگسٽ 2013ع)

حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ

(حصو ٻيو)

الهندي ڪچي جي قديم تاريخ هڪ ٻئي قبرستان مان به ثابت ٿئي ٿي. اهو قبرستان ختم ٿي ويل سلطان هوتل جي پٺيان اڃا تائين موجود آهي. پري کان هڪ پراڻو نم جو وڻ انهي قبرستان ۾ نظر اچي رهيو آهي. اها خبر نه آهي ته قبرستان ڪنهن جو آهي، ان ۾ ڪيتريون قبرون موجود آهن ۽ آرامي بزرگ ڪير هئا. منهنجي والد مرحوم جي رڪارڊ ۾ 1922-23 جو نقشو موجود آهي، جنهن ۾ اهو قبرستان نمايان آهي.

هو مستبد هال چاڙهي واري چوراهي کان اتر طرف فوجداري روڊ شروع ٿئي ٿو. جيڪو تلڪ چاڙهي واري چوراهي تي ختم ٿئي ٿو. اوه طرف فاطمه جناح روڊ آهي. انهي ٻنهي روڊن جي ڪنڊ تي سلطان هوتل هئي. (عمارت موجود آهي پر سلطان هوتل ختم ٿي وئي) اها هوتل قيام پاڪستان بعد هندستان مان لڏي آيل مهاجر سيٺ سلطان قائم ڪئي هئي. هن هوتل جي شهر ۾ تمام گهڻي مشهوري هوندي هئي. صبح جي وقت هن هوتل جو قيمتي جوڙو ۽ نان، رات جي وقت پائي جوڙو ۽ نان (جنهن کي پيالو چيو ويندو هو جو پايڻ جي ٻوڙ جي رس ۾ نان جا ٽڪرا ڪري چيني جي وڏي پيالي ۾ وجهي ڏيندا هئا) پيا به قسمن قسمن جا لڏيڻ طعام آئيس ڪريم ۽ چانهه مشهور هوندي هئي هوتل ڏينهن رات کليل هوندي هئي. هر وقت ماڻهن جي رش لڳي

پئي هوندي هئي. سيٺ سلطان پاڻ قربانتو ۽ سخي ماڻهو هوندو هو. هوتل جي اڳيان فقيرن جو هجڻ هوندو هو. ٻين کان علاوه سيٺ پاڻ به فقيرن کي کاڌو کارائيندو هو. سيٺ وٽ رڌ پچاءُ جا ڪاريگر ۽ ٻيا ملازم گهڻو ڪري مڪراني هوندا هئا. هوتل تي تمام گهڻي رش هئڻ جي ڪري چالاڪ قسم جا ماڻهو ماني کائي يا کڻي پئسا ڏيڻ بغير پئي دروازي کان نڪري هليا ويندا هئا، جو هوتل کي ٻه دروازا هوندا هئا. سيٺ جي وفات بعد هن جي خاندان ۾ ڪو ملڪيت جي ورهاڱي نان اندروني تنازعو پيدا ٿيو هو. هوتل ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي هئي. ڪجهه وقت پئي حصي ۾ به هوتل قائم ٿي هئي، پر اها ڪامياب نه ٿي. ان ڪري ٿوري ئي وقت اندر بند ٿي وئي هئي. هوتل جو ٻيو حصو جيڪو مکيه جاءِ تي هو ان ۾ هوتل هلندي رهي تقريبن ڏهن سالن کان به وڌيڪ عرصو گذري چڪو آهي، هوتل بند پئي آهي. هي هوتل به گاڏي کاتي جي سونهن ۾ شامل هئي، اها سونهن به ختم ٿي وئي.

سلطان هوتل ڀرسان فوجداري روڊ طرف پهلوان پان بيٺي واري جو دوڪان هوندو هو. هي به اردو ڳالهائيندڙ هو. دوڪان تي مشهور پهلوانن جا فوتو لڳا پيا هوندا هئا. پهلوان پاڻ به پهلوانن وارو لباس بوسڪي جو ڀرت ڀريل پهراڻ، وڏي گوڏ ٻڏي شام جي وقت دڪان تي اچي ويهندو هو. ڏيکائي ته پهلوانن واري ڏيندو هو پر هن کي پهلوانن واري ڪشتي وڙهندي نه ڏٺو ويو. جڏهن ته ان وقت پڪي قلعي جي ميدان ۾ ڪشتي راند جا مقابل ٿيندا رهندا هئا. هن دڪان جا پان بيحد مشهور هوندا هئا. هر وقت دڪان تي پان کائڻ وارن شوقينن جي رش نظر ايندي هئي. پري پري جا ماڻهو پان پارسل ڪرائي ويندا هئا. 1965ع واري جنگ دوران بنگال کان پان اچڻ بند ٿي ويا هئا. انهيءَ

وقت هن هڪ نئين شيءِ گڻڪو ايجاد ڪيو هو. جنهن جي ڪاٺ جا شوقين به تمام گهڻا پيدا ٿي پيا هئا. بنگال مان پاڻ اچڻ بند ٿي وڃڻ ڪري پاڻ جي جاءِ تي پالڪ جا پن به استعمال ڪيا ويندا هئا، جو انهي وقت پاڻ ڪاٺ جا عادي تمام گهڻا هوندا هئا. درحقيقت پاڻ هندستان ۾ رهڻ وارا شوق سان کائيندا هئا. ورهاڱي بعد مهاجر اهو شوق به پاڻ سان گڏ کڻي سنڌ ۾ آيا، هتي اچي پاڻ جا دڪان ۽ رستن تي مانڊليون قائم ڪيائون. تمام گهڻا سنڌي به پاڻ پائڻ جي شوق ۾ قابو ٿي ويا. انهي وقت پاڻ جي قيمت ٽڪو يا ٽن هوندي هئي. ايتري تائين جو اندروني سنڌ جا نامور وڏيرا، رئيس ۽ سياستدان به پاڻ ڪاٺ جا شوقين ۽ عادي ٿي ويا هئا. انهن جا پاڻ پهلوان جي دڪان تان پارسل ٿي ويندا هئا، هي دڪان به 24 ڪلاڪ کليل هوندو هو ختم ٿي ويو. اها خبر نه پئجي سگهي ته پهلوان جو اصل نالو ڇا هو.

پهلوان پاڻ واري جي ڀرسان ڪجهه ٻيا دڪان هوندا هئا. هڪ دڪان ابراهيم ڀائي بوهري جو هوندو هو. هن دڪان ۾ گاڏين جو تيل، آئل رڪيل هوندو هو. جنهن جو ڪاروبار ڪندو هو. ٻاهر روڊ تي ٽيڪسي اسٽينڊ جي وچ ۾ هن جو هڪ ٽانڪي وارو ننڍو پيٽرول پمپ هوندو هو. ابراهيم ڀائي بوهري نهايت ئي شريف، ڪاروباري ۽ ايماندار ماڻهو هوندو هو. هن جو گهر فردوس سئنيما جي سامهون پڻ جو وڻ واري گهٽي ۾ هوندو هو. هي پڻ جو وڻ تمام پراڻو آهي، جيڪو اڃا تائين موجود آهي (فردوس سئنيما ختم ٿي وئي ان جي جاءِ تي پيٽرول پمپ ۽ سي اين جي اسٽيشن قائم ٿي چڪا آهن) ڪافي وقت اڳي پيٽرول پمپ ۽ دڪان ختم ٿي ويا. ابراهيم ڀائي بوهري به شايد وفات ڪري ويو. هن جي اولاد جي خبر نه آهي ته ڪهڙي حالت ۾ آهن ۽ ڪٿي آهن بوهري صاحب شهر جو پراڻو رهواسي هو. انهن جي خاندان

هاڻي اٽلي آهي، جن کي فقط ياد ڪري سگهجي ٿو. اهو وقت ياد ٿو اچي جڏهن پيٽرول گيلن جي حساب تي ملندو هو، تي يا چار روپيا في گيلن جي حساب تي ملندو هو. هن وقت پيٽرول جي قيمت ۾ ڪيترو فرق اچي ويو آهي، نئين عالمي نظام تحت ماپ جي حساب موجب هن وقت في ليٽر 105 روپين کان به وڌيڪ آهي. هڪ گئلن تقريبن چئن ليٽرن جي برابر هوندو هو. هي ڳالهه صدر پاڪستان ۽ چيف مارشلا لا ايڊمنسٽريٽر آغا محمد يحيٰ خان جي دؤر جي آهي. هن جي دؤر حڪومت ۾ ڊسمبر مهيني سال 1971ع ۾ جنگ لڳي هئي، جنهن ۾ بنگال مشرقي پاڪستان، پاڪستان کان علحده ٿي ويو هو. شهيد ذوالفقار علي ڀٽو بنگال عليحده ٿيڻ بعد ملڪ جي صدر ۽ چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر جون واڳون سنڀاليون هيون ملڪ ۾ مهانگائي جي ابتدا شهيد ڀٽو جي دؤر حڪومت کان ٿي هئي، جو جڏهن شهيد ملڪ جو اقتدار سنڀاليو هو ته ڏاڍو ڏکيو وقت هو. جنگ لڳي چڪي هئي، ملڪ اونڌا ۾ ٻڌل هو ۽ تباهه ٿي چڪو هو. جنهن کي شهيد ڀٽو نئين سر جياڙي ان کي ترقي ڏياري اڄ جيڪو پاڪستان آهي هو شهيد ڀٽو جي محنتن ۽ جدوجهد جو بهتر نتيجو آهي.

سلطان هوتل پهلوان پان وارو ۽ بوهري جي دڪان جي پٺيان قديم قبرستان موجود آهي، جنهن جو مختصر ذڪر هتي ڪيو ويو آهي. انهي قبرستان جو لنگهه بوهري جي دڪان جي ڀرسان هوندو هو. انهي قبرستان جي وڏي ايراضي آهي. انهي قبرستان ۾ سيد محب شاهه جو گهر هوندو هو. هي سادات قديم وقت کان اتي رهندا هئا. شايد 71ع بعد هتان لڏي ويا. هنن جي لڏڻ جا سبب معلوم نه ٿي سگهيا. اهو به معلوم نه ٿي سگهيو آهي ته انهي قديم قبرستان ۾ ڪيتريون قبرون آهن ۽ ڪير بزرگ آرامي آهن. وڏي عمر جا بزرگ جيڪي اڃا

حيات آهن انهن کان صحيح حقيقت معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيون. هن وقت اها خبر نه آهي ته اهو قبرستان ڪنهن جي قبضي ۾ آهي، جو دروازو بند پيو هوندو آهي، جهن وقت به قبضيدار بابت معلوم ٿيو ته ڪوشش ڪري قبرستان تائين پهچي، جاءِ ڏسي پوءِ هن قديم قبرستان جي مڪمل تاريخ لکي ويندي، جو هن لڪل قبرستان کي ظاهر ڪرڻ تمام ضروري آهي ڇاڪاڻ ته هي قبرستان هڪ طرف ته شهر جو اثاثو آهي، ٻيو ته الهندي ڪچي گاڏي کاتي جي وجود جو قديم هئڻ جو ثبوت ڏئي ٿو. هن قبرستان بابت شهر جي بزرگن کان علاوه شهر جي ٻين ماڻهن کي تمام گهٽ معلومات هوندي هونئن ته هي قبرستان عام خلائق جي زيارت گاهه هئڻ گهرجي پر الاءِ ڪهڙي سبب ڪري ان کي لڪايو ويو آهي. جڏهن ته اهي قديم قبرستان شهر جا اثاثا آهن، عام زيارت گاهه هئڻ گهرجي، جو اهي شهر جي قديم تاريخ کي اجاگر ڪن ٿا. سيد محب شاهه جو هڪ پٽ سيد حسين شاهه جيڪو گاڏين جي صفائي جي سروس اسٽيشن تي پورهيو ڪندو هو شهر جا اهي قديم باشنده هن وقت اڻڌل آهن.

بوهري ڀائيءَ جي دڪان کان چند قدم اڳتي پهرين هڪ سنڌي جي محمد هوتل ۽ مسافر خانو هوندو هو تنهن بعد ان جاءِ تي نعمت ڪده بخارا هوتل قائم ٿي، هي هوتل ابيت آباد جي پناڻ سيٺ عبدالرشيد قائم ڪئي هئي. هوتل وڏي اوج تي هلي. هن هوتل جا لذيز طعام مشهور هوندا هئا، جو هن هوتل ۾ رڌ پچاءَ جا ڪاريگر به ماهر ۽ تجربيدار هوندا هئا. هي هوتل هلي ته وڏي اوج تي پر سلطان هوتل جو مقابلو نه ڪري سگهي. سيٺ عبدالرشيد جا ٻيا پائر جهڙوڪ سعيد ۽ اورنگزيب هن کان عمر ۾ ننڍا هوندا هئا، اهي به ڪاروبار ۾ شريڪ هوندا هئا. سعيد کي ڪنهن جهيڙي ۾ گهڻو وقت اڳي حيدر چوڪ وٽ

قتل ڪيو ويو هو. جڏهن ته اورنگزيب حادثي ۾ فوت ٿيو هو. هن هٽل ۾ ٽيندر ڪيترائي جهيڙا اسان پنهنجي اکين سان ڏٺو. ڀائرن جي فوت ٿيڻ بعد سيٺ عبدالرشيد هٽل کي برقرار رکندو آيو. 1986ع کان شروع ٿيندر ڪيترائي دورن هن هٽل کي به نقصان پهچايو ويو هو. ٽيڪسي اسٽينڊ به هتان ختم ٿي ويو هو. ٻيا به ڪيترائي ماڻهو ڪاروبار ختم ڪري ويا. گاڏي کاتي جو اوج ختم ٿيڻ سان گڏوگڏ بخارا هٽل جو اوج به ختم ٿي ويو. تنهن هوندي به سيٺ هٽل کي هلائيندو رهيو. تقريبن 10-15 سال اڳ سيٺ به هٽل بند ڪري ڇڏي هي هٽل به گاڏي کاتي جي سونهن ۾ شامل هوندي هئي. هن وقت خبر نه آهي ته سيٺ عبدالرشيد ۽ سندس اولاد ڪٿي آهن، ڪهڙي حال ۾ آهن. هونئن هي لطيف آباد يونٽ نمبر 2 محبت ماڇي ڳوٺ وٽ رهندا هئا. اهڙي طرح شهر جي حالتن بدلجڻ سان گڏوگڏ پراڻا ماڻهو به هڪٻئي کان وڃڙي ويا. بخارا هٽل جي ڀرسان اردو ڳالهائيندر اسلام جو موٽر پارٽس جو دڪان هوندو هو. ان جي ڀر ۾ عبدالحڪيم ميمڻ جو موٽر پارٽس جو دڪان هوندو هو. هي ويچارو ڪجهه اندروني مجبورين جي ڪري خساري ۾ اچي ويو هو. ان ڪري هن جو ڪاروبار پئتي پئجي ويو هو. هن جو دڪان به ٻين جيان ڪليمن قانون جي وڪڙ ۾ اچي ويو هو. ان ڪري هي پريشان هوندو هو. هي انهيءَ مسئلي کي منهن نه ڏئي سگهيو هو. نه وڪيلن جو فيون ڏئي سگهيو نه ڪورٽن جون حاضريون ڀري سگهيو هو. دڪان جاين جي قبضن جا ڪيترائي ڪيس اڃا تائين ڪورٽن ۾ ٻڌڻي هيٺ آهن. وڏا فوت ٿي ويا انهن جو اولاد ڪيسن کي منهن ڏئي رهيو آهي. گهڻو وقت اڳي عبدالحڪيم دڪان نالي محمد قاسم کي ڏئي جان پڌائي ويو. عبدالحڪيم پاڻ وڏي عمر جو ماڻهو هوندو هو. هن وقت زنده

آهي يا نه معلوم نه آهي، پر سندس اولاد جو پتو نه آهي. اهڙي طرح شهر جي بگڙندڙ ۽ بدلجندڙ حالتن ماڻهن کي گم ڪري ڇڏيو.

عبدالڪريم جي دڪان جي ڀرسان منهنجي والد مرحوم جو دڪان هوندو هو. جيستائين مون کي معلوم آهي ۽ ٻڌايو ويو هو ته اهو دڪان قيام پاڪستان کان پهرين ڪنهن هندو کان خريد ڪيو ويو هو. انهي وقت منهنجي والد مرحوم وٽ مال جو وڏو وٽاڻ هوندو هو جيڪو اسان جو موروثي ڪاروبار هو. ان وٽاڻ ۾ گهڻو ڪري ڳاڻو مال هوندو هو. قيام پاڪسان بعد والد صاحب مال کي گهٽائي دڪان طرف توجهه ڪيو هو. پهرين فقط مٺائي جو دڪان هوندو هو. پوءِ ان ۾ ڪير جي ڪاروبار جو به اضافو ڪيائون دڪان کي ڪاٺ جي منوت ۽ گلڪاري، نقش نگاري جي ڪم سان بيحد خوبصورت تعمير ڪرايو هئائون. اهو ڪاٺ جو ڪم شهر جي مشهور واڍي استي جان محمد عرف جانو ڪيو هو. استو جانو مرحوم محرم لوهار (پٺاڻ) جو والد هوندو هو جنهن جو ذڪر گاڏي کاتي جي تاريخ ۾ ڪيو ويو آهي. شهر جي اهم علائقي ۾ دڪان هوندو هو ڏاڍي اوج تي هليو. دڪان پاڻي خان روڊ ۽ فوجداري روڊ جي ڪنڊ تي هو. دڪان جي اڳيان فٽ پات هئي، جنهن جي ويڪر تقريبن ست فٽ هئي. دڪان جي سامهون ٽيڪسي اسٽينڊ جي حد شروع ٿيندي هئي، جيڪا سلطان هوٽل تائين هوندي هئي. ٽيڪسي اسٽينڊ جتي ختم ٿيندو هو اتي پير جو پراڻو قد آور گهاٽن پنن سان وڻ هوندو هو. گرمي جي مند ۾ وڻ جي چانوَ ٽيڪسي ڊرائيورن لاءِ آسائش جي جاءِ هئي. ڪٿون وڃائي وڻ جي چانوَ ۾ ويٺا هوندا هئا ۽ دل وندرائڻ لاءِ پتي راند پيا ڪندا هئا. ٽيڪسي اسٽينڊ تي ڊرائيورن درميان جهيڙا به ٿيندا هئا منهنجي والد صاحب مرحوم جو دڪان به ڪلیمن جي ڪاري قانون جي وڪڙ ۾ اچي ويو

هو. هڪ اردو ڳالهائيندڙ نالي علي شان کي دڪان ڪليم ۾ مليو هو. انگريزن جي دؤر حڪومت جو رٽائرڊ فوجي هو. دڪان ڪليم ۾ ملڻ کان پوءِ هن دڪان خالي ڪرائڻ لاءِ وڏا جتن ۽ حيل اتر رسوخ استعمال ڪيا بابا انهي ڪليم خلاف به قانوني جنگ وڙهيو. پر قانون تيار ئي منصوبي تحت ڪيو ويو هو. ان ڪري ڪامياب نه ٿي سگهيو هو. علي شان دڪان خالي ڪرائڻ لاءِ اتر رسوخ استعمال ڪيو. انهن دڪان خالي ڪرائڻ لاءِ دڙڪا ڏنا. علي شان دڪان جو قبضو خالي ڪرڻ لاءِ سول ڪورٽ ۾ به دعويٰ دائر ڪئي هئي. بابا مرحوم دڪان بچائڻ لاءِ هن سان وڏي قانوني جنگ جوڙي. پر مخالف ڪامياب نه ٿي سگهيو. هر ڪورٽ مان ڪيس هارائيندو رهيو. والد صاحب جو وڪيل جناب ديوان جهمت مل هو. جنهن سنڌي هئڻ ناتي دل و جان سان همدردي ڪندي بابا جو ڪيس وڙهيو ۽ هر هنڌان ڪامياب ٿيندو رهيو. هونئن به جناب ديوان جهمت مل وڪيل اهڙن ڪيسن ۾ غريب سنڌين سان وڏي همدردي ڪئي هئي.

انهيءَ وسيع ايراضي ۾ کير جو هڪ ئي دڪان سنڌيءَ جو هوندو هو. ان ڪري اڪثر گراهڪ به سنڌي هئا. اندرون سنڌ جا سنڌي فنڪار جيڪي ريڊيو اسٽيشن تي پروگرام ڪرڻ ايندا هئا، رات جو کير پيئڻ ۽ ڪچهري ڪرڻ ضرور ايندا هئا. انهن فنڪارن ۾ جيڪي ياد اچن ٿا مصري فقير، الغوزي نواز مصري خان جمالي، الغوزي نواز خميسو خان، الغوزي نواز الهيجايو، بيا به ڪيترائي ڳائڻا ۽ سازنده ايندا هئا. مرحوم محمد ابراهيم ڳائڻو ريڊيو هونل ۾ رهندو هو. اسان جو مستقل گراهڪ هوندو هو. بلڪل ڪمزور ۽ بيمار رهندو هو. ڏهي ڊبل روتي کائڻ ايندو هو. ڪافي دير تائين ويٺو هوندو هو ۽ ڪچهري ڪندو هو. هن جي آواز جيان، هن جي گفتگو به فضيلت

واري هوندي هئي. جيڪا چتي طرح ياد آهي. مرحوم محمد جمن ۽ محمد يوسف ڳاڻا به ڪڏهن ڪڏهن ايندا هئا. اسان جو دڪان به فنڪارن اداڪارن جي ميل ميلاب جو مرڪز هو. ڪيتريون ٻيون به اهم شخصيتون اينديون هيون، جن جون يادون ۽ تاريخ لکڻ لاءِ هڪ علحده ڪتاب جي ضرورت آهي.

جنهن دور جي هي تاريخ آهي، نه اهڙو دؤر موتي ايندو ۽ نه وري اهڙا قرباڻتا ماڻهو ٿي پيدا ٿيندا، بس يادگيريون رهجي ويون آهن جن کي قلمبند ڪيو پيو وڃي. دڪان جي ڪيس مان ته بابا ڪامياب ٿي چڪو هو. مخالف بلڪل مايوس ۽ بي همت ٿي چڪو هو. دور بدلجي رهيو هو. محبتون ڏيڻ وارا ماڻهو لاڏاڻو ڪري رهيا هئا. افراتفري جنم وٺي رهي هئي. سال 1986ع کان پوءِ جيڪي خونريز فساد شروع ٿيا هئا، انهن خوفزدہ ۽ محدود ڪري ڇڏيو هو شهر جي ماڻهن جون حياتيون، مال ملڪيت غير محفوظ ٿي چڪا هئا. اهڙين خطرناڪ حالتن کي ڏسندي سال 1987-88 ڌاري ڪاروبار ختم ڪري ڇڏيو جو والد صاحب وڏي عمر جا به ٿي چڪا هئا دڪان ٻئي موٽر پارٽس جي ڪاروباري محمد قاسم کي ڏني ڇڏيو. هونئن ته ڪاروبار ۾ آئون به والد جو مددگار هوندو هئس، پر آئون پنهنجي ملازمت ۾ گهڻو وقت مصروف رهڻ ڪري ڪاروبار ۾ وقت نه ڏئي سگهندو هيس. هونئن به منهنجي ملازمت جي مصروفيت جي ڪري مال جو وڌائڻ به ختم ٿي چڪو هو. 1990ع ۾ شهر مان لڏي قاسم آباد آياسون.

اڳيئي بيان ڪري چڪو آهيان ته الهندي ڪچي ۽ گاڏي کاتي جي گڏيل تاريخ آهي. جو هي ٻئي علائقا هڪٻئي مان مليل آهن، ڪي چند رستا ۽ گهڻيون اهڙيون آهن جيڪي انهن جي سڃاڻپ آهن. الهندي ڪچي جي تاريخ گاڏي کاتي کان آڳاٽي آهي.

وڳوڙ کان پهرين امن امان واري دؤر ۾ گاڏي کاتي ۾ ڪجهه ماڻهو اهڙا به هوندا هئا، جن جو نه گهر هو نه مت مائٽ، نه ڪنهن کان ڪجهه گهرندا هئا ۽ کين لڳ ڀڳ جو احساس هوندو هو. رستن ۽ گهٽين ۾ پيا هلندا هئا. جيڪڏهن کين ڪنهن کاڌو کارايو ته کائيندا هئا، غسل ڪرائي ڪپڙا پارائي لڳ ڀڳ ڏيکيا ته واهه نه ته کين غلاظت جي به پرواهه نه هوندي هئي. سيارو توڙي اونهارو ساڳئي حالت ۾ هوندا هئا. انهن کي ڪو مست ڪو درويش جي لقب سان سڏيندو هو، ڪجهه ماڻهن جي ته نالن جي خبر به ڪنهن کي ڪانه هئي. بزرگ انهن بابت عجب قسم جون ڳالهيون ٻڌائيندا هئا. انهن جي رهڻ ۽ آرائش جون جايون پڪي وارو پير، سورج فقير وارو قبرستان، ڪوه نور سئنيما کان اڳ وارو باغ ۽ گهوڙا گاڏي وارو اسٽينڊ ڇيرو ڏنل شاهه جو پڙ ۽ ٻيون جايون هوندا هئا. انهن مان ڪي ته فوت ٿي ويا هئا، باقي ماڻهن جي خبر ئي نه پئي ته ڪٿي گم ٿي ويا. انهن جي تاريخ لکڻ به ضروري آهي جو انهن جو به هن ڌرتي تي وجود هو ۽ انسان هئا، جڏهن هئا ته الاءِ ڪير، پر ماڻهن جي توجهه جو مرڪز هئا.

بخارا هٽل جي مٿان قمر انصاري جو گهر هوندو هو. هي آبڪاري کاتي ۾ انسپيڪٽر هو. پنجابي هو پر چٽي سنڌي ڳالهائيندو هو. هن جا وڏا هتي پهرين جا آيل هئا. 69-1968ع ۾ هتان منتقل ٿي لطيف آباد جو وڃي مقيم ٿيو هو. جوان وقت لطيف آباد جا ڪافي حصا ترقي ڪري چڪا هئا. انصاري صاحب پاڻ ته وڏي عمر جو هوندو هو پر سندس اولاد جي خبر نه آهي ته ڪٿي ٿوري. انصاري صاحب اها جاءِ عبدالغفور مغل کي مسواڙ تي ڏني هئي. هي ميونسپل ڪميٽي ۾ چيف آفيسر هوندو هو. 1970ع يا 1969ع ڌاري يحيٰ خان جي مارشل لا دوران هنن کي زبردستي گهر مان بيدخل ڪيو ويو هو.

والد صاحب، عبدالحكيم ميمڻ ۽ اسلم جي دڪانن جي پٺيان مٿي ماڙي تي سيٺ دوست محمد خان نياڙي جو گهر هوندو هو. هن جو ذڪر گاڏي کاتي جي تاريخ ۾ ڪيو ويو آهي. قمر انصاري ۽ سيٺ جون جايون بلڪل ٻنل حالت ۾ موجود آهن. ائين ڪٿي چئجي آثار وڃي رهيا آهن. سيٺ دوست محمد خان نياڙي جو هڪ پاءُ منصور به ٽيڪسي ڊرائيور هو. هن جي ٽيڪسي کي ماڻهو پاڙي تي وٺي ويا هئا، انهن ان کي قتل ڪري ڇڏيو هو. هي واقعو شايد 1969ع 1968ع جو آهي. اڳي اهڙو ڪو واقعو ٿيندو هو ته مهينن جا مهينا انهي واقعي جو هر هنڌ تذڪرو پيو ٿيندو هو. ماڻهو قتل جو واقعو ٻڌي خوفزدہ ٿي ويندا هئا، منصور جو هڪ پٽ فيض محمد خان نياڙي روينيو کاتي ۾ ڪنهن عهدي فائز هو.

(عبرت مئگزين، 16 آگسٽ کان 31 آگسٽ 2013ع)

حضرت محمود شاه رحه ۽ فقير حاجي محمد حيات رحه جون درگاهون ۽ قبرستان

آئون هڪ ڀيرو وري پنهنجي اڳوڻي بيان کي ورجائيندي پڙهندڙن آڏو اهو عرض ٿو ڪريان ته حيدرآباد شهر پراڻو يا جيڪي علائقا بعد ۾ نوان آباد ٿيا آهن، اتي جتي جتي به نظر ڊوڙائي ته ڪي اوائلي دؤر جا درويش، ڪي ان کان بعد جي دؤر جا درويش بزرگ، عالم مطلب ته هر دؤر جا ڪنهن نه ڪنهن رستي، گهڻين، پاڙن، ميدانن، ٽڪرين، گنجان آبادي جي سوڙهين گهڻين، پاسن ڪنڊن ۾ پنهنجي آخري آرام گاهن ۾ ابدي ننڊ ۾ ستل ضرور نظر ايندا. ڪن درويشن جي مزارن مٿان وڏا، ڪن جي مزارن مٿان ننڍا پراڻا نوان قبا نظر ايندا. ڪي درويش بغير ڇت وڻن جي چانوَ هيٺ ته ڪي وري بغير وڻن جي چانوَ هيٺ آرامي نظر ايندا، جنهن کي جتي امر ٿيو ان کي اتي جاءِ ملي. شهر ۾ سنڌ تي حڪمراني ڪرڻ وارن جا به قلعا، قبا ۽ مزارون به موجود آهن. اسين فقط انهن جون قبرون ڏسي غور ڪري عبرت حاصل ڪري سگهون ٿا، جو اسان کي به هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪرڻو آهي.

ڪجهه بزرگ اهو ٻڌائي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا، ڪي اڃا زندهه آهن، جن جون عمرون 75-80 سال يا ان کان مٿي جون آهن. ٻڌائين ٿا ته جتي حضرت محمود شاه بخاري رحه مزار آهي، اهو علائقو انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ ڪينٽ جو قرار ڏنو ويو هو. هن

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾ 190۰

وقت پٺاڻ ڪالوني نالي مشهور آهي. سڄو خالي پيو هوندو هو. ڪليل ميدان تي درويش جي ڪچي پراڻي مزار مبارڪ نظر ايندي هئي. ان جي چئني طرف بلڪل ننڍي پٿرن جي ديوار هوندي هئي. بزرگ ٻڌائين ٿا ته اتي ڪابه آبادي نه هئڻ ڪري شهر جا ماڻهورات جي وقت اتي ويندي لٺائيندا هئا، جو انهن کي جنن پوتن جو ڊپ ڏٺو ويندو هو. مٿي ٽڪري تي اوڀر طرف ميرن جا قبا، ٻاهر ڪجهه قبرون ۽ ڪجهه آبادي هئي، جتي پراڻا باشنده رهندا هئا.

ڪنهن به جهوني ماڻهو حضرت سيد محمود شاهه بخاري رح جو تاريخي پسمنظر نه ٻڌايو. جيئن شهر اندر ٻيا به ڪيترائي بزرگ، درويش، عالم، تاريخ لکڻ وارن جي نظرن کان گم رهيا. هي درويش به نظرن کان گم رهيو ڪابه خبر نه پئجي سگهي ته بزرگ ڪير هئا، ڪٿان، ڪهڙي دؤر ۾ ۽ ڪهڙي مقصد لاءِ آيا هئا ۽ سندس وصال ڪڏهن ٿيو. سندن وا ڪير هئا ۽ اولاد ڪٿي آهي، پر ايترو ضرور چئي سگهجي ٿو ته هي بزرگ هتي بي مقصد نه آيا هوندا. درويش جو ڪو ته اهڙو ڪارنامو هو جو انهن جي مزار مبارڪ موجود آهي، جيڪا هن وقت شهر ۾ وڏي درگاهه آهي ۽ خلائق جي زيارتگاهه آهي. عقيدتمند وڏي تعداد ۾ موجود هوندا آهن. درويش جي مزار ڪٿان هن وقت جي جديد عمارتسازي جي فن سان ڇهن پيلرن مٿان قبو تعمير ڪرايو ويو آهي.

بزرگ ٻڌائين ٿا ته هن علائقي ۾ آبادي پاڪستان ۾ وجود ۾ اچڻ بعد ٿي، خاص ڪري ايوب خان جي دؤر حڪومت ۾ پاڪستان جي ٻين صوبن جا ماڻهو اڪثريت ۾ هتي آباد ڪيا ويا هئا ۽ هندستان مان لڏي آيل به اچي هتي آباد ٿيا هئا. اڌ صدي کان وڌيڪ عرصو اسان کي به ياد آهي ته هن وسيع ايراضي ۾ ايتري ڳتيل آبادي نه هئي. سرفراز

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾: 191

ڪلهوڙي وارو شهيدن جو مقام ختم ڪري روڊ ٺاهڻ بعد هن علائقي تمام گهڻي ترقي ڪئي. هر علائقي جا ماڻهو هتي اچي آباد ٿيا. هن علائقي ۾ پيا به ڪيترائي قديم مقبره ۽ قبرستان آهن، جن جو تاريخي پسمنظر نظر اچي ٿو.

حضرت محمود شاهه بخاري رحه جي درگاهه کي فقير حاجي محمد حيات رحه اچي آباد ڪيو. باطني خبر ته الله سبحانه کي باقي ظاهري طور اهو ڏٺو ويو ته فقير جي هتي اچي مسند وڃائڻ بعد هي وڏي دربار ٿي وئي. عقيدتمندن ۽ معتقندن جا هجوم نظر اچڻ لڳا. فقير درگاهه تي لنگر عام جاري ڪيو ٿي ويلا مسڪينن، بي گهر ماڻهن کي کاڌو ڪارائڻ شروع ڪيو ويو. فقيرانه طريقيڪار ۽ ان جي عاجزان طبيعت ۽ خدمت گذاري کي ڏسندي ماڻهن جو فقير تي عقيدو وڌندو ويو. درگاهه تي فقير هر هفتي ڌمالون شروع ڪرايون، جنهن ۾ نانگا فقير وجد ۾ اچي ڌمالو ڪندا آهن. هر جمعرات ڌمال بعد راڳ جي محفل شروع ڪرائي وئي، جنهن ۾ وڏا توڙي ننڍا فنڪار عورتون مرد اچي ڳائيندا هئا. قوال ناچو فقير به اچي پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا هئا. فقير سندس حياتيءَ ۾ شعبان جي مهيني ۾ حضرت سيد محمود شاهه بخاري جو ساليانو ميلو منعقد ڪيو. فقير حاجي محمد حيات جي هر هڪ رسم کي سندس گادي نشين ۽ فقير قائم ۽ جاري رکندا پيا اچن. اسان فقير کي سندس حياتي دوران ڪيترائي ڀيرا ڏٺو جمعرات ٿيندڙ محفلن ۾ ۽ محمود شاهه جي ميلي ۾ به ڪيترائي ڀيرا شرڪت ڪئي، ماڻهو وڏي تعداد ۾ اچي شرڪت ڪندا هئا.

فقير قبله حاجي محمد حيات سان گڏ ڪاري لباس ۾ لنگوٽ ٻڌل هڪ فقير ويٺو هوندو هو. هن کي تنگن ۾ گهنڱهرو ٻڌا پيا هوندا هئا ۽ هٿ ۾ وزن دار ڏنڊو هوندو هو. انهي فقير جو نالو محمد شفيع عرف

شير علي ٻڌائيندا هئا. اهو به درگاه تي ڌمال ڪندو هو. ڌمال ڪرڻ وقت هي وجد ۾ اچي ويندو هو. هن جي ڪيفيت عجب ٿي ويندي هئي. گهنگهرن جو آواز پوري رڌم تي هوندو هو. مستومست جا آواز پيا بلند ٿيندا هئا. ڌمال ڪرڻ وقت هن فقير کي ڪيترائي پيرا اسان ڏٺو جيڪي ڪجهه ڏٺو ويو بيان ڪيو پيو وڃي. انهي عمل جي باطني خبر الله سبحانہ کي جيڪي هر هڪ جي دلين ۾ لڪل رازن جو بهتر طريقي ڄاڻي ٿو.

فقير حاجي محمد حيات جي درگاه تي ويٺل موجوده گادي نشين محمد خالق جن سان ملاقات ٿي ۽ زيارت جو شرف حاصل ٿيو. سائين بيحد عزت ڏني ۽ هلندڙ عام لنگر مان فيضياب ڪيو. سائين اعليٰ تعليم يافتہ قطر ۾ انجنيئر جي عهدي تي فائز آهن. سائين روايتي فقيرائي لباس ۾ درگاه جي احاطي ۾ فقيرن ۽ خدمتگارن سان گڏ ويٺا هئا. سائين جن کان سڀ کان پهرين حضرت سيد محمود شاه رح جي تاريخي پسمنظر بابت معلوم ڪيو ويو. سائين جن ان کان اڻ واقف هئا، تفصيلي ۽ تاريخي پسمنظر درويش جو نه ٻڌائي سگهيا. جناب محمد خالق صاحب جن کان قبله فقير حاجي محمد حيات رح بابت معلوم ڪيو ويو سائين فقير جو پسمنظر هن ريت ٻڌايو.

موجوده گادي نشين ٻڌايو ته حاجي محمد حيات فقير جي پاءُ جو هڪ فرزند آهي، فقير نهڻ پاڪستان کان اڳ پنجاب جي ضلعي گجرات جي ڳوٺ ڊوڊا شريف کان حيدرآباد آيا هئا. سڀ کان پهرين هي درگاه جيوڻ شاهه (غلام شاهه ڪلهوڙي جي قبلي کان ڪجهه فاصلي اتر طرف پهرين هي علائقو جيڪب تلاءُ سڏبو هو هن وقت حر ڪئمپ سڏجي ٿو) تي آيا هئا. اچي پير فضل شاهه جي خدمت ۾ حاضر ٿيا. پير صاحب سان ڪجهه وقت گذارڻ بعد حج جي سعات

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾: 193

حاصل ڪرڻ لاءِ پنڌ مڪي شريف ويا هئا. حج ادا ڪرڻ بعد هي تقريبن پنج ڇهه سال مدينه پاڪ رهي پيا هئا، جتي روضي پاڪ رسول صلي الله عليه وآله وسلم ۽ مسجد نبوي جي خدمت ڪندا رهيا. اهو به ٻڌايو ويو ته فقير اتي هڪ ڏينهن پنهنجي بيت گذر لاءِ مزدوري ڪندا هئا، باقي ڇهه ڏينهن خدمت ۾ حاضر رهندا هئا. دل جون مرادون پوريون ٿيڻ بعد فقير مديني کان موٽي حيدرآباد آيا هئا ۽ سيد محمود شاهه جي درگاهه تي خدمت جي مسند وڃائي هڻائون. ٻڌايو ويو ته انهي وقت پاڪستان قائم ڪرڻ جي تحريڪ هلي رهي هئي يا پاڪستان قائم ٿي چڪو هو. ٻڌايو ويو ته فقير سڀ کان پهرين پاڻيءَ جي کوٽ ۽ ضرورتن کي محسوس ڪندي محمود شاهه جي مزار جي ڀرسان ڪوهه کوٽرايو جنهن دوران پاڻ به مزدوري ڪيائون. اهو ڪوهه اڃا تائين موجود آهي ۽ اردگرد جا رهواسي پاڻي جون سهولتون حاصل ڪري رهيا آهن. تنهن بعد فقير مسجد تعمير ڪرائي، جيڪا پهرين ڪڇي هئي. هن وقت مسجد کي جديد عمارتسازي جي فن سان گڏ ۽ مينارن سان خوبصورت تعمير ڪرايو ويو آهي.

موجوده گادي نشين جناب محمد خالق ٻڌايو ته قبله حاجي محمد حيات رحه سنه 1978ع عيسوي ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا هئا. فقير کي سندس مسند واري جاءِ سيد محمود شاهه بخاري جي احاطي اندر سپرد خاڪ ڪيو ويو هو. يعني فقير تقريبن 32-31 سال مسند تي ويهي خلق جي خدمت جاري رکي هئي. فقير جي مزار مٿان جديد عمارتسازي جي فن سان عاليشان وڏو قبو مينارن سميت تعمير ڪرايو ويو آهي، جتي عقيدتمند حاضري ڀرڻ ايندا رهندا آهن. قبله فقير حاجي محمد حيات جي لاڏاڻي بعد فقير محمد شفيع المعروف شير علي، فقير جي مسند تي ويٺو جو هي فقير جي حياتي دوران ان

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾: 194

سان گڏ هوندو هو. فقير شير علي مسند تي ويهڙ بعد فقير جا رائج ڪيل طور طريقا، رسمون رواج قائم رکيا، بلڪ عوام جي ڀلائي خاطر انهن ۾ ڪجهه واڌارو ڪيائون. فقير حاجي محمد حيات ۽ فقير شير علي مورن پالڻ جا شوقين هوندا هئا، انهن جي حياتيءَ دوران درگاهه تي مور پيا هلندا هئا، هن وقت به مور موجود آهن، جن جي خدمتگار سارسنڀال پيا ڪندا آهن، مورن سان گڏ ڪبوتر به درگاهه تي موجود آهن.

فقير شير علي، فقير حاجي محمد حيات جي لاڏاڻي بعد 1978ع کان درگاهه سيد محمود شاهه بخاري ۽ فقير حيات بابا جي درگاهن جو خدمتگار ٿي رهيو. هن جي جانشيني دوران محمود شاهه ۽ فقير حيات بابا جون درگاهه جديد عمارتسازي جي فن سان تعمير ٿيون هيون. فقير حاجي حيات بابا جيان، فقير شير علي به درويش صفت انسان نظر ايندو هو. ٻڌايو ويو ته هي نمازي پرهيزگار ۽ تهجد گذار هوندو هو. فقير حيات بابا جي دؤر ۾ درگاهه تي ويڃو هو ته ماهر تعميرات ٺيڪيدار مرحوم حاجي جان محمد سلاوت فقير جي خاص حاضري ۾ هوندو هو. هي فقير جو خاص معتقد هو.

ٻڌايو ويو ته فقير محمد شفيع عرف شير علي بتاريخ 25 آڪٽوبر سال 2012ع تي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري وڃي حقيقي مالڪ جي ٻي دنيا ۾ پهتو. يعني تقريبن 34 سالن جو طويل عرصو فقير شير علي فقيري جي مسند تي ويٺو. ان جي وصال بعد هن وقت فقير جي مسند تي جناب محمد خالق وينا آهن. هن فقير جا خاص خدمتگار محترم مڪڻ خان جتوئي ۽ محمد رفيق عرف بابو فقير آهن. درگاهه جي احاطي اندر وڻڪاري به آهي، ان جي چانوَ ۾ ماڻهو وينا هوندا آهن، درگاهه جو احاطو وسيع آهي. فقير شير علي جي مزار

حيدرآباد شهر، تاريخ جبرائيل، 195۰

مبارڪ مٿان به جديد عمارتسازي جي فن جو قبو ۽ مينار تعمير ٿي رهيا آهن. درگاه تي ڪنهن به سرڪاري اداري جو عمل دخل نه آهي. درگاه جو انتظام گادي نشين جي هٿ هيٺ آهي. لنگر تيار ڪرڻ جي علحيدہ مخصوص جاءِ آهي. لنگر تيار ڪرڻ لاءِ به خاص خدمتگار موجود هوندا آهن. هن وقت شهر جي اهم درگاه آهي.

فقير حيات بابا جي قبي کان اولهه طرف هڪ مزار موجود آهي. ان جي مٿان قبو يا ڇت تعمير ٿيل نه آهي. انهي مزار واري جونالو بابا سيد روغن علي شاهه جيلاني ٻڌايو ويو. جيڪو تقريبن ڏهه سال اڳ وصال ڪري ويو هو. انهي جو پسمنظر نه ٻڌايو ويو. فقط ايترو ٻڌايو ويو ته هي به هتي خدمت ڪندو هو. ان مزار جي ڀرسان درگاه جي خدمتگار معتقدن جي ويهڻ جي خاص جاءِ آهي. درگاهن جي احاطي اندر ڏکڻ طرف قبرستان آهي. ان ۾ گهڻو ڪري قبرون نيون آهن. درگاه جي احاطي کان ٻاهر اولهه طرف عام قبرستان آهي. جيڪو ڪينٽ انتظاميه جي هٿ ۾ آهي. اهو قبرستان وسيع ايراضي تي آهي. اڳي درگاه جي آس پاس ڪجهه گهر سنڌين جا به هئا. شايد انهن مان گهڻا هتان لڏي ويا آهن.

حضرت سيد محمود شاهه بخاري رحم. فقير حاجي محمد حيات بابا ۽ فقير شير علي جون مزارون مکيه روڊ لڳ آهن. ان جي اردگرد سڄو ئي علائقو ڪاروباري مرڪز ٿي ويو آهي. هتي ماڻهن جي رش تمام گهڻي هوندي آهي. اڳي اتي بسن ۽ ويگن جو اسٽاپ هوندو هو. ان وقت اتان پنڌ هلڻ به مشڪل هوندو آهي. اسٽاپ کي ڪجهه سال اڳي سينٽرل جيل واري چاڙهي کان هيٺ منتقل ڪيو ويو هو. درگاه جي ڏکڻ طرف آبادي آهي. پر ان ۾ گهڻي تعداد ۾ بيڪريون آهن. اتي ڪافي حد تائين ماحول ڀرسان ۽ پرامن

نظر آيو. هي علائقو ڪينٽ جي حدن ۾ هئڻ ڪري وڏي اهميت وارو آهي. هن علائقي ۾ ڪجهه ٻيون به قديم يادگارون آهن، جيڪي عوام جي نظرن کان لڪل آهن، انهن جي به الڳ تفصيلي تاريخ لکي پڙهندڙن آڏو پيش ڪئي ويندي. اهي يادگارون شهر جا اثاڻا آهن.

درگاه جي گادي نشين جناب عبدالخالق ٻڌايو ته اڳي جيان هن وقت به هر جمع جي رات مغرب جي نماز کانپوءِ نويت وڃائي ويندي آهي، جنهن ۾ هي پاڻ عقيدتمندن ۽ فقيرن سان گڏ ڌمال ڪندو آهي. رات جي وقت صوفيائي ۽ فقيرائي راڳ جي محفل ٿيندي آهي، جنهن ۾ سنڌ سميت ٻين صوبن جا مشهور فنڪار حصو وٺندا آهن، اها محفل رات جو دير تائين جاري رهندي آهي ۽ وڏي تعداد ۾ ماڻهو موجود هوندا آهن.

(عبرت مئگزين، پهرين سيپٽمبر کان 15 سيپٽمبر 2013ع)

حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ

(حصو ٽيون)

الهندي ڪچي ۽ گاڏي کاتي جي قديم تاريخ کان علاوه 50 سال يا ان کان اڳ ۽ بعد جي تاريخ ۽ حالتن تي نظر ڊوڙائي تي ته ڪابه اهڙي شيءِ نه هئي، جنهن کان اهي علائقا خالي نظر اچن. مست، درويش، ابدال، مستري، ڪاريگر، دڪان، هوتلون، پورهيت، رانديگر، داداگر، سياستدان، اديب، شاعر، مسخرا، ڪامورا، وڪيل، اداڪار، فنڪار، تفريح گاهون ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه موجود هو. سڀ ڪجهه ختم ٿي ويو. پراڻين جاين جي جاءِ تي وڏيون وڏيون عمارتون تعمير ٿي چڪيون آهن. پراڻا ماڻهو فوت ٿي ويا، انهن جو اولاد بدلجندڙ ۽ خوفناڪ حالتن کي ڏسندي پنهنجا اباڻا پاڙا ۽ گهر ڇڏي چڪا آهن. علائقي جو نقشو ئي بدلجي ويو آهي. گاڏين، ماڻهن جي رش ۽ حد دخلي ايتري ته وڌي وئي آهي، جو پنڌ هلڻ به ڏاڍو مشڪل ٿي پيو آهي.

ڀائي خان روڊ جي ٻئي ڀر، ڪنڊ تي غير سنڌي جو موٽر پارٽس جو دڪان هوندو هو. ان جي ڀرسان ٽريڪٽرن جي ٽائرن جا پنڪچر ٺاهڻ واري جو دڪان هوندو هو. پنڪچر ٺاهڻ وارن مان هڪ کي پهلوڻ ۽ ٻئي کي تارزن سڏيو ويندو هو. نالن جي خبر ڪنهن کي به نه هئي، نالي جو ته پهلوڻ هو پر ڪشتي وڙهندي ان کي نه ڏٺو ويو. جڏهن ته تارزن ڪجهه ٻين عادتن ۽ عملن ۾ ملوث هو. ان جي ڀرسان

به مهاجر موثر پارٽس واري جو دڪان هوندو هو. اهي دڪان فوجداري روڊ تي اولهه طرف هئا. اڳي مٺاين جي دڪانن، هوٽلن، ڪباب وارن، پڪوڙن وارن جي دڪانن کان علاوه ٻيا سڀئي دڪان صبح جو سوير ڪلندا هئا ۽ سج لهڻ بعد جلدي بند ٿي ويندا هئا.

ان جي ڀرسان پيرو حلوائِي جو دڪان هوندو هو. پيرو حلوائِي جو اصل نالو پير بخش هو. هن جي دڪان جي اعليٰ معيار جي مٺائي، پڪوڙا، صبح جي وقت شيرو، مال پڙو، دال پوري، دال پڪوان سڄي شهر ۾ مشهور هئا. شهر جا ماڻهو گهڻو ڪري مٺائي وٺڻ هن دڪان تان ايندا هئا. صبح جي وقت کان وٺي رات جو دير تائين دڪان تي گراهڪن جي رش لڳي پئي هوندي هئي. پيرو حلوائِي وٽ ٻين نوڪرن کان علاوه هڪ نوڪر هندو جهامن نالي هوندو هو. روزاني تازي مٺائي ٺاهيندو هو. مٺائي ٺاهڻ جو وڏو ماهر ۽ ڪاريگر هوندو هو. روزاني تازي مٺائي ٺاهيندو هو. مٺائي ٺاهڻ بعد گهڻو وقت دڪان تي ويهندو هو. بيحد قرباتو مزاحيه طبيعت هر هڪ ڀيرو هن سان چرچا پوڳ ڪندو هو. ناراض نه ٿيندو هو. ماڻهن کي چرچن جا جواب ڏيڻ سان گڏوگڏ ڪاروبار به پيو ڪندو هو. مطلب ته هر هڪ کي خوش پيو ڪندو هو. پيرو حلوائِي وڏي عمر جو هو. هن جو دڪان پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان به پهرين جو هو. ضعیف ٿيڻ کان پهرين ڪم ۽ ڪاروبار ۾ رڌل هوندو هو. ضعیف ٿيڻ بعد هن جي پٽن منون ۽ اقبال پيءُ جي جاءِ والاري هئي. هي مٺائي جو دڪان وڏي اوج تي هليو ۽ مشهوري ماڻي. مٺائي جي دڪان کان علاوه چانهه جي هوٽل به هوندي هئي.

پيرو حلوائِي جي دڪان جي ڀرسان سيد علي اڪبر شاهه گهڻي وٽ ڏنل شاهه جو پڙ آهي، هن پڙ جي تاريخ به قديم آهي. پيرو

حلوائِي جو دڪان گاڏي کاتي الهندي ڪچي جي سونهن ۽ رونقن جو حصو هو. هي دڪان به ڪلِمن واري قانون جي وڪڙ ۾ اچي ويو هو. چاچا پيرو ويچارو دڪان کي بچائڻ لاءِ وڪيلن جي آفيسن جا چڪر پيو ڪندو هو ۽ ڪورٽن ۾ حاضريون پيو پريندو هو. گاڏي کاتي الهندي ڪچي ۾ سنڌين جي ڪا ورلي اهڙي جاءِ هوندي، جيڪا ڪلِمن جي قانون کان بچي هجي. پيرو حلوائِي جو دڪان به شايد 86-1985ع يا ان کان پهرين ختم ٿي ويو. هاڻي ان جاءِ تي ٻيا دڪان ڪلي ويا آهن. پيرو حلوائِي جي دڪان جي مٿان محترم اي بي جعفري مولائي وڪيل رهندو هو. هي نهايت ئي شريف النفس انسان هو. انڪم ٽيڪس جو وڪيل هو. هن جي آفيس ڏنل شاهه جي پڙ ۾ هئي. هن وٽ هڪ پيرسن منشي نالي محمد صالح هوندو هو. هو ٻڌائيندو هو ته هي تنڊي محمد خان جو ميمڻ آهي. مشهور عالم، شاعر ۽ اديب محمد خان غني هن جو ڀاءُ هو. محمد صالح ڳاڻڻ جو شوقين هوندو هو. شهر ۾ هفتيوار درگاهن تي ڳاڻڻ جون جيڪي چوڪيون (محفلون) ٿينديون هيون يا ميلا منعقد ٿيندا هئا، انهن ۾ ڳائيندو هو. هي به خوش مزاج قسم جو ماڻهو هو. غير شادي شده هو. جعفري صاحب جاءِ مسواڙ تي ورتي هئي. هنگامن دوران هي به هتان لڏي ويو هو. شايد 93-1992ع ۾ وفات ڪري ويو. هن جو پٽ شفقت علي به وڪيل آهي، تنڊي جهانيه ۾ رهندو آهي.

هي تاريخ لکندي ٻيا به ڪيترائي مسڪين، پورهيت بزرگ ياد اچي رهيا آهن، جيڪي ڪيتريون ئي يادون ڇڏي ويا آهن. انهن جي تاريخ نه لکڻ ۽ وسارڻ سان تاريخ لکڻ جو مقصد بي اثر هوندو. انهن بزرگن مان اڪثر غير شادي شده هئا، ان ڪري انهن جو اولاد نه آهي. اسين جيستائين جيئرا آهيون، انهن جون يادون اسان جي دلين ۾

سمائل آهن، اسان جي مرڻ بعد انهن جون يادون به متجي وينديون، جو هن دؤر جي نوجوانن انهن کي ڏٺو ئي ڪونه هو. انهن لاولد بزرگن مان مرحوم محمد اسحاق عرف ڪالو پالاري هو، جيڪو تانگو هلائيندو هو. هن جو گهر جهڙوڪ گاڏي کاتي وارو ڇيرو هو. شايد 1982-83ع ۾ فوت ٿي ويو. نبي بخش عرف نبي موالِي جي نالي مشهور هوندو هو. ڇيري واري حوض تان وڪٽوريه تانگا ڏوئي گذر سفر ڪندو هو. هي به غير شادي شده هو. انهيءَ وقت هڪ خطرناڪ قسم جون موتمار گوريون ملنديون هيون، انهن جو اصل نالو ته الاءِ ڇا هو، پر عام طرح انهن کي ميڊرڪس چوندا هئا. گوريون ڪاٺ بعد ماڻهن کي هوش نه هوندو هو. رستن تي ڪريا پيا هوندا هئا. گوريون ڪاٺ وارن جي حالت بيحد خراب هوندي هئي. انهن خطرناڪ گورين گهڻن ئي نوجوانن جون زندگيون ختم ڪري ڇڏيون هيون. نبي به اهي موتمار گوريون کائيندو هو. اڃانڪه گرم ٿي ويو ۽ وري ڏسڻ ۾ نه آيو. لالا حق نواز پٺاڻ ۽ سندس والد، هي پشتو ڳالهائيندڙ پٺاڻ هئا. لالا حق نواز جو جنم به هتي ٿيو هو. هي سنڌي چئي ڳالهائيندو هو ۽ زندگي به سنڌين سان گذاريائين، غير شادي شده هو. هن جو گهر به جهڙوڪ ڇيرو هو. هي به فوت ٿي ويو. جيئن ته پهرين به بيان ڪري چڪو آهيان ته ڇيرو بي گهر ماڻهن ته ڇا پر جانورن پکين جي آرائشگاهه ۽ پناهه گاهه هو. جنهن کي ختم ڪري بي گهر مسڪينن کي دريدر ڪرڻ سان گڏوگڏ هڪ قديم نشاني کي به مٽايو ويو. هن ڇيري ۾ مٿين ماڻهن کان علاوه ٻيا به ڪيترائي بي گهر ماڻهو رهندا هئا، جيڪي اتي ئي فوت ٿي ويا.

علي اڪبر شاهه گهڻي جي سڄي پاسي بابو پائي جو هيٺ دڪان مٿي گهر هو. هندوستان مان لڏي جيڪي مهاجر هتي آيا هئا، انهن مان بابو پائي به هڪ اهم ۽ نرالي شخصيت هئي. هن ڀيرو

حلوائِي جي مقابلي ۾ منائي جو دڪان ڪوليو هو. پر ڪامياب نه ٿي سگهيو. ڪامياب نه ٿيڻ جي صورت ۾ دڪان ٿوري وقت اندر ئي بند ڪري ڇڏيو هئائين. ڀرسان آفتاب موٽر پارٽس جو دڪان هو. هن جو مالڪ سنڌي هو. هي دڪان بيحد ڪاميابيءَ سان هليو هو. هن دڪان تي ڪو تنازعو هو جو دڪان کي سيل ڪيو ويو هو. دڪان ڪافي وقت تائين سيل هو. وري ساڳئي حالت ۾ نه ڪليو. هن دڪان جي مالڪن جي خبر ئي نه آهي، الاڙ ڪيڏانهن ويا. تلسيداس روڊ جي ڀرپاسي رهندا هئا. هن دڪان جي مٿان اقبال لوڌي وڪيل جو گهر هوندو هو. هي مهاجر هو. هن ڪليمن واري قانون جي ڪيسن ۾ مهاجرن جو تمام گهڻو ساٿ ڏنو. سنڌين خلاف جيڪو مهاجر پنجابي پٺاڻ متحده محاذ نواب مظفر حسين خان قائم ڪيو هو ان جو هي اهم ۽ سرگرم ميمبر هوندو هو. گهڻو ڪري محاذ جون گڏجاڻيون هن جي گهر ۾ ٿينديون هيون. در حقيقت شهر ۾ اقبال لوڌي ۽ بابو ڀائي جهڙيون ٻيون به ڪيتريون ئي شخصيتون هيون، جن جي اعليٰ ڪردار بابت علحده تاريخ لکڻ جي ضرورت آهي. بعد ۾ اقبال لوڌي واري گهر ۾ سنڌي ميمڻ اچي رهيا هئا. هنن جي تلسيداس روڊ تي هوٽل هوندي هئي، اهي به هتان لڏي ويا.

آفتاب موٽر اسٽور ڀرسان ابراهيم عبدالڪريم ڪاٺياواڙي جو سائيڪلن جو دڪان هوندو هو. هي به ٻين مهاجرن جيان هندوستان مان لڏي آيو هو. هن جي دڪان جي مٿان به گهر هو ان جي مٿان محترم محمد اسحاق ميمڻ اصل ڳوٺ قاسم ڪاهي اڳوڻو ضلعو نوابشاهه. هاڻوڪو ضلعو نوشهروفيروز جو گهر هوندو هو. هن لاءِ اهو مشهور هوندو هو ته هي ڄام صادق علي مرحوم اڳوڻي وزير اعليٰ سنڌ ۽ سندس ڀاءُ ڄام انور علي جو مئنيجر آهي. هن جا ٽي پٽ نياز حسين،

نثار احمد ۽ نادر هئا. اڳوڻو صوبائي سيڪريٽري حڪومت سنڌ جناب اشفاق احمد ميمڻ هنن جو قريبي مائٽ هو. اهو هنن وٽ ايندو رهندو هو. هنن جي رهڻي، اٿڻي ويهڻي وڏي ناٺ باٺ سان هوندي هئي. نياز حسين روينيو کاتي ۾ ملازم هو. نثار احمد اسان جي کاتي ۾ ملازم هو. نادر انهي وقت ننڍو هوندو هو. هي گهر به ڪيلمن جي قانون جي وڪڙ ۾ اچي ويو هو. هي خاندان شايد 76-1975ع ۾ هتان ڪراچي منتقل ٿي ويو هو. نياز حسين آبڪاري کاتي ۾ ۽ نثار احمد پوليس ۾ آفيسر هو. اڃا تائين ڪراچي ۾ ئي رهندا آهن. سائيڪلن واري جي دڪان جي پرسان گهڻي آهي، انهي گهڻي ۾ مٿين ماڙي تي محترم چاچا عبدالله ميمڻ ٺٽي واري مرحوم جو گهر هوندو هو. هن بزرگ کي نرين اولاد نه هو. هي بزرگ نهايت ئي هوشيار هر هڪ جي ڪم اچڻ وارو هو. انهيءَ پرسان ٻي گهڻي ۾ ساداتن جي حويلي هئي ۽ قديم مسجد جيڪا اڃا تائين موجود آهي، انهن جي تاريخ هلندڙ سلسلي ۾ شامل ڪئي ويندي انهي گهڻي ۾ دلشاد مهاجر جو به گهر هو جيڪو فالودي ۽ قلبي ٺاهڻ جو وڏو ڪاريگر هوندو هو.

گهڻي جي اترپاسي واري ڪنڊ تي چاچا محمد عمر سهتو جو پاڻ، ٻيڙي، سگريٽ جو دڪان هوندو هو. پهرين هن جو دڪان اسان جي دڪان جي پرسان مانڊلي ۾ هوندو هو. پوءِ اتي منتقل ڪيو هئائين. محترم محمد عمر سهتو نهايت ئي شريف ۽ قرباتو ماڻهو هوندو هو. وڏي عمر جو هوندو هو. هن جا پٽ عبدالستار ۽ ايم اي راجا جيڪو ٽي وي ۽ فلم جو نامور اداڪار هو. ٻڌايو اهو ويندو هو ته محترم گلزار انٽر صاحب، جنهن سياست جي دنيا ۾ وڏي مشهوري ماڻي هئي، ان جي جي ڌي هئي. ان جي پرسان پشتو ڳالهائڻ واري پٺاڻ جي هٽل هوندي هئي. پٺاڻ بابت اهو ٻڌايو ويندو هو ته هي پاڪستان قائم ٿيڻ

کان اڳ جو هتي آيل آهي. ان جي ڀرسان ڪارن جي بمپرن ۽ ٻئي سامان ۽ وڪٽوريه ۽ ٽانگن ۾ لڳل لوهه جي سامان کي قلعي جيان صاف ڪرڻ جا ڪارخانا هوندا هئا. انهيءَ سامان کي صاف ڪرڻ ۽ چمڪائڻ جي ڪم کي نڪل چوندا هئا. دور بدلبور هيو ڪارن ۾ لوهه جي جاءِ تي پلاسٽڪ جو ۽ ٻيو سامان استعمال ٿيڻ لڳو. وڪٽوريا ۽ ٽانگن جو به اوج ختم ٿي ويو. ان ڪري نڪل جو ڪم ڪرڻ وارن جي ضرورت به نه رهي. اهي ڪارخانا بند ٿي ويا. ان جي ڀرسان ڪاٺياواڙن جي گهر جو دروازو هو گهر هنن دڪانن جي پٺيان هوندو هو. هي ڪاٺياواڙي به هندوستان کان لڏي آيا هئا. درازي جي ڀرسان محمد ابراهيم فينسي واري جو دڪان هوندو هو. هي سنڌي هو جيڪو ابراهيم فينسي واري نالي سان مشهور هوندو هو. فينسي ان ڪري چوندا هئا جو هن وٽ ماڻهن جي سينگار جو سامان جهڙوڪ ڪريم، پاڻوڊر، پرفيوم، عطر، جوراب، گنجي، پرس، رومال ۽ ٻيو به ڪيترن ئي قسمن جو سامان جيڪو شيشي جي ڪپڙن ۾ رکيو هوندو ۽ شوقين سرنديءَ وارا ماڻهو استعمال ڪندا هئا. اهڙو سامان انهيءَ وقت غريبن جي خريداري جي پهچ کان ٻاهر هو.

ابراهيم جي دڪان جي ڀرسان حجام جو دڪان هوندو هو. هي حجام سنڌي هو. قد آور هوندو هو. انهي وقت جي حالتن موجب هي دڪان فينسي، فيشني ۽ سرندي وارن شوقينن جي ڪم جو هو. دڪان جي دروازن کي شيشا لڳل هوندا هئا. دڪان ۾ هر طرف کان آرسيون، ڪپڙن ۾ پاڻوڊر، ڪريم، خوشبو وغيره رکيل، ويهڻ لاءِ ڦرڻ واريون ڪرسيون رکيون هونديون هيون. حجام جو نالو ياد ڪين ٿو اچي. قد آور وڏي عمر جو ماڻهو هو ۽ هر وقت صاف سٿرو ٺاٺ ٻاٺ رهندو هو. شهر ۾ انهيءَ وقت کي چند حجامن جا دڪان هوندا هئا، گهڻو ڪري

تہ حجام زمین تي چادر وغيره وڇائي ڪنهن جاءِ جي اوت يا وٽن جي چانوَ ۾ ويٺا هوندا هئا. حجامن جا دڪان جي هئا ته بلڪل ساهه هوندا هئا. هن دؤر جيان ايئرڪنڊيشن اڃا عام نه ٿي هئي، انهي وقت جا حجام وار ٺاهڻ جا اٺ آنا، شيون ٺاهڻ جا چار آنا شايد وٺندا هئا. زمين تي ويهڻ وارا حجام ته ان کان به گهٽ اوجرو وٺندا هئا، جو انهن جا گراهڪ اڪثر ڪري يا ته جهونا هوندا هئا يا وري ننڍا ٻار. ڪجهه حجام وري اهڙا به هوندا هئا، جيڪي رستن ڀرسان ڪرسيون رکيو چانوَ ۾ ويٺا هوندا هئا، ماڻهن کي انهي ڪرسي تي ويهاري واري شيون ٺاهيندا هئا. مٿي ذڪر ڪيل فيشني حجام وارو دڪان، ٻين حجامن جي پيٽ ۾ گهڻو مهانگو هوندو هو هي ٻين کان چوڻو يا پنجوڻو اڃورو شوقينن کان وٺندو هو. هي دڪان به گهڻو وقت اڳي ختم ٿي ويو ۽ بعد ۾ الاءِ ڪيڏانهن هليا ويا.

حجامن جي دڪان جي ڀرسان بلڪل سوڙهي گهٽي آهي، انهي گهٽيءَ ۾ ڪجهه گهر آهن. هڪ پوليس جي سپاهي جنهن جونالو ياد نه آهي، جو گهر هوندو هو. گهٽيءَ جي ٻئي ڀر گهٽيءَ جي حد ۾ مهاجر موچيءَ جو هڪ ننڍو دڪان اڃا تائين موجود آهي، وڏا موچي ته مري ويا پر انهن مان هڪ اڃا تائين وڏن جي ڪاروبار کي جاري رکندو پيو اچي. هالائي ميمڻ جي هوٽل ان جي ڀرسان هوندي هئي، هوٽل ڪڇي هوندي هئي، پر هتي پراڻي. هن ميمڻ جو ذڪر اڳيئي ڪري چڪو آهيان، ونڊسٽر بار ڀرسان هن جو گهر هوندو هو. بزرگ ميمڻ نهايت ئي شريف ۽ ڪاروباري ماڻهو هو. گهڻو وقت اڳي لاڏاڻو ڪري ويو. هوٽل به ختم ٿي وئي. هوٽل جي ڀرسان حڪيم چراغ الدين جو طب خانو هو. مڙس وڏي عمر جو قد آور جسم ٿلهو. چهري تي ڏاڙهي شهپر وڏا، مريض هجن يا نه پر پاڻ طب خانو پابنديءَ سان کوليو

وينو هوندو هو. هي پنجابي زبان ڳالائيندو هو. پر هندستان مان لڏي ايل مهاجر هو. هن جا ڀائر انهن جو اولاد. سندس اولاد مت مائت ڪثير تعداد ۾ هوندا هئا. طب خانو ته ڪوليو وينو هوندو هو ۽ سنڀاسي حڪيم جو به وڏو بورڊ لڳايو وينو هو. پر اها خبر نه هئي ته هي حڪمت جي علم جو ڄاڻو به هو يا نه جو ايترو مشهور نه هو ۽ شهر جا بزرگ هن جي باري ۾ مختلف ڳالهين ڪندا رهندا هئا. هن جي وفات بعد هن جو فرزند حڪيم رستم انهي سلسلي کي جاري رکيو ان جي وفات بعد اها جاءِ سندس پٽ ابرار والاري اهو به گذاري ويو. اهڙي طرح اهو طب خانو به ختم ٿي ويو. حڪيم وارو دڪان به ڪچو تعمير ٿيل هو. حڪيم جي دڪان جي ڀرسان رستو آهي. اُتي دهی بڙا وڪڻڻ وارو ريڙهو بيهاريو وينو هوندو هو.

گهڻيءَ جي بئي ۾ ڊاڪٽر عزيز جي اسپتال هئي. اها گهڻي ڊاڪٽر عزيز جي نالي مشهور هئي. گهڻيءَ جو اصل نالو ته الاءِ ڪهڙو هو. ڊاڪٽر وڏي عمر جو هوندو هو. پر هوشيار ۽ تجربڪار هو. مهاجر هو. گهڻو وقت اڳي فوت ٿي ويو. هن وقت سندس فرزند ڊاڪٽر شاهنواز اسپتال هلائي رهيو آهي. هن گهڻيءَ ۾ سنڌين جا ڪجهه ڪچا گهر هوندا هئا. اهي شهر جا پراڻا رهاڪو هئا. جيڪي لڏي ويا. اها گهڻي رهاڪن جي استعمال ۽ سهوليت لاءِ هئي. پر سڪون ماحول هوندو هو. هن وقت انهي گهڻي جي ڇا حالت آهي. ڪارن، موٽرن جي سامان جا دڪان گهڻيءَ جي ٻنهي پاسي قائم ٿي چڪا آهن. سڄي گهڻي ڪارن ۽ دڪان وارن سان ڀري پئي هوندي آهي. پنڌ هلڻ ۾ به ڏاڍي تڪليف ٿي ٿئي. شهر جا پراڻا باشنده هن گهڻيءَ مان لڏي الاءِ ڪيڏانهن ويا. اسپتال جي ڀرسان عمارت جو ٻيو دروازو هوندو هو انهيءَ دروازي اڳيان ڪجهه وقت لاءِ حڪيم چراغ الدين جي ڪنهن پوڙهي پاءِ يا مائت پان، بيٺي سگريت جو دڪان ڪوليو هو. ان کان پهرين ان جاءِ تي دلشاد فالوده ۽ فلمي

واري جو دڪان هو. ڀرسان تريڪٽرن جي وڏن ٽائرن جي مرمت ڪرڻ ۽ پنڪچر ٺاهڻ واري جو دڪان هوندو هو. اهو به مهاجر هو. حالات بدلجڻ ڪري اهي به ڪم ختم ڪري الاءِ ڪيڏانهن هليا ويا. هاڻي اتي ڪاروبار ئي پيا آهن. ڊاڪٽر عزيز ۽ ٽائرن واري جي دڪانن جي مٿان انگريزن جي دور ۾ تعمير ڪرايل ڪنهن هندو جي عاليشان عمارت اڃا تائين آهي. انهيءَ عمارت کي ڏسي اندازو ٿو ٿئي ته ٺهراڻو واري ڪيتري نه شوق، دلچسپي ۽ محنت سان اها شاهي ۽ عاليشان عمارت ٺهرائي هوندي ۽ ان دور جي حالتن موجب ڪيترو نه پئسو خرچ ڪيو هوندو. پر اهڙي عمارت ۾ ٺهراڻو وارن کي وڌيڪ وقت رهڻ جو موقعو نه مليو. ورهاڱي وقت اهڙي عاليشان ۽ قيمتي جاءِ ڇڏي هليا ويا. انهي عمارت ۾ حڪيم چراغ الدين جيڪو پاڻ ته فوت ٿي ويو پر ان جو اولاد ان ۾ رهندو آهي. عمارت اڃا تائين جسماني طور مضبوط نظر اچي ٿي. پر آهي پراڻي حالت ۾ جوان جي مرمت ۽ رنگ وغيره جو ڪم نظر نه اچي رهيو آهي. شايد اها عمارت حڪيم چراغ الدين کي ڪليمن ۾ ملي هئي. اها عمارت هن وقت به شهر جي سونهن آهي. پراڻي شهر جي يادن کي تازو ڪري ٿي. جو شهر جي اهم علائقي ۾ موجود آهي. عمارت جي ڀرسان سوڙهي جوهرائي گهٽي آهي. انهي گهٽيءَ جي تاريخ به قديم آهي. اهي جوهرائي پکي واري پير جا خدمتگار ۽ متولي هئا. انهي گهٽي ۾ پراڻي ۽ يادگار مسجد آهي ۽ هن گهٽي ۾ رهندڙ ڪجهه شخصيتن جون يادون به آهن. جن جي تاريخ هلندڙ سلسلي ۾ لکي ويندي. جوهي تاريخ فوجداري روڊ الهندي ڪچي قديم ۽ موجوده يادن ۽ حالتن تي مشتمل آهي. خاص فوجداري روڊ جي آهي. هي تاريخ فوجداري روڊ جي ڏکڻ کان اتر طرف جي آهي. گهٽي جي ٻئي ڪنڊ تي محترم محمد ابراهيم پنهور جو گهر هو. هيٺ دڪان مٿي گهر هو. ٻن دڪانن مان هڪ دڪان ۾ شايد ڪو انشورنس وارو هوندو هو ٻئي دڪان ۾ ڪتابن، ڪاپين ۽ اسٽيشنري جي

سامان جو دڪان هوندو هو. محمد ابراهيم پنهور جا وڏا گهڻو وقت اڳي هتي اچي آباد ٿيا هئا. اهڙي طرح هي شهر جا پراڻا باشنده هئا، شايد جاءِ هن جي ذاتي ملڪيت هئي. پاڻ ته گهڻو وقت اڳي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. سندس اولاد محترم اڪبر، اڪرم ۽ اقبال انهي جاءِ ۾ رهندا هئا. شهر جي بگڙندڙ حالتن دوران اهي به جانيون بچائي پنهنجا اباڻا گهر ۽ پاڙا ڇڏي ٻئي هنڌ منتقل ٿي ويا. چاچا محمد ابراهيم پنهور وڏي عمر جو هوندو هو نهايت ئي شريف ۽ قرب ڏيڻ وارو هوندو هو. اولاد به پيءُ وانگيان ئي آهي.

آئون پنهنجي اڳوڻي ڳالهه کي ٻيهر ورجائيندي چوان ٿو ته حيدرآباد شهر جي تاريخ جيڪا لکي رهيو آهيان، انهي جو بنياد هڪ ته اهو آهي جيڪي حقيقتون تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهن، جن جو حوالو ڏنو پيو وڃي. اهي بلڪل مختصر آهن. ٻيون حقيقتون اهڙيون آهن، جهڙوڪ درويشن جون آخري آرامگاهون، مسجدون، قبرستان، آثار، نشانين، عمارتون، تفريح گاهون وغيره وغيره جن جو ذڪر تاريخي ڪتاب ۾ موجود نه آهي، پر اهي موجود آهن. ٽيون حقيقتون اهڙيون آهن، جيڪي بزرگن ٻڌايون هيون. چوٿيون حقيقتون اهڙيون آهن، جيڪي اڌ صدي کان به وڌيڪ عرصي جون آهن، جنهن جا شاهد اسين آهيون، جيڪي صحيح ۽ حقي حقيقتون آهن. اهي ئي قلمبند ٿي رهيون آهن، ڪابه اهڙي ڳالهه لکڻ کان گريز ڪيو پيو وڃي، جنهن سان ڪنهن جي دل آزاري ٿئي، ڪو اعتراض يا تنازعو پيدا ٿئي، ڇاڪاڻ ته هي تاريخ آهي، اسان جون غلطيون گمراهي پيدا ڪندون ۽ تاريخ لکڻ جو مقصد فوت ٿي ويندو.

(عبرت مئگزين، 16 سيپٽمبر کان 30 سيپٽمبر 2013ع)

نواب ولي محمد خان لغاري جو قبو ۽ ان جي آسپاس ٻيون درگاهون ۽ قبرستان

حيدرآباد شهر ۾ رهندڙ گهڻو ڪري نوجوانن انهي حقيقت طرف غور ٿي نه ڪيو آهي ته ان جو تاريخي پسمنظر ڇا آهي، هن شهر ۾ ڪهڙا تاريخي اثاڻا، مقبره، مسجدون، درگاهون، قلعو، ماڳ مڪان، قبرستان ۽ تفريح گاهون وغيره موجود آهن ۽ اهي ڪهڙي ڪهڙي دؤر جون پراڻيون آهن، اهي جايون ٿي آهن جيڪي حيدرآباد جي قديم تاريخ کي ظاهر ۽ زنده رکنديون پيون اچن، ڏٺو اهو ويو آهي ته ڪيتريون زبون ٿي چڪيون آهن، ڪيترين جاين کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ۽ سازش ڪئي پئي وڃي، باقي جيڪي نشانين ۽ اثاڻ بچيا آهن، جي اهي به ختم ڪيا ويا ته حيدرآباد شهر جي قديم تاريخ متڄي ويندي، آئون هلندڙ تاريخي سلسلي ۾ هر هڪ جاءِ کي نمايان ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان، جيئن ماضي جيان تاريخ لکڻ وارن کي رهجي وڃڻ آهن. انهي حقيقت جو ثبوت آئون ي ٿو پيش ڪريان ته شهر جي اهم ۽ تاريخي علائقي گاڏي کاتي (ميونسپل وارڊ ايف) ۾ ختم ٿي ويل سلطان هوٽل جي پٺيان هڪ قديم قبرستان آهي، ان ۾ ڪجهه قبرون آهن. تقريبن 40 سال اڳ ان قبرستان ڀرسان سيد محبوب شاهه جو گهر هو. قبرستان ۾ وڃڻ لاءِ دروازو هو (الهندي ڪچي جي تاريخ ۾ اها حقيقت مختصر لکي چڪو آهيان) ڪجهه وقت پهرين اتي وياسون، دروازي جي جاءِ تي دڪان هئا، دڪان وارن

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾، 209

کان دروازي بابت معلوم ڪيو ويو. ٻڌايو ويو ته ڪجهه اڳيرو شهباز ميڊيڪل اسٽور آهي، اتان معلوم ڪريو. اتي قبرستان ۾ ويڃڻ لاءِ دروازي بابت معلوم ڪيو ويو اتي وينل ماڻهو جنهن سندن نالو ٻڌائڻ کان انڪار ڪيو. اهو حيران ٿي ويو. سوال پڇيائين ته اوهان کي قبرستان بابت ڪنهن ٻڌايو آهي، اسان هن کي جواب ڏنو ته هي حقيقت لڪڻ جي نه آهي اسان کي خبر آهي. اسان هن کي تسلي ڏيندي چيو ته اسان کي فقط قبرن جا فوتو ڪڍڻا آهن. هن اهو قبول ڪيو ته اندر قبرون موجود آهن، پر ضد ڪري بيهي رهيو اندر ويڃڻ نه ڏنائين. باوجود منتون ڪرڻ جي غور ڪريو ته هن اندر ويڃڻ چو نه ڏنو. جواڻهي قديم قبرستان طرف ڌيان نه ڏنو ويو. جنهن ۾ بزرگ دفن ٿيل آهن ۽ الهندي ڪچي جي قديم تاريخ جي علامت آهن، ته اهو به ختم ٿي ويندو. آئون پنهنجي مضمون ۾ اهڙين جاين ۽ قبرستانن جي به نشاندهي ڪري رهيو آهيان جيڪي ختم ڪيا ويا آهن.

نواب ولي محمد خان لغاري سنڌ خاص ڪري حيدرآباد جي تاريخ ۾ اهم شخصيت هو. هي سنڌ جي حڪمراني ڪندڙ ٽالپر صاحبان جي خاص مصاحبن مان هو. وزير اعظم جي اعليٰ عهدي تي فائز رهيو. سندس والد غلام محمد لغاري هو. غلام محمد مير بهرام خان جو هڏ ڏوڪي همراه هو. جيڪو مير صوبدار خان سان گڏ وڙهندي ميان سرفراز خان ڪلهوڙي جي درٻارين هٿان شهيد ٿي ويو هو. (ٽالپرن جي مختصر تاريخ رحيمداد مولائي شيدائي صفحو نمبر 99).

مرزا عباس علي بيگ پنهنجي تاليف ڪيل ڪتاب ”خدايار خاني ميان سرفراز خان عباسي جيڪو انستيتيوت آف سنڌالاجي 1980ع ۾ شايع ڪيو هو جي صفحي نمبر 40-30 تي بيان ڪيو آهي ته مير صوبدار خان ٽالپر پنهنجي پيءُ مير بهرام خان ٽالپر جي قتل جو

وٻر وٺڻ لاءِ سرفراز ڪلهوڙي جي ماڻهن سان جيڪا لڙائي ڪئي هئي ان جو مختصر منظر ڏاڍي سٺي طريقي بيان ڪيو آهي. مرزا صاحب لکي ٿو لڙائي دوران مير بهرام خان جي خدمتگارن مان ڪمال خان رند، غلام محمد لغاري ۽ ٽيون شادمان خان به مير صوبدار سان جنگ ۾ اچي شريڪ ٿيا هئا، ليڪن ڪلهوڙن جا ماڻهو به هنن کان تمام گهڻي انداز ۾ هئا. تن مان هڪ حبيب نالي، مير صاحب جي پٺيان اچي مير جي جنگهه ۾ اهڙو ته ترار سان ڌڪ هنيو جو مير جو پير ڪپجي ڌار ٿي ويو. هيڏانهن ڪمال خان رند ۽ غلام محمد لغاري به ڏاڍي جوش و خروش سان نورا هڻي بهادري سان وڙهي قتل ٿيا.

شيدائي صاحب ۽ مرزا صاحب جي بيانن مان اهو ظاهر ٿيو ته ٽالپر جي حڪومت کان پهرين به لغاري خاندان جي مير صاحبان وٽ وڏي عزت ۽ اهميت هوندي هئي، غلام محمد لغاري حڪمران سنڌ مير صاحب جي والد مير بهرام خان جو هڏڙوڪي همراھ هو. جيڪو ڏکڻي وقت ۾ لڙائي ۾ شريڪ ٿي قتل ٿيو هو. نواب ولي محمد خان لغاري جنهن جي تاريخ لکجي رهي آهي اهو غلام محمد لغاري جو فرزند هو ۽ مير صاحبان جي درٻار جي خاص مصاحبن مان هو. سهيڙيندڙ ۽ سنڌيڪار حسين بادشاهه جي ڪتاب ”حيدرآباد جي تاريخ“ جي صفحي نمبر 71 تي بيان ٿيل آهي ته يونيورسٽي جي اولهه طرف اميدن ڀرئي جي مقبري کان وٺي ڪليڪٽري تائين وزير اعظم نواب ولي محمد خان لغاري جو تندو ولي محمد هو انگريزن جي قبضي بعد اها آبادي هاڻوڪي ٽنڊي ولي محمد واري جاءِ تي منتقل ڪئي وئي. ساڳئي ڪتاب جي صفحي نمبر 72 تي بيان ٿيل آهي ته حڪيم شاعر، مصنف، سپهه سالار ۽ وزير اعظم نواب ولي محمد خان لغاري ميان سرفراز ڪلهوڙي جي قبر کان اتر طرف ننڍي گنبذ ۾ آرامي آهي.

تقريبن اڌ صدي کان به وڌيڪ عرصو اڳ اميدن ڀرئي جي درگاه تي ويجهو هو. ته اوڀر طرف مٽيءَ جي ڪجهه جاين جا آثار نظر ايندا هئا. اهو معلوم نه ٿي سگهيو هو ته اهي آثار ڪهڙي دؤر جا هئا، هتي اها اهم ڳالهه نظر آئي ته اميدن ڀرئي جي مقبري جو ذڪر ته ڪيو ويو آهي، جيڪو ٻڌايل حقيقتن موجب شايد انگريزن جي دؤر جو آهي، پر سيد محمود شاهه بخاري رح جنهنجي درگاه يونيورسٽي ڀرسان آهي ۽ تمام گهڻي قديم آهي، ان جو ذڪر نه ڪيو ويو آهي.

نواب ولي محمد خان لغاري جو قبو نئين آبادي پناڻ ڪالوني جي هڪ پرسڪون ۽ پر امن علائقي ۾ موجود آهي، انهي قببي ڏانهن ويڃڻ جو آسان رستو فقير حاجي محمد حيات واري مسجد جي ڀرسان گهڻي جيڪا اولهه طرف وڃي ٿي، پر چند قدمن جي فاصلي بعد هڪ رستو ڏکڻ طرف وڃي ٿو ڪجهه فاصلو هلڻ بعد چوڌياري اندر پراڻي دؤر جو تعمير ٿيل قبو نظر ايندو. انهي چوڌياري اندر فقط لغاري ذات وارن جون قبرون آهن، قببي ۽ قبرستان جو احاطو وسيع آهي، پر روڊ کان گهڻو هيٺ آهي قببي ۽ قبرستان اندر ويڃڻ لاءِ چوڌياري ڪي لوهه جو دروازو لڳل آهي، پر اولهه طرف کان ديوارن جو ڪجهه حصو ٽٽي پيو آهي، قببي ۽ قبرستان جي حفاظت لاءِ اتي ڪوبه ماڻهو ويٺل نظر نه آيو. چوڌياري اندر هڪ ڪچو گهر موجود هو، معلوم نه ٿي سگهيو ته اهو ڪنهن جو آهي.

قببي جي اڳيان پراڻو نم جو وڻ موجود آهي، ان تي هڪ بورڊ لڳو پيو آهي، جنهن تي ”آبائي قبرستان ۽ مقبرو مرحوم نواب ولي محمد خان لغاري ڳوٺ تاجپور اڳوڻو وزير اعظم سنڌ ٽالپر دؤر“ لکيو پيو هو. قببي جي اندر فقط هڪ ئي قبر نواب صاحب جي آهي، قبو پراڻو هوندي به مضبوط حالت ۾ نظر آيو، قببي ۽ قبرستان جي چوڌياري اندر

اڃا به وسيع جاءِ خالي پئي آهي، قبي جي چوڊيواري کي تن طرفن کان رستا آهن، رهائشي گهرن کان علاوه اتي بيڪريون تمام گهڻيون آهن ۽ آبادي غير سنڌين جي آهي.

ولي محمد خان لغاري جي وفات بابت ميرزا عباس علي بيگ جي لکيل ڪتاب ”تاريخ سنڌ تالپر دور“ جي صفحي نمبر 758-759 تي بيان ٿيل آهي ته نواب ولي محمد خان لغاري حيدرآباد جي ميرن جو بينظير وزير هو چانڊڪا (لاڙڪاڻو) جي ڪلي نظم و نسق آخري دم صاحب موصوف جي هٿ ۾ رهيو. نواب صاحب ملڪ جي خارجہ پاليسي بهتر ۽ مستحڪم ڪرڻ لاءِ پاريسري ملڪن سان نهايت زياده مراسلت خاطر اڪثر ايلچين ۽ قاصدن کي پيو موڪليندو هو. جيتوڻيڪ قاصدن جي آمدرفت تي خاصو خرچ ٿيندو هو ليڪن خرچ جي مقابلي ۾ ملڪ جي خارجہ پاليسي کي گهڻي ۾ گهڻو اهڙو فائدو رسندو هو جو قاصدن جي آمدورفت ۽ پاڻ ۾ تبادله خيالات سبب حامي تعلقات استوار ٿيندا ويا. جنهن کي مير مراد علي خان زياده اهميت ڏيندو هو. مير ڪرم علي خان جي وفات کان ٽي سال پوءِ نواب ولي محمد خان تاريخ 6 ماه ذوالقعد بروز سومر 247 هجري مطابق 6 اپريل 1832ع تي لاڙڪاڻي ۾ وفات ڪئي ۽ اتي ئي سندس باغ ۾ يڪدم تاجر ٺهرائي لاش کي امانت طور دفنايو ويو. جيڪو پوءِ تاجر باغ جي نالي سان مشهور ٿيو.

حيدرآباد ۾ جتي سيشن ڪورٽ جي بلڊنگ آهي، ان هنڌ نواب ولي محمد جون حويليون وغيره هيون، جيڪو تنڊو ولي محمد جي نالي مشهور تنڊو هو. نواب صاحب جي وفات تي مير مراد علي خان نهايت غمزده ٿيو ۽ چئي ڏنائين ته منهنجي دل تان اڃا منهنجي وڏن تن پائرن جو غم ئي نه لٿو آهي ته اوچتو نواب صاحب جيڪو منهنجو

خاص بازو هو سو به هن فاني جهان مان لڏي ويو. ان بعد مير صاحب جي حڪم موجب سندس سمورا فرزند، پوتا ۽ ٻيا عزيز و اقارب نواب صاحب جي تعزيت ڪرڻ لاءِ سندس رهائشگاهه تي ويا ۽ اها به حقيقت آهي ته نواب صاحب جي وفات بعد سنڌ جي اميرن جو اهو ساڳيو اتحاد نه رهيو.

امانت وارو عرصو گذرڻ بعد نواب صاحب موصوف جي فرزند نواب احمد خان مير صاحب جي رضا موجب لاش کي لاڙڪاڻي مان ڪڍائي حيدرآباد ۾ آڻي دفنائي مٿس قبو ٺهرايو. جيڪو ميان سرفراز جي قبي کان ڪجهه فاصلي تي اتي طرف موجود آهي.

نواب ولي محمد خان لغاري بابت ڪتابن مان جيتري به معلومات حاصل ٿي سگهي آهي، قلمبند ڪري پڙهندڙن آڏو پيش ڪجي ٿي.

نواب صاحب تاريخي پسمنظر رکندڙ شخصيت هو. هن ۾ ڪابه زباني روايت ڪارگر ثابت نه ٿيندي. جيڪڏهن ڪتابن مان وڌيڪ تاريخ نواب صاحب بابت مهيا ٿي ته هلندڙ سلسلي ۾ اها لکي ويندي. نواب صاحب تقريبن 181-182 سال پهرين هي جهان ڇڏي چڪو آهي، سندس قبو به يقين ايترو ئي پراڻو هوندو. جيڪو اڃا تائين مضبوط حالت ۾ نظر اچي رهيو آهي.

سنڌ خاص ڪري حيدرآباد شهر جي باشندگي تاريخ سان عدم دلچسپي هئڻ جي ڪري اهڙين تاريخي شخصيتن جي ڄاڻ تمام گهٽ آهي ۽ انهن جي يادن ۽ نشانين جي تحفظ جو جذبو ۽ شوق نه آهي. ان حقيقت جو جيئرو جاڳندو ثبوت اهو آهي ته جنهن علائقي ۾ سنڌ جي تاريخي شخصيت جو قبو آهي ان علائقي جو نالو به نواب صاحب جي نالي منسوب ٿيل نه آهي ڇا 181-182 سال اڳ واري

علائقي ۾ پٺاڻن جي آبادي هئي، جو اهو وسيع علائقي ۾ پٺاڻ ڪالوني سڏجي ٿي. جڏهن ته اتان ٿوري ئي فاصلي تي حضرت محمود شاه بخاري جي درگاه آهي، جيڪو پٺ آبادي کان اڳ جو پراڻو آهي، پر اهو علائقو به پٺاڻ ڪالوني سڏجي ٿو اهڙيون حقيقتون قابل غور آهن، جو اسان جي بزرگن جي نالن ۽ قديم نشانين کي متاثر جون ڪوششون آهن.

در حقيقت اها اسان شهر ۾ رهندڙ پراڻن توڙي نون باشندن جي وڏي بدقسمتي آهي جو هن شهر رهندي اسان کي پنهنجي شهر ۾ موجود پراڻين مسجدن، درگاهن، اثائن، يادگارن، نشانين ۽ ماڳ مڪانن جي صحيح ڄاڻ نه آهي، پراڻي توڙي نئين آبادي جتي به ويڃي ٿو ته اتي پراڻي دؤر جي ڪانه ڪا جاءِ نظر اچي ٿي، پر سواءِ چند جي ڪنهن جو به تاريخي پسمنظر معلوم ڪونه ٿو ٿئي، بزرگن جون ٻڌل ڳالهيون جيڪي ڪجهه جهونا موجود آهن، ٻڌائين ٿا اهي ڳالهيون عجيب قسم جون آهن، انهن جو دستاويزي ثبوت موجود نه آهي، ان ڪري تاريخ لکڻ وقت تڪليف ٿي رهي آهي.

نواب ولي محمد خان لغاري جي مقبري وٽ ويٺا هئاسين ته اتي هڪ ماڻهو مليو، جنهن جو اتي گهر هو اردو ڳالهائي رهيو هو. ان ماڻهو کان علائقي ۾ موجود ٻين قديم يادگارن بابت معلوم ڪيو ويو، ان هڪ هڪ پراڻي مقبري جي نشاندهي ڪئي، انهي ماڻهو جي نشاندهي ۽ ٻڌايل ڏس تي انهي مقبري ۽ قبرستان جي ڳولا ڪئي سون ۽ نواب صاحب جي قبي کان ڪجهه فاصلي ڏکڻ طرف ڳتيل آبادي واري هڪ سوڙهي گهٽي پهتاسون، اتي هڪ قبو مسجد ۽ قبرستان نظر آيا، هڪ وڏو قبرستان عام هو، مقبري ۾ داخل ٿياسون ته ڏٺوسين ته پير سرهندي قبرستان آهي اتي مقبري تي حضرت

حاجي غلام محي الدين جان سرهندي لکيو پيو هو. درگاه جي احاطي ۽ مقبري ۾ پهريون ڀيرو داخل ٿيا هئاسون، مقبري کي ڏسي اهو اندازو ٿيو ته اهو انگريزن جي دؤر جو آهي، جو ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي تاريخ جيڪي ڪجهه به موجود آهي، انهي ۾ پير سرهندي جو ذڪر نه آهي (اها منهنجي ذاتي راءِ سمجهي ويندي). مقبري جي هيٺان پنج مزارون آهن، انهن تي نالا لکيل نه آهن، مقبري کان ٻاهر ورائدي ۾ ٻه چار مزارون آهن، انهن تي به نالا لکيل نظر نه آيا، ٻاهر اڳڻ تي به ڪجهه مزارون آهن، انهن مان هڪ مزار قريشي ذات واري جي آهي.

مقبري جي ڀرسان هڪ جاءِ ۾ بيٺين جون مزارون آهن، دروازي تي لکيو پيو آهي ته مردن جو اندر وڃڻ منع آهي، مقبري جي پاسي ۾ مسجد آهي، ان تي پير سرهندي مسجد لکيل آهي، درگاه تي گادي نشين يا خدمتگار نه هو جيڪو درگاه بابت ڄاڻ ڏئي، مقبرو سوڙهي گهٽيءَ ۾ بلڪل ڳٽيل نئين آبادي جي گهيري ۾ آهي، درگاه جو احاطو ايترو وسيع به نه آهي، اهڙي ڳٽيل آبادي ۾ پراڻو قبو ۽ مزارون ڏسي حيرت ٿي، جو ڏسڻ کان پهرين انهي درگاه بات اسان کي معلومات نه هئي، درگاه گهٽي کان تقريبن چار فٽ هيٺ آهي، بهرحال مقبري بابت ڪو مستند تاريخي پسمنظر معلوم نه ٿي سگهيو. معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش جاري آهي، جيئن ئي حاصل ٿي ته فلمبنڊ ڪئي ويندي، بهرحال ايترو ضرور ٿيو جو هڪ پراڻي، ماڻهن جي نظرن کان گم درگاه جون حقيقتون منظر عام تي اچي ويون آهن.

محترم پروفيسر ڊاڪٽر حبيبت الله مرزا جي لکيل ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 259 تي پير سرهندي

صاحبان جو ذڪر ملي ٿو. آئون ان جي ڪجهه مختصر حصي جو حوالو ڏيان ٿو. ”گهڻو وقت اڳي حيدرآباد شهر جو هڪ محلو هو جنهن کي پير سرهندي جو پاڙو ڪري سڏيندا هئا. هتي تڏهن سرهندي بزرگ رهندا هئا، جي سڀئي الله تعاليٰ جا برگزيده ۽ عالم ماڻهو هوندا هئا. سندس ٺهرايل مسجد اڃا به ان محلي ۾ موجود آهي. مرزا صاحب ساڳئي صفحي تي هڪ بزرگ جي ڪرامت به بيان ڪئي آهي منهنجي ذاتي تحقيق ۽ راءِ موجب ته اهو قبو ۽ قبرستان انهن ئي بزرگ پير سرهندي صاحبن جو آهي، جن جو ذڪر مرزا صاحب پنهنجي لکيل مٿئين ڪتاب ۾ ڪيو آهي.

مقبري جي بلڪل ڀر ۾ هڪ پراڻو مقام نظر آيو. ان ۾ ڪجهه قبرون موجود آهن. ڪجهه قبرون بلڪل پراڻيون به نظر آيون اهو مقام به اسان پهريون ڀيرو ڏٺو. جو حيدرآباد جو حيدرآباد بابت لکيل تاريخي ڪتاب ۾ ان قبرستان جو ذڪر منهنجي نظر مان نه گذريو آهي. قبرستان پڪي چوڌياري جي اندر آهي، مقام جو هڪ دروازو قبي وٽان ۽ ٻيو گهٽيءَ مان آهي، اتي هڪ ٻيو عام قبرستان به نظر آيو جيڪو نئون نظر اچي رهيو هو. پراڻي چوڌياري واري مقام ۾ ڪيترين ئي قبرن تي فوتين جا نالا لکيا پيا هئا، جن تي قاضي ذات لکيل هئي، ڪجهه قبرون پٿر جون ٺهيل هيون. مقام ۾ 25 قبرون نظر آيون، هڪ عورت جي قبر تي مرحوم جو نالو شهر بانو ولد دين محمد زوج مير محمد عباسي لکيل هو. نالو پڙهڻ بعد اندازو ٿيو ته شهر ۾ ڪيترائي پراڻا قاضي صاحبان رهن ٿا، قاضي ذات نه پر قاضي عزت مآب منصب آهي، جيڪو ڪيترن ئي ذاتين سان تعلق رکڻ وارن بزرگن کي عطا ڪيو ويو هو. انهي نسب سان انهن جو اولاد قاضي سڏجي ٿو. شهر ۾ رهندڙ اهڙا به

قاضي آهن. جن جي اصل ذات عباسي ڪلهوڙا آهي. ٿي سگهي ٿو ته اهو مقام به انهن صاحبان جو هجي.

جيئن سرفراز ڪلهوڙو جي مقبري جي احاطي اندر به ڪيتريون قبرون پراڻيون توڙي نيون عباسي ڪلهوڙا خاندان سان تعلق رکندڙ جون آهن. انهن صاحبن جو تاريخي پسمنظر حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ منهنجي نظر مان نه گذريو آهي. تحقيق ۽ معلومات بعد مڪمل تاريخ قلمبند ڪئي ويندي. جو انهن کي وسارڻ سان تاريخ مڪمل نه ٿيندي. جيئن اخبار عبرت ۽ عبرت مئگزين جا باني قابل احترام قاضي صاحبان به اصل ۾ عباسي ڪلهوڙا آهن. انهن جو تاريخي پسمنظر مرحوم آبا شمس عباسي صاحب پنهنجي لکيل ڪتاب جناب مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي شخصيت ۾ ڪيو آهي. نواب ولي محمد لغاري صاحب جي شخصيت ۽ مقبري جا تاريخي ۽ دستاويزي ثبوت موجود آهن. باقي ٻن مڪانن هڪ پير سرهندي صاحبان جو مقبرو ۽ ٻيو قاضي صاحبان وارو قبرستان. انهن جي منهنجي راءِ موجب ته اڻ مڪمل پر نئين تاريخ آهي شهر ۽ ان جي پرياسي ڪيترائي ماڳ، مڪان، نشانين جيڪي ڪجهه ختم ٿي ويون آهن. ڪجهه موجود آهن. انهن سڀني جي تاريخ لکي منظر عام تي آڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيون. انهي جو مڪمل ٿيڻ بعد پراني تاريخ سان گڏوگڏ نئين تاريخ به وجود ۾ اچي ويندي. اها مڪمل ٿيڻ سان اسان کي پنهنجي شهر سان محبت جو اظهار هئڻ سان گڏوگڏ پراڻا شهري هئڻ جي ناتا جي حق به ادا ٿي ويندو.

(عبرت مئگزين پهرين آڪٽوبر کان 15 آڪٽوبر 2013ع)

حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ

(حصو چوٿون)

هونئن ته شهر جي هر هڪ مکيه رستي، ننڍن رستن، گهٽين، پاڙن جي الڳ الڳ سڃاڻپ ۽ اهميت هوندي هئي، پر فوجداري روڊ جيڪو تلڪ چاڙهي واري چوراهي کان شروع ٿي هوم اسٽينڊ هال چاڙهي واري چوراهي تائين دنگ ڪري ٿو جي شهر جي ٻين رستن کان علحده اهميت ۽ سڃاڻپ هوندي هئي. رستي تي پراڻن، وڏن گهاٽن وٽن جي موجودگي هن مکيه رستي جي سونهن ۽ سڃاڻپ هئا. تلڪ چاڙهي جي هيٺان فوجداري روڊ ڏکڻ طرف هلڻ شروع ڪيو ته عباسي اسپتال جي اڳيان رستي تي هڪ پراڻو پير جو وڻ اڃا تائين موجود آهي. هن گهاٽي پٺن واري وڻ جي چانور ڪمند جي رس ڪڍڻ واري جو گاڏو بيٺو هوندو هو جيئن هن وقت ڪمند مان رس بجلي جي مشين ذريعي ڪڍيو وڃي ٿو. اڳي ائين نه هو. ڪمند مان رس طاقت جي زور تي مشين هلائي ڪڍيو ويندو هو گرمي جي مند ۾ اهم ڪم غريب پورهيت ڪندا هئا. انهيءَ وڻ جي چانور ۾ پراڻين چنل جتين کي ڳنڍڻ وارو موچي ۽ ڪجهه ٻيا پورهيت ڦٽ پاٽ جي پاسن کان وٺي هوندا هئا. جيئن هن رستي تي موجود سيٽي وڻ وڏي ختم ڪيا ويا، هن وڻ جي نه وڍجڻ جو سبب اهو معلوم ٿيو ته جناب ڊاڪٽر عباسي هن وڻ کي وڍڻ خلاف سخت اعتراض ڪيو هو. ان ڪري اهو وڻ بچي ويو هو. اتان کان فوجداري روڊ ڪاسين جي پٽ تائين سوڙهو آهي. انهي

سوڙهي ٿيڻ جا ڪجهه مختصر اسباب آئون اڳيئي لکي چڪو آهيان. روڊ طرف هونپل اسڪول جي احاطي اندر به ڪجهه پراڻا وڻ هوندا هئا، انهن ۾ خاص وڻ جنگل جليبي جو هوندو هو. ڪجهه قدم اڳتي جناب پي ڪي شاهڙي جي پراڻي عمارت اڳيان رستي تي پراڻو قدآور، گهاٽن پنن وارو پير جو وڻ هوندو هو. ان وڻ جي ڇانوَ هيٺان به ڪمند مان رس ڪڍڻ واري جو گاڏو بيٺو هوندو هو ۽ پيا به ڪيترائي پورهيت ويٺا هوندا هئا. ان جي سامهون روڊ جي ٻي ڀر زبانه اسپتال جو پراڻو دروازو هوندو هو. دروازو ته بند ڪيو ويو هو پر ڏاڪڻيون موجود هيون. اتي وڏي ويڪري تڙ جو قدآور، گهاٽين تارين ۽ پنن وارو تمام گهڻو پراڻو بڙ جو وڻ موجود هوندو هو. ان وڻ جي ڇانوَ هيٺان به ڪيترائي پورهيت ويٺا هوندا هئا. وڻن تي هر قسم جا پڪي ويٺا هوندا هئا. گرمي جي مند ۾ ڏاڪڻ تي وڻ جي ڇانوَ هيٺ به ڪيترائي ماڻهو ويٺا هوندا هئا. وڻن تي ويٺل پڪين جا آواز پيا پڌبا هئا. خاص ڪري ڪوئل جي ڪوڪ جو آواز پير من ڪي موهندو هو. اهي وڻ پڪين جا گهر هئا. انهن قيمتي وڻن ڪي وڏي ماڻهن جي آرائش ڪي ته ختم ڪيو ويو. پر گڏوگڏ پڪين ڪي به بي گهر ڪيو ويو. انهي بڙ جي وڻ جي ڇانوَ هيٺ ايس آر ٽي سي جون بسون به اچي بيهنديون هيون. اهي بسون شهرين لاءِ وڏي سهولت هونديون هيون. ڪجهه قدم اڳتي مس محمد علي جي اسپتال اڳيان رستي تي پير جو وڻ هوندو هو. ان وڻ جي ڇانوَ هيٺ به ڪيترائي پورهيت ويٺا هوندا هئا. ان وڻ جي سامهون زبانه اسپتال وٽ رستي تي به هڪ وڻ هوندو هو (شايد اهو سرينهن جو وڻ هو) ان وڻ جي ڇانوَ هيٺ هڪ بزرگ شيدي نالو ياد نه ٿو اچي گهوڙن جو سائو گاهه لوسڻ، برسيم وغيره وڪڻڻ لاءِ رکيو ويٺو هوندو هو. پراڻي دور جي بغير بجلي ڪئميرا ذريعي فوٽو ڪڍڻ وارا به ان وڻ جي

ڇانو ۾ ڪئميرا، ڪرسي ۽ ڪجهه مشهور ماڻهن اداڪارن جا فوتو
 فريم ۾ لڳل اسپتال جي ڀت سان تنگيو ويٺا هوندا هئا. انهن فوتو
 ڪيڊ وارن ۾ ماهر استاد عبدالرحمان هوندو هو. انهي وقت شهر
 ۾ ڪارن، بسن، گاڏين، موٽر سائيڪلن وغيره جي ايتري رش نه هوندي
 هئي. وڏا توڙي ننڍا رستا، گهٽيون اڪثر ڪري خالي نظر ايندا هئا.
 ماحول پرسڪون ۽ پر امن هوندو هو. هر ڪو پنهنجي پورهئي ۽ محنت
 ڪرڻ ۾ مصروف هوندو هو. انهي پرسڪون ۽ پر امن ماحول ۾ گهوڙن
 جي هلڻ وقت انهن جي سڻن هيٺان ٻڌل نعلن جو آواز پري پري تائين
 پيو ٻڌڻ ۾ ايندو هو. بس يا ڪار جو آواز ته تمام گهڻي دير بعد ٻڌڻ ۾
 ايندو هو. زبانه اسپتال ۾ داخل مريضن جا مت مائٽ جيڪي آسپاس
 جي علائقن کان مريضن جي عيادت لاءِ اسپتال ايندا هئا، اهي به گهڻو
 ڪري انهن وٽن جي ڇانو هيٺ ويٺا هوندا هئا، جو اڳي اسپتال ۾ تمام
 گهڻي سختي هوندي هئي، مقرر وقت کان علاوه اسپتال اندر وڃڻ جي
 اجازت نه هوندي هئي، انهن وٽن کي وڏي ماڻهن، جانورن ۽ پکين کي
 سهولت ۽ آرام کان محروم ڪيو ويو. زبانه اسپتال جي احاطي اندر به
 مريضن ۽ ماڻهن جي سهولت لاءِ ننڍو باغ ۽ وڻ هوندا هئا. ٻاهران
 رستي تان وليون انهن ۾ جهٽيل رنگا رنگي گل پيا نظر ايندا هئا، سڄي
 ڀت کي وليون ويڙهيون. پيون هونديون هيون، ڏاڍو سهڻو منظر هوندو
 هو. هي تاريخ لکندي ڪيترائي جهونا جيڪي هي عارضي جهان
 ڇڏي چڪا آهن، ڪيترائي واقعا، ڪيتريون ڳالهيون، نشانين، ماڳ،
 مڪان، عمارتون، تفريح گاهون ۽ اسپتالون وغيره ياد اچي رهيون آهن.
 جيڪي ڪجهه گذري چڪو اهو وري موٽي اچڻو نه آهي، فقط انهن
 حقيقتن کي قلمبند ڪري محفوظ ڪرڻ ئي اسان جي وس ۾ آهي، جو
 اها تاريخ اسان جي نوجوان نسل ۽ ايندڙ نسل کي ڪم ايندي محمد

علي جي اسپتال کان چند قدم اڳتي حاجي كريم الله مرحوم جي گهر اڃا تائين آهي. ان گهر جي اڳيان رستي تي به هڪ پراڻو وڏو پير جو وڻ موجود هو. اهو وڻ به ماڻهن ۽ پکين جي آرائشگاهه هو. ان کي به وڏي وڻ جو نشانو مڻايو ويو. وري چند ئي قدم اڳتي هڪ پير جو پيو به وڻ هوندو هو. اهو وڻ به گهاٽن شاخن ۽ پنن سان ڀريل هوندو هو. ان وڻ جي هيٺان هڪ پوڙهو مهاجر پهلوان حجام ڪت تي ويٺو هوندو هو. پهرين وڻ جي هيٺان زمين تي چادر وڇائي ماڻهن جا وار ۽ ڏاڙهيون ٺاهيندو هو. پر جڏهن بلڪل پوڙهو ٿي ويو ته ماڻهن جي جسم جا نئل هڏ ڳنڍيندو هو. ان جي وفات محمد ڀائي فروت جو گاڏو بيهاري فروت وڪڻندو هو. ٻيا به ڪيترائي غريب پورهيت وڻ جي چانو هيٺ ڀيا روزي رزق حاصل ڪندا هئا. ان وڻ کي به وڏي ختم ڪري ماڻهن ۽ پکين کي آرائش کان محروم ڪيو ويو. اهي وڻ، جن جي تاريخ لکي پئي وڃي، ڪيترا پراڻا هئا، ڪنهن لڳايا هئا، ڪنهن ڪنهن انهن وڻن جي ٿڌي چانو هيٺ ويهي آرائش حاصل ڪئي انهي حقيقت کي ته فقط الله تعاليٰ ئي بهتر ڄاڻي ٿو. ڇاڪاڻ ته اها تاريخ ڪٿي به لکيل نظر مان نه گذري آهي. جيڪا حقيقت اکين سان ڏٺي وئي آهي، اها ئي لکي پئي وڃي، جي اهي حقيقتون به نه لکيون ويون ته جيئن اسين ماضي جي مڪمل تاريخ کان بيخبر آهيون، تنهن اسان جونوجوان ۽ ايندڙ نسل ته اڃا به وڌيڪ تاريخي حقيقتن جي ڄاڻ کان محروم رهجي ويندو. ان وڻ کان چند ئي قدم جي فاصلي تي محمد ابراهيم پنهور جي گهر جي اڳيان رستي تي پير جو وڻ هوندو هو. اهو وڻ به ٻين وڻن جيان پراڻو قد آور، گهاٽن شاخن ۽ پنن سان ڀريل هوندو هو. هن وڻ جي ٿڌي چانو هيٺ به پورهيت ويٺا هوندا هئا. پورهيت مان مطلب ريڙهي وارا، موچي، پڪوڻن وارا، پان پيڙي وارا ۽ چولن وارا وغيره.

اهو وڻ رڳو ماڻهن ۽ پکين جي آرائشگاهه نه هئا، بلڪ جنهن دور ۾ فلمن جي اوج هو، انهي وقت اهي وڻ سٺيما هال وارن لاءِ به سهولت هئا، جو اهي فلمن جي مشهوري جا بورڊ (جيڪي ڪاٺ جي چوڪنڊي فريم جيان ٺهيل، ان جي مٿان سٽيءَ جي ڳوٺ ڪوڪن سان لڳل ان تي اچي چن جي پوڄي ٿيل هئي، ان جي مٿان فلمي اداڪارن جي فوٽن جو پوسٽر چنڊڙيل، رنگ سان فلم جون نالو ۽ اداڪارن جا نالا لکيل هوندا هئا) به انهن وڻن ۾ تنگيندا هئا، جنهن جو گهر يا دڪان ان وڻ جي ويجهو هوندو هو. ان ماڻهوءَ تي بورڊ جي حفاظت جي ذميواري عائد هوندي هئي. انهن حفاظت ڪرڻ وارن کي انهي ختم ٿيندڙ فلم جي آخري هفتي ۾ فلم ڏسڻ لاءِ ٻن يا ٽن ماڻهن جي مفت پاس ڏيندا هئا. هر هڪ وڻ ۾ ڪيترين ئي فلمن جا بورڊ لڳا پيا هوندا هئا. ان وڻ جو به هن وقت ڪو نالو نشان نه آهي.

اهي وڻ هڪ طرف ته انسان ذات، جانورن، پکين لاءِ الله تعاليٰ طرفان عظيم نعمت هئا ته ٻئي طرف شهر جي مکيه رستي جي سونهن به هئا. اڃا به ڪجهه وڻ رهجي ويا آهن. جن بابت معلومات حاصل ڪئي پئي وڃي. سخت گرمين جي مند ۽ تانگي وارا، گڏهه گاڏي هلائڻ وارا به وڻن جي ٿڌي چائو هيٺ گهوڙن، گڏهن کي بيهاري آرام ڪرائيندا هئا. انهن وڻن کي وڍڻ جو عمل بلديات 1979ع واري اليڪشن بعد شروع ڪيو. ميونسپل انتظاميه کي انهن وڻن مان الاءِ ڪهڙي تڪليف پهتي هئي جو انهن کي وڍيو ويو، جڏهن ته شهر جي عوام انهي عمل خلاف اعتراض به ڪيا هئا، پر اهو دور بيحد ڏکيو ۽ سخت هو. ماڻهو مجبور هئا. هڪ ڀير جو شاهي وڻ سلطان هوتل جي اڳيان رستي تي بيٺل هو. هي وڻ خاص ڪري ٽيڪسي ڊرائيورن لاءِ ان

وقت وڌي سهولت هو. گرمي جي مند ۾ وڻ جي ٿڌي ڇانو هيٺ تيڪسي ڊزائيو رکڻ وڃايو پيا آرام ڪندا هئا. ان وڻ جي ڇانو هيٺ پيا به ڪيترائي پورهيت ويٺا هوندا هئا.

گاڏي کاتي ۾ چيري لڳ جتي پير بخش عرف چاچا پيرو ڪنير جو بغير ڀتين ۽ ڇت جي دڪان هوندو هو. اتي نم جو پراڻو وڻ گهاٽين تارين، شاخن ۽ پنن سان هوندو هو. چاچا پيرو جو دڪان ۽ علو جي ڪچي هوٽل ان نم جي وڻ جي ٿڌي ڇانو هيٺ هوندا هئا. انهي نم جي وڻ ۾ جيڪي نموريون پيدا ٿينديون هيون دوائون ٺاهڻ لاءِ حڪيمن جي ڪم اينديون هيون، جو انهي وقت شهر ۾ ڪجهه جهونا حڪيم به هوندا هئا. ڇيرو ختم ڪرڻ سان گڏوگڏ نم جي قيمتي وڻ کي به وڏي ختم ڪيو ويو. هن وقت ان جاءِ جو نقشو ئي تبديل ٿيل آهي، دڪان نه ۽ چڪا آهن.

محمد ابراهيم پنهور مرحوم جي گهر جي بلڪل ڀرسان، انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ پتر جي فن سازي سان تعمير ٿيل عمارت اڃا تائين موجود آهي، پر اڃا تائين موجود آهي، پر شايد اها به ڊهڻ جي ئي قريب آهي، انهي عمارت ۾ هيٺ ڊاڪٽر غلام حسين شاهه جي اسپتال هوندي هئي. ڊاڪٽر صاحب نهايت ئي شريف ۽ انسان دوست هو. قدرت واري هن جي هٿ ۾ بيحد شفا عطا ڪئي هئي. ٽي بي ۽ دم جي مرضن جو وڏو ماهر ۽ هوشيار ڊاڪٽر هوندو هو. هن وقت هر هڪ مرض جو علاج آسان ٿي ويو آهي، پر انهي وقت اهي مرض خطرناڪ ۽ موتمار هوندا هئا. اسپتال ۾ مريضن جي رهائش جو به انتظام هوندو هو. تمام خطرناڪ حالت ۾ ماڻهو مريضن کي ڊاڪٽر صاحب وٽ کڻي ايندا هئا، ڏسندا هئاسين ته اهي مريض ڊاڪٽر صاحب جي علاج سان شفاياب ۽ صحتياب ٿي ويندا هئا. ڊاڪٽر صاحب وڏي عمر جو

هو اصل نٿي جو رهندڙ هو. شهر جي بدلجندڙ حالتن کي ڏسندي
ڊاڪٽر صاحب گهڻو وقت اڳي اسپتال بند ڪري ڇڏي هئي.

مٿي ڄاڻايل عمارت جي ايراضي وسيع هئي. روڊ واري پاسي
دڪان هوندا هئا، انهن دڪانن مان هڪ دڪان ۾ ويست ڪچا پوست
آفيس قائم ٿيل هئي. مٿي هڪ پاسي تعليمي کاتي جي آفيس هوندي
هئي، ٻئي حصي ۾ پهرين ڪا ٻي فيملي رهندي هئي، بعد ۾ شهر جي
نامور قومپرست، اديب، صحافي شخصيت مدد علي سنڌي جا گهر
پاتي اچي رهيا هئا. مدد علي سنڌي پاڙيسري ۽ ننڍپڻ جو دوست هو.
گذراندليون ڪندا هئاسين. هن جا ڀائر ممتاز علي ۽ مشتاق علي
قريشي به گذر رهندا هئا، هي قيصر سئنيما جا مالڪ هئا. مشتاق علي
قريشي وڪالت ڪندو هو شهر جا قديم باشنده هئا. انهيءَ عمارت
جي ٽڪين حصي ۾ مٿي بدين ضلعي جي مشهور سياسي شخصيت
حاجي نجم الدين سريوال به اچي رهيو هو. هن عمارت کي ٻه دروازا
هوندا هئا ۽ ٻه ڏاڪڻيون. مدد علي سنڌي جي گهر جو دروازو روڊ واري
پاسي کان هوندو هو جڏهن ته حاجي نجم الدين سريوال جي گهر جو
دروازو گهڻي واري پاسي کان هوندو هو. انهن شخصيتن جي رهڻ
ڪري به هن علائقي جي وڏي اهميت هوندي هئي، ٻين جيان اهي به
هتان لڏي ويا.

انهيءَ عمارت جي ڀرسان گهڻي آهي، جيڪا نوحاڻي بلوچن
جي پاڙي طرف وڃي ٿي. انهي گهڻيءَ ۾ نوحاڻين جي جاءِ جي هڪ
ننڍي ڪمري ۾ هڪ مڱڻهار فقير اڪيلو رهندو هو وڏي عمر جو هو.
اهو فقير ڪير هو ڪٿان آيو هو خبر نه هئي. سندس ڪومت مائٽ
به نه ڏٺو ويو. ڪنهنجي شادي ٿيندي هئي، ڪنهن جي گهر پٽ ڄمندو
هو ته اهڙين خوشين جي موقعن تي دهل وڄائي خيرات وٺندو هو. اڳي

مقامي سطح تي ڪنهن واقعي، خوشي ۽ غمي جي خبر ڏيڻ لاءِ ايترا ذريعا نه هوندا هئا. مڱڻهار فقير دهل وڄائي ماڻهن کي ڪنهن ڳالهه يا واقعي جي خبر ٻڌائيندا هئا. هي فقير پڙهو (اڳي ڪنهن خبر ٻڌائڻ کي پڙهو چوندا هئا) ڏيڻ جي ڪم جو ماهر هوندو هو. ائين پيو گذر سفر ڪندو هو. گهڻو وقت اڳي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. پاڙي وارن ڪفن دفن جو بندوبست ڪيو هو.

گهڻيءَ جي ٻئي پاسي فاطمه گرلز اسڪول جي هڪ پراڻي عمارت اڃا تائين موجود آهي، پر هن وقت بلڪل زبون حالت ۾ آهي. اها اسڪول جي عمارت ڪهڙي سال ۾ ۽ ڪنهن تعمير ڪرائي هئي، اهڙي خبر نه ملي سگهي. انهي اسڪول ۾ وڏي تعداد ۾ نياڻيون پڙهنديون هيون. اسڪول جي اڳيان ٿلهو ٺهيل هوندو هو. انهي ٿلهي جي هڪ پاسي هڪ پوڙهو بنگالي تعويذ لکڻ، فال ڪيڏ ۽ جن پوت، ڪيڏ وارو زمين تي ويٺو هوندو هو. هن وٽ مري ويل ماڻهن جون هڏيون رکيون هونديون هيون ۽ جنن پوتن جون تصويرون لڳيون پيون هونديون هيون. انهي ٿلهي تي ڪجهه جهونا ماڻهو ٻارن جي شيءِ وڪڻڻ وارا وينا هوندا هئا. سياري جي مند ۾ پاڙي جا ماڻهو اس لاءِ اتي اچي ويهندا هئا. درحقيقت هي ٿلهو پوڙهن فقيرن (مردن توڙي عورتن) جو گهر هو. گرمي جي مند ۾ ڪيترائي بي گهر فقير ڏينهن جي وقت پني منگي رات جو ان ٿلهي تي سمهندا هئا. سياري جي مند ۾ وڃي ڪو ٻيو پاسو ڪنڊ وٺندا هئا. انهن پوڙهن فقير مان ڪيترائي انهي ٿلهي تي فوت ٿي ويا هئا. انهن جي ڪفن دفن جو بندوبست پاڙي وارن گڏجي ڪيو هو. درحقيقت انهي غربت ۽ امن واري دؤر ۾ ماڻهن جي دلين ۾ همدردِي ۽ محبت جو جذبو هوندو هو. خير جي هر هڪ ڪم ۾ ماڻهو دلچسپي سان حصو وٺندا هئا. انهي ٿلهي جي ٻئي پاسي

عبدالسلام نالي موچي ويٺو هوندو هو. هن وقت اتي جي ڇا حالت آهي. دڪان قائم ٿي ويا آهن. ايتري تائين جو ماڻهن جي پنڌ هلڻ جي جيڪا فت پات هئي، ان تي به حددخليون ٿي چڪيون آهن. ماڻهو آسانيءَ سان پنڌ نٿو هلي سگهي. فاطمه گرلز اسڪول جي ٻئي طرف واري گهٽي به نوحائي بلوچن جو پاڙو آهي. اها گهٽي سڌو رسالا روڊ سان ويڃي ملي ٿي. فاطمه گرلز اسڪول جي ٿلهي تي ٻين کان علاوه جن جو ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. هڪ حجام نالي عبدالغفور جيڪو غفورو حجام جي نالي سان مشهور هوندو هو. فرش تي ڪپڙو وڇايو ويٺو هوندو هو. گرمي جي مند ۾ ڪجهه وقت اشرف شاهه جي اوتاري ۾ گدامڙي جي وٺ جي چانوَ هيٺ ويهندو هو. جيئن ئي ٿلهي تي چانوَ ٿيندي هئي ته وري اتي ويڃي ويهندو هو. سياري جي مند ۾ سڄو ئي وقت ٿلهي تي ويٺو هوندو هو. اردو ڳالهائيندڙ هو. گاڏڙ سنڌي به ڳالهائيندو هو. عمر جو وڏو هو. پر بيحد دلچسپ ماڻهو هو. سڄو ڏينهن ماڻهو پيا هن سان چرچا پوڳ ڪندا هئا. پر هن ۾ اها عادت سٺي هئي ته ناراض نه ٿيندو هو. هن جا گراهڪ گهڻو ڪري جهونا هوندا هئا. ٻيا گراهڪ ننڍا ٻار هوندا هئا. وار ڏاڙهي ٺاهڻ جو سامان به هن جو پورو سارو هوندو هو. وارا ڏاڙهي ٺاهيندي ماڻهو جورت ضرور وهائيندو هو. پوءِ ان تي پيو پاڻوڊر لڳائيندو هو. ماڻهن جي دانهن پئي پوندي هئي. پر دلچسپ ڳالهه اها ته ماڻهو وري به هن وٽ ئي پيا ايندا هئا. جڏهن هن وٽ ڪجهه وڌيڪ گراهڪ اچي گذ ٿيندا هئا ۽ هر ڪو پنهنجي واري لاءِ پيو تڪڙ ڪندو هو ته اها حالت ڏسي هي وڏي چالاڪيءَ کان ڪم وٺندي ڪا اهڙي ڳالهه ڪري ڇڏيندو هو جو پوڙهن درميان بحث شروع ٿي ويندو هو. پوڙها پاڻ ۾ ڳنڍيا پيا هوندا هئا. هي مزو به وٺندو رهندو هو ۽ جلدي ڪري هڪ ماڻهو جا وار ۽ ڏاڙهي به ٺاهي ڇڏيندو

هو. پوڙها بحث ۽ جهيڙي ۾ وارو به وسري ويندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ته پوڙها جوش ۾ اچي هٿين به پئجي ويندا هئا. ماڻهو پوڙهن جو اهڙو جهيڙو گاريون ۽ بحث ٻڌي پيا مزا وٺندا هئا. غفور حجام وٽ پئين ٽئين ڏينهن اهڙو تماشو ضرور ٿيندو هو. پوڙهن درميان جهيڙو وڌي وڃڻ جي حالت ۾ پاڙي جا ماڻهو اچي جهيڙو ختم ڪرائيندا هئا. اها هئي غفور حجام جي چالاڪي. هن جو اجورو به ٻين حجامن جي پيٽ ۾ بلڪل معمولي هوندو هو. غفور حجام به ويچارو هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري وڃي حقيقي مالڪ جي دنيا ۾ پهتو. هن جي جاءِ پيا والاري چڪا آهن.

گهٽي جي ٻئي پاسي عبدالغني جبڪو غني ڀائي جي نالي سان مشهور هوندو هو. جنهن جو ڪتون وڪڻڻ جو دڪان هوندو هو. هن وٽ ڪاربرگر رکيل هئا، جيڪي نيون ڪتون ٺاهيندا هئا ۽ واڻ سان وائيندا هئا. اڳي گهڻو ڪري ماڻهو ڪاٺ جي ڪتن جو گهرن ۾ استعمال ڪندا هئا. هن دور جيان بيٺو، فوم ۽ سمهڻ لاءِ ٻئي جديد سامان جو وجود نه هو. ايتري تائين جو لوھ جي ڪتن جو به رواج نه هو. اڳي گهڻو ڪري ماڻهو شاهوڪار قيمتي ڪاٺ جا پلنگ وادين کان ٺهرائيندا هئا. ان جي ڀرسان پراڻي وقت جي ريڊين جي مرمت ڪرڻ واري جو دڪان هو. ان وقت بجلي تي هلڻ وارا ريڊيا به هئا، پر اهي تمام گهٽ سرندي وارن ماڻهن وٽ هئا. ان بعد بيشري ۽ سيلن تي هلڻ وارا ريڊيا ايجاد ٿيا هئا. ان کان پهرين ڇاپي ۽ سٽي تي هلڻ وارا گراموفون هوندا هئا. اهي به گهڻو ڪري سرندي وارن ماڻهن وٽ هوندا هئا. اڳي بجلي به تمام گهٽ سرندي وارن ماڻهن جي گهرن ۾ هوندي هئي. غريب اڪثريت ۾ هوندا هئا. اهي گهرن ۾ گاسليت تي ٻرڻ واري لالٽين استعمال ڪندا هئا. ريڊين واري جي دڪان جي ڀرسان علي

پاڻي، ڪاڪا پاڻي ڪاٺياواڙي جي گهر جو دروازو ۽ مٿي وڃڻ لاءِ ڏاڪڻ هوندي هئي. ان جي ڀرسان پراڻي وڪيل جي آفيس هئي، بعد ۾ ان دڪان ۾ مشتاق علي قريشي وڪيل آفيس قائم ڪئي هئي. وڪيل جي آفيس المني نالي هوٽل هئي، جيڪا ڪجهه سال هلڻ بعد بند ٿي وئي. هي هوٽل اردگرد جي پاسي وارن لاءِ جديد هئي. هوٽل جي ڀرسان به ريڊين واري جو دڪان هو. جيڪو ريڊيا وڪڻندو به هو ته پراڻن ريڊين جي مرمت به ڪندو هو. ان جي ڀرسان حاجي ڪريم الله جي گهر جو دروازو ۽ مٿي گهر ۾ وڃڻ لاءِ ڏاڪڻ هئي، ڀرسان پراڻين گهڙين جيڪي ان وقت چاڀي تي هلنديون هيون، جي مرمت ڪرڻ واري جو دڪان هو. ان وقت سٽيزن ۽ ڪيمي گهڙين جو وڏو اوج هوندو هو. ان جي ڀرسان حاجي ڪريم الله جو دڪان هو. هي نيڪيداري ڪرڻ سان گڏوگڏ انهي دڪان ۾ بيضن جو ڪاروبار ڪندو هو. انهي وقت فارمي ڪڪڙيون وجود ۾ نه آيون هيون. حاجي ڪريم الله جماعت اسلامي جو مقامي اڳواڻ هو. نهايت ئي شريف ماڻهو هو. گهڻو ڪري ڪاروبار ۾ ئي مصروف رهندو هو. هن جا پٽ عبدالمعيد شيخ وڪيل ۽ محمد حنيف اڃا تائين اتي رهن ٿا. هي به نهايت ئي شريف ۽ قرب ڏيڻ وارا ننڍپڻ جا دوست هئا. حاجي ڪريم الله جي دڪان جي ڀرسان شادين، ميلن، سياسي توڙي مذهبي جلسن ۽ بين تڙيبن ۾ استعمال ٿيندڙ لائوڊ اسپيڪر سواڙ تي ڏيڻ واري جو دڪان هو. اهو دڪان به ختم ٿي ويو.

لائوڊ اسپيڪر واري دڪان جي اڳيان ڪنڊ تي رحمت الله پان پيڙي واري جي ڪيبن هئي. محرم جي مهيني ۾ رحمت الله، حاجي ڪريم الله جي دڪان جي اڳيان پير جي وڻ جي هيٺان پاڻي پيئڻ جي سبيل لڳائيندو هو. جنهن کي علي اصغر شاهه عرف ابو شاهه پنهنجي

هت جي هنر ۽ ڪاريگري سان سينگاريندو هو. سبيل ۾ ڏاڍا سهڻا
منظر نظر ايندا هئا. شهر ۾ اها اهم سبيل هوندي هئي. پري پري کان
ماڻهو اچي سبيل ڏسندا هئا.

لائوڊ اسپيڪر واري جي دڪان وٽان گهڻي شروع ٿئي ٿي.
جيڪا سڌو اچي رسالا روڊ سان ملي ٿي. اڳي اها گهڻي فقط رهائشين
جي استعمال لاءِ هئي. وڌندڙ آبادي ۽ وڌندڙ ٽرينفڪ جي ڪري هاڻي
اها گهڻي روڊ وانگيان استعمال ٿي رهي آهي.

(عبرت مئگزين، 16 آڪٽوبر کان 31 آڪٽوبر 2013ع)

ٽنڊو آغا اسماعيل شاهه ۽ پراڻو مقام

ٽڪري تي قائم قديم شهر حيدرآباد جي اڀرندي طرف ٽنڊو آغا اسماعيل شاهه آهي. آغا صاحب ٽالپر حڪمران مير مراد علي خان ٽالپر جي خاص مصاحبن مان هو. ٽنڊو آغا اسماعيل شاهه بابت ٽمر جهان مرزا پنهنجي ڪتاب ”حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دؤر ۾“ جي صفحي نمبر 41 تي لکيو آهي ته ”هي ٽنڊو مير محمود جي ٽنڊي جي ڀر ۾ واقع آهي. هي هڪ نهايت ننڍو پاڙو آهي، جنهن ۾ چند گهر آغا اسماعيل شاهه جي اولاد جا آهن. هي ٽنڊو مير فتح علي خان پنهنجي وزير آغا اسماعيل شاهه کي تعمير ڪرائي ڏنو هو. آغا اسماعيل شاهه ميرن جو وزير ٿي گذريو آهي. سندس اولاد اڃا تائين ٽنڊي آغا ۾ آباد آهي.“ مرزا صاحب جي بيان موجب ته هي ٽنڊو ٽالپري دؤر جي پهرين حڪمران مير فتح علي خان ٽالپر تعمير ڪرايو هو. مير صاحب سال 1802ع تي وفات ڪئي هئي. ان حساب موجب ٽنڊو آغا اسماعيل شاهه 200 سالن کان به وڌيڪ عرصو پراڻو آهي.

ٽنڊو آغا بابت رحيمداد شيدائي مولائي سندس لکيل ڪتاب ”ٽالپر جي مختصر تاريخ“ جي صفحي نمبر 101 تي بيان ڪيو آهي ته ”هي شهر ڦليلي جي ڪپ تي، حيدرآباد شهر کان اوڀر ۾ آهي، جيڪو ٽنڊو آغا اسماعيل شاهه جي نالي سڏبو آهي. اتي هينئر به آغا رهن ٿا جيڪي سيد مير ابراهيم جي اولاد مان آهن. هي مير فتح علي خان جو صلاحڪار هو ۽ اصل اصفهان جو هو.“ آغا اسماعيل شاهه جي

مزار جي نشاندهي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي نمبر 72 تي هن طرح ڪن ٿا ته، ”آغا زين العابدين ’عابد‘ مرزا خسرو بيگ جي احاطي کان ٻاهر ڏکڻ طرف ۽ هير آباد واري رستي کان اولهه طرف ميدان تي پنهنجي پيءُ حڪيم ۽ وزير آغا اسماعيل شاهه جي ڀرسان واري وسائي ستل آهي. يعني آغا اسماعيل شاهه جي مزار ڊاڪٽر صاحب جي ڪيل نشاندهي موجب ميرن جي قبرن جي ڀرسان آهي.“

تنبو آغا اسماعيل شاهه جي اڀرندي طرف ڦليلي واه ڏکڻ طرف تنبو مير محمود، تنبو يوسف ۽ نئون قبرستان آهن. جڏهن ته ڏکڻ اولهه طرف تنبو طيب، الهداد چند جو ڳوٺ آهن. تنبو طيب کي بعد ۾ انگريزن جي دؤر کان تلاءُ نمبر 2 ۽ تلاءُ نمبر 3 به سڏيو ويو. پراڻو مقام تنبو آغا، تنبو مير محمود ۽ تنبو طيب جي ڀرسان آهي. تنبو آغا ۾ اڪثريت سان آبادي سنڌين جي آهي. تنبو آغا جي ڪافي حصي ۾ قبرستان آهن. ڪي قبرون پراڻيون ته ڪجهه قبرون نيون نظر اچن ٿيون. ڪجهه قبرن تي مرحومن جا نالا لکيل آهن ته ڪي قبرون بغير نالي لکيل آهن. ڪيترين ئي قبرن کي ڊاهي اتي ماڻهن گهر ٺاهي ڇڏيا آهن. 66-1965ع اسڪول جي شاگردي واري دؤر ۾ اسان جو هم ڪلاسي سلطان ڀٽي اتي رهندو هو جنهن وٽ وڃڻ ٿيندو هو ان وقت اتي ڪافي زمين خالي پئي هئي، هن وقت اها به والارجي شهري آبادي ۾ اچي وئي آهي.

هونئن ته تنبو آغا اسماعيل شاهه، درويش، عالمن، اديبن، شاعرن جو آستان آهي، جيڪي اتي آرامي آهن. انهن کان علاوه ڪجهه درگاهون مشهور آهن، انهن ۾ سيد حاجي شاهه بخاري رحه جي درگاهه تنبو آغا کان تنبو مير محمود ويندي موڙ تي موجود آهي. مزار

جي مٿان جديد عمارتسازي جي فن جو قبو تعمير آهي. عام زيارت گاهه آهي. درويش قبي هيٺ آرامي آهن. ان جي ڀرسان مرزا صاحب جو چوڏياري اندر قديم قبرستان آهي. جنهن ۾ ڪي قبرون پراڻيون ته ڪي نيون آهن.

تندو آغا ۾ رهندڙ آغا سيد مهر علي شاهه. جنهن سان اسان جو نيازمندي وارو رشتو آهي. هي سنڌ جو مشهور نوحه خوان ۽ ذاڪر اهلبيت آهي. ان سان اسان جي ملاقات سندس گهر ٿي. مون سان گڏ منهنجو دوست غلام قادر چانڊيو هو. سائين اسان کي بيحد عزت ڏني ۽ مهمان نوازي واري رسم قائم رکي. سائين کان تندو آغا اسماعيل شاهه ۽ اتي موجود تاريخي قبرستان ۽ درويشن جي آخري آرام گاهن بابت پڇيو ويو. آغا مهر علي شاهه سيد وڏي پاءُ قبله سيد انور علي شاهه صاحب کي گهرايو. سائين جي زيارت جو شرف حاصل ٿيو. ٻنهي ڀائرن اسان جي بهترين رهنمائي ڪئي ۽ سندس ذاتي چاڙ موجب معلومات فراهم ڪئي. قبله سائين اتي جا پراڻا رهاڪو آهن. سائين جن کان ڪجهه درويشن جي آخري آرام گاهن بابت پڇيو ويو. انهن ٻڌايو ته اهي پراڻي وقت کان اتي آرامي آهن. نه سندن بزرگن بابت نه سندن اولاد بابت ڪا چاڙ آهي. سائين جن ٻڌايو ته اهي درويش پراڻي دور کان اتي آرامي آهن. انهن جي وڏن بزرگن به اهي قبرون. قبرستان ۽ درويشن جون آرام گاهون ائين ئي ڏٺيون جيئن هي پاڙ به ڏسي رهيا آهن. ايترو ٻڌايائين ته جيئن تندو آغا اسماعيل شاهه جي دستاويزي ڪتابن جو تاريخ موجود آهي. ائين اتي موجود درويشن جون آرام گاهون ۽ قبرستان به پراڻا آهن.

تندو آغا واري ايراضي ۾ مرزا صاحبان جو ويڙهو آهي. مرزا صاحبان اتي گهڻي وقت کان آباد آهن. ان ويڙهي بابت قمر جهان مرزا

جو بيان سندس لکيل ڪتاب حيدرآباد شهر (ٽالپرن جي دؤر ۾) جي صفحي نمبر 42 تي موجود آهي. مرزا صاحب جي بيان موجب ته تندي آغا واري ايراضي ۾ چغتائي مرزائن جي پاڙي لڳ مرزا پڊل بيگ جو ويڙهو آهي. هي مرزا اصل ۾ خيرپور جي ميرن جا مصاحب هئا. آخر انگريزن ميرن جي حڪومت جو خاتمو ڪيو ۽ کين قيد ڪري ڪلڪتي ۾ رکيائون. ڪجهه سالن بعد جڏهن ميرن کي قيد مان رهائي ملي، تڏهن مير حسن علي خيرپور جي مير علي مراد خان کان اجازت وٺي مرزا فتح علي بيگ کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ پنهنجو مصاحب ڪري رکيائين. ان کان پوءِ خيرپوري مرزا حيدرآباد ۾ رهيا ۽ سندن اولاد اڄ تائين تنڊو آغا ۾ مقيم آهي. هنن حيدرآباد ۾ رهڻ جي باوجود خيرپور سان تعلقات نه ٽوڙيا ۽ وقت فوقتاً خيرپور ۾ مجلسون پڙهندا رهيا.

قمر جهان مرزا جي بيان موجب ته هي مرزا صاحبان انگريزن جي دؤر حڪومت کان تنڊو آغا ۾ مقيم آهن. مرزا صاحبان طرفان قائم ڪيل پراڻي امام بارگاهه اڃا تائين موجود آهي، ان ۾ پراڻي وقت جو هڪ تابوت رکيل آهي، جيڪو محرم مهيني جي نائين ڏهين تاريخ عام زيارت لاءِ ٻاهر ڪڍيو ويندو آهي. امام بارگاهه جي احاطي اندر علم پاڪ نسب ٿيل آهي، اڳي اهو علم پاڪ تمام گهڻو وڌو ۽ وزني هوندو هو. ڪاٺي قديم ٿي ويڙ ڪري، هن وقت علم اڳي جي پيٽ ۾ ڪجهه ننڍو آهي. عزاداري جي ڏينهن ۾ هن امام بارگاهه ۾ مجلسون منعقد ڪيون وينديون آهن. هونئن به سال جا ٻارهن ئي مهينا هن امام بارگاهه ۾ مخصوصيون ملهائون وينديون آهن ۽ حاضري مجلسون به ٿينديون آهن. انهن مرزا صاحبان مان وڏا وڏا عالم، اديب، شاعر، نوحه خوان ٿي گذريا آهن. انهن جي اولاد کي به ورثي ۾ اها ذات

عطا ٿيل آهي، جيڪي پنهنجي بزرگن جي پيروي ڪندا پيا اچن. انهي خاندان مان ميرزا عباس علي بيگ جا لکيل تاريخي ڪتاب منهنجي وڏي رهنمائي ڪري رهيا آهن. تاريخ لکڻ وقت آئون انهن ڪتابن جي مدد وٺندو رهندو آهيان. مشهور اديب، ڏاهو ۽ پارکو ممتاز علي مرزا جو تعلق به هن مرزا خاندان سان هو.

انهي خاندان سان تعلق رکندڙ مرزا امانت علي سان اسان جو پراڻو نيازمندي وارو ناتو آهي. مرزا صاحب ڪوٽ ٺاهڻ جا ماهر ڪاريگر آهن. اڳي حمايت ٿيلر تلڪ چاڙهي تي ڪم ڪندا هئا، هن وقت طبيعت نيڪ نه رهڻ ڪري اهو ڪم گهر ۾ ڪندا آهن، جنهن لاءِ هن علحده جاءِ مخصوص ڪري ڇڏي آهي. مرزا امانت علي سان ملاقات ٿي. ڪجهه تاريخي معلومات وٺڻ لاءِ، جو هنن جو تعلق مرزا خاندان سان آهي ۽ اتي جا پراڻا رهاڪو آهن. مرزا صاحب اسان کي امام بارگاهه، درويشن جي آخري آرام گاهه، قبرستان، ماڳ، مڪانن بابت وڌيڪ ڄاڻي ڏني. مرزا امانت علي سان گڏ قبرستان ۽ شهيد سيد جمن شاهه جي درگاهه ۾ وياسون. هونئن به هن کان پهرين درگاهه جي زيارت ٿيل هئي. درويش جي درگاهه پراڻي وقت جي ٺهيل آهي، پاڻ ڇت سڀني آرامي آهن. درگاهه اندر شهيد جي تصوير به ديوار تي لڳل آهي. درگاهه تي سال 1329 هجري لکيل آهي، اها وضاحت ٿيل نه آهي ته اهو سال درويش جي شهادت جو آهي يا درگاهه جي تعمير جو آهي. اهڙو يادگار پٿر درگاهه جي دروازي جي مٿان لڳل آهي، پٿر تي لکيل ڪتبوا هو ظاهر ڪري رهيو آهي ته درويش جي درگاهه مرزا پڊل بيگ تعمير ڪرائي هئي. درگاهه جو احاطو ايترو وسيع نه آهي، درگاهه جي احاطي اندر ٻيون به ڪيتريون ئي پراڻيون ۽ نيون قبرون موجود آهن. ڪجهه قبرن تي مرحومن جا نالا لکيل آهن. شهيد جي درگاهه جي

آسپاس به قبرستان آهن. انهن ۾ به پراڻيون نيون قبرون موجود آهن. زميني حقيقتون ڏسڻ بعد اهو نظر آيو ته ٽنڊو آغا اسماعيل شاهه جي ڪافي ايراضي ۾ قبرستان موجود آهن.

ٽنڊو آغا اسماعيل شاهه جي ايراضي ۾ درويشن جون آرامگاهون. قبرستان. يادگارون ڏسندا. پراڻي مقام کان ٿيندا. مرزا امانت علي سان گڏ سيد جڙيل شاهه جي درگاهه تي پهتاسون زيارت ڪئي سون. اتي ڪجهه وقت ويٺاسون. درگاهه جا خدمتگار عمرائي آهن. جيڪي اتي جا پراڻا رهاڪو آهن. مرزا مبارڪ جي مٿان جديد عمارتسازي جي فن جو خوبصورت قبو تعمير ٿيل آهي. درگاهه جو احاطو وسيع آهي هن درگاهه ۾ پهريون ڀيرو وڃڻ جو شرف حاصل ٿيو هو. درگاهه جي احاطي اندر هڪ مزار ۽ ڪجهه وڻ موجود آهن. اڳي پراڻي مقام جنازن سان وڃڻ ٿيندو هو ته جڙيل شاهه جو قبو ٺهيل نظر نه ايندو هو. اهو قريب وقت جو ٺهيل نظر آيو. شهر جا پراڻا ڪجهه خاندان اڃا تائين فوتين کي پراڻي مقام ۾ دفن ڪندا آهن. جڏهن ته عام قبرستان ٽنڊو يوسف وارو جنهن کي نئون مقام چيو ويندو آهي. اهي آهن اتي جون زميني حقيقتون جيڪي قلمبند ڪيون ويون آهن. پراڻو مقام ٽنڊو آغا اسماعيل شاهه ۽ ٽنڊو طيب جي وچ تي واقع آهي. هن مقام جي ايراضي تمام گهڻي وسيع آهي. ان ۾ قبرون به تمام گهڻيون آهن. ڪي قبرون ايتريون ته پراڻيون آهن جيڪي زبون ٿي ڊهي رهيون آهن. ڪافي قبرون نيون به آهن. شهر جا گهڻا ماڻهو اڃا تائين هن مقام ۾ فوتين کي دفن ڪندا آهن. جوانهن جا بزرگ اڳتي اتي دفن ٿيل آهن. اهو قبرستان ڪيترو پراڻو آهي ۽ ان کي پراڻو مقام چوڻو چيو وڃي. ان حقيقت جي تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي. بهرحال هن مقام بابت پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا جي لکيل

ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 34 تي بيان ڪن ٿا ته پهرين حيدرآباد ۾ ٽي وڏا مقام هوندا هئا. سڀ کان وڏو ۽ پراڻو شهيد جو مقام آهي. هي غلام شاهه ڪلهوڙي جي زماني کان استعمال ٿيندو پيو اچي. ان کان پوءِ ٽنڊو آغا وارو قبرستان هو جنهن کي پراڻو مقام ڪري چون ٿا. ٽيون وڏو مقام ٽنڊي يوسف وارو آهي، جنهن کي نئون مقام ڪري چوندا آهن. انگريزن جي دؤر ۾ سواءِ هن وڏي مقام جي ٻين مقامن ۾ دفن ڪرڻ منع هوندو هو. اهو بورڊ خاص ڪري پراڻي مقام جي اڳ کان لڳل هوندو هو. پر جيئن پاڪستان ٿيو اهو بورڊ ڪنهن پتي اڇلائي ڇڏيو. پروفيسر صاحب جو مقامن بابت مختصر بيان وڏو معلوماتي سرمايو آهي.

هڪ ڳالهه جيڪا اهم آهي (جنهنجي پهرين به نشاندهي ڪري چڪو آهيان) اها چٽي طرح واضح ڪرڻ ضروري آهي، جنهن بابت تاريخي ڪتاب خاموش آهن. اها حقيقت هي آهي ته سنڌ ۾ محمد بن قاسم جي حملي کان پهرين نيرون ڪوٽ جي دؤر ۾ به مسلمانن جي اچڻ جو ثبوت موجود آهي. سنه 94 هجري محمد بن قاسم جي حملي ۽ سنڌ فتح ڪرڻ بعد سنڌ ۾ اسلام پکڙجي ويو هو ۽ نيرون ڪوٽ جا رهاڪو به مسلمان ٿي ويا هئا. انهي وقت کان وٺي حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ تائين هتي مسلمان رهندا هئا. هاڻي اها ڳالهه واضح ٿيڻ گهرجي ته انهن مسلمانن جون نشانين، يادگارون، مسجدون ۽ قبرستان ڪهڙا ۽ ڪٿي آهن. پروفيسر صاحب سندس ڪتاب ۾ فقط ٽن قبرستانن جي تاريخ لکي آهي، جيڪي ڪلهوڙن جي دؤر کان انگريزن تائين جي دؤر جا آهن. تاريخي ڪتابن موجب سنڌ ۾ اسلام 94 هجري کان پکڙيو آهي، جڏهن ته حيدرآباد شهر جو بنياد 82-1181 هجري يعني غلام شاهه ڪلهوڙي رکيو هو. 94 هجري کان 82-1181 هجري يعني

1087-88 سالن جي تاريخ جي تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي. حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ کان پهرين هتي فقط چند درويشن جي تاريخ ملي ٿي ۽ نيرون ڪوٽ جي دؤر جي ابورافع اصحابي سڳوري جي مزار موجود آهي.

تالپرن جي دؤر کان پوءِ وارين علمي ۽ ادبي مجلسن جي مورن جي آخري آرامگاهن جي تاريخ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي نمبر 73 تي لکي آهي. ڊاڪٽر صاحب جو بيان آهي ته تالپري عهد کان پوءِ وارين علمي ۽ ادبي مجلسن جا مور به ڪي گهڻائي هئا، پر اهي جيڪي هن شهر (حيدرآباد) جي خاڪ ۾ خوابيده آهن، تن مان غلام محمد شاهه ”گدا“ تندي مير نور محمد کان ڏکڻ، ڪامل شاهه جي مقام ۾ آرامي آهي. سيد فاضل شاهه تندي مير محمود ۽ تندي آغا کان الهندي طرف واري ”پراڻي مقام“ ۾ آرامي آهي ۽ سندس چوڌاري سندس ست جا پيا ساٿي شاعر ۽ اديب، آخوند لطف الله شيرائي، آخود محمد لقمان شيرائي، آخوند فقير محمد شيرائي ”عاجز“ ميان محب علي نانارو ستل آهن. انهي ساڳئي خاموش بستي ۾ ان وقت جو وڏو علم دوست ۽ سخن شناس بزرگ قاضي امام علي آرامي آهي. ڊاڪٽر صاحب، جناب امام علي قاضي جي آخري آرامگاهه جو ذڪر ڪيو آهي جيڪا پراڻي مقام ۾ آهي. جناب امام علي قاضي صاحب علامه آءِ آءِ قاضي جو والد هو (منهنجي راءِ موجب) پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله جو بيان آهي ته علامه آءِ آءِ قاضي ۽ سندس وڏا شهر جي جنهن حصي ۾ رهندا هئا، اهو اسان جي پاڙي کي ويجهو هو. هو قاضي صالح گهٽي ۾ رهندا هئا، حيدرآباد جو اڳيون اوج صفحو نمبر 215-214 محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي نمبر

70 تي هن طرح لکيو آهي. چاڙهيءَ (پڪي قلعي واري چاڙهي) کان اتر طرف نواب خان جون سرائون ۽ اوطاقون هيون، جتي بعد ۾ امام علي قاضي مختيارڪار ۽ معجسريت جن رهڻ لڳا. (پڳت گهٽي سڏجي ٿو).

ڊاڪٽر حبيب الله مرزا پنهنجي ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 87-88 تي ناڪوءَ جي تڙ جو ذڪر ڪيو آهي. مرزا صاحب جو بيان آهي ته موجوده صديءَ جي شروعاتي چوٿين حصي ۾ حيدرآباد جي هڪ اهم گهمڻ جي جاءِ هوندي هئي، جنهن جو شمار بهترين گهمڻ ڦرڻ جي جاين ۾ هوندو هو. ان جو ذڪر نه ڪرڻ سنو نه ٿيندو. ان تفريح جي جاءِ جو نالو ناڪوءَ جو تڙ آهي. هي تڙ ڦليلي جي ساڄي ڪپ تي ٿنڊو آغا وٽ واقع آهي. مرزا صاحب جو وڌيڪ بيان آهي ته جنهن بزرگ ماڻهو جي نالي سان هي تڙ منسوب آهي سواتي جو هڪ ننڍو دوڪاندار آهي. هو هڪ هندو هو پر ڏاڍو مشهور شخص هو. ٿنڊو آغا جي ڳوٺ جو واحد دڪاندار هو. جنهن کان سڀئي سيڌو وغيره وٺندا هئا. اسان هن شخص کي ڏٺو هو تڏهن هو عمر ۾ 60 يا 62 ورهين جو هو. پوءِ جلدي گذاري ويو هو. سندس اهو دڪان بعد ۾ مينگهي سنڀاليو هو. مينگهو سندس پائيتو هو. مرزا صاحب وڌيڪ لکيو آهي ته ناڪوءَ جي تڙ وٽ، ڦليليءَ جي ڪپ تي وڏا وڏا گدام ٺهيل هوندا هئا. خصوصن اناج جا پانڊا هئا، جتي هر قسم جو وڪر اچي محفوظ ڪيو ويندو هو. اتان وري بيل گاڏيون، اٺ يا مزدور اهو سامان کڻي شهر جي مختلف هنڌن تي پهچائيندا هئا. ٿنڊو آغا اسماعيل شاهه جي پرائين يادگارن ۾ مرزا صاحب هي به هڪ سٺي يادگار لکي آهي، جنهن جو هن وقت ڪوبه وجود نه رهيو آهي.

پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا سندس لکيل ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 103-104 تي حيدرآباد جي ميلن جو ذڪر ڪيو آهي. مرزا صاحب جو بيان آهي ته حيدرآباد ۾ سڀ کان وڏو ميلو ۽ سڀ کان گهڻا ملاڪڙا حج جي ميلي تي ٿيندا هئا. هي ميڙو شاهه مڪائي جي روضي وٽ حج جي مهيني جي ستين کان نائين تائين پورا ٿي ڏينهن ڌار ڌور سان لڳندو هو. مرزا صاحب جو وڌيڪ بيان آهي ته حج جي ميلي کان جنهن وڏي يا مشهور ميلي جو نالو اچي ٿو سو سيٺ وشننداس جو ميلو آهي. وشننداس ڌنوان پرش هوندو هو ڏاڍو سخي ماڻهو هو. هن پنهنجي ڄم جي تاريخ 28 اڪاڙ تي وشن نگر لڳ ٿنڊو آغا شاندار ميلو لڳائيندو هو. هي ميلو باقاعدي ڌار ڌور سان لڳندو هو. ميلو تي ڏينهن ٿيندو هو. مرزا صاحب جو بيان آهي ته هن ميلي جو انتظار ٻارهن مهينا ڪيو ويندو هو هڪ شاندار ميلو هو. عام چواڻي هئي ”ماڻهن جا ميلا مئي لڳن ٿا وشننداس جو ميلو جيئرو لڳي“ جيسين سيٺ پاڻ حيات هو تيسين ميلو ڏاڍو سٺو لڳندو هو. بعد ۾ به چڱو لڳايو ويندو هو. پوءِ آهستي آهستي گهٽيو ويو تانجو پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ ماڳهين ختم ٿي ويو.

مرزا صاحب جي بيان موجب ته شاهه مڪي جي ميلي کان پوءِ سيٺ وشننداس جو ميلو هو. اهو ميلو وشن نگر ٿنڊي آغا جي ڀرسان لڳندو هو يعني ائين ڪٿي چئجي ته اهو ميلو به ٿنڊي آغا اسماعيل شاهه جي ايراضي جي تاريخ ۾ شامل هو. اڄ کان تقريبن 40 سال اڳ اتي وڏو ڦٽين جو ڪارخانو هوندو هو جنهن ۾ لڳل سرن جي وڏي قدآور ڄمڻي پري کان پئي نظر ايندي هئي. هن ڦٽين جي ڪارخاني جو وڏو اوج هوندو هو. ڪيترائي پورهيت ان ۾ ڪم ڪندا هئا. اهو ڪارخانو

ختم ٿي ويو هاڻي اتي شهري آبادي ٿي وئي آهي. اهڙي طرح شهر جي پراڻي ڪاروباري مرڪز جو وجود ختم ٿي ويو.

تندو آغا اسماعيل شاهه هونئن ته حيدرآباد جي تاريخ ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. جو اهو 200 سالن کان به وڌيڪ عرصو اڳ جو آهي. علمي، ادبي، تاريخي نقطه نگاهه سان به هن ٽنڊي جي وڏي اهميت آهي. هن ٽنڊي ڪيترن ئي تاريخ نويسن، عالمن، اديبن ۽ شاعرن کي جنم ڏنو جن سنڌ جو نالو روشن ڪيو. سيد آغا عبدالعلي شاهه عالم، اديب، شاعر، ذاڪر اهلبيت جو تعلق به هن ٽنڊي سان آهي سائين هن وقت وڏي عمر جا آهن. تندو آغا جي وسيع ايراضي طرف نظر ڊوڙائي ته اتي رهندڙ گهڻو ڪري پورهيت طبقي جا ماڻهو آهن. اتي جو پرسڪون ماحول اڃا تائين ڳوٺ جيان نظر اچي ٿو. شهر روز بروز ترقي ڪندو پيو وڃي، هر هنڌ گهڻو ماڻو عمارتون تعمير ٿي چڪيون آهن، هر هنڌ بازارون ڪاروباري مرڪز قائم ٿي چڪا آهن. پر تندو آغا ۾ نه گهڻو ماڻو عمارتون نظر اچن ٿيون نه بازارون آهن ۽ نه ڪاروباري مرڪز آهن، باقي درويشن ۽ بزرگن جون آرامگاهون گهڻيون آهن.

تندو آغا اسماعيل شاهه لڳ وڏي ايراضيءَ ۾ آفندي باغ هوندو هو. هن باغ جو ذڪر پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا سندس ڪتاب حيدرآباد جون اڳيون اوج جي صفحي نمبر 35 تي ڪيو آهي. اڳي باغ ۾ ميوي جا وڻ هوندا هئا، اهي وڻ ختم ٿي ويا هئا، وڏو خالي ميدان پيو هوندو هو. ڪافي سالن تائين اهو ميدان طالي پيو هوندو هو. ان وسيع ايراضي ۾ پراڻي وقت جو ٺهيل وڏو بنگلو موجود هوندو هو. چوندا هئا ته اهو باغ ۽ بنگلو آفندي صاحبان جو آهي. باغ جي ايراضي ۾ ڦليلي روڊ طرف هڪ قبر هئي، جيڪا ڪنهن نامعلوم بزرگ جي ٻڌائي ويندي هئي. آفندي وارو باغ هن وقت شهري آبادي ۾ تبديل ٿي چڪو آهي.

هر طرف کان دڪان ۽ ڪاروباري مرڪز قائم ٿي چڪا آهن. اهي ختم ٿي ويل پراڻيون جايون ۽ باغ شهر جي سڃاڻپ ۽ سونهن هوندا هئا. آفندي صاحبان شهر جا پراڻا باشنده هئا، خبر نه آهي ته هن وقت ڪٿي ٿا رهن.

تاريخ لکندي ڪجهه بزرگ ۽ جهونا ماڻهو ياد اچي رهيا آهن، جيڪي ڪنهن نه ڪنهن نسبت سان تاريخ جو حصو آهن. انهن کي وسارڻ سان تاريخ وري به اڻ مڪمل رهجي ويندي ان ڪري انهن جون يادون به قلمبند ڪرڻ ضروري آهن. انهن بزرگن مان هڪ بزرگ سيد بچل شاهه جيلاني ياد اچن ٿا. الهندي ڪچي ڪوڪرن جي پاڙي ۾ استي محمد اسماعيل سومرو جي ڌوڀي گهاٽ ۾ ايندا هئا، وڏي عمر جا هئا، درويش صفت ماڻهو هئا، ماڻهو هن جي بيحد عزت ۽ احترام ڪندا هئا. ٻڌايو ويندو هو ته بزرگ نوڙها چاڙهي تي رهندا آهن. تقريبن 35 يا 40 سال اڳ لاڏاڻو ڪري ويا، کين تندو آغا واري پراڻي قبرستان ۾ سپردخاڪ ڪيو ويو هو اتي درويش جي آخري آرامگاهه خلائق جي زيارتگاهه آهي.

هڪ ٻيو جهونو الهبچايو به ياد اچي ٿو ذات جو شايد سمون هو. هڪ تنگ کان معذور هوندو هو. خير شاهه جي پڙ جي ڀرسان رهندو هو. جنهن وقت وڪٽوريا ۽ ٽانگن جو اوج هوندو هو هي انهن جي ٺاهڻ جو بهترين ڪاريگر هوندو هو. تندو آغا ۾ هن جو دڪان هوندو هو. نهايت ئي شريف ۽ پورهيت ماڻهو هو. وڪٽوريا ۽ ٽانگا ٺاهڻ وارن ڪاريگرن ۾ هن جو وڏو نالو ۽ مشهوري هوندي هئي. ان زندگي جو طويل عرصو تندو آغا اسماعيل شاهه ۾ هڪ ڪچي دڪان ۾ ڪم ڪندي گذاريو. ويجهڙائي ۾ لاڏاڻو ڪري ويو.

(عبرت مئگزين، پهرين نومبر کان 15 نومبر 2013ع)

حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ

(حصو پنجنون)

الهندي ڪچي جي تاريخ جو هي پنجنون حصو آهي. هن علائقي جا مکيه رستا به آهن، هڪ فوجداري روڊ ٻيو رسالا روڊ. فوجداري روڊ جي اڀرندي وارو پاسو ٽڪري تي قائم پراڻي شهر جي الهندي پاسي وارو هيٺيون حصو آهي، جنهنجي تاريخ اڳيئي شايع ٿي چڪي آهي. اولهه وارو حصو الهندو ڪچو آهي، جنهنجي تاريخ هلي رهي آهي. آئون پنهنجي اڳوڻي بيان کي وري به ورجائيندي چوان ٿو ته الهندي ڪچي جي تاريخ به قديم آهي. هن علائقي ۾ پراڻيون مسجدون، درگاهون، پڙ، قديم پاڙا ۽ پراڻيون عمارتون جيڪي موجود آهن، هن علائقي جي قديم هئڻ جو ثبوت آهن.

هي علائقو بلڪل پرسڪون ۽ پرامن هوندو هو. تقريبن ويهن سالن جي عرصي اندر هي علائقو گنگان ٿي ويو آهي. هر هڪ رستو سوڙهيون توڙي ويڪريون گهٽيون، جيڪي رهائشين جي استعمال لاءِ هيون، اتي دڪان ۽ ڪاروباري مرڪز قائم ٿي چڪا آهن. هن علائقي جو چڻ ته خوبصورت نقشو ٿي بدلجي ويو آهي. پراڻا گهر ڊاهي ان جاءِ تي گهڻ ماڙ عمارتون تعمير ڪيون ويون آهن، پراڻن باشندن جو اولاد گهڻو ڪري هتان لڏي چڪو آهي.

پڙهندڙن لاءِ اهو واضح ڪرڻ بهتر ٿو سمجهان ته هي تاريخ لکندي آئون تمام گهڻو احتياط ڪري رهيو آهيان. منهنجي پريڊر

ڪوشش اها آهي ته هي تاريخ هر ڪو دلچسپي ۽ شوق سان پڙهي ۽ شهر جي قديم ۽ جديد تاريخ بابت باخبر هجي. ڪنهنجي اعتراض ۽ دل آزاري کان پاسو ڪري رهيو آهيان. ڇاڪاڻ ته هن شهر ۾ اڌ صدي کان به وڌيڪ عرصو اڳ جيڪي بزرگ هئا، انهن ۾ اخلاق، رهڻي ڪهڻي، قرب ۽ محبت هو پر انهن جو اولاد هن ترقي يافته دؤر جي وڪڙ ۾ اچي پنهنجن وڏن جي نقش قدم تي هلڻ کان پري ٿي ويو آهي. برايون رڳو هينئر نه پر اهي اڳ به هيون، پر ان ۾ فرق اهو اچي ويو آهي جو اڳي برائي يا ڏوهه ڪرڻ وارا شرمسار ٿيندا هئا، هن دؤر جيان برائي ڏوهه ڪري فخر ۽ هوڏ نه ڪندا هئا. شراب، پنگ، چرس، آفيم وغيره جي استعمال جا عادي اڳي به هئا، ڪير ڪير انهي عمل ۾ ملوث هو اهڙيون حقيقتون لکڻ کان لغو ٿي رهيو آهيان، جو هن وقت اهي جهونا هن دنيا ۾ موجود نه آهن، پر جيڪڏهن اصلاح جي نقطه نگاهه ۽ نيت سان مجبورن اهڙي ڳالهه لکڻ جي ضرورت ٿي پوي ته پوءِ به ڍڪيل لفظن ۾ لکندو آهيان.

هن کان پهرين واري حصي ۾ لائوڊ اسپيڪر واري دڪان جي ڀرسان واري جنهن گهٽي جو ذڪر ڪيو ويو هو ان جو به تاريخي پسمنظر آهي، جو هن گهٽي ۾ پراڻي وقت جي مسجد ۽ پڙ آهي، جيڪي هن گهٽي جي قديم هئڻ جي ثابتي ڏين ٿيون. هلندڙ سلسلي ۾ انهن جو تاريخي پسمنظر بيان ڪيو ويندو. گهٽي جي ٻئي ڀر پراڻي اسپتال هئي، جيڪا لکي جي اسپتال نالي مشهور هئي. هن اسپتال ۾ مريضن جي رهائش جو به بندوبست هوندو هو. ٻڌايو ويندو هو ته ڪنهن سخي هندو اها اسپتال قائم ڪئي هئي. انهي اسپتال جي ٻاهران پت سان گڏ ڪجهه مانڊليون ۽ ڪنڊ تي صابو جو هوٽل هو. تقريبن 66-1965ع ڌاري اسپتال ختم ٿي وئي، ان جاءِ تي محفل

حسيني جي عمارت تعمير ڪئي وئي هئي، جيڪا اڃا تائين موجود آهي. ان جي ڀرسان مس محمد علي جي اسپتال جي پراڻي زبون حالت ۾ عمارت موجود آهي.

اسپتال جي ڀرسان بلڪل سوڙهي گهٽي آهي، جيڪا پراڻي مسجد لاکا طرف وڃي ٿي. گهٽي جي ڀرسان پراڻي عمارت ڪيولرام شاهائي جي آهي، جيڪا هن وقت بلڪل زبون حالت ۾ آهي. هن عمارت ۾ فلاحي ادارا، جهڙوڪ: اسڪول، اسپتال، هٿ جو هنر سيڪارٽ جو اسڪول، لائبريري قائم هئا. هي عمارت وسيع ايراضي تي قائم آهي. هڪ طرف مکيه رستو ۽ ٻئي طرف گهٽيون اٿس. عمارت جي ٻاهران ڀت سان گڏ سينٽ بدرالدين بدرو پاڻي جو فروٽ جو ڪچو دڪان هوندو هو. هن جو فروٽ سٺي معيار جو صاف سترو هوندو هو. سڄو ڏينهن پيو فروٽ کي صاف ڪندو هو. ٻين دڪانن جي ڀيٽ ۾ هن جو فروٽ ڪجهه مهانگو هوندو هو. گهڻو ڪري سرنديءَ وارا ماڻهو هن کان فروٽ خريد ڪندا هئا. هي رات جو دير تائين دڪان کوليو ويٺو هوندو هو. شاهائي صاحب جي عمارت جي ڀرسان گهٽي آهي، جيڪا گول بلڊنگ رسالا روڊ سان وڃي ملي ٿي. گهٽي جي ٻئي ڀر وٽ ايراضي تي تعمير ٿيل انگريز سرڪار جي دؤر حڪومت جي پراڻي عمارت آهي. انهيءَ عمارت جي مٿئين حصي تي جماعت اسلامي جي آفيس هوندي هئي. هيٺ زمين واري حصي ۾ چارئي طرف دڪان هئا. فوجداري روڊ واري پاسي، فوتوگرافر جو دڪان هوندو هو. انهي وقت جي نسبت سان جديد فوتوگرافي جو شايد هي پهريون دڪان هو. ان جي ڀرسان ڪيفي فردوس مرحوم سعيد احمد قائم ڪيو ويو، جيڪو اڃا تائين موجود آهي. هن هٽل جي اسپيشل چانهه مشهور هوندي هئي. شهر جا ماڻهو گهڻو ڪري هن هٽل تان اسپيشل چانهه پيئڻ جو مزو وٺڻ ايندا هئا.

هوٽل جي ڀرسان به رستو آهي، اهو به گول بلڊنگ ۽ مکيه رستي رسالا روڊ سان ملي ٿو. اتان اتر طرف هلبو ته ڪجهه دڪانن بعد هڪ گهٽي آهي، ڪٿان سوڙهي ڪٿان ويڪري وڃي رسالا روڊ سان ملي ٿي. رستن ۽ گهٽين کي ڏسي غور ڪجي ته شهرين جي سهولت لاءِ انهي وقت جي حڪومت ڪهڙي نه بهترين پلاننگ ڪئي هئي، جو ٿوري ٿوري فاصلي تي رستو يا گهٽي ترتيب ڪئي هئي. جڏهن ته اهو ڏٺو ويو آهي ته 30-40 سالن جي عرصي اندر جن خالي علائقن ۾ آبادي وجود ۾ آئي آهي، اتي هر هڪ شيءِ بي ترتيب آهي، هر ڪنهن شهري منصوبا بندي جي اصولن جي لتاڙ ڪندي پنهنجي مرضيءَ سان گهر ۽ دڪان تعمير ڪيا آهن. انهي گهٽي ۾ مرحوم محمود جراح جي اسپتال هئي، پاڻ ته فوت ٿي ويو پر سندس اولاد شفاخانه کي قائم رکندو پيو اچي، پر مرحوم جي دؤر وارو پراڻو علاج نه آهي. گهٽي جي ٻئي ڀر هڪ ٻن دڪانن بعد حيدرآباد لا هائوس واري جو دڪان آهي، هن دڪان جو اڳواڻ عبدالرشيد بيحد قربائتو آهي. قانون جي ڪتابن جي خريداري جي ڪري منهنجي هن دڪان سان 1978ع کان وابستگي آهي.

لا هائوس واري جي ڀرسان ڏندن جو علاج ڪرڻ واري ڊاڪٽر جي دڪان ۾ اسپتال هئي. هي پنجابي هو پر سنڌي چئي ڳالهائيندو هو. وڏي عمر جو هو. بزرگ ٻڌائيندا هئا ته هي گهڻي وقت کان هتي آباد آهن. هن جي فوت ٿي ويڃڻ بعد هن جي پٽ پيءُ جي جاءِ والاري هئي، پر ڪامياب نه ٿيو ان ڪري اسپتال ختم ڪري ڇڏيائين، هن وقت اهي الائي ڪٿي ٿا رهن. بزرگ ڊاڪٽر ڏاڍو صاف سترو رهندو هو. جڏهن ته پٽ ۾ اها خوبي ڪانه هئي. اڳي هن دؤر جيان ڏندن جي بيماري جي علاج لاءِ نه ماهر ڊاڪٽر هئا ۽ نه جديد مشينري هئي.

جهڙي اڄوڪي دؤر ۾ آهي. اڳي اهڙي قسم جو علاج ڪندا هئا، نتيجو ڪوبه نه نڪرندو هو. آخرڪار سور واري ڏاڻ يا ڏند کي ڪيرائڻو پوندو هو. تمام گهڻي تڪليف ٿيندي هئي. ان جي پراسان سنڌي خواجه جو دڪان هوندو هو. هن جي اصل نالي جي ته خبر نه هئي، گاهي جي نالي مشهور هو. نهايت ئي شريف، سادو ۽ وڏي عمر جو ماڻهو هو. جانورن جو ڍاڻو ساڻو گاهه، لوسڻ ۽ برسيم وڪڻندو هو. مالوند گهوڙن، گڏهن، اٺن وارا گهوڙو ڪري هن کان ڍاڻو گاهه وٺندا هئا. گهڻو وقت اڳي دڪان بند ڪري ويو. هن جو اولاد به هو. هن وقت الائي ڪٿي ٿوري، دڪان ڪچو ٺهيل هوندو هو.

هن دڪان کان چند قدمن جي فاصلي تي هڪ سوڙهي گهٽي آهي. ان ۾ سنڌي قريشي جو گهر هوندو هو. هي نهايت ئي شريف خاندان ۽ شهر جا پراڻا باشنده هئا. وڳوڙن دوران جانيون بچائي گهر ڇڏي ويا. ڪجهه دڪان بعد انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ تعمير ٿيل هڪ عمارت هئي. شايد اها زميندارن کي قرض ڏيڻ واري يا ڪا ٻي بئنڪ هئي. عمارت خوبصورت ۽ مضبوط مٽي ڏاڪڻ تي هئي، ان کي ڏاهي ختم ڪري ان جاءِ تي عارف پلازه تعمير ڪيو ويو. هن مکيه روڊ تي شايد اها پهرين گهڻ ماڙ عمارت تعمير ٿي هئي. عارف پلازه کان چند قدمن جي فاصلي تي مسجد آهي. شايد اها پراڻي آهي، پر اها خبر نه پئجي سگهي آهي ته ڪهڙي دؤر جي آهي. اڳي مسجد ڪچي هوندي هئي، بعد ۾ هن کي پڪو تعمير ڪيو ويو هو. مسجد جي اڳيان فوجداري روڊ ۽ لڄپت روڊ ٻنهي پاسن کان دڪان آهن. مسجد ٻنهي روڊن جي ڪنڊ تي آهي. اتان شهر جو مشهور روڊ لڄپت روڊ شروع ٿئي ٿو، جيڪو سڌو رسالا روڊ سان ملي ٿو.

لجپت روڊ جي ٻئي ڀر ڪجهه دڪانن بعد شهر جو مشهور شهباز واچ هائوس جو دڪان هوندو هو. هي دڪان فلمي دنيا جي مشهور اداڪار مصطفيٰ قريشي جي پاءُ جو هو. هر قسم جون مهانگيون توڙي سستيون واپون هن دڪان تان ملنديون هيون. هي قريشي صاحبان نهايت ئي شريف ۽ فاضل هئا. هنن جي گهرن بابت اڳيئي لکجي چڪو آهي. وڳوڻن دوران گهر به ڇڏي ويا هئا ته دڪان به ختم ڪري ڇڏيو هئائون. روڊ جي ٻئي ڀر ستي ٿاڻو آهي، ان ڀر پير جو قد آور پراڻو وڻ موجود آهي. قريشي صاحب جي دڪان کان ڪجهه فاصلي تي هڪ سوڙهي گهٽي آهي جيڪا مهر شاهه جي درگاه طرف وڃي ٿي. ان گهٽيءَ ۾ عبدالغفور مغل جو گهر هو. هي گاڏي کاتو ڇڏي پنهنجي ذاتي جاءِ خريد ڪري اولاد سميت اچي رهيو هو. هن جي مختصر حقيقت الهندي ڪچي جي تاريخ جي ٻئي حصي ۾ لکي وئي آهي. مرحوم عبدالغفور مغل کي شهيد ذوالفقار علي ڀٽي پنهنجي حڪومت جي اوائل ڏور 1972ع جي شروع وارن مهينن ۾ 1300 آفيسرن سان گڏ مارشل لا ريگيوليشن 114 تحت ملازمت مان برطرف ڪيو هو. مغل صاحب 1977ع ڀي اين اي جي ڀتو صاحب خلاف هلندڙ تحريڪ دوران فوت ٿي ويو هو. مرحوم کي اميدن ڀرئي درگاه لڳ ڪينٽ قبرستان ۾ سپردخاڪ ڪيو ويو هو. مرحوم نهايت ئي شريف، بااِصول ۽ قابل آفيسر هو. هن جو هڪ فرزند مسعود احمد مغل ۽ آئون هڪ ئي کاتي ۾ نوڪري ڪندا هئاسين. هي جلدي نوڪري ڇڏي ڪراچي منتقل ٿي ويو هو. اتي هن کي بي بهتر نوڪري ڪنهن اداري ۾ ملي وئي هئي. هن جا ٻه ننڍا ڀائر شڪيل احمد مغل ۽ نديم احمد مغل ۽ سندن ٻيا ڀائر حيدرآباد واري جاءِ وڪڻي 79-1978ع ۾ ڪراچي منتقل ٿي ويا هئا، اتي سڀني کي ملازمتون ملي ويون هيون.

منهنجو هنن سان بلڪل قريبي دوستي جو ناتو هو. 01_2000ع دوران منهنجي پوسٽنگ جڏهن ڪراچي هئي ته مسعود احمد ۽ نديم احمد مون سان مليا هئا.

انهي گهڻي جي ڀرسان روڊ تي ٽيليويزن، ٽيپ رڪارڊر ۽ بجلي جو ٻيو سامان وڪڻڻ واري جو دڪان هو. انهي وقت بليڪ اينڊ وائٽ ٽيليويزن اچي ويا هئا، بجلي ۽ سيلن تي هلندڙ ٽيپ رڪارڊر ۽ ريڊيو جو گهڻو اوج هوندو هو. انهي روڊ تي اهڙي سامان وڪري ڪرڻ وارن جا ٻيا به دڪان هئا. شايد شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي دؤر ۾ هتي هڪ واقعو ٿيو هو. ڏينهن جي وقت ڀري بازار به ڌاڙيل دڪان جي مالڪ کان ڦر ڪرڻ آيا هئا، مزاحمت دوران ڦورن دڪان جي مالڪ کي گوليون هڻي قتل ڪري ڇڏيو هو. مالڪ ڪاٺياواڙي ميمڻ هو. واقعي جي ڪري شهر ۾ خوف ۽ حراس پڪڙجي ويو هو. جو انهي وقت اهڙا دردناڪ واقعا تمام گهٽ ٿيندا هئا. واقعي جو شهر ۾ وڏو ردعمل ٿيو هو. دڪاندارن ۽ شهرين سخت احتجاج ۽ هڙتالون ڪيون هيون. اهو واقعو ستي ٿاڻي جي بلڪل سامهون ٿيو هو. ڦورو جاءِ واردات تان فرار ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا هئا. پوليس انهي واقعي جي جاچ دوران ٻن ماڻهن کي گرفتار ڪيو هو. انهن جي سڃاڻپ محمد يعقوب (هنن جو ڏنل شاهه جي پڙ ۾ ليٽ مشينن جو ڪارخانو هو) ۽ ٻئي جوابدار جي سڃاڻپ عبدالستار نالي ٿي هئي. هي الائي ڪير هو. ڪٿان آيو هو. واقعي کان اڳ هي گاڏي کاتي ۾ هلندو نظر ايندو هو. ڪڏهن ڪڏهن دڪان تان ڪير پيئڻ به ايندو هو. انهن جي گرفتاري تي شهر جي ماڻهن کي تعجب ٿيو هو. درحقيقت انهي دور جي پوليس تمام گهڻي هوشيار هئي. واقعو ٿيڻ بعد حقيقي ڏوهارين کي گرفتار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندي هئي. هاڻوڪي دؤر جي ڇا حالت آهي، ڪلي عام بيگناهه ماڻهو

قتل ٿي رهيا آهن، ٿرون تي رهيون آهن، ڌاڙا لڳي رهيا آهن، ڏوه
ڪرڻ واري جي خبر ئي ڪانه ٿي پوي

چند قديم جي فاصلي تي هڪ بلڪل سوڙهي گهٽي آهي،
انهي گهٽي ۾ بزرگوار لڪائي ڇپي جو گهر هوندو هو. هي شهر جو پراڻو
باشندو هو، هن جا پيا ماڻگ ڳول بلڊنگ وٽ رهندا آهن، انهن مان شايد
ڪي هن پاڙي مان لڏي چڪا آهن، ڪي اڃا تائين رهندا آهن. مالوند
ماڻهو هو، وڳوڙن دوران هتان لڏي قاسم آباد ۾ رهيو هو. تقريبن 15 سال
يا ان کان اڳ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. اهو معلوم نه آهي ته
هن وقت هن جو اولاد ڪٿي ٿو رهي. اتان ڪجهه فاصلي تي راحت
سئيما وارو رستو آهي. انهي رستي جي ٻئي ڀيري خانهدار عبدالحميد
عباسي جي اسپتال آهي. اسپتال جي عمارت بيحد خوبصورت تعمير
ٿيل آهي. اسپتال جي عمارت ته موجود آهي، پر اسپتال ۾ شايد ڊاڪٽر
ويهن ڪونه ٿا. ڊاڪٽر عباسي صاحب جو حيدرآباد شهر ۾ تاريخي
پسمنظر آهي. مڪمل معلومات حاصل ڪرڻ بعد ڊاڪٽر صاحب جو
تفصيلي خانداني ۽ تاريخي پسمنظر قلمبند ڪيو ويندو. اسپتال کان
ڪجهه قدم اڳتي هڪ سوڙهي گهٽي آهي، ان گهٽي ۾ هڪ گهر اڃا
تائين سنڌين جو موجود آهي. اهي ڪير آهن، معلوم نه ٿي سگهيو
آهي. البت ايتري ڄاڻ آهي ته هن گهر جو هڪ ماڻهو جنهنجي اصل
نالي جي خبر نه هئي، پر ان کي گلان نالي سڏيندا هئا، ٻوچالو شاه
جي درگاهه تي گهڻو ايندو هو.

ڪجهه فاصلو اڳتي پهرين هڪ گهٽي آهي، ڪجهه قدم هلڻ
بعد هڪ ٻي گهٽي به آهي. اڳي اهي گهٽيون رهائشين جي استعمال لاءِ
هيون، وڌندڙ آبادي ۽ تريفڪ جي ڪري اهي ٻئي گهٽيون جهڙوڪ
مڪيه رستا ٿي ويا آهن انهن سوڙهين گهٽين ۾ دڪان ۽ ڪاروباري

مرڪز قائم ٿي چڪا آهن، اتي شهر جي معروف شخصيت حاجي دريا خان راجپر جو گهر هو. هن جو فقط هڪ ئي پٽ غلام محمد راجا هو. هن جي شادي شهر جي علمي، ادبي شخصيت جي گهران ٿي هئي، سندس گهر واري سرڪاري کاتن جي اعليٰ عهدن ۽ منصبن تي فائز رهي هئي، هن وقت سياستدان آهي. راجا وٽ ساٿي رنگ جي 56 ماڊل شيورليٽ ڪار هوندي هئي، بلڪل نوجوان سهڻو ماڻهو هوندو هو. شادي بعد سندس گهر واري سان گڏ ڪار ۾ شهر گهمندا هئا ته ماڻهو هنن کي ڏسندا هئا، جو هن جي گهر واري به نوجوان ۽ تمام گهڻي سهڻي هوندي هئي. هي انهيءَ دؤر جي ڳالهه آهي جڏهن سپر هاءِ وي اڃا شروع نه ٿيو هو ڪراچي وڃڻ لاءِ مکيه رستو ٺٽي کان هوندو هو. سال 1969ع (سپر هاءِ وي شروع ٿيڻ کان پهرين) ڪراچي ويندي يا ايندي ٺٽي واري روڊ تي اونگر لڳ هن جي ڪار جو حادثو ترڪ سان ٿيو هو جنهن ۾ غلام محمد راجا راجپر فوت ٿي ويو هو پر هن جو ڊرائيور نالي مرچو بچي ويو هو. هن جي اهڙي اچانڪ وفات جو ٻڌي سڄي شهر ۾ ڏک ۽ افسوس جي لهر چائنڻجي وئي هئي، هر هڪ اک آبديده هئي. وقت تيز رفتاريءَ سان گذري ويو. هيرن جهڙا ماڻهو به هليا ويا، پر اهو وقت ۽ ماڻهو بيحد ياد اچن ٿا.

درحقيقت مون کان اها حقيقت وسري چڪي هئي، پر منهنجي دوست غلام قادر چانڊيي، جيڪو اتي قريب ئي رهندو آهي، ياد ڏيارين ته راجپر جي گهر جي ڀرسان مشهور قانوندان الهيجايي آخوند جو به گهر هو. هن صاحب وڪالت جي شعبي ۾ سٺي شهرت ماڻي هئي. نهايت ئي هوشيار وڪيل هوندو هو. ايوب خان جي آخري دؤر حڪومت ۾ مغربي پاڪستان جو وزير قانون به ٿيو هو. مٽياري واري رستي تي روڊ حادثي ۾ فوت ٿي ويو هو. اتي به پير جو پراڻو وڻ

هوندو هو. ٻين وٽن کي وڍڻ جي مهم دوران هن وٽ کي به وڍي ختم ڪيو ويو. اتي فوجداري روڊ ختم ٿئي ٿو. اتان اڀرندي طرف تلڪ ڇاڙهي. اتر طرف سرفراز روڊ شروع ٿين ٿا، اتي مشهور قابل عزت شخصيت احمد خان بارڪڙي جو گهر هو. هي صاحب سيشن جج جي عهدي تان رٽائرڊ ٿيڻ بعد وڪالت ڪندو هو. وڪالت جي شعبي ۾ بيحد ڪامياب رهيو هو. نهايت ئي شريف ۽ با اصول طبيعت جو ماڻهو هوندو هو. هن جو جونيئر وڪيل جنگو خان راجپوت جيڪو بعد ۾ جج ٿيو هو سان نياز مندي وارا تعلقات هئا.

محمد يعقوب ۽ عبدالستار واري حقيقت مڪمل نه ٿي سگهي هئي. نوجوانن جي معلومات لاءِ اهو واقعو مڪمل ڪرڻ تمام ضروري آهي. انهن جي گرفتاري بعد ڪيس عدالت ۾ پوليس پيش ڪيو هو. سيشن جج صاحب حيدرآباد جي عدالت ۾ ٻنهي جوابدارن خلاف ڪيس هلايو هو. عدالت ٻنهي جوابدارن هڪ کي عمر قيد ۽ ٻئي جوابدار عبدالستار کي ڦاسي جي سزا ٻڌائي هئي. جوابدارن انهي فيصلي خلاف سنڌ هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل داخل ڪئي هئي، جنهن ۾ محمد يعقوب کي عدالت آزاد ڪيو هو. جڏهن ته عبدالستار جي سزا برقرار رکي هئي. ٻڌڻ ۾ اهو آيو هو ته عبدالستار هاءِ ڪورٽ جي فيصلي خلاف سپريم ڪورٽ ۾ اپيل دائر ڪئي هئي، جيڪا عدالت رد ڪئي هئي. تنهن بعد ڇا نتيجو نڪتو هو معلوم نه آهي. محمد يعقوب جي آزاد ٿيڻ بعد اهو ڏٺو ويو هو ته هن جو دماغي توازن ٺيڪ نه هو. ڪجهه وقت بعد فوت ٿي ويو هو. حيدرآباد شهر جي 50 سالن جي تاريخ ۾ هي به هڪ اهم واقعو ٿي گذريو آهي.

آخوند صاحب جي گهر کان اولهه طرف چند قدمن جي فاصلي تي ڏکڻ طرف شهر جو مکيه رستو رسالا روڊ شروع ٿئي ٿو. جيڪو حيدر

چوڪ تي ختم ٿئي ٿو. هن روڊ جي اوڀر طرف ميونسپل وارڊ ايف آهي. جڏهن ته اولهه طرف ڪينٽ جو علائقو آهي. هن روڊ جون ٻه ڪجهه پراڻيون تاريخي يادگارون آهن. وڌندڙ آبادي ۽ گاڏين جي گهڻي رش ٿيڻ کان پهرين هي ٻئي رستا رسالا روڊ ۽ فوجداري روڊ ٻه طرفان گاڏين جي هلڻ لاءِ هئا. انهي وقت وڪٽوريه ۽ ٽانگن جو اوج هو ٽيڪسين کان علاوه ڪارون شهر جي چند خاندانن وٽ هونديون هيون. موٽر سائيڪلون به آڱرين تي ڳڻڻ جيترو ماڻهن وٽ هونديون هيون. غريبن جي آسان سستي ۽ تيز رفتار سواري سائيڪل هئي. سائيڪلون مسواڙ تي ڏيڻ جا دڪان هوندا هئا. ٻه آنا، چار آنا في ڪلاڪ سائيڪل مسواڙ تي ملندي هئي. انهي دؤر ۾ رکشائون به اچي چڪيون هيون (64-1963ع)، پر ايتري گهڻي تعداد ۾ نه هيون. رکشائن وارا گهڻو ڪري پناڻ هئا، پناڻ هتي اڳيئي هئا، پر تمام گهٽ تعداد ۾ هئا. 1958ع ايوب خان جي اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ هتي پناڻ تمام گهڻي تعداد ۾ اچي آباد ٿيا هئا. ڪافي دير انتظار ڪرڻ بعد رکشا خالي ملندي هئي. انهي وقت رکشا جو پاڙو ٽيهه پئس في ميل هو. ان وقت کي ياد ڪندي هن وقت جي حالتن کي ٿو ڏسجي ته ڪيترو نه گهڻو هر هڪ شيءِ ۾ فرق ٿي ويو آهي.

(عبرت مئگزين، 16 نومبر کان 30 نومبر 2013ع)

درگاه حضرت اشرف شاه بخاري رح

سيد اشرف شاه جي درگاه ٽڪريءَ تي قائم قديم شهر پڪي قلعي جي قريب موجود آهي. درويشن جي تاريخ لکڻ کان پهرين اتي جي رستن، گهٽين ۽ چاڙهين جو جائزو وٺجي ٿو. پڪي قلعي دروازي جي سامهون اتر طرف شاهي بازار آهي، جيڪا شهر جي اوائلي بازار آهي ۽ حاڪم سنڌ ۽ حيدرآباد جي بنياد رکندڙ ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي دؤر حڪومت جي آهي. ٽالپرن جي دؤر حڪومت ۾ هن بازار جو نالو طاهر بازار رکيو ويو، جيڪو ٽالپر حڪمرانن جو خاص ماڻهو هوندو هو. اولهه طرف تي چاڙهيون آهن. هڪ کي پڪي قلعي واري چاڙهي چيو ويندو آهي، ڪي ماڻهو وري ان کي قدم گاه يا عبدالوهاب شاه واري چاڙهي به چوندا آهن. ٻي چاڙهي هومستيد هال واري آهي، جڏهن ته ٽين چاڙهي ڀائي خان نالي آهي، جيڪو لوهارڪو ڪم ڪندو ۽ ترارون ٺاهيندو هو ۽ ٽالپر حڪمرانن جو خاص ماڻهو هو.

ٽڪري واري قديم شهر جي اوڀر طرف ڏتل شاه چاڙهي آهي، انهي چاڙهي وٽان پڪي قلعي جي ديوار نظر اچي ٿي. انهيءَ چاڙهي جو چيهه گرونگر واري علائقي تي ٿئي ٿو. انهي چاڙهيءَ جي ڀرسان هڪ ٻي چاڙهي به آهي، جيڪا پنڌ هلڻ وارن لاءِ آهي. انهي چاڙهي تي شهر جي قديم باشندن سومرن جا گهر هوندا هئا، جيڪي ڌوبي هئا، انهن جواتي ڌوبي گهاٽ به هوندو هو. هنگامن دوران اهي اتان لڏي ويا. قلعي

چاڙهي واري رستي، قلعي دروازي تائين هلبو ته ٻه رستا آهن، هڪ موڙ تي آهي، جيڪو قلعي دروازي تائين وڃي ٿو. ٻيو رستو به قلعي دروازي تائين وڃي ٿو. اهو رستو قلعي دروازي کان چاڙهي طرف وڃڻ جو آهي. مطلب ته هڪ رستو دروازي کان چاڙهي طرف وڃڻ جو ۽ ٻيو رستو چاڙهي کان قلعي دروازي تائين پهچڻ جو آهي. جيڪو موڙ تي آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته اهو موڙ وارو رستو جهڙوڪ هڪ وڏي ٽڪريءَ مٿان هڪ ٻي ٽڪريءَ تي ٺهيل آهي. ٽڪر جي اهڙي جوڙجڪ وارو قدرتي منظر آهي. انهي موڙ وٽ پڪي قلعي جي ٽنل پٽ نظر اچي ٿي، انهن نشانين کي ڏسڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته پٽ ڪيتري ويڪري ۽ مضبوط هئي. ڀڳل ڇت جي ٻي نشاني پڪي قلعي جي دروازي کان ڪجهه فاصلي تي آهي. انهي ٽنل پٽ بابت ڪي مختصر حقيقتون تاريخي ڪتابن ۾ آهن، پر انهن کي پڙهڻ ۽ زميني حقيقتن ۾ وڏو فرق ٿونظر اچي. ٻنهي پٽين کي ملائڻ وارو فاصلو ڪجهه ڊگهو آهي.

چاڙهي تي موڙ جي ڀرسان ٽڪري کان هيٺ حضرت اشرف شاه بخاري رح جي درگاه آهي. اڳي اها درگاه ڏاڍي خوبصورت ٺهيل هئي، جيڪا عمارت هن وقت ساڳئي صورت ۾ نه آهي. پڪي قلعي جي پٽ اتان ٽنل نظر اچي ٿي. درگاه قلعي جي پٽ کان ٻاهر آهي. درگاه ۾ ٻه مزارون گڏ موجود آهن. هڪ مزار سيد اشرف شاه بخاري جي ۽ ٻي سيد منن شاه بخاري جي. درگاه لڳ پراڻي مسجد ۽ امام بارگاه موجود آهن. درگاه جي احاطي ۾ علم نسب ٿيل آهي.

درويشن جو تاريخي پسمنظر معلوم ڪرڻ لاءِ جناب علي گوهر چانڊيو جيڪو درگاه جي متولي عبدالستار چانڊيو جو فرزند آهي، مون کي هڪ ڪتابچو عنايت ڪرڻ فرمايو. اهو ڪتابچو 14 صفحن تي مشتمل زوار عبدالستار درس جو مرتب ڪيل آهي. هن

ڪتاب جي صفحي نمبر 5 تي لکيل آهي ته سيد اشرف شاهه بخاري ۽ سيد منن شاهه بخاري جي درگاهه ٽالپر حڪمرانن کان به اڳ جي آهي. هن درگاهه سان گڏ قديمي مسجد ۽ امام بارگاهه به آهن. انهي بيان موجب ته درگاهه يا ته ڪلهوڙن جي دؤر جي آهي يا ان کان به اڳ جي آهي. حيدرآباد شهر بابت جيڪي تاريخي ڪتاب منهنجي نظر مان گذريا آهن، انهن ڪتابن ۾ هن درگاهه جو تفصيلي ذڪر نه آهي. فقط پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا جي لکيل ڪتاب حيدرآباد جا وڳڻون اوج جي صفحي نمبر 34 تي جيڪو درگاهن جو ذڪر ڪيو آهي، ان ۾ سيد اشرف شاهه بخاري جي درگاهه جو نالو موجود آهي. پر مرزا صاحب درويشن جو تاريخي پسمنظر يا وقت نه لکيو آهي.

ڪتابچي جي ساڳئي صفحي نمبر 5 تي درگاهه، پڙ ۽ امام بارگاهه جي متولي عبدالستار چانڊيو جو بيان موجود آهي. سائين سندن خانداني تاريخي پسمنظر هن طرح ٿو ڪيان ڪري ته: ان پنهنجي وڏن کان ٻڌو هو ته خاندان جو هڪ بزرگ علي گوهر چانڊيو 1803ع ۾ راءِ مان لڏي اچي هتي قيام پذير ٿيو هو. اهوئي هن درگاهه جو پهريون متولي ٿيو هو. ان بزرگ جي لاڏاڻي کان پوءِ سندس فرزند عبدالرشيد، منشي محمد علي خان، عبدالله خان جو پٽ غلام رسول، عبدالرشيد ۽ عبدالغفور هڪٻئي پٺيان متولي ٿيندا آيا. هن وقت عبدالستار چانڊيو درگاهه، پڙ ۽ امام بارگاهه جو متولي آهي. موجوده متولي جيڪي هن وقت وڏي عمر جا بزرگ ٿي چڪا آهن، ان سان ۽ سندن وڏي فرزند علي گوهر چانڊيو سان اسان جا نيازمندي وارا تعلقات آهن.

موجوده متولي عبدالستار چانڊيو جي بيان موجب ته هنن جو وڏو علي گوهر چانڊيو 1803ع حيدرآباد آيو هو ۽ ان وقت کان هي

هڪٻئي پٺيان درگاه جا متولي آهن. پهرئين تالپر حڪمران مير فتح علي خان تالپر 1802ع ۾ وفات ڪئي هئي. تنهن بعد سندس ڀاءُ مير غلام علي خان تالپر حڪمراني جي مسند تي ويٺو هو. هن 1802ع کان 1812ع تائين سنڌ تي حڪمراني ڪئي. ان تاريخ موجب عبدالستار چانڊيو جو پهرين بزرگ علي گوهر چانڊيو مير غلام علي تالپر جي دؤر حڪومت ۾ حيدرآباد آيو هو. اهڙيءَ طرح هن خاندان کي تقريبن 211 سالن جو طويل عرصو حيدرآباد ۾ رهندي گذري چڪو آهي ۽ انهي طويل عرصي دوران هن خاندان جا پنج بزرگ هڪٻئي پٺيان درگاه، پڙ ۽ امام بارگاه جا (موجوده متولي کان علاوه) متولي رهي چڪا آهن. دنيا جي ملڪن ۾ جتي به، جيڪي به قديم اثاثر موجود آهن، پوءِ چاهي اهي بادشاهي دؤر جا هجن يا ان کان به اڳ جي دؤر جا هجن، اهي ملڪ انهن قديم اثاثرن، آثارن ۽ نشانين جي حفاظت ڪندا پيا اچن. حيدرآباد وارو قلعو به انهن مان هڪ قيمتي اثاثر هو ڇا ته ان جي بيهڪ، نقشو ۽ ان جي مضبوط تعميرات وڏي محنت سان ماهر ڪاريگرن جي هٿان ٿيل هئي. اڄ ان قيمتي قلعي جي ڇا حالت آهي، قلعي جي ديوارن جي اندران توڙي ٻاهران هر طرف کان قلعو شهري آبادي جي گهيري ۾ اچي ويو آهي. ڪيترن ئي هنڌن تان ديوارون ڊهي ويون هيون، جن کي ٻيهر تعمير ڪيو ويو هو پر اها قديم تعميرات جو مقابلو نه ٿي ڪري سگهي. هن وقت فقط قلعي جون پراڻيون زبون پٽيون رهجي ويون آهن، جن کي ڏسي پراڻي قلعي جون يادون تازو ٿين ٿيون. انهن زبون پٽين جي ڪا حفاظت نه آهي، قلعي اندر سرنگهه وٽ به ڪنهن درويش جي مزار آهي. تحقيق ڪرڻ بعد انهن جي تاريخ به لکي ويندي ان کان علاوه قلعي جي يادن ۾ ٻيو جيڪو ڪجهه به باقي بچيو آهي، انهن کي به ظاهر ڪيو ويندو.

سيد اشرف شاهه جي درگاه هن وقت شهر ۾ اليڪاٽ جي پڙ نالي مشهور آهي. اڄو ته تاريخي پسمنظر ڏسون ته اهو ان نالي تي ڪيئن مشهور ٿيو. درگاه جي متولي عبدالستار چانڊيو جو بيان ڪتابچي جي صفحي نمبر 6 تي هن ريت موجود آهي: مسٽر چارلي اليڪاٽ جي هن پڙ سان وابستگي 39-1938ع ۾ ٿي. سندس وابستگي ان طرح ٿي جو چارلي اليڪاٽ جي والده ليڊي ڊفرن اسپتال ۾ ليڊي ڊاڪٽر هئي. مذهبي حوالي سان ته هو عيسائي هئي. پر اهليت سان عقيدت رکندڙ نيڪ عورت هئي. هوءَ محرمين جا ڏهه ڏينهن نياز وغيره جو خصوصي اهتمام ڪندي هئي. متولي جو والد عبدالغفور چانڊيو هن وٽ ڊرائيور جي حيثيت ۾ ملازمت ڪندو هو. چارلي اليڪاٽ هتي حيدرآباد ۾ ڄائو هو ۽ بنيادي تعليم به هتي حاصل ڪئي هئائين. جنهن کان پوءِ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ لنڊن ويو ۽ تعليم مڪمل ٿيڻ تي وري واپس حيدرآباد موٽي آيو.

درگاه اشرف شاهه جي متولي عبدالستار چانڊيو جو وڌيڪ بيان ڪتابچي جي صفحي نمبر 7 تي چارلي اليڪاٽ بابت هن ريت آهي ته سال 39-1938ع تائين سندس عزاداري سان وابستگي ان ئي طرح قائم رهي (جيڪا ڪتابچي ۾ بيان ٿيل آهي) ان عرصي ۾ سندس والده وفات ڪري وئي ۽ والده جي وفات کان پوءِ چارلي اليڪاٽ دين اسلام قبول ڪرڻ جو فيصلو ڪري ورتو. سندس زال ۽ ٻار اهڙي فيصلي مان خوش نه هئا. ان ڪري سندس گهر واري ۽ اليڪاٽ ۾ علحدگي ٿي وئي. اليڪاٽ اسان جي پڙ تي اچي مستقل رهائش اختيار ڪئي ۽ سندس زال ٻارن سميت پنهنجي پيءُ سان گڏجي لنڊن رواني ٿي وئي. اسلام قبول ڪرڻ بعد اليڪاٽ جو نالو شيخ علي گوهر رکيو ويو. هن اسان جي پڙ تي ئي مستقل رهائش

اختيار ڪئي ۽ علح سائين تندو سائينداد جو مريد ٿيو. اليڪاٽ راشن شاپس واري ڪاتي، ايڪسائيز ايس آر ٽي سي ۽ بين سرڪاري ڪاٽن ۾ ملازمتون ڪيون ۽ ان سان گڏ تندو محمد خان جي مير صاحبان جون زمينون پڻ سنڀاليندو هو.

درگاه اشرف شاهه جي موجوده متولي جي بيان موجب ته چارلي اليڪاٽ 1939ع کان هنن جو پڙ سنڀاليو هو. ڪتابچي ۾ متولي چارلي اليڪاٽ جون ڪرامتون به بيان ڪيون آهن. متوليءَ جي بيان موجب ته سال 1939ع کان اشرف شاهه جو پڙ اليڪاٽ جي نالي مشهور ٿيو هو جڏهن ته هن پڙ تان ماتي جلوس برآمد ڪرڻ جو سلسلو 1920ع کان هنن جي بزرگن شروع ڪيو هو. متولي جي بيان موجب ته اشرف شاهه، منن شاهه جي درگاه، مسجد ۽ امام بارگاه شيخ علي گوهر (اليڪاٽ) تعمير ڪرايا هئا، جو ان جي بزرگن کي آرامي درويشن جي درگاه تعمير ڪرائڻ جي اجازت نه ڏني هئي. اسان علي گوهر شيخ (اليڪاٽ) کي پيرسني ۾ ڏٺو هو. نهايت ئي خوبصورت، شريف النفس انسان ۽ درويش صفت ماڻهو هوندو هو. هن عزداريءَ جي عمل کي تمام گهڻو اڳتي وڌايو هو شهر جا ماڻهو جن مرحوم کي ڏٺو هو اهي اڃا به کيس ياد ڪن ٿا. مرحوم تابوت، جهولو ۽ سيج مضبوط ڪاٺ سان ماهر ڪاريگرن هٿان ٺهرايا هئا، جيڪي اڃا تائين امام بارگاه ۾ رکيل آهن. محرم ۽ صفر جي مهينن ۾ مقرر تاريخن تي برآمد ڪيا ويندا آهن. موجوده متولي عبدالستار چانڊيو ۽ ان جو خاندان انهن جي حفاظت ڪندا پيا اچن، جو اهي تمام گهڻا قيمتي آهن. شيخ علي گوهر (اليڪاٽ) شايد 70-1969ع يا ان کان پوءِ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. مرحوم کي درگاه اشرف شاهه جي احاطي ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو هو.

درگاه اشرف شاه رحه جو موجوده متولي عبدالستار چانڊيو وڌي عمر جوڻي چڪو آهي. نهايت ئي شريف، نماز روزي ۽ عبادت جو پابند آهي. پڪي قلعي جي گنجان آبادي ۾ هن وقت سنڌين جو هڪ ئي گهر آهي. پاڻ سندس اولاد ۽ ڀائرن جي اولاد سان گڏ درگاه لڳ رهندو آهي. متولي جي هڪ ننڍي ڀاءُ شاهد علي چانڊيو کي شهر ۾ ٿيندڙ فسادن دوران سنڌي سمجهي بيگناهه شهيد ڪيو ويو هو. مرحوم نوجوان هو درگاه جي احاطي اندر سپرد خاڪ ڪيو ويو هو. متولي جي هڪ ٻئي ڀاءُ مرحوم ارشاد علي جي قبر به درگاه جي احاطي اندر موجود آهي. درگاه لڳ پراڻي مسجد جي اڳيان هڪ ڍڪيل مزار موجود آهي، جيڪا نامعلوم بيبي جي آهي، ان جي تاريخي پسمنظر جي خبر نه پئجي سگهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو بلڪل مختصر بيان حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي نمبر 69 تي موجود آهي. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو ته: ظاهر بازار کان اندر تي اشرف شاه بخاري جي مزار وارو محلو هو. ڊاڪٽر صاحب درويش جو تاريخي پسمنظر بيان نه ڪيو آهي. درگاه ۽ پڙ جو احاطو وسيع آهي. موڙ واري چاڙهي کان گهڻو هيٺ آهي. اتي پٿر جي پڪي ديوار تعمير ٿيل آهي. درگاه ڏانهن ويندڙ مکيه لنگهه به اتان آهي. حضرت سيد اشرف شاه بخاري ۽ سيد منن شاه بخاري جي درگاه خلائق جي زيارتگاهه آهي. عقيدتمند حاضري ڀرڻ ايندا آهن. مزارن مٿان ٿيل تعمير پراڻي ٿي چڪي آهي.

درگاه کان چند قدمن جي فاصلي تي قلعي اندر سنڌين جا ڪافي گهر هئا، انهن گهرن مان ڪجهه گهر ٽڪرائي ساداتن جا هئا، جيڪي ٽڪڙ کان لڏي هتي اچي آباد ٿيا هئا. هڪ گهر سيد محمد

اڪرم شاه جو هو. جنهنجو هڪ فرزند سيد سجاد حيدر شاه اعليٰ عهدي تي فائز آهي. تڪڙائي ساداتن مان ٻيو گهر سيد محمد اشرف شاه جو هو جنهن جي هڪ نوجوان فرزند نالي محمد شاه عرف سيد عبدالعليم شاه کي لساني فسادن دوران 1990ع ۾ قتل ڪيو هو. ساداتن مان ٽيون گهر سيد سڪندر علي شاه مرحوم جو هو. هن جي هڪ نوجوان فرزند نالي سيد صائم علي شاه به 1988ع ۾ لساني فسادن دوران قتل ٿيو. ٻئي فرزند نالي سيد صفدر شاه سان اسان جو نيازمندي وارو ناتو آهي. ساداتن مان چوٿون گهر سيد اله بخش شاه جو هو. هن جي فرزند جو نالو سيد امير علي شاه هو. سائين کي چار فرزند آهن، وڏي فرزند جو نالو سيد تنوير علي شاه آهي، جيڪو اعليٰ صلاحيتن جو مالڪ ۽ دانشور آهي. باقي فرزندن ۾ سيد محفوظ شاه، سيد ڪامران شاه ۽ سيد عمران شاه آهن. انهن ساداتن سان به اسان جو نيازمندي ۽ عقيدتمندي جو پراڻو رشتو آهي.

پڪي قلعي اندر ساداتن جي گهرن کان علاوه ٻيا به ڪجهه گهر هئا. هڪ گهر دل جي بيماري جي ماهر ڊاڪٽر عبدالڪريم عباسي جو هو. غلام حيدر بلوچ وڪيل جو گهر به اتي هو. هڪ گهر لاشاري بلوچ جو هڪ گهر قريشي صاحبان جو به هو. ان کان سواءِ اتي ڪجهه ٻيا گهر به هئا. انهن گهرن ۾ رهندڙ سڀئي ماڻهو هنگامن دوران سر بچائي وڃي محفوظ علائقن ۾ رهيا. پراڻي لينڊ رڪارڊ آفيس به پڪي قلعي ۾ هوندي هئي. سر غلام حسين هدايت الله اسڪول به پڪي قلعي ۾ هو. پڪي قلعي ۾ هئا ته سنڌين جا ايترائي گهر، پر ان هوندي به ان پاڙي ۾ وڏي رونق هوندي هئي، جو انهن وٽ يارن دوستن، مٿن مائٽن جو اچڻ ۽ ڪچهريون ڪرڻ جو سلسلو

هوندو هو. جيڪو سنڌين جي قديم تهذيب جو هڪ حصو هو. درگاه اشرف شاه کان چند قدمن جي فاصلي تي بن گمنام درويشن جون آرامگاهون آهن، جيڪي بن قبرن نالي مشهور آهن، انهن جي تاريخ شايع ٿي چڪي آهي.

درگاه اشرف شاه رحه جي درگاه جي موجوده متولي عبدالستار چانڊيي جي بيان موجب جيڪو ڪتابچي ۾ موجود آهي، تي غور ٿو ڪجي، جنهن ۾ هن ٻڌايو آهي ته درويش ٽالپرن جي دؤر کان به اڳ جا آهن. جو هن جا بزرگ ٽالپرن جي دؤر حڪومت ۾ هتي اچي مقيم ٿيا هئا. ٽالپرن کان اڳ سنڌ تي ڪلهوڙن جي حڪمراني هئي، پوءِ يا ته درويش ڪلهوڙن جي دؤر جا آهن، جن جي حڪمراني 83-1782ع ۾ ختم ٿي هئي، يا ان کان به اڳ جي دؤر جا آهن. هن وقت درويش جي درگاه، گنجان آبادي واري پراڻي شهر پکي قلعي وٽ نمايان آهي. پوءِ حيدرآباد شهر بابت تاريخ لکندڙن جي نظرن کان درويش جو تاريخي پسمنظر ڪيئن رهجي ويو ته درويش ڪير هئا، هن جا وڏا ڪٿي جا هئا، درويش جو اولاد ڪٿي آهي ۽ هتي ڪهڙي مقصد لاءِ آيا هئا. اهڙيون حقيقتون ڪٿان به نه ملي سگهيون آهن.

سنڌ بابت مير علي شير قانع جو لکيل قديم تاريخي ڪتاب تحفة الڪرام ۾ به هن درويش جي تاريخ موجود نه آهي. بهرحال جيڪي ڪجهه ٿيو ٿي گذريو، ان کي ڇا ٿو ڪري سگهجي، اڄ جي لکيل تاريخ مستقبل ۾ وڏو تاريخي سرمايو ثابت ٿيندي

تاريخي ڪتابن مان جيڪي ڪجهه به حاصل ٿيو متولي جي بيان ۽ موجوده زميني حقيقتن کي مدنظر رکندي، درويشن بابت جيڪي ڪجهه به حاصل ٿيو آهي، ان کي قلمبند ڪري پڙهندرن

آڏو پيش ڪجي ٿو. جيڪڏهن ڪا حقيقت رهجي وئي آهي ۽ ان جي ڪنهن وقت به نشاندهي ٿي ته هلندڙ سلسلي ۾ اها مڪمل ڪئي ويندي. جو هي تاريخ آهي تمام احتياط ۽ سوچ ويچار بعد قلمبند ڪئي وڃي ٿي. جو غلطيون مونجهارا ٿيون پيدا ڪن. درويش حضرت سيد اشرف شاهه رح جي درگاهه ميونسپل وارڊ ”E“ ۾ واقع آهي.

(عبرت مئگزين، پهرين ڊسمبر کان 15 ڊسمبر 2013ع)

حضرت سيد نهال شاه، سيد ڏتل شاه، سيد مراد علي شاه جون درگاهون ۽ قديم مسجدون

شهر جي گنجان آبادي سوڙهين گهٽين، جتان هن وقت پنڌ هليو به مشڪل آهي، انهن ۾ درويشن جون آخري آرامگاهون ۽ قديم مسجدون موجود آهن، انهن کي ڏسي حيرت ٿيندي آهي. دل ۽ دماغ اهو سوچڻ تي مجبور ٿي ويندا آهن ته جڏهن اهي درويش حيات هئا ته ان وقت انهن علائقن جي حالت ڇا هوندي دل ۽ دماغ جي فيصلي موجب ۽ زميني حقيقتن کي ڏسندي اهو اندازو ٿو ٿئي ته يقيناً ان وقت ايتري گنجان آبادي، ايتريون سوڙهيون گهٽيون ۽ ايتريون پڪيون عمارتون نه هونديون، وسيع ميدان، ٿوري آبادي ۽ ڪچا گهر هوندا. انهن درويشن کي لاڏاڻو ڪئي ڪيترو وقت ٿيو آهي، ان بابت تاريخ خاموش آهي. هونئن ته جنهن علائقي جي تاريخ لکي پئي وڃي، ان ۾ درگاهن کان علاوه مسجدون به تمام گهڻيون آهن، پر اهي ڪهڙي دؤر جون آهن، ان جي خبر نه آهي. فقط ڪي چند مسجدون اهڙيون آهن، جن جي مختصر تاريخ حيدرآباد بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي.

حضرت سيد نهال شاه رح جي درگاه پڪي قلعي لڳ لونگ ڀڳت گهٽي کان چند قدمن جي فاصلي تي هڪ سوڙهي گهٽي جيڪا فقير جو پٽ ۽ ٺوڙهو چاڙهي طرف وڃي ٿي، اتي موجود آهي.

درگاه جو احاطو گهتي کان ڪجهه مٿي ٿلهي تي آهي. اتي پڙ به قائم آهي. جيڪو سيد پنييل شاهه جي نالي سڏبو آهي. اتي بزرگن جون 6 مزارون موجود آهن. هڪ علم پاڪ به نسب ٿيل آهي. درگاه جي احاطي ۾ ڪجهه مزارون بيبيون جون به آهن، جيڪي بلڪل محفوظ چوڏياري ۾ آهن. ماڻهن جي آرائش لاءِ ڪمرو به ٺهيل آهي. بزرگن جون مزارون ڪيتريون پراڻيون آهن. انهن جو تاريخي پسمنظر ڇا آهي، ان بابت ڪنهن به تاريخي ڪتاب مان تفصيل معلوم نه ٿي سگهيو آهي. چند تاريخي ڪتاب فقط درويشن جي مزارن جي نالن جو ذڪر ڪن ٿا.

درگاه تي موجود سيد اختر علي شاهه سان ملاقات ٿي، سائين مانُ ڏيئي اسان کي ويهاريو. مون سان گڏ منهنجو دوست غلام مصطفيٰ ميمڻ هو. اختر شاهه مختيارڪار آفيس ۾ ملازم هو جنهن کان درويشن جي تاريخي پسمنظر بابت معلوم ڪيو ويو. هن ٻڌايو ته مزارون سندن بزرگن درويشن جون آهن. پنج مزارون بغير قبو ۽ ڇت موجود هيون. انهن تي درويشن جا نالا لکيل نه هئا. هن انهن آرامي درويشن جا نالا هن ريت ٻڌايا: سيد پريل شاهه، سيد جمال شاهه، سيد ڪمال شاهه، سيد نهال شاهه ۽ سيد شاهنواز شاهه. مزارون پراڻيون ٺهيل هيون. هڪ مزار ڪمري اندر موجود هئي، جنهن تي بزرگ جو نالو سيد نهال شاهه ولد سيد عباس علي شاهه تاريخ وفات 13 صفر سال 1395 هجري لکيل هو. يعني هي مزار تقريبن 40/39 سال اڳ جي آهي. سيد اختر علي شاهه ٻڌايو ته ڪمري جي پٺيان بيبيون جون مزارون آهن، جنهن طرف مردن کي وڃڻ نه ڏبو آهي. سيد اختر علي شاهه آرامي بزرگن جو مڪمل تاريخي پسمنظر ۽ وقت نه ٻڌائي سگهيو. هن فقط ايترو ٻڌايو ته هي سندن خاندان جا بزرگ آهن. گهڻو وقت اڳ جا آهن.

سيد اختر شاه وڌيڪ ٻڌايو ته درگاه نهال شاه جي نالي سڏبي آهي، پر اهو پڙ سيد پنيل شاه جي نالي سڏبو آهي، جيڪو سندن ڏاڏو هو. بزرگ جي آرامگاه ٽنڊو آغا واري پراڻي مقام ۾ آهي. هن ٻڌايو ته پنيل شاه جي فرزند يعني هن جي والد بزرگوار جو نالو سيد محمد شاه هو. هن سندس ٻئي ڀاءُ جو نالو شاهنواز شاه ٻڌايو جيڪو ميونسپل ڪميٽي ۾ ملازم هو. سيد اختر علي شاه جي زباني بيان تي غور ڪندي ۽ زميني حقيقتن کي مدنظر رکندي اهو اندازو ٿيو ته اها درگاه هڪ صدي عرصي کان گهڻو اڳ جي آهي. ان بابت وڌيڪ تصديق پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله جي لکيل ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ ۽ حيدرآباد جي تاريخ سهڻيندڙ ۽ سنڌيڪار حسين بادشاهه جي ڪتاب مان ٿئي ٿي. مرزا صاحب ڪتاب جي صفحي نمبر 34 تي شهر ۾ موجود درگاهن جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ نهال شاه جو نالو موجود آهي. حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي نمبر 69 تي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو بيان آهي ته تيورن جي ڀرسان ڦٽي گر رهندا هئا، جن جي پاڙي لڳ نهال شاه جو پڙ هو. هي آهن ڪتابي ۽ زميني حقيقتون.

سيد اختر علي شاه ٻڌايو ته هن ايتري گنجان آبادي ۾ فقط هنن ساداتن جا ٿي گهر آهن، انهن ساداتن مان هڪ بزرگ نالي سيد يار محمد شاه مشهور ٺيڪيدار هوندو هو، جنهن جي حويلي پراڻي حالت ۾ درگاه جي ڀرسان موجود آهي. پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا ڪتاب جي صفحي نمبر 46 تي شهر جي مسجدن جو ذڪر ڪيو آهي. مرزا صاحب جو بيان آهي ته انگريزن جي دؤر ۾ جيڪي مسجدون ٺهيون، انهن ۾ سينٽ حافظ مسجد نهال شاه جي پڙ ۾ هئي. هن وقت شهر ۾ مسجدون تمام گهڻيون ٿي ويون آهن، انهن پراڻين

تاريخي مسجدن ۽ گهٽين جا نقشا ۽ نالا ئي بدلجي ويا آهن، انهن کي ڳولڻ به مشڪل آهي.

نھال شاھ جي درگاه کان اولھہ طرف ھڪ گھٽي شاھي بازار طرف وڃي ٿي، جيڪا سٿرن جي گھٽي سڏبي ھئي. اتي قديم مسجد مير ڪرم علي خان ٽالپر آھي. ھي مسجد شھر ۾ قديم ۽ تاريخي آھي. ھن مسجد بابت ڊاڪٽر قمر جھان مرزا صاحبہ جو بيان سندس لکيل تاريخي ڪتاب ”حيدرآباد شھر ٽالپرن جي دؤر ۾“ جي صفحي نمبر 84 تي ھن ريت آھي: حيدرآباد شھر ۾ مير ڪرم علي چند مسجدون ٺھرايون ھيون جيڪي ڦڻ تعمير جو اعليٰ نمونو ھيون، انھن مان ھڪ مسجد اڃا تائين شاھي بازار جي ويجهو سٿرن جي گھٽي ۾ موجود آھي. ھي مسجد وڏي گنبد سان ٺھات خوبصورت ھئي، ھن سان گڏ مدرسو بہ ھوندو ھو جو پاڪستان بعد ختم ٿي ويو ھو. موجوده دؤر ۾ ھن مسجد جو گنبد ڊاھي مٿس سيمينٽ جي ڇت رکائي وئي آھي.

نھال شاھ جي پڙ کان اتر طرف گھٽي ٺوڙھا چاڙھي طرف وڃي ٿي، ڪجھہ فاصلي تي ھڪ ٻي گھٽي نڪري ٿي، جيڪا بہ ٺوڙھا چاڙھي طرف ٿي وڃي ٿي، ھن وقت ان گھٽيءَ کي جعفرين واري گھٽي چئبو آھي. ان گھٽيءَ ۾ ڪمري اندر مزار آھي، جنھن لاءِ ٻڌايو ويو تہ ھي مزار نامعلوم بزرگ جي آھي. پر ان کي معصوم جي درگاه جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. ان جي قريب ڏاکڻ آھي، جيڪا سين ڪمال الدين اسڪول پراڻي ڊومڻ واھ روڊ طرف وڃي ٿي، اتان تڪر تمام گھڻو مٿي نظر اچي ٿو. معصوم جي مزار جھڙوڪ تڪر جي چيڙي تي آھي، اھڙي سوڙھي گھٽي ۽ مٿانھين واري جاءِ تي مزار کي ڏسندي تعجب ٿو ٿئي، جو اھا بہ بغير ڪنھن تاريخي پسمنظر جي آھي. نھال شاھ جي درگاه کان ٿوري فاصلي تي آھي، پر تاريخ لکڻ وارن کان رھجي وئي آھي.

جعفرين جي پاڙي واري گهٽي مان گذري ٺوڙها ڇاڙهي تي وڃي پهچبو. ان گهٽي ۾ انسان جو پراڻو دوست ارشد جعفري رهندو آهي. انهي ڇاڙهي تان اتر طرف ڪجهه مٿي ۾ هڪ سوڙهي گهٽي آهي، چند قدم اڳتي هلبو ته اتي سيد مراد علي شاهه بخاري جي درگاهه آهي. انهي درويش جو به ڪو تاريخي پسمنظر حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ نظر مان نه گذريو آهي. درويش جي مزار سان گڏ ڪنهن ٻئي جي مزار نه آهي، گنگان آبادي سوڙهي گهٽي ۾ تنها آرامي آهي. اڳي اها مزار بغير ڇت جي هوندي هئي. هن وقت مزار جي مٿان جديد فن تعمير جي اعليٰ نموني جو قبو ٺهيل آهي. درگاهه جو احاطو بلڪل ننڍو پر خوبصورت تعمير ٿيل آهي. درگاهه جي موجودگي ۽ ان جي آسپاس جي زميني حقيقتن کي ڏسندي رايو ڏيندي ڏاڍي مشڪلات ۾ رهي آهي ته درويش ڪهڙي دؤر جا ٿي سگهن ٿا. آبادي کان اڳ جا يا بعد جا. جڏهن ته درگاهه فقير جي پڙ جي قريب آهي، جنهن جو تاريخي پسمنظر آهي. هڪ بزرگ نالي سيد جعفر شاهه هوندو هو، اهو هن درگاهه جي خدمت ڪندو هو. ان کان علاوه شهر جي ڪجهه ٻين درگاهن جي به خدمت ڪندو هو. هن وقت درگاهه جي خدمت لاءِ ڪير ٿو ڪري

ٺوڙهي ڇاڙهي تي پير شاهه بخاري مست جو آستانو آهي، اتي وفات عيسوي سنه 1949ع لکيل آهي. هڪ ڪمري ۾ سينگاريل ڪٽ رکيل آهي. هن آستاني جي مختصر تاريخ شايع ٿي چڪي آهي. ٺوڙها ڇاڙهي ۽ ان جي چوڌاري اڳي ڪيترائي گهر شهر جي قديم باشندن سنڌين جا هوندا هئا، هنگامن دوران لڏي ويا. هن وقت اتي مسجد جي ڀرسان فقط هڪ گهر سنڌي عبدالستار عرف لکانو قريشي جو آهي، جيڪو پاڻ ته فوت ٿي ويو آهي، هن جو اولاد رهندو آهي. هن

سان اسان جي دوستي هوندي هئي. پهرين ڪنڀاڻي گهٽي وٽ پتاشا گلي ۾ رهندو هو. اها جاءِ وڪڻي هي جاءِ خريد ڪئي هئائين. مرحوم ميوٽسپالٽي ۾ ملازم هو.

فقير جي پڙ جو تاريخي پسمنظر حيدرآباد شهر بابت لکڻ. تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي. هن وقت شهر جو اهم ترين گنجان آبادي وارو علائقو ۽ وڏو ڪاروباري مرڪز آهي. ڇا ته هن علائقي ۾ ماڻهن جي رش ۽ پيهه پيهان هوندي آهي. فقير جي پڙ جي علحده تاريخ لکڻ جي ضرورت آهي. انهي گنجان آبادي ۽ ڪاروباري مرڪز واري علائقي ۾ مائي خيرِي مسجد موجود آهي. اڄو ته ان قديم تاريخي مسجد جو پسمنظر ڪتابي حوالي سان ڏسون: ”راوين کان منقول آهي ته مير فتح علي خان جي عهد حڪومت ۾ 1204 هجري 1789ع جي بيبي خيرالنساء حيدرآباد ۾ مير فتح علي خان جي سپهه سالار ميان فقيري خان جي پڙ ڀرسان مسجد تعمير ڪرائي. جڏهن مسجد جڙي تيار ٿي، تڏهن بيبي کي خيال ٿيو ته آئون پهرين مسجد ۾ وڃي زيارت ڪري به نفل نماز پڙهي ثواب دارين حاصل ڪريان. آخر هڪ ڏينهن مقرر ٿيو جنهن تي مير فتح علي خان جي حڪم سان، قلعي در کان مسجد تائين رستي جي ٻنهي پاسن کان فناتون هڻايون ويون ۽ بازار ماڻهن کان خالي ڪرائي وئي. ان بعد بيبي خيرالنساء پنهنجن ٽن ٻانهين سان مافي ۾ سوار ٿي، مسجد ڏي وئي. مسجد ۾ پهچڻ بعد پهرين بيبي سڄي مسجد جي زيارت ڪري، نظر مان ڪڍي پوءِ شڪراني جا نفل پڙهي، روئي الله تعاليٰ کان دعائون گهري. پنهنجي محل ڏي واپس ٿي. اچڻ ۽ وڃڻ وقت ٻانهيون مٿس سونن ڦلن جون ورڪائون ڪنديون ويون.“ تاريخ سنڌ ٽالپر دور (پهرين چؤياري) پهريون جلد ميرزا عباس علي بيگ، صفحو نمبر 255.

مسجد تعمير ڪرائيندڙ بيبي خير النساء عرف بيبي خير
 پهرين چؤياري جي ٽالپر حڪمران مير غلام علي خان ٽالپر جي عهد
 ۾ ماه رمضان المبارڪ جي پهرين تاريخ تي 1222 هجري / 1807
 عيسوي جي رات وفات ڪئي. مسجد جي تعمير جو سال 1789ع بيان
 ٿيل آهي. يعني اڄ کان تقريبن 224 سال اڳ جي تعمير ٿيل آهي. اهو
 دؤر ٽالپرن جي پهرئين حڪمران مير فتح علي خان جو هو. مسجد
 هن وقت ساڳي حالت ۾ آهي يا بعد ۾ ان ۾ ڪا ڦير ڦار ڪئي وئي
 آهي. اهو معلوم نه ٿي سگهيو آهي. مذڪوره ڪتاب جي صفحي
 نمبر 255-256 تي لکيل آهي ته بيبي خير جي جهڙو نالو هو تهڙو ئي
 سخيائي هئي. هوءَ هميشه خير خيراتون ۽ خير جا ڪم ڪندي هئي.
 غريبن، مسڪينن، فقيرن جي سار سنڀال لهندي هئي. مذڪور بيبي
 ٻيون به ڪيتريون مسجدون تعمير ڪرايون. رعايا جي تعليم ڏي به
 گهڻو توجه ڏنائين. هڪ مدرسو قلعي دروازي جي ويجهو جتي
 حڪيم جلالي جو مطب هو. اتي تعمير ڪرايائين. شاگردن ۽ استادن
 جي ماني ۽ ڪپڙن جو سمورو خرچ پاڻ برداشت ڪندي هئي. اهو به
 معلوم هجي ته ٽالپر شهزادين ۾ جيڪا تعليم آئي سا به هن عقلمند
 برگزیده بيبي جي بدولت هئي. هن وقت مدرسي جو ڪوبه نالو نشان
 موجود نه آهي، يعني سنڌ جي تاريخي شخصيتن طرفان قائم ڪيل
 درسگاه کي به ختم ڪيو ويو.

مائي خير جي مسجد جي پئڻين پاسي وٽان هڪ ننڍو رستو
 آهي. جيڪو شاهي بازار طرف وڃي ٿو. انهي رستي مان ڪجهه
 گهڻيون نڪرن ٿيون. اتي شهر جي قديم باشندن جا پاڙا ۽ گهر هوندا
 هئا، جن جو تاريخي پسمنظر ڪتابن ۾ موجود آهي. ان کي فقير جي پڙ
 جي تاريخ سان گڏ قلمبند ڪيو ويندو.

پراڻي شهر جو تحقيقي جائزو وٺڻ سان اهو معلوم ٿو ٿئي ته حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ بعد، ڪلهوڙا حڪمران ميان غلام شاه سان گڏ جيڪي ماڻهو آيا هئا انهن ۾ ناهيان ۽ گولا انداز هئا، جيڪي فوجي هئا. ميان غلام شاه جو وزير ديوان گدومل به ان وقت آيو هو. ان کان علاوه ڪجهه ٻين قبيلن جي ماڻهن، سنڌي هندو واپارين جي اچڻ جو به ثبوت ملي ٿو. جوڻيجا قبيلي جا ماڻهو به اوائلي دؤر جا آهن. ڪلهوڙا دؤر ختم ٿيڻ بعد ٽالپرن جي حڪومت ۾ شهر گهڻو وڌيو هو. جوانهن ڪيترائي ڪاريگر، فوجي، سنڌي هندو واپاري پورهيت ٻاهران گهرائي هتي آباد ڪيا هئا. پڪي قلعي کان وٺي وادين جي پٿر ۽ ان جي آسپاس، ٽڪري واري مٿئين حصي تي، هر هڪ گهٽي ۾ قديم سنڌين جي پاڙن جو ثبوت ملي ٿو. انهن پاڙن ۾ مسجدون، درسگاهون، بزرگن، درويشن جي درگاهن، پٿرن جو وجود اڃا تائين موجود آهي. ان سان گڏوگڏ شاعرن، عالمن، اديبن ۽ ڪامورن جا حوالا به ملن ٿا، پر هن وقت گهڻو ڪجهه بدلجي ويو آهي. رڳو مسجدون ۽ درويشن جون آرامگاهون ۽ پٿر موجود آهن، جن کي ڏسي پراڻي شهر جون يادون تازا ٿين ٿيون.

ڏتل شاه جي چاڙهي جو ذڪر، شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي. باقي ڏتل شاه جي تاريخي پسمنظر بابت ڪتاب خاموش آهن. جڏهن ته ڏتل شاه جنهنجي نالي چاڙهي سڏجي ٿي ان جي درگاه اتي موجود آهي. حيدرآباد شهر جي چاڙهين بابت قمر جهان مرزا صاحب جو بيان سندس لکيل ڪتاب جي صفحي نمبر 39 تي هن ريت موجود آهي: ”حيدرآباد جو شهر چاڙهين جي ڪري مشهور آهي. هتي ڪجهه چاڙهين جو ذڪر ڪجي ٿو. جيڪڏهن پڪي قلعي جي دروازي کان شروع ڪجي ته اوڀر طرف ڏتل شاه جي

ڇاڙهي. هيٺو جي ڇاڙهي. ٺوڙهي ڇاڙهي. چٽيل ڇاڙهي. سخي پير جي ڇاڙهي ۽ ڪاري موري جي ڇاڙهي اچي وڃن ٿيون. مرزا صاحب فقط ڏتل شاهه جي ڇاڙهي جو ذڪر ڪيو آهي. پر درويش جنهنجي نالي ڇاڙهي آهي. ان جي مزار جو ذڪر نه ڪيو آهي.

پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا پنهنجي ڪتاب ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 33 تي ڏتل شاهه جي مزار جو ذڪر ڪيو آهي. جڏهن ته صفحي نمبر 34 تي ڏتل شاهه جي ڇاڙهي جو ذڪر ڪيو آهي. تاريخي ڪتابن مان اهو معلوم نه ٿي سگهيو ته درويش ڪهڙي دؤر جا هئا. ڪٿان ۽ ڪهڙي مقصد لاءِ هتي آيا هئا. سندس وصال ڪڏهن ٿيو. بهرحال حضرت سيد ڏتل شاهه جي درگاهه کان سواءِ ٻيون به تمام گهڻيون اهڙيون درگاهون موجود آهن. جن جو ذڪر تاريخي ڪتابن ۾ موجود نه آهي. مون اهڙين ڪافي درگاهن جي تاريخ لکي شايع ڪرائي آهي. جن جو ذڪر تاريخي ڪتابن ۾ موجود نه آهي ۽ اڃا اهو سلسلو هلندڙ آهي. جي حياتي ساٿ ڏنو ۽ عبرت مڱڙين جي رهنمائي برقرار رهي ته هر هڪ جاءِ کي نمايان ڪندو ويندو ته جيئن اسان جو نوجوان ۽ ايندڙ نسل حيدرآباد جي قديم ۽ جديد تاريخ کان مڪمل طرح واقف هجي.

بهرحال حضرت ڏتل شاهه جي درگاهه شهر ۾ نمايان آهي. اڳي درگاهه پراڻي ٺهيل هوندي هئي. هن وقت جديد ۽ اعليٰ عمارتسازي جي فن سان درويش جي مزار مٿان خوبصورت قبو ۽ مينار تعمير ٿيل آهي. درگاهه جو احاطو بلڪل ننڍو آهي. خلافت جي زيارتگاهه آهي. عقيدتمند حاضري ڀرڻ ايندا آهن. درويش جو ميلو هر سال 26 رجب تي لڳندو آهي. اڳي ڏتل شاهه جي درگاهه ڀرسان شهر جي قديم باشندن سنڌين جا ڪجهه گهر هوندا هئا. شهر ۾ ٿيندڙ خونريز فسادن

دوران اتان لڏي ويا. هن وقت اتي سنڌين جو فقط هڪ گهر آهي. جيڪو درگاه جي متولي جو آهي. ان جو نالو عزيز احمد ذات جو پيرزادو آهي. معلوم ڪرڻ بعد ان جي فرزند رحمت الله پيرزادي صاحب سان ملاقات ٿي. هن جو لوهڙ جو دڪان درگاه جي سامهون قلعي جي ڀت جي هيٺان رستي تي هو. ان مختصر ٻڌايو ته هي شهر جا پراڻا باشنده آهن. سندس وڏن کان وٺي درگاه جا خدمتگار ٿيندا پيا اچن. هي نوجوان درگاه جو پسمنظر ٻڌائي نه سگهيو. مرزا صاحب مذڪوره ڪتاب جي صفحي نمبر 33 تي ڦٽي گرن جو ذڪر ڪن ٿا. جن جي گهڻي سيد ڏتل شاهه جي مزار وٽ هئي. هونئن ته درويش جو تفصيلي پسمنظر ڪتابن ۾ بيان ٿيل نه آهي. پر اهڙن مختصر بيانن مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته يا ته درويش انگريزن جي دؤر جا آهن يا ان کان اڳ جي دؤر جا آهن.

مرزا صاحب ڪتاب جي صفحي نمبر 46 تي قديم ۽ انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ ٺهيل مسجدن جو ذڪر ڪن ٿا. قديم مسجدن ۾ هڪ مسجد بن قبرن ويجهو بيان ڪن ٿا. ٻه قبرون ڏتل شاهه جي مزار کان ڪجهه فاصلي تي چاڙهي ڀرسان آهن. انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ ٺهيل مسجد جو ذڪر ڏتل شاهه چاڙهي لوهڙن جي مسجد جو ڪن ٿا. اهي پراڻيون مسجدون هن وقت ساڳئي حالت ۾ نه آهن. نئين سر تعمير ڪرايون ويون آهن. مسجد جي نالن جي ڪنهن کي خبر نه آهي. مرزا صاحب مذڪوره ڪتاب جي ساڳئي صفحي تي شهر ۾ قديم مسجدن مان مسجد مائي شهر بانو پائي خان چاڙهي جي مٿان جو به ذڪر ڪن ٿا. هن وقت ان علائقي ۾ ڪافي مسجدون موجود آهن. انهي قديم مسجد جي خبر نه آهي ته ڪهڙي آهي. جوهر هڪ مسجد کي نئين سر تعمير ڪرايو ويو آهي.

تاريخي ڪتاب پڙهڻ، زميني حقيقتن تي غور ڪرڻ ۽ موجوده حالتن کي ڏسندي اهو نظر ٿو اچي ته ڀراڻي شهر جي ڪا به گهڻي يا رستو قديم مسجدن کان به خالي نه هو. پر انهن قديم مسجدن کي نئين سر تعمير ڪرائي، انهن تي ٻيا نالا رکيا ويا آهن ۽ مسجدن جا سنڀاليندڙ به نوان آهن. اهي قديم مسجدون هن وقت گنجان آبادي جي گهيري ۾ آهن. شهر جي قديم مسجدن مان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي نمبر 69 تي پاڻي خان چاڙهي مٿان ڪوڙو خان ناريجو جي حويلين ڀرسان قديم مسجد جو ذڪر ڪيو آهي. يعني ڊاڪٽر صاحب جي بيان مان معلوم ٿيو ته اها مسجد به ٽالپرن جي دؤر حڪومت جي آهي، جو ڪوڙو خان ناريجو ٽالپر حڪمرانن جي خاص مصاحبن مان هو. اتي مسجد ته موجود آهي، پر ساڳي حالت ۾ نه آهي، ان کي نئين سر تعمير ڪرايو ويو آهي.

جنهن علائقي جي درگاهن ۽ مسجدن جي تاريخ لکي وئي آهي، اها شهر جي ميونسپل وارڊ ”E“ جي حد آهي، جيڪو شهر جو اوائلي علائقو آهي. ڀڪو قلعو به انهي حد ۾ آهي.

(پهرين جنوري کان 15 جنوري 2014ع)

فقير جي پڙ جو تاريخي پسمنظر

فقير جو پڙ منهنجي خيال موجب ته هن وقت نه رڳو حيدرآباد ۽ سنڌ ته ڇا پر ڪاروباري نقطهء نگاهه سان سڄي پاڪستان ۾ نمايان ۽ مشهور آهي. فقير جو پڙ شهر جي مک شاهي بازار سان گڏوگڏ آهي. حيدرآباد جي شاهي بازار جو نقشو ڏيکڻ ۽ بيھڪ بلڪل منفرد طريقي ۽ انداز ۾ آهي. ان ڪري ملڪ ۾ هن بازار کي مرڪزي حيثيت حاصل آهي. اچو ته فقير جي پڙ جو تاريخي پسمنظر. تاريخي ڪتابن جي حوالي سان، بزرگن جي ٻڌايل زباني روايتن ۽ زميني حقيقتن جو تحقيقي جائزو وٺڻ بعد بيان ڪريون ته جيئن اسان جي نوجوان نسل ۽ ايندڙ نسل کي انهن تاريخي جاين جي پسمنظر جي صحيح ڄاڻ ٿئي ۽ اها به ڄاڻ ٿئي ته جن بزرگن جي نالي اهي جاين آهن، اهي اصل ڪير هئا، پر شرط اهو آهي ته نوجوان نسل جيڪي پنهنجي تاريخ جي ڄاڻ رکڻ سان دلچسپي رکن ٿا، انهن کي هي تاريخ ضرور پڙهڻ گهرجي ۽ ڄاڻڻ گهرجي ته اسان جي شهر جي تاريخي حيثيت ڇا هئي ۽ هن وقت ڇا حالت آهي.

آئون حيدرآباد شهر جي قديم ۽ جديد تاريخ لکندي بار بار اهو ورجائي، ورجائي لکي رهيو آهيان ته حاڪم سنڌ ميان غلام شاهه ڪلهوڙو کي دارالخلافه قائم ڪرڻ ۽ نئون شهر آباد ڪرڻ لاءِ هڪ نئين جاءِ جي ڳولا هئي. ميان صاحب کي دارالخلافه قائم ڪرڻ ۽ نئون شهر آباد ڪرڻ لاءِ هي موجوده جاءِ بيحد پسند آئي، جواها جاءِ تمام

گهڻي مٿي ٽڪريءَ تي هئي. دفاعي توڙي ٻئي هر مقصد جي نقط نگاه سان اها جاءِ بلڪل موزون هئي. ان ڪري حاکم سنڌ پراڻي نيرون ڪوٽ جي جاءِ تي، جيڪو تمام گهڻو پراڻو ٿي ٻهي چڪو هو ان جا فقط ڪي آثار وڃي بچيا هئا. هڪ نئون قلعو ان جاءِ تي 1770ع بمطابق 1182هجري تعمير ڪرائي، ان کي پنهنجو دارالخلافه بنائي، هڪ نئون شهر آباد ڪيو ۽ ان جو نالو 'حيدرآباد' رکيو. اهڙيون حقيقتون حيدرآباد بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهن.

مٿين علائقن جي تاريخ مڪمل ڪرڻ کان پهرين پراڻي تاريخي ڪتاب فتح نام سنڌ عرف چچ نامو جي صفحي نمبر 166 ۽ 167 تي سنڌ تي محمد بن قاسم جي حملي جي وقت جا ڪجهه واقعا لکيل آهن، جن جو تعلق نيرون ڪوٽ سان آهي. اهي پڙهندڙن آڏو پيش ڪجن ٿا. ڇاڪاڻ ته حيدرآباد جي وجود ۾ اچڻ کان پهرين ان جو نالو 'نيرون ڪوٽ' هو ۽ موجوده قلعو به انهيءَ پراڻي قلعي واري جاءِ تي ٺهيل آهي.

محمد بن قاسم جو پنهنجا اعتماد جوڳا ماڻهو نيرون ڪوٽ ۾ موڪلڻ: پوءِ محمد بن قاسم پنهنجن خاص ۽ مکيه ماڻهن مان ڪي اعتماد جوڳا ماڻهو نيرون جي قلعي ۾ موڪليا ۽ چيائين ته: اسان تي قلعي جي دروازن بند ڪرڻ، ڏاڍو (برو) اثر ڪيو. پر جڏهن غير حاضريءَ جو عذر ٻڌو ويو تڏهن ڪاوڙ ٿري وئي ۽ توهان ڏانهن مهرباني ۽ عزت جو خيال ڪيو ويو آهي. تنهن ڪري مقدم الدولت ڀنڊ رکو شمني کي ڪي دلچاءِ ۽ تسلي سان حاضر ٿيڻ گهرجي. سندس حق ۽ مهربانيءَ ۽ تربيت جي ڪا به ڪسر نه ڇڏي ويندي.

شمني جو سمر ۽ تحفن سميت محمد بن قاسم جي خدمت ۾

حاضر ٿيڻ

ڏينهن، جڏهن صبح صادق اونداهيءَ جي پردي مان اطلس جو لباس پهري ظاهر ٿيو. تڏهن شمني پڻ بي انداز تحفن ۽ بي پايان نذرانن سان محمد بن قاسم جي خدمت ۾ حاضر. رضامنديءَ جي خلعت پهري ۽ قلعي جو دروازو کولي، محمد بن قاسم جي مهماني ڪيائين ۽ لشڪر کي اناج ڪشادو ملڻ لڳو.

محمد بن قاسم قلعي تي هڪ گورنر مقرر ڪيو، ٻڌ جي بتخاني جي جاءِ تي هڪ مسجد ٺهرائي ۽ ٻانگ، نماز ۽ امام مقرر ڪيو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ، سيوستان وڃڻ جو ارادو ڪيائين، اهو قلعو مهراڻ جي مغربي ڪناري تي جبل جي مٿان آهي.

مٿئين بيان مان اهو ثابت ٿيو ته محمد بن قاسم تقريبن 90-92 هجري درميان (تقريبن 43-1342 سال اڳ) نيرون ڪوٽ فتح ڪرڻ بعد اتي مسجد ٺهرائي هئي. انهي قديم مسجد جا ڪي به آثار موجود نه آهن، جي اهي محفوظ ڪيا وڃن ها ته حيدرآباد جي قديم تاريخ جا اهي نشان ۽ آثار حصو هجن ها.

حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن جي حوالن سان پهرين فقير جي پڙ جو تاريخي پسمنظر ٿو بيان ڪيو وڃي. مرزا عباس علي بيگ جي تاليف ڪيل ڪتاب خدايار خاني ميان سرفراز خان عباسي جي صفحي نمبر 145-146 تي بيان ٿيل آهي ته ”ميان نور محمد خان ڪلهوڙي، جوڻيجن مان به هڪ شادي ڪئي هئي، جنهن مان ميان غلام نبي ۽ عبدالنبي پيدا ٿيا. تنهن ڪري غلام نبي خان سنڌ جي حاڪم ٿيڻ سان پنهنجي ڀاءُ عبدالغني کي قلعو جو انچارج ڪيو ۽ رکيل خان کي قلعي جو قلعدار مقرر ڪيو. جو رکيل خان ٻنهي ڀائرن جو مامون هو. ميان سرفراز ۽ ٻين قيدين جا سمورا نگهبان چوڪيدار ۽ جلاڌ وغيره جوڻيجا هئا. ميان فقير محمد خان جنهن جي

نالي سان فقير جو پڙ آهي. سو رکيل خان جو ڀائٽو هو. ميان فقير محمد خان جوڻيجو جنهن جي نالي فقير جو پڙ آهي، جي اوائلي تاريخ اتان شروع ٿئي ٿي ۽ حيدرآباد ۾ جوڻيجن جي آمد جو ثبوت به اتان ملي ٿو. ميان غلام نبي خان ڪلهوڙو سن 76-1775 عيسوي کان سنڌ جي حڪمراني جي مسند تي ويٺو هو يعني انهيءَ ئي سال جوڻيجن جي حيدرآباد ۾ آمد جي تاريخ شروع ٿئي ٿي. مٿي مائٽي جي لحاظ کان پهرين هي ڪلهوڙن جا ماڻهو هئا. ڪلهوڙن جي حڪومت جي خاتمي بعد هي ٽالپرن سان مليا هئا.

رحميداد مولائي شيدائي جي لکيل ڪتاب ”ٽالپرن جي مختصر تاريخ“ جي صفحي نمبر 99 تي بيان ڪيو ويو آهي ته حيدرآباد شهر ۾ ”پڙ فقير و بازار“، فقيري خدمتگار جو يادگار آهي، جيڪو مير فتح علي خان جي وقت کان وٺي ميرن جي دربار جو صلاحڪار ملازم ٿي رهندو آيو.

هن مير ڪرم علي جي وقت ۾ وفات ڪئي. سندس پٽ ميان علي بخش حيدرآباد شهر جو ڪوٽوال ٿيو. مير ڪرم علي خان ٽالپر 1812ع کان 1828ع تائين سنڌ تي حڪمراني ڪئي، انهي عرصي دوران بيان موجب ميان فقير محمد خان جوڻيجي وفات ڪئي هئي. ميان فقير محمد جي وفات جي وقت ڪٿي به بيان ٿيل نه آهي ۽ نه سندس قبر جي ڪٿي نشاندهي ٿيل آهي. يعني اهڙي تاريخي پسمنظر ۽ حيثيت رکندڙ شخصيت جي نشاني ۽ يادگار فقير جو پڙ ته موجود آهي، پر ان جي آخري آرامگاهه موجود نه آهي. ميان فقير محمد جوڻيجو جي اولاد جي ڪابه خبر نه آهي ته اهي هن وقت ڪٿي تارهن. حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتاب ۾ انهن جي تاريخ ڪٿي به موجود نه آهي.

حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي نمبر 70 تي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو بيان آهي ته ”ان جي ڀرسان فقير خدمتگار جو پڙ هو. جو هيٺر عام طور تي فقير جو پڙ سڏجي ٿو. ان جي ڀرسان ميان يونس وارن جون حويليون هيون. ميان يونس جي نياڻي مير محمد نصير جي گهر ۾ هئي.“ ميان يونس ذات جو سومرو هو. ان ڪري ان نالي جي ڪري ان جو اولاد يونسائي سڏجڻ لڳو جيڪي بعد ۾ الهندي ڪڇي گل شاهه جي پڙ وٽ رهندا هئا. فقير جي پڙ ۾ اڃا تائين علم پاڪ لڳل آهي. اتان هر سال محرم مهيني جي 5 تاريخ يونسائي ماتمي قافلو برآمد ڪندا آهن. جيڪو يونسائين جو پڙ سڏبو آهي. يونسائين جا ڪجهه بزرگ اسان ڏٺا هئا، انهن مان جن بزرگن جا نالا ياد اچن ٿا، هڪ بزرگ احمد يونسائي ۽ ٻيو ماستر شهباز علي يونسائي هئا. ماستر شهباز علي جي آخري آرامگاهه گاڏي کاتو پائي خان چاڙهي لڳ سورج واري باغ ۾ آهي. سورج واري باغ ۽ يونسائين جي پاڙي جي مختصر تاريخ اڳيئي شايع ٿي چڪي آهي. انهي خاندان سان تعلق رکندڙ محترم محمد انور سومرو جيڪو هن وقت وڪيل آهي، الهندي ڪڇي گول بلڊنگ کان ڪجهه فاصلي تي رهندو آهي.

هن وقت فقط فقير جي پڙ جو نالو وڃي رهيو آهي، باقي اتي پڙ جي ڪا به جاءِ مختص ٿيل نه آهي. جيئن ٻين پڙن ۾ جايون ۽ ميدان مختص ٿيل آهن، اتي سوڙهي جاءِ ۾ يونسائين جي پڙ جو هڪ علم پاڪ لڳل آهي. باقي پير رکڻ جي لاءِ به ڪا جاءِ موجود نه آهي. اڳي محرم جي مهيني ۾ اتي نغارا وڃندا هئا، ٻين پڙن تان قافلا اتي اچي بيهندا هئا. نغارا رکڻ جي جاءِ هوندي هئي. هن وقت اتي ڪجهه به نه آهي، پراڻا سڀيئي عمل ختم ٿي چڪا آهن. فقير جي پڙ ۾ لالا عبدالستار پشوري جو دڪان هوندو هو، جتي هو برف وڪڻندو هو. هن

جو ڪچو دڪان به ڪلیمن واري قانون جي گھيري ۾ هو. ڪجهه سنڌي مڪراني قلیگرن جا به دڪان هوندا هئا، جيڪي تامي پتل جي ٿانون کي قلعي ڪندا هئا. ننڍا هوندا هئاسين ته اتي بزرگوار سيد منن شاهه جو ڪتاب گهر هوندو هو. ڪجهه سائين جا دڪان به هوندا هئا، جيڪي پلوميچي وڪڻندا هئا، ان کان علاوه ڪجهه ٻيا به سنڌين جا دڪان هوندا هئا. هن وقت اتي ڪنهن به سنڌيءَ جو دڪان موجود نه آهي.

فقير جي پڙ جي زمين تي ٻيا به ڪيترائي پڙ ۽ پاڙا موجود هئا، جن مان ڪجهه جو تاريخي پسمنظر نظر اچي ٿو. يونسائين جي پڙ جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، اتي هڪ ٻيو پڙ به آهي، جيڪو مٿين ڪاساين جو پڙ سڏبو هو. شايد ان پڙ جي اڳواڻ جو نالو عبدالله ڀٽي هو. اتي علم پاڪ اڃا تائين نسب ٿيل آهي، پڙ جي جاءِ به مختص ٿيل آهي. ان پڙ لڳ شهر جي قديم باشندن ڀٽي صاحبان جا ڪجهه گهر هوندا هئا. هن وقت اتي ڪنهن به سنڌيءَ جو گهر موجود نه آهي. شهر ۾ ٿيندڙ هنگامن دوران، انهن ڀٽي صاحبان جي هڪ نوجوان چوڪري کي قتل ڪيو ويو هو. تنهن بعد اهي جانيون بچائي اتان وڃي ٻئي محفوظ هنڌ تي آباد ٿيا هئا. ٻڌايو ويندو هو ته انهن ڀٽي صاحبان جا وڏا ڪاسائي جو ڪم ڪندا هئا. انهن ڀٽين مان سيٺ محمد عثمان ڀٽي جو ڪاروبار ۽ صنعتڪار هئڻ ڪري نالو مشهور ٿيو هو. هن سائيٽ ايريا ۾ سکر فلور مل قائم ڪئي هئي. سندس لاڏاڻي کان پوءِ سندس فرزند محمد يوسف عرف سيٺ ڪوثر فلور مل هلائي رهيو آهي. هن وقت وڏو صنعتڪار زميندار ۽ سياستدان آهي. نهايت ئي شريف طبيعت ۽ سخي ماڻهو آهي. هن سان اسان جو نيازمندي وارو ناتو آهي.

اهو ضروري آهي ته شهر ۾ اسين پراڻا باشنده هن وقت موجود نه آهيون. ڪنهن سازش تحت اسان کي شهر مان لڏڻ تي مجبور ڪيو ويو پر اسان جو شهر سان روحاني ناتو نه ٽٽڻ جهڙو آهي. اسين ته ڇا پر اسان جي نوجوانن ۽ ايندڙ نسل جو به هن شهر سان روحاني رشتو قائم ۽ دائم رهندو. ڇاڪاڻ ته اتي اسان جي شهر جي بزرگن جون قائم ڪيل يادگارون ۽ نشانين اڃا تائين موجود آهن. شهر ۾ موجود قديم قلعا، پوءِ چاهي اهي ڪهڙي به حالت ۾ آهن، درگاهون، قبرستان، پاڙا، پڙ، گهٽيون، عمارتون، پراڻي شهر جي حيثيت ۽ سڃاڻپ کي برقرار رکندا پيا اچن. ڪيتريون ئي جايون آسائشون، وڻ، تفريح گاهون، قبرستان ۽ عمارتون ڏاهي ختم ڪيون ويون آهن. اهڙين ختم ڪيل ڪيترين ئي جاين جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. باقي جيڪي جايون ختم ڪيون ويون آهن ۽ اهي لڪڻ کان رهجي ويون آهن، انهن کي به قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ۽ ڪم جاري آهي، جي زندگي ساڻ ڏنو ته ڪنهن به شيءِ کي نه ڇڏيو ويندو. هر هڪ شيءِ کي قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي (انشاءالله)

ڪاسائين جو پڙ جنهنجي مختصر تاريخ مٿي لکي وئي آهي، اهو فقير جي پڙ جي اتر طرف آهي، ان جي بلڪل ڀرسان نقاشن جو پاڙو آهي. هن پاڙي جو پسمنظر حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي. نقاشن جي پاڙي بابت ڊاڪٽر قمر جهان مرزا جي لکيل ڪتاب ”حيدرآباد جو شهر ٽالپرن جي دؤر ۾“ جي صفحي نمبر 37 تي بيان ٿيل آهي ته نقاش معنيٰ نقش و نگار ڪيڻ وارا. حيدرآباد شهر ۾ فقير جي پڙ لڳ، گنج بخش شاهه جي پڙ ۾ نقاشن جو پاڙو آهي. نقاش به ٽالپرن جا آباد ڪرايل آهن. جيئن ته مير صاحبن کي چٽساليءَ جو ڪم نهايت گهڻو وڻندو هو ان ڪري انهن کي

نقاشي لاءِ حيدرآباد شهر ۾ آباد ڪرايو ۽ پڻ سندن حوصلا افزائي ڪئي وئي. نقاش قلعي اندر ميرن جي جاين تي خوبصورت گل، ٻوٽا ۽ نقش و نگار ڪيندا هئا. مسجدن جي ڀتين، پيرن جي درگاهن ۽ مقبرن تي نهايت خوبصورت چٽسالي ڪندا هئا.

اڄ به تالپرن جي مقبرن تي ٿيل چٽسالي انهن محنت ڪش نقاشن جي ياد تازي ڪري ٿي. انهن گلن ۽ ٻوٽن ۾ اهڙي ته سونهن آهي. جواج جي جديد فن سان مقابلو ڪري ٿي. هن وقت انهن جواوڻن ساڳئي جاءِ تي آباد آهي. مگر پنهنجي بزرگن جو فن وساري چڪا آهن. تقريبن نوجوان طبقو سرڪاري نوڪرين ۾ آهي.

نقاشن جي پاڙي بابت ڊاڪٽر مرزا صاحب جو مختصر بيان، وڏي قيمتي ۽ معلوماتي سرمايو آهي. ٻين به ڪيترن ئي ڪتابن ۾ هن پاڙي جو ذڪر آهي. پر ڪنهن به تاريخ نويس، اهو ظاهر نه ڪيو آهي ته انهن ڪاريگرن مان پهرين ڪهڙا بزرگ هتي اچي آباد ٿيا هئا ۽ اهي ڪهڙي تالپر حڪمران جي دؤر حڪومت ۾ آيا هئا. هن وقت نقاشن جو پاڙو ته موجود آهي، پر اتي ان خاندان مان ڪوبه فرد موجود نه آهي. شهر ۾ ٿيندڙ هنگامن دوران تاريخي حيثيت رکندڙ شهر جا قديم باشنده پاڙو ڇڏي وڃي ٻين محفوظ هنڌن تي رهيا هئا.

محترم ڊاڪٽر مرزا صاحب ڪتاب جي ساڳئي صفحي تي گنج بخش شاهه جي پڙ جو به ذڪر ڪيو آهي، پر ان پڙ جو تاريخي پسمنظر بيان نه ڪيو آهي ته اهي بزرگ ڪير ۽ ڪهڙي دؤر جا هئا. انهي سوڙهي گهٽي واري پڙ ۾ پٽ سان گڏ علم پاڪ نصب ٿيل هوندو هو. جنهن کي گنج بخش جو پڙ چيو ويندو هو. پر انهي پڙ مان ماتمي قافلو نه نڪرندو هو. اتي پير سرهندي بزرگن جو به پاڙو هو. جنهن جو ذڪر پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا پنهنجي ڪتاب حيدرآباد جو

اڳيون اوج جي صفحي نمبر 259 تي ڪيو آهي. انهن بزرگن پير سرهندين جو قبو ۽ قبرستان پٺاڻ ڪالوني ۾ آهي، جنهن جي تاريخ شايع ٿي چڪي آهي. ڪجهه سال اڳي انهي ئي پاڙي ۾ هڪ بزرگ رهندو هو. جيڪو پير ايراني جي نالي مشهور هو. انهي پير ايراني جو به تاريخي پسمنظر بيان نه ڪيو آهي. معلوم ڪرڻ بعد اهو ٻڌايو ويو هو ته پير ايراني صاحب جو خاص خدمتگار عبدالجبار صديقي هو جيڪو سنڌي هو.

عبدالجبار صديقي مهاجرن جي ايتري گنجائش آبادي واري علائقي مان ٻه ڀيرا ميونسپل ڪائونسلر چونڊيا ويا هئا. سندن سياسي تعلق جماعت اسلامي سان هو. صديقي صاحب سندس ڪائونسلري واري دؤر ۾ عوام جي تمام گهڻي خدمت ڪئي. شهر توڙي سندس پاڙي جا ماڻهو هن جي بيحد عزت ڪندا هئا. نماز روزي جا پابندي ۽ پرهيزگار ايماندار ۽ با اصول ماڻهو هئا. ٻڌايو ويندو هو ته سيد مهدي شاهه مٽياري وارو، محرم جي مهيني دوران انهي پاڙي ۾ اچي رهندو هو. نياز و نذر خير و خيرات دل کولي ڪندو هو. اهو به ٻڌايو ويندو هو ته فلم، ٽي وي ۽ ريڊيو جو مشهور اداڪار سيد يار محمد شاهه، سائين بزرگ جو فرزند هو. گنج بخش شاهه جو پڙ ته موجود هو. پر محرم جي مهيني ۾ اتان قافلو وغيره نه نڪرندو هو. جن بزرگ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، انهن مان اتي هن وقت ڪوبه موجود نه آهي.

تاريخي ڪتابن ۾ حيدرآباد شهر بابت لکيل حقيقتن جو مطالعو ڪرڻ بعد بزرگن جي ٻڌايل ڳالهين ۽ 55-50 سالن جو اڪين ڏٺو حال ڏسڻ بعد اهو معلوم ٿيو ته ڪلهوڙن جي دؤر حڪومت ۾ ڪن چند قبيلن جا ماڻهو ٻاهران آڻي هتي اچي آباد ڪيا ويا هئا. ٽالپرن جي دؤر حڪومت ۾ هن شهر وڌيڪ ترقي ڪئي هئي، جو عالم، اديب،

شاعر، ڪاريگر، پورهيت، فوجي ۽ حڪمرانن جا مصاحب ٻاهران آڻي هتي آباد ڪيا ويا هئا، جن جي نالن تي اڃا تائين ڳوٺ، تنڊا، گهٽيون، پاڙا ۽ پڙ وغيره اڃا تائين موجود آهن. انگريزن جي دور حڪومت ۾ شهر تمام گهڻي ترقي ڪئي هئي. جو سنڌي هندو تمام گهڻي تعداد ۾ اچي هتي مقيم ٿيا هئا، جن جون جوڙايل عمارتون، محل، تفريح گاهون ۽ آسائشون، جيڪي ڪجهه به بچيون آهن انهن کي ڏسي پراڻي حيدرآباد جون يادون تازو ٿين ٿيون. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جي ڇا حالت آهي، هر ڪو ڏسي رهيو آهي.

ڪلهوڙن جي دور حڪومت ۾ هن شهر جي ڊيگهه اندازو آهي ته پڪي قلعي کان وٺي گولا اندازن جي پاڙي (موجوده ڪورين جو پڙ يا ڪاهي روڊ) تائين هئي، جو گولا انداز غلام شاهه ڪلهوڙا سان گڏ آيا هئا، ڪلهوڙن جي دور حڪومت ۾ انهي ايراضي ۾ ٻن يا ٽن قبيلن جا ماڻهو ۽ حڪمرانن جا مصاحب آباد ٿيا هئا. ٽالپرن جي دور حڪومت 83-1782ع کان 1843ع فيبروري مهيني تائين جو جائزو وٺو وڃي ته پڪي قلعي کان وٺي تنڊي ولي محمد تائين شهر وڌيو هو. ٽالپرن جي دور حڪومت ۾ پڪي قلعي جي اردگرد ڪيترن ئي قبيلن جا ماڻهو جيڪي حڪمرانن جا مصاحب فوجي، ڪاريگر، واپاري پورهيت عالم وغيره اچي آباد ٿيا هئا، انهن مان ڪجهه جون نشانيون موجود آهن. باقي حيدرآباد جي وجود ۾ اچڻ کان پهرين (نيرون ڪوٽ) جي وقت جا ماڻهو، جيڪي به هتي آباد هئا، انهن جي تاريخ ڪانه ٿي ملي. سواءِ چند درويشن جي آرام گاهن جي جڏهن ته پراڻي شهر جي هر هڪ گهٽي، پاڙي ۾ درويشن جون آخري آرام گاهون موجود آهن، پر انهن جي مڪمل تاريخ موجود نه آهي.

تاريخ جا ورق ٻڌائين ٿا ته انگريزن جي دور حڪومت ۾ به فقير جي پڙ کي وڏي اهميت حاصل هئي. اتي پوليس اسٽيشن قائم هئي. ان بابت پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا جو بيان سندس ڪتاب حيدرآباد جو اڳيون اوج جي صفحي نمبر 41 تي هن ريت موجود آهي. فقير جو پڙ پوليس اسٽيشن هي وڏو ٿاڻو هو. جو بلڪل ان هنڌ هو جت هيٺ پيا جي وارا ويهندا آهن هتي عموماً هڪ سينئر صوبيدار ۽ ٻه ڪن جمعدار ۽ ڪيترا سارا سپاهي موجود هوندا هئا. مرزا صاحب جي بيان مان اهو اندازو ٿي رهيو آهي، ته فقير جي پڙ وارو ٿاڻو پاڪستان قائم ٿيڻ بعد ختم ڪيو ويو هو. هن وقت اتي وڏي پيا جي مارڪيٽ ۽ وڏو ڪاروباري مرڪز آهي. پراڻيون نشانينون ختم ٿي چڪيون آهن.

گنج بخش شاهه جي پڙ جي ڀرسان سيد ابراهيم شاهه جو پڙ آهي. منيل جاڻ موجب ته اهو پڙ تقريبن هڪ صدي پراڻو آهي. پر ان جو تاريخي منظر ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ موجود نه آهي. هن پڙ جي سيج مشهور آهي. جيڪا هر سال محرم مهيني جي 8-9 تاريخ تي آڏيءَ رات جو نڪرندي آهي. ٻڌايو ويو آهي ته اهي سادات اڃان تائين اتي رهندا آهن. پڙ ۾ علم پاڪ نسب ٿيل آهي. آبادي جي وچ ۾ پڙ جو ڪجهه احاطو آهي.

سيد ابراهيم شاهه جي پڙ جي ڀرسان سوڙهي گهٽيءَ ۾ ڪارو فقير مڱڻهار جو گهر هوندو هو ان جي وفات بعد ان جو اولاد نظير ۽ بشير فقير ۽ ٻيا اتي رهندا هئا. ڪارو فقير دهل وڄائڻ ۾ ماهر هوندو هو خاص ڪري محرم جي مهيني ۾ قافلن سان هن جي ڍڍ وڄائڻ مشهور هوندي هئي. هن جو اولاد به پيءُ وانگيان دهل ۽ شهنائي وڄائڻ جا ماهر آهن. هنگامن دوران اهي فقير پنهنجون حياتيون بچائي وڃي محفوظ جاين تي مقيم ٿيا هئا.

هنگامن کان پهرين اتي بين سنڌين جا به ڪجهه گهر هوندا هئا. ياد ٿو اچي ته هڪ گهر جناب ڀڳهيو صاحب جو به هو. جيڪو تعليم کاتي ۾ اعليٰ عهدي تي فائز هو. هنگامن دوران ان گهر جي هڪ نوجوان کي قتل ڪيو ويو هو ۽ گهر مان ڦرلٽ به ڪئي وئي هئي. بين سنڌين جيان اهي به اتان ڏي ويا هئا. اهڙي طرح شهر جو سڀ کان قديم علائقو سنڌين جي وجود کان خالي ٿي ويو. فقير جي پڙ ۽ ان جي اردگرد، ايڏي وڏي گنجان آباديءَ ۾ هئا ته سنڌين جا تمام ٿورا گهر پر انهن جي اتي رهڻ ڪري، وڏي رونق ۽ اچ وڃ هوندي هئي، اتي سنڌين جا ڪجهه ٻيا به پاڙا هئا، جن جي تاريخ هلندڙ سلسلي ۾ لکي ويندي (عبرت مئگزين 16 جنوري 2014ع)

حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ

(حصو ٻيون)

فوجداري روڊ جتي ختم ٿئي ٿو. اولهه طرف ڪجهه فاصلي تي رسالا روڊ شروع ٿو. هي به شهر جو مک رستو آهي. اتر کان ڏکڻ طرف ان جو ڇيهه حيدر چوڪ تائين ٿئي ٿو. اولهه طرف وارو رستو بوهري بازار ۽ سولجر بازار تائين آهي. اتان ٻيا به ڪيترائي رستا نڪرن ٿا. شهر جي پراڻي جامع مسجد، ڪجهه اڳتي ڪينٽ ٿاڻو ڪجهه فاصلي تي پراڻي نيو مئجسٽرڪ سٽيما آهي. هن سٽيما جو مالڪ لالا نورالدين هو. (حيدرآباد جي تاريخ صفحو نمبر 574). هي پراڻي سٽيما اڇي پڄاڻي تي پهتي آهي، گهڻ ماڙ عمارت تعمير ڪرڻ جون تياريون ٿي رهيون آهن. فوجداري روڊ جي ختم ٿيڻ بعد بوهري بازار وارو رستو پوليس لائين کان شروع ٿئي ٿو. هي پوليس هيڊ ڪوارٽر انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ قائم ڪيو ويو هو. هن جي ايراضي وسيع آهي ۽ ڪيترائي دروازا آهن. مک دروازو انهي رستي آهي، ان کان علاوه ٻيا به دروازا آهن، هڪ دروازو سرفراز چاڙهي وٽ به آهي. پوليس هيڊ ڪوارٽر چانوٽيءَ واري علائقي ۾ اچي ٿو. پوليس ڪوارٽر جو ذڪر پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا ”حيدرآباد جو اڳيون اوج“ جي صفحي نمبر 203 تي ڪيو آهي.

رسالا روڊ جي اڀرندي وارو علائقو ميونسپل وارڊ ايف آهي. جڏهن ته اولهه وارو پاسو ڪينٽ ايراضي ۾ آهي. رسالا روڊ ٻئي ڪنڊ

تي هڪ ايراني جي ڪيفي جارج هوندي هئي، هي هٽل شهر ۾ پراڻي هئي. هن هٽل جو ماحول پرسڪون ۽ پرامن هوندو هو. هي هٽل گهڻو ڪري اديبن، صحافين، شاعرن، اداڪارن ۽ فنڪارن جي اوطاق هوندي هئي. ڏينهن کان رات تائين گهڻو ڪري ان هٽل ۾ نوجوان ۽ پوڙها ويٺا هوندا هئا. ڏکڻ طرف هلندي ڪجهه فاصلي تي هڪ گهٽي آهي، ان ۾ خالد ميموريل اسڪول آهي. ان گهٽي ۾ هڪ گهر سنڌي ساداتن جو هو. ڪنهن بزرگ جو آستانو به آهي. هاڻي جي ته خبر نه آهي پر اڳي اتي حوالي جي محفل ٿيندي هئي. اڳي شهر ۾ ڪيترن ئي جاين تي حوالي جون محفلون ٿينديون هيون. ڪيترن ئي جاين ۾ مهاجر بزرگن جا آستانا هوندا هئا، جتي پڻ حوالي جون محفلون منعقد ٿينديون هيون. مشهور قوال عبدالرحمان ڪانچ والا، چوڻي صالح محمد قوال و همنا ۽ ڪيترائي ٻيا قوال اچي حوالي ٻڌائيندا هئا. حوالي وقت ماحول دلچسپ نظر ايندو هو. جڏهن بزرگ عقيدتمند احترام ۽ ادب سان حوالي ٻڌندا هئا ۽ قوالن جو ڏاڍو قدر ڪندا هئا. ان حوالي جي محفل ۾ وڌيڪ دلچسپ منظر تڏهن پيدا ٿيندو هو جڏهن بزرگ وجد ۾ اچي بيحال ٿي ويندا هئا ۽ ماڻهو انهن کي چؤطرف گهيڙي ويندا هئا. اهڙي طرح جيئن شهر جي پراڻي درگاهن تي ڌمال دوران جهونن کي وجد اچي ويندو هو.

خالد ميموريل اسڪول واري گهٽي کان وٺي راحت سئنيما واري رستي تائين چند دڪان هئا ۽ دڪانن جي مٿان گهر هئا. اڳي رسالا روڊ تي به ماحول پرسڪون ۽ پرامن هوندو هو. اڳي اتي گاڏين، ماڻهن جي ايتري رش نه هئي، جهڙو حال هن وقت آهي. اڳي اتي نه ڪو ايترا دڪان هئا نه رش. هن وقت رستي تي به ماڻهن دڪان قائم ڪري ڇڏيا آهن. راحت سئنيما واري رستي جي مشهوري ۽ زين

سئنيما هئي. اها سئنيما به قاضي صاحب جي هئي. راحت سئنيما وڌي اوج تي هلي، جو ان وقت ماڻهن جي مڪ تفريح گاهه سئنيما هيون. سئنيما ختم ٿي وئي، ان جاءِ تي گهڻ ماڻ عمارت تعمير ٿي چڪي آهي. راحت سئنيما وٽ هڪ پناڻ ڪشميري سڀ کان پهرين فرائي مرغِي جو دڪان قائم ڪيو هو. ان وقت اڃا فارمي ڪڪڙيون نه هيون. راحت سئنيما وارو رستو فوجداري روڊ سان ملي ٿو. ان روڊ تي اڳي ڪجهه دڪان ۽ سئنيما جي ڪري پان بيٽري جون ڪجهه مانڊليون هيون.

راحت سئنيما جي بلڪل ڀرسان ڏکڻ طرف هڪ سوڙهي گهٽي آهي، جيڪا سيد مهر شاهه رحه جي درگاهه طرف وڃي ٿي. راحت سئنيما جي پوئين ڀت جي بلڪل لڳ درويش جي مزار آهي. درويش جي درگاهه جي موجودگي اهو ثابت ڪري ٿي ته هن علائقي يعني الهندي ڪڇي جي تاريخ قديم آهي، پر تاريخ نويسن جي نگاهه کان رهجي وئي آهي. حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتاب ۾ درويش بابت لکيل تاريخ پسمنظر منهنجي نظرن مان نه گذريو آهي. تحقيقي جائزو وٺڻ سان اهو معلوم ٿئي ٿو ته درويش جي درگاهه الهندي ڪڇي جي تاريخ جي قديم هئڻ جي علامت آهي، پر اهو ثابت نه ٿي رهيو آهي ته درويش اصل ڪير هئا، ڪٿان ۽ ڪهڙي سال ۾ آيا هئا، ڪهڙي مقصد لاءِ آيا هئا، ڪڏهن سندن وصال ٿيو، سندن بزرگ ۽ اولاد ڪٿي آهي، جو تاريخي ڪتاب اهڙيون حقيقتون ظاهر ڪرڻ کان خاموش آهن. اهڙا جملا آئون هر هڪ مضمون ۾ لکندو رهندو آهيان. باقي بزرگن جون ٻڌايل سڀ به سڀني ڳالهيون، ڏندڪٿائون، انهن ڳالهين جي ڪمي نه آهي، اهڙيون ڳالهيون ماڻهن جي ذهنن کي ڦيرائين ٿيون.

زميني حقيقتن تي غور ڪرڻ بعد ظاهري طور اهو نظر ٿو اچي ته حضرت مهر علي شاهه جي درگاه آبادي کان اڳ جي آهي. مزار مبارڪ مٿان قبو تعمير ٿيل نه آهي. مزار مبارڪ چؤديواري جي احاطي اندر آهي، درگاهه تي ساليانو ميلو به منعقد ٿيندو آهي. درگاهه لڳ امام بارگاهه آهي. ان ۾ تابوت رکيل آهي. هن کان پهرين وارو پراڻو تابوت زبون ٿي ويو هو. بعد ۾ موجوده نئون تابوت ٺهرايو ويو هو. محرم مهيني جي ڏهين جي رات ۽ يوم عاشوره تي تابوت ڪڍيو ويندو آهي، جيڪو شهر ۾ مخصوص جاين تي ويندو آهي. تابوت کي عزادار ڪلهن تي کڻندا آهن. درگاهه وٽ علم پاڪ نسب ٿيل آهي. درگاهه جي ڀرسان ميلي لاءِ ڪجهه ٿوري جاءِ ڇڏيل آهي. انگريز سرڪار جي نظام حڪومت طرف توجهه ڪبي ته جتي به مسجدون، درويشن جون آرامگاهون، پڙيا مذهبي رسمن ادا ڪرڻ جا هنڌ آهن، اتي ڪجهه حصا خالي ڇڏيا ويا آهن. اهڙيون حقيقتون انگريز سرڪار جيڪي انهيءَ دؤر حڪومت ۾ سروي ڪرايون ۽ نقشا تيار ڪرايا هئا اهڙين حقيقتن کي ظاهر ۽ ثابت ڪن ٿا، پر بعد ۾ قبضا ڪيا ويا آهن ۽ اڏاوتون ڪيون ويون آهن.

حضرت سيد مهر علي شاهه جي درگاهه جي ڀرپاسي شهر جي پراڻن باشندن جا ڪيترائي گهر هئا، انهن مان ڪجهه لڏي چڪا آهن، ان هوندي به ڪافي گهر آهن. انهن گهرن ۾ ڪجهه ساداتن جا ۽ ڪجهه غير ساداتن جا گهر اڃا تائين موجود آهن. مهر علي شاهه جي درگاهه جا سنڀاليندڙ سادات آهن. انهن جا گهر درگاهه جي قريب آهن. اسان درگاهه جي سنڀاليندڙ سيد غلام شاهه مرحوم کي وڏي عمر دوران ڏٺو هو. بزرگ رمضان جي مهيني ۾ جاڳا ۽ نعتون پڙهندو هو. امن و امان واري دؤر ۾ فسادن کان پهرين، شهر جي هر هڪ سنڌي پاڙي ۾

رمضان جي مهيني ۾ ماڻهن کي جاڳائڻ لاءِ جاڳا پڙهڻ وارن جون جماعتون هونديون هيون. رمضان المبارڪ جي مهيني جي آخري ڏهي ۾، مسجدن ۾ جڏهن ختم القرآن يا ٻيون محفلون منعقد ڪيون وينديون هيون، سنڌي پاڙن ۾ جيڪي مسجدون هيون، اتي سڄي شهر جون جاڳا پڙهڻ وارن جون جماعتون اچي گڏ ٿينديون هيون. اهڙين محفلن ۾ روحانيت محسوس ٿيندي هئي. سيد غلام شاهه جاڳا پڙهڻ وارن ۾ سريلو ۽ صف اول جو پڙهندڙ هوندو هو. سائين جي سريلي آواز ۾ جاڳا ٻڌڻ لاءِ شهر جا ماڻهو اچي گڏ ٿيندا هئا. غلام شاهه درويش صفت سادات هو. بلڪل سادگي ۾ زندگي گذاريائين. وقت تيز رفتاري سان گذري ويو. اهڙا درويش صفت ماڻهو ياد ٿا اچن، جو انهن جي لاڏاڻي بعد اهڙا ماڻهو وري نه پيدا ٿيا.

سيد غلام شاهه جي لاڏاڻي بعد درگاهه جو انتظام سندن فرزند سيد حيدر شاهه سنڀاليو. هي سائين پنهنجي والد جيان جاڳا پڙهندو هو. سائين حيدر شاهه سان اسان جو نيازمندي ۽ عقيدتمندي وارو ناتو هوندو هو. شهر ۾ رهندا هئاسين ته سائين سان ملڻ ۽ ڪچهريون ڪرڻ جو ناتو قائم هو. شهر ڇڏڻ ۽ مصروفيتون وڌي ويڃڻ ڪري سائين سان ملڻ ۽ ڪچهريون ڪرڻ جو ناتو بلڪل گهٽجي ويو هو. سائين نهايت ئي شريف مزاج، سادگي سان زندگي گذارڻ وارو سادات هو. سائين شهيد ذوالفقار علي ڀٽو ۽ شهيد بينظير ڀٽو جو شيدائي هوندو هو. سائين جي دماغي توازن ۾ ڪجهه فرق اچي ويو هو. سائين ايتري وڏي عمر جو نه هو. هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. سندن ماڻهن جي ويڃڻ ڪري انهن پاڙن جون رونقون به ختم ٿيو ويون. جو ويڃڻ وارن جهڙا اچي نه رهيا آهن. حضرت سيد مهر علي شاهه جي درگاهه ۽ ان جي گادي نشين ساداتن جي خدمت هڪ پورهيت ماڻهو

نالي علي نواز تمام گهڻي ڪندو هو. هن سان ملاقات ٿيندي رهندي هئي، هي هٽل تي مزدوري ڪندو هو. هن ٻڌايو هو ته هي شڪارپور جو رهندڙ ذات جو مهر آهي. هن جو هتي گهر نه هو اڪيلو هو ان ڪري درگاهه ۾ رهندو هو. خبر پئي آهي ته اهو پورهيت خدمتگار فوت ٿي چڪو آهي.

راحت سئنيما واري رستي رسالا روڊ واري ڪنڊ تي به هٽل هوندي هئي. هن هٽل جو به اوج هوندو هو. ڪجهه اڳيرو بيڪريون هونديون هيون، انهن بيڪرين ۾ سلطان بيڪري مشهور هوندي هئي. ڪجهه اڳيرو اي ڪي سنز بيڪري واري جو دڪان آهي، هي بيڪري ٻين بيڪرين جيان ايتري پراڻي نه آهي. هن بيڪري جا ڪيڪ ۽ بسڪوٽ به اعليٰ معيار جا آهن. هن بيڪري ۽ بمبئي بيڪري جا ڪيڪ جهڙوڪ هڪٻئي سان مقابلو ڪري رهيا آهن. پر بمبئي بيڪري تمام گهڻي پراڻي ۽ سڄي دنيا ۾ مشهور آهي. اي ڪي سنز بيڪري به مشهوري ماڻي رهي آهي. اتي اڳي بخارا هٽل به هئي، جيڪا ختم ٿي چڪي آهي. هن بخارا هٽل ۽ گاڏي کاتي واري نعمت ڪده بخارا هٽل جا مالڪ ساڳيا هئا. هن هٽل جو به اوج هوندو هو. هن جي سامهون شهر جي مشهور پراڻي ڪراچي هٽل هوندي هئي.

چند قديم جي فاصلي تي هڪ گهٽي آهي، ان گهٽيءَ جي ڪنڊ تي اڃا تائين پان سگريٽ واري جي مانڊلي آهي. اها مانڊلي به تمام پراڻي آهي، هن مانڊلي جا پان به مشهور هوندا هئا. گهٽي جي ٻئي ڀر، مانڊلي جي سامهون هڪ پٿر لڳل هو ان پٿر تي ڪوڙو خان ناريجو روڊ لکيل هوندو هو. پٿر جون ڪجهه نشانين ڪجهه وقت پهرين نظر اينديون هيون، ان تي لکيل اکر ڏهي چڪا هئا. ڪوڙو خان ناريجو ٽالپرن جي دور جي شخصيت هو هن جي مختصر تاريخ آئون اڳئين

مضمون ۾ لکي چڪو آهيان. مڪمل تاريخ بابت جيئن ڪا معلومات حاصل ٿي ته اها لکي ويندي. ڪوڙو خان ناريجو بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي نمبر 61 تي بيان آهي ته شاهي بازار جو الهندي پاسو (ڏکڻ کان اتر) قلعي جي دروازي آڏو برج هوندو هو. جنهن تان سڌو شاهي بازار تي توڙي الهندي کان اڀرندي پاسن نظر پوندي هئي. انهيءَ برج جي الهندي طرف مير نصير خان جو پڙ هوندو هو (تالپرن جي دور جو آخري تاجدار لڪندڙ جا ذاتي لفظ) جنهن جي ڀرسان اتر طرف مير محمد خان جو پڙ هو. انهيءَ جي ڀرسان جمعدار ڪوڙي ناريجي جون حويليون هونديون هيون. جتي ناريجن واري مسجد اڃا موجود آهي. ڊاڪٽر صاحب جو اهو مختصر بيان وڏو تاريخي سرمايو فراهم ڪري ٿو پر اهي تاريخي جايون ۽ نشانينون مٽجي چڪيون آهن ۽ گهڻيون تبديليون اچي چڪيون آهن، هاڻي ڪتابن تائين موجود آهن.

انهي گهڻيءَ ۾ شيرازي ساداتن جون حويليون آهن. هي سادات شهر جا قديم باشندا آهن. هنن جو تاريخي پسمنظر آهي، انهن شيرازي ساداتن مان سيد مير حيدر شاهه ڏاڪر اهلبيت ۽ شاعر هو. لڄپت روڊ تي سيد احسان علي شاهه جو اوتارو، امام بارگاهه ۽ مزارون آهن، هي انهن جو گادي نشين هو. سيد مير حيدر شاهه جي وفات بعد ان جي فرزند سيد احسان علي شاهه والد صاحب جي ذميواري سنڀالي هئي، هي سادات به لاڏاڻو ڪري ويو. سيد احسان علي شاهه جي امام بارگاهه، اوتاري ۽ مزارن جي پراڻي تاريخ آهي، ان جي تاريخ هلندڙ سلسلي ۾ لکي ويندي.

انهيءَ پاڙي ۾ رهندڙ هڪ بزرگ سادات ياد اچي ٿو جنهن جو نالو سيد غلام شاهه هو. هي سادات نهايت ئي شريف ۽ محنتي هوندو

هو. هن وٽ ڳاڻو مال هوندو هو. هميشه اچي لباس ۾ صاف سٿرو نظر ايندو هو. هي بزرگ سادات گهڻو وقت اڳي وفات ڪري ويو هو. مشهور ڳاڻي عبدالغفور جو تعلق به هن پاڙي سان هوندو هو. هن جو اولاد هن وقت ڪلهوڙا ڪالوني وٽ رهي ٿو. ساداتن جي حويلين وٽ ميونسپل طرفان پاڻي جو هڪ نلڪو لڳل هوندو هو. جتان اتي جا رهواسي ۽ پخالي پاڻي پريندا هئا. اڳي پراڻن پاڙن ۾ ميونسپل ڪميٽي طرفان پاڻي ڀرڻ لاءِ نلڪا لڳل هوندا هئا. هن وقت ڪنهن ڪنهن پاڙي ۾ نلڪن جون نشانيون نظر اچن ٿيون. حضرت مهر علي شاھ جي درگاه جي ويجهو هڪ وڏو ڌوبي گهاٽ هوندو هو. اهو ختم ٿي چڪو آهي. انهي ڌوبي گهاٽ وٽ سنڌين جا گهر هوندا هئا. لالا محمد يوسف ڀٽو جو گهر اتي هوندو هو. هي پهلوان طاقتور مڙس هو. پهرين پريس ۾ پوءِ چانڊني سئنيما ۾ ملازمت ڪيائين. سئنيماڻن جي اوج واري دؤر ۾ جهيڙي يا ڪنهن ٻئي طرف جي بدنظمي پيدا ٿيڻ جي صورت ۾ انهن تي ضابطو رکڻ لاءِ طاقتور ماڻهو (جنهن کي ان وقت داداگير چوندا هئا) جي ضرورت هوندي هئي. لالا يوسف تي انهي ڪم جي ذميواري عائد هوندي هئي. هن سان نيازمندي وارو رشتو هوندو هو. ان پاڙي مان لڏي المصطفيٰ ٽائون فيز ون قاسم آباد ۾ اچي رهيو هو. ويجهڙائي ۾ لاڏاڻو ڪري چڪو آهي. آخر ۾ تمام گهڻو ضعيف ٿي ويو هو.

انهيءَ پاڙي ۾ هڪ گهٽي ۾ سادات رهن ٿا. اتي پڙ آهي ۽ علم پاڪ به نسب ٿيل آهي. اهي سادات به شهر جا پراڻا باشنده آهن. انهن ساداتن مان هڪ جو نالو سيد شاهنواز شاھ هو. پريس ۾ ڪم ڪندو هو. نهايت ئي شريف. محنتي ۽ قرب ڏيڻ وارن مان هو. اسان جو گهڻو ڪري پاڻ ۾ ملڻ جلڻ هوندو هو. ڪنهن مذهبي تنظيم جو مرڪزي اطلاعات سيڪريٽري هوندو هو. خبر پئي آهي ته اهو سادات هن فاني

دنيا مان لاڏاڻو ڪري چڪو آهي. هن وقت ان پاڙي ۾ گنجان آبادي ٿي وئي آهي. دڪان ۽ ڪاروباري مرڪز قائم ٿي چڪا آهن. گنجان آبادي ٿيڻ ڪري هن پاڙي جو جهڙوڪ نقشوئي بدلجي ويو آهي.

اتي قريب شيخن جو پاڙو آهي. هي به شهر جا قديم باشنده آهن. هنن جا وڏا اڳي ڪو پيو ڪم ڪندا هئا، پر انهن جي اولاد هن ترقي يافتہ دور ۾ اهو ڪم ڇڏي ڏنو آهي. هنن جون پوڙهيون ماڻهن کي جرون هڻي خراب رت جسم مان ٻاهر ڪڍنديون هيون، اهي ان ڪم جون ڄاڻو ۽ وڏيون ماهر هونديون هيون، انهي ڪم ۾ جهڙوڪ هو ڊاڪٽر وارو ڪم ڪنديون هيون، جو اڳي هن دور جيان جديد علاج دريافت نه ٿيا هئا، ماڻهو بزرگن جي ٻڌايل ڏسن تي ديسي علاج ڪندا هئا. جرن وسيلي جسم مان خراب رت ڪڍڻ به ديسي علاج ۾ شامل هو. شيخ صاحبان جي بزرگن سندن پاڙي ۾ پڙ قائم ڪري علم پاڪ نسب ڪيو هو جيڪو اڃا تائين موجود آهي. شيخ صاحبان جي بزرگن مان جيڪي لاڏاڻو ڪري چڪا آهن، هڪ نالي بچو جيڪو جاين جي خريد ۽ وڪرو ڪرائيندو هو. ٻيو بزرگ غلام نبي تعليم کاتي ۾ ملازم هوندو هو. هن بزرگ سان نيازمندي وارو رشتو هوندو هو. محنتي ۽ شريف ماڻهو هوندو هو.

جمعدار ڪوڙو ناريجو واري رستي کان ڏکڻ طرف هڪ گهٽي آهي. اتي مولائڻ جو پڙ آهي. اهو پڙ مرحوم محمد يعقوب قائم ڪيو هو هي ڪورٽ ۾ نائڪ هوندو هو اتي علم پاڪ نسب ٿيل آهي. اتي روڊ تي هڪ سنڌي جو دڪان هوندو هو جيڪو بيضا، ڊبل روٽيون ۽ بسڪوٽ وغيره وڪڻندو هو. بزرگ ڳاڻو مال ڌارڻ جو به شوقين هوندو هو. وقت تيز رفتاري سان گذري ويو. قرب ڏيڻ وارا بزرگ لاڏاڻو ڪري ويا، انهن جون جايون ٻين اچي والاريون آهن، پر اهي وڃڻ وارن جهڙا نه آهن.

شيخن جي پاڙي کان وٺي مکيه لڄپت روڊ تائين، ڀاڄي، گوشت، مڇي، پلي ۽ ڪڪڙين جي مارڪيٽ آهي. پراڻا ماڻهو هن علائقي کي به صدر چوندا هئا. هاڻي مختلف نالن سان سڏيو وڃي ٿو. اڳي اهي دڪان محدود وقت تائين کليل هوندا هئا، پر هن وقت رات جو دير تائين کليل هوندا آهن، ڏينهن رات ماڻهن جي رش هوندي آهي. فارمي ڪڪڙين جي اچڻ کان پوءِ ته رنگ ٿي پيا ٿي ويا آهن، گهڻا دڪان فارمي ڪڪڙين وارن جا آهن. اردگرد جي رهائشين جي خريداري جو اهو مکيه مرڪز آهي. اڳي هن مارڪيٽ ۾ يوسف ڪڇي ڀاڄي واري جو دڪان مشهور هوندو هو. هن جو پڪو دڪان نه هو گهڻي ۾ زمين تي ويهي ڀاڄيون وڪڻندو هو. بيحد قربائتو ۽ ايماندار دڪاندار هوندو هو. ساڻي پاڙي جا پراڻا ساڻي زمين تي ويهي مڇي پلو وڪڻندا هئا. سنڌي ڪاساين جا به ڪجهه دڪان هئا. اهي پراڻا ڪاروباري شهري لاڏاڻو ڪري ويا، انهن جون ڇڏيل جاين ٻين اچي والاريون آهن. هن روز بروز وڌندڙ آبادي ۾ خبر ئي نه آهي ته اهي ڪير آهن. اڳي هئا ته چند دڪان پر اهي ماڻهن جي ڪري مشهور هوندا هئا. اتي هڪ هوٽل سنڌي سومرن جي باقي وڃي بچي آهي، اهي سمورا ڪاساين جي پڙ پراڻا تائين رهن ٿا، جڏهن ته ٻيا لڏي ويا آهن.

مهر شاه جي پاڙي کان هڪ سوڙهي گهڻي امام علي شاه جي اوتاري مکيه لڄپ روڊ تائين نڪري ٿي، ان سوڙهي گهڻي ۾ ٻن مشهور وڪيلن جون آفيسون هونديون هيون. هڪ آفيس شوڪت علي جمالي جيڪو سول ڪيسن جو وڏو ماهر وڪيل هوندو هو ۽ ٻي آفيس سيد سرفراز احمد وڪيل جي. سپريم ڪورٽ جي جج جناب انور ظهير جمالي اهو ٻڌايو وڃي ٿو ته هي شوڪت علي جمالي جو فرزند آهي. انور ظهير بابن جمالي جج بٽجڻ کان پهرين حيدرآباد ۾ وڪالت

ڪندو هو. سيد سردار احمد سنڌ جو اڳوڻو چيف سيڪريٽري ۽ هن وقت ايم ڪيو ايم جو مڪيه اڳواڻ سيد سرفراز احمد وڪيل جو پيءُ آهي. هن گهڻيءَ ۾ نمر جو هڪ پراڻو وڻ هوندو هو. هن وقت انهي پراڻن گهڻي جي حالت بدلجي چڪي آهي.

الهندي ڪچي جي جنهن حصي جي هي تاريخ آهي، ان ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي گهڻيون آهن، جيڪي اڳي فقط رهائشين جي استعمال لاءِ هيون، ماحول پرسڪون ۽ پراڻن هوندو هو. وڌندڙ آبادي جي ڪري هن وقت انهن گهڻين جي اڳوڻي حالت نه رهي آهي، نه ئي اهي اڳوڻا ماڻهو آهن.

(عبرت مئگزين پهرين فيبروري کان 15 فيبروري 2014ع)

ناھين جو پڙ ۽ گولا اندازن جي پاڙي جو تاريخي پسمنظر

حيدرآباد شهر جيڪو تقريبن 243 سال اڳ وجود ۾ آيو هو. هي شهر قدرتي نعمتن سان مالا مال ۽ انسان جي ناهيل هٿ جي هنرن، عمارتسازي جي فن سان ناهيل، قلعا، قبا، خوبصورت عمارتون، رانديون، وندر ۽ تفريح گاهون مهيا ڪندڙ جاين سان سرشار شهر هوندو هو. درياءَ جي مٺي وهندڙ پاڻي، واهن، ٽڪرين، ٿڌين هوائن، امن، سکون، قرب ڏيندڙ ڪچهريون ڪندڙ ماڻهن، عبادتگاهن، درسگاهن، آسانيءَ سان روزگار مهيا ڪندڙ درويشن جي آرامگاهن ۽ عالمن جو شهر هوندو هو.

حيدرآباد شهر جي ٽڪري مٿان گنجان آبادي جي گهيري ۾ آيل شهر ۾ ناهين جي پڙ ۽ گولا اندازن جي پاڙي جي اوائلي قديم تاريخي حيثيت ۽ پسمنظر آهي. ان بابت تمام گهٽ ماڻهن کي منهنجي خيال موجب اهڙي معلومات هوندي سنڌ ۾ ناهيان ذات آهي. هي پڙ انهي ذات وارن جي نالي آهي، پر ستم ظريفي اها آهي ته پاڪستان قائم ٿيڻ بعد، هندستان مان اردو ڳالهائيندڙ جيڪي لڏي هتي اچي آباد ٿيا هئا، انهن ناهين جي پڙ جو نالو ئي بگاڙي ڇڏيو آهي. ڇاڪاڻ ته اردو زبان ۾ لفظ ناهين جو تلفظ زبان مان ڏاڍو مشڪل ٿو نڪري ان ڪري اردو ڳالهائڻ وارا بجاءِ ناهين جو پڙ چوڻ جي ان کي ”نائي ڪا پڙ“ ڪري چوندا آهن. جڏهن ته اردو ڳالهائڻ وارا حجام کي نائي چوندا آهن. اردو

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾ 298

ڳالهائڻ وارن اهو بگڙيل لفظ ايترو ته مروج ڪري ڇڏيو آهي، جو اسان جي نوجوان سنڌين کي به نائي جو پڙ چوندي ٻڌبو آهي. اهڙين حقيقتن تي غور ڪرڻ گهرجي. ٻئي طرف عدم معلومات جي ڪري سنڌي به گولا اندازن کي گهڻو ڪري گلنداز ڪري چوندا آهن. اهڙي طرح بگڙيل تلفظ جي ڪري اهڙن لفظن جون ٻيون معنائون نڪرن ٿيون. ان ڪري اهڙين حقيقتن جي صحيح ڄاڻ رکڻ ضروري آهي.

اچو ته ناهين جي پڙ ۽ ٻيو گولا اندازن جي پاڙي جو تاريخي پسمنظر، ڪتابن جي حوالي سان، بزرگن جي زباني روايتن سان ۽ زميني حقيقتن جو تحقيقي جائزو وٺڻ بعد تفصيلي بيان ڪريون ته جيئن اسان جي نوجوان ۽ ايندڙ نسل کي انهن تاريخي جاين جي صحيح ڄاڻ حاصل ٿي سگهي، پر شرط اهو آهي ته اهي نوجوان جيڪي پنهنجي تاريخ جي ڄاڻ رکڻ سان دلچسپي رکن ٿا، انهن کي هي قديم ۽ جديد تاريخ ضرور پڙهڻ گهرجي ۽ اهو معلوم هئڻ گهرجي ته هن شهر جي تاريخي حيثيت ڇا هئي ۽ هن وقت ڇا آهي.

ناھين جو پڙ فقير جي پڙ کان ڪجهه فاصلي تي گنجان آبادي جي وچ ۾ موجود آهي. ناهين جي حيدرآباد شهر ۾ آمد بابت ڊاڪٽر قمر جهان مرزا جو بيان سندس ڪتاب حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دؤر ۾ جي صفحي نمبر 31 تي هن ريت موجود آهي: ”ميان غلام شاهه جي وقت ۾ جن ماڻهن بابت يقيني طور چئي سگهجي ٿو ته اهي اچي شهر ۾ ويٺا هئا، تن مان هڪڙا هئا ’ناهيان‘، جي سڀ فوج جا ماڻهو هئا ۽ ٻيا هئا توڻ جا گولا انداز جن کي پوءِ ’گلنداز‘ ڪري سڏيو ويو. چون ٿا ته گولا اندازن جو وڏو شهباز خان هو جو قنڌار مان آيو هو.

مرزا صاحب جي مٿئين بيان موجب ته ناهيان غلام شاهه ڪلهوڙي جي وقت ۾ اچي شهر ۾ ويٺا هئا. ناهين جي پسمنظر بابت

وڌيڪ ٻيو ڪوبه حوالو تاريخي ڪتابن مان منهنجي نظر مان نه گذريو آهي. جيڪڏهن اهڙو ڪو حوالو نظر مان گذريو ته هلندڙ تاريخي سلسلي ۾ شايع ڪيو ويندو. جڏهن ته پراڻي وقت کان شهر ۾ ناهين جو پڙ موجود آهي. ناهين جي ڪنهن وڏي فوجي بزرگ جو نالو به بيان ٿيل نه آهي. شهر جي بزرگن ٻڌايو ته اڳي پڙ ۾ ناهين جا گهر هوندا هئا. اسان جڏهن هوش سنڀاليو ته اهو ڏٺو ته پڙ جو ننڍو احاطو هو اتي ٿلهو ٺهيل هو ان تي علم پاڪ نسب ٿيل هو جيڪو هر سال لاهي، ان کي ٻيهر سينگاري بلند ڪيو ويندو هو. محرم جي مهيني ۾ نغارا وڃايا ويندا هئا، پڙ ۾ وڏيون رونقون نظر اينديون هيون، جوان جي چوڌاري ٻين ڪيترن ئي قديم سنڌين جا پاڙا ۽ گهر هوندا هئا. 1988ع کان هي پڙ پاڙا ويران ٿي ويا، ماڻهو لڏي ويا، رونقون، بهارون، اوج ۽ رهاڻيون ختم ٿي ويون، هاڻي اتي جايون پڙ درگاهون، مسجدون ۽ نشانين ته موجود آهن، پر پراڻا ماڻهو موجود نه آهن.

حيدرآباد شهر ۾ علم پاڪن جي نصب ٿيڻ جي تاريخ جو ڪئلينڊر جنهن جي تحقيق عبدالستار درس ڪئي آهي. عزا دار رابطہ ڪميٽي حيدرآباد پاران علي گوهر چانڊيو جاري ڪيو آهي. ڪئلينڊر جي صفحي نمبر 18 تي ناهين جي پڙ جو ذڪر آهي، جنهن ۾ علم پاڪ نصب ڪندڙ جو نالو گل محمد ناهيون، علم پاڪ نصب ڪرڻ جو سال 1800ع لکيل. جڏهن ته هن وقت پڙ جي سنڀاليندڙ جو نالو شمشاد علي ناهيون لکيل آهي. جيڪڏهن علم پاڪ نصب ٿيڻ جو اهو سال صحيح ۽ ثبوت سان آهي، ته پوءِ اهو دؤر تالپر حڪمرانن جي پهرئين حاڪم مير فتح علي خان تالپر جو آهي. انهي حساب موجب هي پڙ 213 سال اڳ جو آهي. جڏهن ته ناهيان غلام شاهه ڪلهوڙي حاڪم سنڌ جي وقت ۾ اچي هتي آباد ٿيا هئا. ناهين جي هي تاريخ

اڻ مڪمل آهي. جو هي شهر جا اوائلي باشنده آهن. مڪمل تاريخ
ڳولي پئي وڃي. جيئن ئي نظر مان گذري ته هلندڙ سلسلي ۾ شايع
ڪئي ويندي

ناهيان ذات جا ماڻهو حيدرآباد شهر ۽ ان جي ڀرپاسي وارن
ڳوٺن ۾ اڃا تائين رهن ٿا. مشهور شخصيت بزرگوار دريا خان ناهيون
جو وسيع ايراضي تي وڏو ڦٽين جو ڪارخانو ڦليلي کان تندو ٺوڙهو
ويندڙ روڊ تي هوندو هو. ڪافي سال اڳ ختم ٿي ويو. هن وقت اها
وسيع ايراضي شهري آبادي ٿي ويئي آهي. ناهيان ذات مان هڪ ٻي
شخصيت به ياد اچي ٿي، ان جو نالو خميسو خان هوندو هو. کيسانه
موري لڳ ڳوٺ آبري جو رهندڙ هو. 1969ع مسلم آرٽس ڪاليج ۾
پڙهندو هيس ته هي ڪاليج ۾ ملازم هو. ٻڌايو ويو هو ته ان کان پهرئين
هي ماستر هو ان ڪري ماستر خميسو خان ناهيون نالي مشهور هو.
کيسانه موري ويجهو ڳوٺ حاجي دريا خان ناهيون آهي، جنهن کي هڪ
شاندار ڪوٽ ڏنل آهي، جيڪو ڪڇي قلعي جون سڪون لاهي ٿو.
اهو ڪوٽ 16 ايڪڙن تي مشتمل آهي، ۽ ڀرپاسي ۾ ناهين جي وڏي
زمينداري آهي. ان ڪوٽ اندر هڪ شاندار محل ٺهيل آهي، جيڪو
رئيس دريا خان ناهيون ٺهرايو هو ان محل جو نقشو دهلي مان ٺهرايو
ويو ۽ اهو محل نما بنگلو سوين سال گذرڻ باوجود عاليشان نموني
سنڀاليل آهي. ان کان علاوه ناهيان بدين کان علاوه سنڌ جي ٻين
ضلعن ۾ به رهن ٿا ۽ خوشحال ماڻهو آهن..

ناهين جي پڙ لڳ سيد خدا بخش شاه (گهڻو ڪري خدو
شاه وارو پڙ چيو ويندو هو) جي درگاه آهي. درويش جي مزار مٿان
قبو تعمير ٿيل نه هو. درگاه جو احاطو بلڪل محدود هوندو هو.
درگاه جي ٻن طرفن کان آبادي ۽ ٻن پاسن کان رستو هو. ننڍي

چوڊيواريءَ مان درويشن جون مزارون ڏسڻ ۾ اينديون هيون. هن درويش جو تاريخي پسمنظر ڪنهن به ڪتاب ۾ نظر مان نه گذريو آهي. جنهن سان اهو معلوم ٿئي ته بزرگ ڪهڙي دؤر جا هئا. زميني حقيقتون ڏسڻ سان اسان کي اهو نظر اچي رهيو هو ته درويش پراڻي دؤر جا آهن. پر تاريخ لکڻ وارن جي نظرن کان رهجي ويا آهن. درگاه جي احاطي ۾ علم پاڪ نصب ٿيل آهي. جنهن بابت مذڪوره ڪئلينڊر ۾ ڄاڻايل آهي ته اهو 1800ع ۾ سيد خدا بخش شاهه نصب ڪيو هو (مير فتح علي ٽالپر جو دؤر حڪومت). درگاه جا متولي شهر جا قديم باشده سومرا آهن. هن وقت درگاه جو متولي بدر سومرو آهي. درويش جو تاريخي پسمنظر جڏهن به معلوم ٿيو ته هلندڙ سلسلي ۾ شايع ڪيو ويندو.

جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي ته ناهين جي پڙ ۾ ناهين جا گهر هوندا هئا. انهن جا بزرگ سنه 1770ع ۾ حاڪم سنڌ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي سان گڏ حيدرآباد ۾ مقيم ٿيا هئا، يعني 243 سال اڳ جو اهي فوج جا ماڻهو هئا. هن وقت اتي ناهين جو ڪوبه گهر نه آهي. فقط پڙ ۽ پڙ جو نالو موجود آهي. انهي ذات جي ماڻهن سان رابطو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. آخرڪار ڪنهن بزرگ مهرباني ڪري رابطو ڪرايو. شمشاد ناهيون سان رابطو ڪيو ويو ان تصديق ڪئي ته هي انهن ئي بزرگن ناهين جي اولاد مان آهي. جيڪي ناهين جي پڙ ۾ رهندا هئا. شمشاد ناهيون اهو ٻڌايو ته سال 1988ع شهر ۾ ٽيندڙ خوني فسادن ۽ هنگامن دوران هي جانيون بچائي، اتان لڏي ڪلهوڙا ڪالوني ۾ اچي مقيم ٿيا آهن. ان فقط پنهنجن ٻن بزرگن گل محمد ۽ يار محمد جا نالا ٻڌايا، جيڪي ان پڙ جي سنڀال ڪندا هئا. ان وڌيڪ ٻڌايو ته هن وقت پڙ جا خدمتگار ۽ سنڀاليندڙ هي آهن.

ناهين جي پڙ جي پرياسي ڪجهه ٻين سنڌين جا گهر به هوندا هئا. ناهين جي پڙ لڳ الهندي طرف ڪئين جو مشهور ويڙهو هوندو هو. اهي به پراڻي وقت کان اتي آباد هئا. کڻي اصل ۾ ذات جا سومرا هئا، پر پيشي جي لحاظ کان انهن کي ڪٿي چيو ويندو هو. منهنجي والده مرحوم جو تعلق به هن ويڙهي سان هو. ڪئين جي ويڙهي ۾ پڙ به هوندو هو. جتي علم پاڪ نصب ٿيل هو. پڙ لاءِ احاطو ڇڏيو هو. امن امان واري دؤر ۾ هن ويڙهي جو وڏو اوج هوندو هو. ڪئين جي پاڙي ۾ پراڻي مسجد امير حمزه هوندي هئي. هن ويڙهي ۾ جيڪي مشهور ماڻهو ٿي گذريا، انهن ۾ محمد جمن جنهن کي جمعو چيو ويندو هو. سر فهرست هو. هي نهايت ئي شريف، نماز روزي جو پابند عبادتگذار ۽ درويش صفت ماڻهو هوندو هو. هن جا ٻه فرزند محمد اسماعيل سومرو ۽ محمد رمضان سومرو به نهايت ئي شريف ۽ پورهيت آهن، پنهنجي اباڻي پيشي کي جاري رکندا پيا اچن. حڪيم فتح محمد سومرو مرحوم جو تعلق به هن ويڙهي سان هو. هي ميونسپل ڪميٽي ۾ ملازمت ڪرڻ سان گڏوگڏ حڪمت جو ڪم به ڪندو هو. نظير سومرو به اتي رهندو هو جيڪو ڪارن ٺاهڻ جو ڪاريگر هو. ان کان علاوه ٻين به ڪيترن ئي سومرن جا گهر اتي هوندا هئا، جيڪي پورهيت هئا. سڀئي لڏي ويڙهو خالي ڪري ويا، جو هنگامن دوران شهر ۾ ڪنهن به سنڌيءَ جي زندگي محفوظ نه هئي. هن وقت ڪئين جي ويڙهي ۾ رڳو محمد ابراهيم سومري مرحوم جو اولاد مجبوري جي ڪري رهندو آهي.

مٿي بيان ڪيل حقيقت کان علاوه اچو ته ڪئين جي ويڙهي جو پسمنظر تاريخي ڪتابن مان ڏسي وڌيڪ حقيقتون معلوم ڪريون. حيدرآباد شهر جي پاڙن بابت پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا جو ڪئين جي ويڙهي (ناهين جي پڙ وٽ) بابت مختصر بيان سندس

ڪتاب جي صفحي نمبر 34 تي موجود آهي. ان کان علاوه ڪئين جو ويڙهو (ناھين جي پڙو) جو مختصر بيان، ڊاڪٽر قمر جهان مرزا جي لکيل ڪتاب 'حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دؤر ۾' جي صفحي نمبر 39 تي موجود آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو به مختصر بيان، ڪئين جي ويڙهي بابت حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي نمبر 70 تي موجود آهي. هن ويڙهي بابت تفصيلي بيان ۽ دؤر واضح بيان ٿيل نه آهي. پر جائزو وٺڻ بعد اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته اهو ويڙهو به ٽالپرن جي دؤر جو آهي. هن ويڙهي جي تاريخ ناھين جي پڙ سان ملي ٿي. ڪئين مان ڪنھن به بزرگ جو نالو ظاهر نه ڪيو ويو آهي. ناھين جي پڙ بابت ڊاڪٽر صاحب جو بيان مذڪوره ڪتاب جي ساڳئي صفحي تي هن ريت آهي: ”ان بعد ناھين جو پڙ هو جتي ناھيان رهندا هئا، جي ڪلهوڙن جي ڏينھن کان فوج ۾ هئا ۽ ميرن جي ڏينھن ۾ پڻ فوج ۾ شامل ٿيل هئا.“

ناھين جي پڙ کان چند قديم جي فاصلي تي اتر طرف قاضي ساداتن جو پاڙو هو جنھن مان مشهور شاعر فاضل شاھه ٿيو. هن پاڙي جو مختصر ذڪر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي نمبر 70 تي ڪيو آهي. ان پاڙي ۾ قاضي ابراهيم شاھ مسجد هئي. بزرگ ٻڌائيندا هئا سائين شهر قاضي هئا. پراڻي صدر واري عيدگاهه ۾ ساليانه عيد نماز پڙهائيندا هئا. ان پاڙي ۾ ساداتن جا ڪجهه گهر هئا. انھن ساداتن مان سيد گل شاھه شهر جي مشهور شخصيت هئا. عبدالوھاب شاھه جيلاني رحه جي درگاهه جا خاص عقيدتمند هوندا هئا. درگاهه جي پابندي سان حاضري ڀريندا هئا. خاص ڪري جمعرات درگاهه تي حوالي جي محفل ۾ سائين وجد ۾ اچي ويندا هئا. واڍن جي پڙ لڳ خير شاھه جي پڙ جا متولي هئا. خير شاھه جي پڙ

جو ذڪر ڊاڪٽر صاحب مذكوره ڪتاب جي ساڳئي صفحي تي ڪيو آهي. خير شاهه جي پڙ جو ذڪر پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا حيدرآباد جواڳيون اوج جي صفحي نمبر 34 تي ڪيو آهي.

حيدرآباد ۾ نصب ٿيل علم پاڪ جي تحقيق ۽ تاريخ عبدالستار درس جي مرتب ڪيل ڪئلينڊر جيڪو عزادار رابطا ڪميٽي حيدرآباد پاران شايع ڪيو ويو هو، ان جي صفحي نمبر 18 تي خير شاهه جي پڙ ۾ علم نصب ڪرڻ واري جو نالو خير شاهه ۽ علم نصب ٿيڻ جو سال 1722ع لکيو ويو آهي. جڏهن ته حيدرآباد شهر جو بنياد 1770ع ۾ پيو هو. ڪئلينڊر ۾ شايع ٿيل تاريخ موجب هي پڙ حيدرآباد جي وجود ۾ اچڻ کان 48 سال اڳ جو ٻڌايو ويو آهي، جيڪو نيرون ڪوٽ جي تاريخ ۾ اچي ٿو. بهرحال زوار عبدالستار درس کي جيڪا معلومات فراهم ڪئي وئي هوندي، ان موجب تاريخ لکي وئي آهي. قاضي ابراهيم شاهه جي مسجد جي سامهون ڏاڪڻ هئي، اتي مٿي ڪجهه گهر هئا، انهن مان هڪ گهر سرائي غلام محمد جو هو. هي عريضي نويس هوندو هو. گاڏي کاتي ۾ اورينٽ هوٽل جي مک دروازي سامهون فوٽ پات تي عريضي نويسن جا ٽيبل ڪرسي رکڻ جيترا بغير ڇت دڪان هوندا هئا. انهن مان ڪي رڳو درخواستون لکندا هئا ته ڪي تائپ ڪندا هئا. سرائي صاحب اتي درخواستون لکندا هئا. پٺيان پت تي سندن نالي وارو بورڊ تنگيو پيو هوندو هو. سرائي صاحب کي اسان وڏي عمر هوندي ڏٺو هو. لکڻ پڙهڻ جا هوشيار ۽ ڄاڻو هوندا هئا. ان پاڙي ۾ عرساڻي صاحبان جو به گهر هوندو هو. هڪ بزرگ عبدالفتاح عرساڻي ميونسپالٽي ۾ هيلٿ آفيسر هو. رٽائر ٿيڻ بعد وڪالت ڪندو هو. سيد گل شاهه جي حويلي ڀرسان هڪ گهر ساداتن جو هو، جن لاءِ ٻڌايو ويو ته اهي اڃا تائين اتي رهندا آهن.

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾: 295

ناهين جي پڙ کان ٻه گهڻيون ڪورين جي پڙ (ڪاهي روڊ) ڏانهن
 وڃن ٿيون. هڪ گهڻي ۽ پاڙي جي تاريخ لکي وئي آهي، اتي آغا
 صاحبان جو به گهر هوندو هو. ٻي گهڻي سيد امير شاهه بخاري رح جي
 درگاهه واري گهڻي وٽان ڪورين جي پڙ طرف وڃي ٿي. اتي دينوءَ جو پڙ
 هوندو هو. دينو شيخ نيروٽي هو ۽ سندس اولاد مان، ميرن جو مشهور
 خفٽي شڪاري محمد شينهن مار ٿيو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
 حيدرآباد جي تاريخ صفحي نمبر 70. دينوءَ جي پڙ ۾ ڪجهه گهر
 ساداتن جا هوندا هئا. انهن مان مشهور شخصيتون سيد علي اشرف
 شاهه سيشن جج جيڪو رٽائر ٿي چڪو آهي، ڊاڪٽر سيد شهزادو
 شاهه، سيد مقبول شاهه ۽ سيد ميون شاهه اتي رهندا هئا. ڪجهه ٻين
 ساداتن جا به اتي گهر هئا. ٻڌايو ويو ته اتي هڪ قدآور شخصيت
 جيڪو لالا قاضي نالي مشهور هوندو هو رهندو هو. ان لاءِ اهو به ٻڌايو
 ويو ته عمليات ۽ تعويذ وغيره لکڻ جو عمل ڪندو هو. ان پڙ ۾ مرحوم
 شهباز علي سومرو، جيڪو پهرين ڌوبي جو ڪم، پوءِ بيڪري کولي
 هئائين. ان جو اولاد صوفي استاد شفيع محمد سومرو، شڪيل احمد،
 جميل احمد، جمشيد علي ۽ شاکر علي هن وقت المصطفائي ٽائون
 فيز-2 ۾ رهندا آهن. بزرگوار محمد عثمان سومر جو گهر به ان پڙ جي
 قريب هوندو هو. اهو به ٻين جيان سال 90-1988ع وارن هنگامن ۾ اتان
 لڏي اچي مٿئين ٽائون ۾ مقيم ٿيو هو. محمد عثمان سومرو سان اسان
 جا قريبي ۽ عقيدتمندي وارا تعلقات آهن، هي صاحب ترڪ دنيا،
 عبادتگذار ۽ درويش صفت ماڻهو آهي.

مٿي جن رستن، گهٽين، پاڙن، پڙن، درگاهن، مسجدن جو
 ذڪر ڪيو ويو آهي، اهي اتي اڄ به موجود آهن، پر انهن جي اڳئين
 صورت ۽ حالت نه رهي آهي، جن شخصيت جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

انهن مان به گهڻا لاڏاڻو ڪري چڪا آهن، انهن جو فقط نالو موجود آهي، وجود نه آهي.

رنگريزن جي پاڙي جو بلڪل مختصر ذڪر ڊاڪٽر قمر جهان مرزا پنهنجي ڪتاب حيدرآباد ٽالپرن جي دؤر ۾ جي صفحي نمبر 38 تي هن ريت ڪيو آهي: ”رنگريز ميرن جي زماني کان حيدرآباد ۾ آباد آهن. هن وقت سنڌي رنگريز تمام مختصر ٿي ويا آهن، تاهم هو پاڻ کي رنگريز ئي سڏيندا آهن.“ مرزا صاحب جي انهي مختصر بيان مان اهو ظاهر ٿيو ته نيرو ٽي / رنگريز به ٽالپرن جي دؤر جا پراڻا رهاڪو آهن ۽ انهن جي بزرگ جو نالو دينو هو جنهن جي نالي پٺيان پڙ سڏجي ٿو. بزرگ جي اولاد جي خبر نه آهي ته اهي هن وقت ڪٿي ٿا رهن. ڇاڪاڻ ته اهو پاڙو پڙ ۽ گهڻي شهر جي قديم سنڌي باشندن کان خالي آهي.

دينوءَ جي پڙ کان چند قديم جي فاصلي تي سيد امير شاهه بخاري رحه جي حويلي آهي، سندس اولاد اڃا اتي رهندو آهي، ان جي ويجهو شهر جي قديم باشندن گولانداز (گلندازن) جو پاڙو آهي. گهڻي ۾ هڪ گهر اڃا منظور عرف منو سومرو جو آهي. اڳي اتي سومرن جا ڪجهه ٻيا گهر به هئا، جيڪي لڏي ويا. ڀٽ سان گڏ علم پاڪ نصب ٿيل هوندو هو.

تاريخي ڪتابن ۾ واضح آهي ته گولانداز (گلنداز) حيدرآباد جا سڀ کان پراڻا باشندا آهن. اهي حاڪم سنڌ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي سان گڏ سنه 1770ع ۾ هتي آيا هئا. گولاندازن بابت ڊاڪٽر قمر جهان مرزا جو بيان سندس ڪتاب حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دؤر ۾ جي صفحي نمبر 39 تي هن ريت آهي: گولانداز توڻ جا گولا، جن کي ”گل انداز“ ڪري سڏيو ويو. هنن کي ڪلهوڙن حيدرآباد ۾ آباد

ڪرايو هو. سندن وڏو شهباز خان هو جو قنڌار مان آيو هو. هي ڪلهوڙن جا ماڻهو هئا، تن کي پهريائين ميرن شڪ جي نگاه سان ڏٺو جنهن ڪري شهباز خان روپوش ٿي ويو. چون ٿا ته وفات به اتر سنڌ ۾ ڪيائين ۽ کيس آدم شاهه جي ٽڪريءَ تي دفنايو ويو. ميرن پوءِ گولا اندازن جي دلجوئي ڪري کين آباد ڪيو. گولا انداز اڃا تائين اتي رهندا آهن.

گولا اندازن جي پاڙي وٽ، ڪورين جو پڙ آهي، اتي ڪورين جي پڙ جي نشاني علم پاڪ لڳل آهي. اڳي ڪاٺ جو ٺهيل علم پاڪ هوندو هو، جنهن کي هر سال لاهي سينگاري وري بلند ڪيو ويندو هو. هن وقت اسٽيل جو علم نصب ڪيو ويو آهي. اڳي علم وٽ پڙ جي جاءِ هوندي هئي، اتي دڪان ٺهي ويا آهن، پڙ جا سنڀاليندڙ پانڌياڻي آهن. هن وقت ڪورين جي پڙ کي ڪاهي روڊ به چيو وڃي ٿو. آخوند ڌاتر ڏني جو پڙ ۽ چاڙهي به ان جي ويجهو آهي. ڪورين جي پڙ جي اتر طرف واڍن جو پڙ آهي، هن پڙ جي به پراڻي تاريخ آهي.

علم پاڪن جي ڪري به حيدرآباد شهر سڄي دنيا ۾ مشهور آهي. هتي علم تمام گهڻي تعداد ۾ نصب ٿيل آهن. وڏا وڏا عالم خطيب جيڪي هتي اچن ٿا، اهي دنيا جي ملڪن ۾ حيدرآباد ۾ نصب ٿيل علمن جو حوالو ڏيندا آهن. اڳي ناهين جي پڙ ۽ خدا بخش شاهه (خدو شاهه) جي پڙن ۾ ڪاٺ جا علم نصب ٿيل هوندا هئا، جيڪي هر سال لاهي، انهن کي سينگاري ٻيهر بلند ڪيو ويندو هو. هن وقت ان جاءِ تي اسٽيل جا علم نصب ٿيل آهن، جن کي بيٺي ڏاڪڙ جي سهاري سينگارڻو ويندو آهي.

ناھين جي پڙ جي اوڀر طرف ڪيائنتو چوڪ ۽ چٽيل چاڙهي آهي. چٽيل چاڙهي تي به پڙ آهي، جتي علم پاڪ نصب ٿيل آهي. اهو

پڙ ابراهيم شاهه جي پڙ وارن ساداتن جو آهي. ناهين جي پڙ جي اولهه
طرف سانول شاهه جي درگاهه آهي. سيد امير شاهه بخاري ۽ چتن شاهه
بخاري جي درگاهه ناهين جي پڙ جي اتر طرف آهي. چتن شاهه بخاري
۽ سانول شاهه جي پڙ وٽ به سنڌين جا گهر هوندا هئا، جيڪي شهر ۾
ٿيندڙ 90-1988ع وارن فسادن دوران پاڙا خالي ڪري لڏي ويا.
(عبرت مئگزين 16 فيبروري کان 28 فيبروري 2014ع)

حيدرآباد شهر جون چاڙهيون

هونئن ته حيدرآباد جو قديم شهر سنه 1770ع (243 سال اڳ) وجود ۾ آيو هو. اهو شهر مٿي ٽڪريءَ تي آباد ڪيو ويو هو. پراڻي ٽڪريءَ واري شهر تائين پهچڻ لاءِ چاڙهيون استعمال ڪيون وينديون هيون. حيدرآباد شهر جي آباد ٿيڻ کان وٺي، ڪلهوڙن جي دور جي خاتمي تائين (83-1782) شهر ايترو وسيع ۽ آباد نه هو. ان وقت هتي آباد، چند ذاتين جو ثبوت تاريخي ڪتابن مان ملي ٿو. حيدرآباد شهر جو تاريخي پسمنظر به ڪتابن ۾ موجود آهي. چاڙهيون به شهر جي شهرت ۽ سونهن جو حصو آهن، ان ڪري به شهر کي وڏي اهميت حاصل آهي. چاڙهين طرف نظر ڊوڙائي، ته ڪي چاڙهيون تمام گهڻي اوچائيءَ تي آهن. انهن جو جائزو وٺو وڃي ته اهو نظر ٿو اچي، ته ٽڪر جي سڌائي هڪ جهڙي نه آهي، بلڪ ٽڪريءَ جي مٿان ننڍيون ٽڪريون هيون، جيڪي قدرت واري جي عجيب جوڙجڪ جي علامت آهن.

ٽڪريءَ تي آباد پراڻي شهر جي جوڙجڪ، نقشي ۽ شهري منصوبه بندي طرف گهري نظر سان ڏسبو ته شهر کي ٻن طرفن اوڀر ۽ اولهه طرف مکيه چاڙهيون آهن. جن جو ذڪر تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي. ان کان علاوه اندروني شهر ۾ به ننڍيون چاڙهيون موجود آهن، انهن مان ڪجهه چاڙهين جو رخ اتر طرف ته ڪن جو رخ ڏکڻ طرف آهي، جيڪي تاريخ لکڻ وارن کان رهجي ويون هيون. پراڻي شهر

وارين چاڙهين کان علاوه، شهر ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي چاڙهيون موجود آهن. ڇاڪاڻ ته شهر جن ٽڪرين تي آباد آهي، هڪ وڏي ٽڪر تي بڪو قلعو ۽ غلام شاهه ڪلهوڙي جي قبي وارو قلعو آهي. جڏهن ته ٻئي هيٺ واري ٽڪر تي شاهه مڪي (جئي شاهه) وارو ڪچو قلعو آهي، ٻئي قلعا ٽڪر جي چيڙي تي ٺاهيا ويا هئا، انهي هيٺ واري ٽڪريءَ تي به ڪيتريون ئي چاڙهيون آهن. پراڻي شهر وارين چاڙهين جيان، هن چاڙهين جي تاريخ لکڻ به ضروري آهي، انهن کي وسارڻ سان تاريخ وري به اڻ مڪمل رهجي ويندي.

ٽڪري تي آباد پراڻي شهر جي جوڙجڪ، نقشي ۽ منصوبه بندي طرف گهري نظر سان ڏسبو ته شهر کي چئن ئي طرفن اوڀر، اولهه، اتر، ڏکڻ طرفن کان ڪيتريون ئي وڏيون ۽ ننڍيون چاڙهيون آهن. مڪي چاڙهين جو ذڪر ته تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي پر ڪافي چاڙهيون اهڙيون به آهن، جن جي تاريخ نه لکي وئي آهي. اوڀر طرف قلعي جي ڀت جيڪا اولهه طرف وڃي ٿي، اتي ڀت وٽ چاڙهي آهي، جيڪا گهڻي اوچائي تي آهي، ان کي ڏتل شاهه جي چاڙهي چيو وڃي ٿو. اتر طرف چند قديم جي فاصلي تي هڪ ٻي چاڙهي آهي، جتي پهرين سومرن ڌوپين جا گهر ۽ ڌوپي گهاٽ هوندو هو. هن چاڙهيءَ کي قمر جهان مرزا صاحبه شايد هيمو جي چاڙهي چيو آهي. جو ان جو ذڪر ڏتل شاهه چاڙهي بعد ڪيو ويو آهي ۽ ان بعد ٺوڙها چاڙهي جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ڪجهه اڳتي اتر طرف سين ڪمال الدين اسڪول جي پٺيان، شهر جي پراڻن باشندن شيخن جي پاڙي وٽ تمام وڏي اوچائي تي ڏاڪڻ آهي، جيڪا جعفرين جي پاڙي کان ٺوڙها چاڙهي طرف وڃي ٿي. تنهن بعد مشهور ٺوڙها چاڙهي آهي، جيڪا فقير جي پڙ طرف وڃي ٿي.

ٺڪر تي آباد پراڻي شهر جي اوڀر کان چوٿين چاڙهي تارا
چند اسپتال ڀرسان مٿي ڪيائون ڇوڪ ڏانهن وڃي ٿي. تنهن بعد جٽيل
چاڙهي آهي. هي شهر جي پنجين چاڙهي آهي. ان چاڙهي جو ذڪر
تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي. آخوند ڌاتر ڏني يا ڪاهي روڊ واري
چاڙهي. هي اوڀر طرف شهر جي ڇهين چاڙهي آهي. هي چاڙهي ٻين
چاڙهين جيان ايتري اوچي يا اڀي نه آهي. هن چاڙهي جو ذڪر تاريخي
ڪتابن ۾ موجود آهي. ڊومٽ واھ روڊ واري چاڙهي. هي اوڀر طرف
پراڻي شهر جي ستين چاڙهي آهي. تنهن بعد سخي پير واري اٺين
چاڙهي آهي. شهر جي نائين ۽ آخري چاڙهي سينٽرل جيل واري آهي.
هي چاڙهي ايتري مٿي اوچائي تي اڀي نه آهي. پراڻين چاڙهين جو هن
چاڙهيءَ تي دنگ ٿئي ٿو. هڪ ٻي ڏاڪڻن واري اندروني چاڙهي به
آهي. جيڪا ڪيائون ڇوڪ کان سيد فضل شاھ جي درگاه تائين وڃي
ٿي. پڪي قلعي کان وٺي ڊومٽ واھ روڊ واري چاڙهي، ست چاڙهيون
مڪي ڊومٽ واھ روڊ سان ملن ٿيون. اتان مٿي گنجان آبادي واري شهر
طرف وڃن ٿيون.

هاڻي شهر جي اولھ طرف وارين چاڙهين جو جائزو وٺجي.
قلعي جي ڀت، جيڪا اوڀر طرف وڃي ٿي اتي چاڙهي آهي. ان چاڙهي
کي قدم گاه واري چاڙهي چئبو آهي. اولھ طرف هي پهرين چاڙهي
آهي. تنهن بعد ٻي هومسٽيڊ هال واري چاڙهي آهي. هنن ٻنهي چاڙهين
جوسنگم اسٽيشن روڊ سان آهي. ٽين پائي خان واري چاڙهي آهي. هي
چاڙهي مٿين ٻن چاڙهين کان گهڻي اوچي ۽ مٿانهين تي آهي. پائي
خان چاڙهي مٿي چڙهي جتي ختم ٿي ٿئي. اتي ٻه ننڍيون چاڙهيون
ٻيون به آهن، هڪ اتر طرف پڪو پير چاڙهي طرف وڃي ٿي. ٻي چاڙهي
ڏکڻ طرف هومسٽيڊ هال چاڙهي طرف وڃي ٿي. انهن ننڍين چاڙهين

کي ڏسي اهو نظر تو اچي، ته اتي تڪر مٿان تڪريون آهن. هن چاڙهيءَ تي جايون به مٿي تڪريءَ تي ٺهيل نظر اچن ٿيون. چوٿين پڪو پير واري چاڙهي آهي. هن چاڙهي جو رخ تن چاڙهين کان مختلف آهي، جوان جو رخ ڏکڻ کان اتر طرف آهي. پڪو پير چاڙهي تي اوڀر طرف کان، ٻه اندروني ٻيون به چاڙهيون آهن، جن تي ڏاکڻون ٺهيل آهن. گاڏي کاتي جي تاريخ ۾ انهن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. پڪو پير چاڙهي مٿان اندروني ٽين چاڙهي به آهي، جنهن جو رخ اتر کان ڏکڻ طرف آهي.

قدم گاهه، هومسٽيڊ هال، پاڻي خان ۽ پڪو پير چاڙهين جو ذڪر ته تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي، پر جيڪي اندروني چاڙهيون وسريل هيون، انهن جو ذڪر ڪري چاڙهين جي تاريخ کي مڪمل ڪيو پيو وڃي. اولهه طرف پنجين بلاول چاڙهي آهي، هي چاڙهي زنانه اسپتال جي ڏکڻ واري ديوار ڀرسان آهي. ڇهين چاڙهي زنانه اسپتال جي اتر طرف واري پٽ جي ڀرسان آهي. هي چاڙهي ٻين سڀني چاڙهين کان گهڻي اوچي آهي، چاڙهي مٿان ٻي چاڙهي تي ڏاکڻون ٺهيل آهن، جيڪي جابلو پٿر جون هونديون هيون. چوٿڪي گهٽي واري ستين چاڙهي آهي. بوچالو شاهه واري اٺين چاڙهي آهي. هن چاڙهي جو تحقيقي جائزو وٺڻ ۽ زميني حقيقتون ڏسڻ بعد، بوچالو شاهه جي چاڙهي ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. عيد گاهه واري چاڙهي (هن چاڙهي کي هن وقت بلديه واري چاڙهي چيو ويندو آهي) پراڻي تڪري واري شهر جي اولهه طرف واري چاڙهي آهي.

تلڪ چاڙهي هي شهر جي ڏهين تاريخي چاڙهي آهي. تلڪ چاڙهي جي مٿان اندروني هڪ ٻي چاڙهي به آهي. هن اندروني چاڙهيءَ جو رخ اتر کان ڏکڻ طرف آهي، جيڪا اڪال يونگا لائين سان وڃي

ملي ٿي. هن چاڙهي جو ذڪر تاريخي ڪتابن ۾ موجود نه آهي. هومسٽيڊ هال چاڙهي کان تلڪ چاڙهي تائين جيڪي به چاڙهيون آهن، انهن جو سنگم شهر جي اولهه طرف مڪي فوجداري روڊ سان ٿئي ٿو. تلڪ چاڙهي واري چوراھي کان اتر طرف دادن شاهه ڪالوني وارو رستو آهي. چوراھي جي ڪنڊ تي اتر طرف جامعہ عربيه هاءِ اسڪول آهي، ان کان چند قدمن جي فاصلي تي گهٽي آهي، ان ۾ ڏاڪڻ واري چاڙهي آهي، جيڪا تلڪ چاڙهي واري رستي سان ويڃي ملي ٿي. چاڙهي کان هيٺ سچل ڪاليج ۽ چاڙهي جي مٿان ٽريننگ ڪاليج جو مڪي دروازو آهي. چاڙهي کي ڏسي اهو اندازو ڪيو ويندو هو ته اها چاڙهي پاڪستان قائم ٿيڻ بعد ٺاهي وئي هوندي. دادن شاهه ڪالوني نئين آبادي آهي، اڳي اهو وسيع علائقو شهيدن جو مقام سڏبو هو. انهي ڳتيل آبادي جي گهٽين ۾ به ننڍيون ننڍيون چاڙهيون آهن. جو انهي آبادي جو ڪجهه حصو هيٺ ته ڪجهه حصو مٿي ٽڪريءَ تي آهي.

سرفراز ڪلهوڙي واري چاڙهي، هي شهر جي اولهه طرف واري يارهين چاڙهي آهي. هي چاڙهي ايوب خان جي دور حڪومت ۾ قديم تاريخي قبرستان کي مسمار ڪري چاڙهي تعمير ڪئي وئي هئي. يارهين چاڙهي زبیده گرلز ڪاليج جي ڀت ڀرسان آهي. هن چاڙهي کي مختلف نالن سان سڏيو وڃي ٿو. پراڻي ٽڪري واري شهر جي اولهه طرف واري هي آخري چاڙهي آهي. هڪ چاڙهي حر ڪئمپ واري آهي، غلام شاهه ڪلهوڙو جي قبي ڀرسان اتر طرف آهي. پراڻي شهر وارو ٽڪر پڪي قلعي کان شروع ٿي، غلام شاهه ڪلهوڙو جي قبي واري قلعي وٽ ختم ٿئي ٿو. اڳي اهو وسيع علائقو خالي پيو هوندو هو.

50_40 سالن جي عرصي اندر اتي وسيع آبادي ٿي وئي آهي. ٽڪر کان هيٺ هر ڪئمپ واري ايراضي به شهري آبادي ٿي ويئي آهي.

ٽڪري تي قائم ۽ آباد قديم شهر جي ڇاڙهين جو جائزو وٺڻ ۽ انهن جي تاريخ لکڻ بعد، انهن جي تاريخ لکي هاڻي شهر جي ٻئي هيٺ واري ٽڪر جو جائزو وٺي اتي موجود ڇاڙهين جي تاريخ ٿي لکجي، ته اهي ڪيتريون ۽ ڪٿي آهن. موجوده پڪيون ڇاڙهيون، پراڻي توڙي نئين شهر ۾ جيڪي به ٺهيل آهن، يقينن اهي انگريزن جي دور حڪومت ۾ ئي ٺهيون هونديون. ان کان پهرين به اهي ڇاڙهيون ضرور هونديون پر پٿراليون هونديون.

هيٺ وارو ٽڪر شاهه مڪي (جئي شاهه) واري قلعي کان شروع ٿئي ٿو. اهو ڪچي مٽيءَ سان جوڙيل قلعو ٽڪر جي مٿان ڇيڙي تي آهي. (حاڪم سنڌ ميان غلام شاهه ڪلهوڙو سنه 1770 - 1768ع ۾ تعمير ڪرايو هو) هيٺ وارو ٽڪر اتان شروع ٿي، فوجي ڇانوڻي واري علائقي گورا قبرستان تائين نظر اچي ٿو. قلعي جي اولهه واري طرف کان هلڻ شروع ڪبو. ته پهرين اميدن پرڻي واري ڇاڙهي آهي. هي ڇاڙهي اوچي ور وڪڙ تي آهي. ڏکڻ کان اتر طرف هن ڇاڙهي جو رخ آهي. انهي ڇاڙهي تان هلندي اميدن پرڻي جو قبو نظر اچي ٿو. ٻي ڇاڙهي به ان جي ڀرسان آهي. اميدن پرڻي واري ڇاڙهي پراڻي شهر ڏانهن وڃڻ لاءِ آهي، ۽ ٻي ڇاڙهي پراڻي شهر کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ آهي. اميدن پرڻي واري ڇاڙهي ايوب خان جي دور حڪومت ۾ تعمير ڪئي وئي هئي، جڏهن ته ٻي ڇاڙهي شايد ان کان بعد جي آهي. هن وقت اهي ٻئي ڇاڙهيون شهري آبادي جي گهيري ۾ آهن.

پراڻي شهر جي هيٺ واري ٽڪر جي اولهه طرف کان ٽين ڇاڙهي آهي، جيڪا گدوءَ واري ڇاڙهي نالي مشهور هئي. هن وقت ان ڇاڙهي کي مختلف نالن سان سڏيو وڃي ٿو ڪي ماڻهو هن کي جيم خان واري ته ڪي ٽڏي سڙڪ واري ڇاڙهي ڪري چوندا آهن. ان

چاڙهيءَ کي اڳي گدوءَ واري چاڙهي، ان ڪري چيو ويندو هو. جو اتان کان ڪجهه ڪلو ميٽرن جي فاصلي تي گدوءَ جو تنڊو هو. جيڪو ڪجهه گهرن تي مشتمل هڪ ڳوٺ هوندو هو. ڪجهه سال اڳي ان جو نالو بدلائي حسين آباد رکيو ويو هو ۽ هن وقت ڳوٺ مان شهر ٿي ويو آهي. گدوءَ جي تنڊي جي پراڻي تاريخ آهي: ديوان گدومل به حاڪم سنڌ ميان غلام شاهه ڪلهوڙو سان گڏ 1770ع ۾ آيو هو ۽ هتي اچي مقيم ٿيو هو. ان ڪري گدوءَ جو تنڊو چيو ويو. ديوان گدومل ڪلهوڙا حڪمران ميان نورمحمد ۽ ميان غلام شاهه جي خاص مصاحبن مان هو. اڳي اها چاڙهي ايتري ته مشهور هئي. جو ان تي لوڪ گيت ٺاهيا ويا هئا، جيڪي جهونيون عورتون شادين ۽ ٻين خوشين جي موقعن تي ڳائينديون هيون.

گدو واري چاڙهي جي رستي وٽان هڪ ٻي چاڙهي نڪري ٿي، جيڪا سول لائين واري رستي سان ملي ٿي، انهي چاڙهي جو رخ ڏکڻ کان اتر طرف آهي. اها اُپي ۽ اوچي آهي، ۽ ور وڪڙ تي آهي. گدو واري رستي تان اتر طرف مٿي اوچي ٽڪر تي هڪ پراڻي عمارت نظر ايندي هئي، ان وقت بزرگ ٻڌائيندا هئا ته اها عمارت عيسائي صاحبان جي عبادتگاهه گرجا گهر آهي. ان وقت هن عمارت بابت بزرگ عجيب قسم جون ڳالهيون ٻڌائيندا هئا. فوجي بيرڪن ۽ ڪجهه پراڻين جاين کان علاوه گرجا گهر جي اردگرد سڄو علائقو پٿرالو خالي پيو هوندو هو. حيدرآباد جي تاريخ حسين بادشاهه جي صفحي نمبر 342 تي ان گرجا گهر بابت هن ريت بيان ٿيل آهي: ”ٿورڙي اوچائيءَ تان گدو بندر ڏانهن ٺهاريو. ته سينت ٿامس جو پروٽيسٽنٽ گرجا گهر ڏسڻ ۾ ايندو. جيڪو 60-1859 ۾ حڪومت جي خرچ سان پنجيتاليهه هزار روپين جي لاڳت سان ٺهرايو ويو. اهو 118 فوٽ ڊگهو ۽ اٺونجاهه فوٽ ويڪرو آهي ۽ گرجا

گهر ۾ منارو آهي. جنهن جي اوچائي اپ ۾ پنجهتر فت آهي. رنگين شيشي جي مدد سان سينگاريل درين واري گرجا گهر ۾ ڇهه سئو ماڻهن جي ويهڻ جي گنجائش آهي. گرجا جي ميڙاڪي واري هنڌ تي اترئين پاسي کان پتل جي پليٽ تي، انهن آفيسرن ۽ ماڻهن جا نالا لکيل آهن. جيڪي مياڻي ۽ دٻي جي جنگ ۾ مارجي ويا هئا. ڏاکڻي پاسي لڳل هڪ ٻي پليٽ تي، گرجا جي ٺهڻ ۽ افتتاح واري تاريخ لکيل آهي.

سول لائين واري رستي سان هڪ چاڙهي تندو جهانيه طرف وڃي ٿي، اڳي اها چاڙهي پٿرالي هوندي هئي، بعد ۾ ان کي ڌامرو وارو پڪورستو ٺاهيو ويو. آبادي جي وڌڻ ۽ جايون تعمير ٿيڻ ڪري، سول لائين وٽان اندروني چاڙهي ٺاهي وئي هئي، جيڪا ماهي ماهڻ جي تندي ڀرسان گذرندي ٿڌي سڙڪ سان ملي ٿي. اتي وڏا وڏا بنگلا ۽ گهڻ مار عمارتون تعمير ٿي چڪيون آهن. ڪجهه سال اڳي اهو سمورو علائقو خالي پيو هوندو هو، تڪر پيو نظر ايندو هو. اهو علائقو تندو جهانيه ۽ ماڻي ماهڻ جو تندو سڏبا هئا. قديم باشندن جا ڪجهه گهر هوندا هئا. هن وقت اها وسيع ايراضي قيمتي ٿي چڪي آهي. ڊفينس نالي سڏجي ٿي. شاهوڪار ماڻهن جا وڏا وڏا شاهي بنگلا ۽ گهڻ ماڙ عمارتون تعمير ٿي چڪيون آهن.

اسڪول پڙهڻ وارو زمانو موڪل واري ڏينهن تي يا ان بعد واندڪائيءَ جي وقت دوستن سان گڏجي، تفريح يا راند روند لاءِ ويندا هئاسين. هر هڪ علائقو پيا ڏسندا ۽ گهمندا هئاسين. شهر جي ايتري آبادي نه هئي، وڏا وڏا ميدان خالي پيا هوندا هئا. هر هنڌ وڻڪاري هوندي هئي، امن امان وارو دور هو ڪو خوف خطرو نه هوندو هو. ان وقت اتي ڏڪر، لاتون ڦيرائڻ، لغڙاڏائڻ، ڪوڏي راند، ونجهه وٺي راند، پتا راند، ماڻهن جي تفريح ۽ شغلو هوندا هئا. ڪٿي ڪٿي جسماني

ڪسرت ۽ ملهه جا آکاڙا به هئا. يهلوان پڇريون ڪڍي ملهه وڙهي طاقت جو مظاهرو ڪندا هئا تعليم يافتہ ماڻهو تمام گهٽ هوندا هئا. ماڻهو گهڻو ڪري پورهيت هئا.

ان وقت اها ڳالهه مشهور ٿي هئي ته مائي ماهڙ جي تندي (موجوده ڊفينس وارو علائقو) وٽان سرنگهه نظر آئي آهي. اسين دوست گڏجي اها ڏسڻ ويا هئاسين. اها سرنگهه ڏسڻ لاءِ ٻيا به ماڻهو اتي موجود هئا. سرنگهه بابت هرڪو پنهنجي راءِ جو اظهار ڪري رهيو هو. پر ڪي برڪ مستند ڳالهه ٻڌائي رهيا هئا. ته اها سرنگهه يڪي قلعي کان ڪڍي قلعي تائين آهي، ۽ اتان غلام شاهه ڪلهوڙو جي قبلي واري قلعي طرف وڃي ٿي. بزرگ اهو به ٻڌائي رهيا هئا. ته ڪنهن ٻئي ملڪ جي حملي جي خطري ۽ جنگي حالتن ۾ فوج ۽ حڪمران پنهنجي بچاءَ لاءِ هڪ قلعي کان ٻئي قلعي تائين پهچڻ لاءِ اهو وزير زمين لنگهه ناهيو هو. ياد تو اچي ته اها سرنگهه تقريبن 7-8 فوٽ يا ان کان به وڌيڪ اونهي ۽ تقريبن 4-5 فٽ ويڪري هئي. عجائبات نما نظر اچي رهي هئي. انهي سرنگهه جو ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ حوالو موجود نه آهي. جڏهن نه اسين ان جا اکين ڏٺا شاهد آهيون. قلعي ۾ سرنگهه بابت اڃا تائين ماڻهو ٻڌائيندا آهن. ٻڌايو وڃي ٿو ته اتي ڪنهن بزرگ جي مزار به آهي. جنهن جو ذڪر محترمہ قمر جهان مرزا به ڪيو آهي. اهو اندازو نه ٿو لڳائي سگهجي ته اها سرنگهه ڪهڙي دور جي هئي. نيرون جي دور جي، ان کان اڳ جي دور جي يا غلام شاهه ڪلهوڙا جي دور جي. ڇاڪاڻ ته ٽئي قلعن غلام شاهه ڪلهوڙي ٺهرايا هئا.

شهر جي الهندي طرف قاسم چوڪ رت به چاڙهي آهي، پراڻا چاڙهي بين چاڙهين جيان ايتري اڀي يا اوچائي تي نه آهي. گورا قبرستان وٽان به چاڙهي آهي. جيڪا اڃا پٿرالي آهي. اها به قاسم

چوڪ واري رستي سان ملي ٿي. هي فوجي چانوڻي مان اندروني چاڙهي آهي. هن چاڙهي جو رخ اتر کان ڏکڻ طرف آهي. اهو گورا قبرستان ڪڏهن کان آهي، ڪنهنجو آهي، اها مستند خبر نه پئجي سگهي، بهرحال انهي قبرستان ۾ پراڻيون پٿر جون ٺهيل قبرون هونديون هيون. موجوده عيدگاه جيڪا راڻي باغ جي ڀرسان آهي، ايوب خان جي دور حڪومت ۾ تعمير ڪئي وئي هئي. عيدگاه جي پاسي واري رستي کان قاسم چوڪ طرف هلبو ته رستي جي ٻنهي پاسن کان وسيع زمين خالي پئي هوندي هئي. گهڻو ڪري ان زمين تي پاڻي پريو پيو هوندو هو. هن وقت ان زمين تي رستي جي ڏکڻ واري پاسي وڏا وڏا بنگلا تعمير ٿي رهيا آهن. ان جي باوجود به اتي اڃا ڪافي زمين خالي پئي آهي، جنهن تي پاڻي ڀريل آهي. اهو علائقو فوجي چانوڻي جو آهي. اڳي اهو رستو سوڙهو هوندو هو. ڪجهه سال اڳ ان کي ويڪرو ڪري ٺاهيو ويو آهي، هڪ پاسو اچڻ جو ۽ ٻيو وڃڻ جو آهي. قاسم آباد جي داخلي رستن تي ڏکڻ واري پاسي ڪجهه سال اڳ فلاءِ اوور به تعمير ڪيو ويو هو.

حيات فقير جي درگاهه واري رستي، جيڪو سرفراز چاڙهي کان زبيده ڪاليج واري چاڙهي طرف وڃي ٿو، اتي سرفراز ڪالوني وٽ به چاڙهي آهي، اها چاڙهي به اوچي آهي، جيڪا سول اسپتال جي پٺئين دروازي ۽ مسلم هاسٽل تائين وڃي ٿي.

ان کان علاوه، سرفراز ڪالوني ۽ پٺاڻ ڪالوني جي گنجان آبادي ۾ به ڪيتريون ئي اندروني چاڙهيون آهن. جيئن شهر وارين پراڻين چاڙهين جا نالا آهن، تيئن انهن چاڙهين جي سڃاڻپ لاءِ ڪي به نالا نه آهن، اهي چاڙهيون مٽي پراڻي ٽڪري واري شهر طرف وڃن ٿيون. اهي علائقا هاڻي آباد ٿيا آهن، ۽ اتي اڪثريتي آبادي غير سنڌين جي آهي.

ڪليڪٽر (ڊپٽي ڪمشنر) جي بنگلي وٽ به چاڙهي آهي. ڪليڪٽر جو بنگلو انگريزن جي دور حڪومت ۾ تعمير ڪيو ويو هو ۽ ان وقت جي نشاني ساڳي حالت ۾ موجود آهي. بنگلي جو احاطو گهڻو وسيع آهي، ان ۾ باغ ڇانوڙيندڙ ۽ ميوڊار وڻ هوندا هئا. بنگلي جي ٻاهران رستي جي ڀرسان به ڪافي وڻ هوندا هئا، جيڪي وڏي ختم ڪيا ويا هئا. ڊپٽي ڪمشنر جي بنگلي جي سامهون سول ڪورٽ جي گهڻ مار عمارت آهي. ڪجهه سال پهرين تعمير ڪئي وئي آهي. اڳي ان جاءِ تي انگريزن جي دور حڪومت ۾ تعمير ٿيل عمارت هئي، جيڪا پراڻي ۽ زبون ٿي چڪي هئي. جيڪڏهن پراڻي شهر واري ٽڪر ۽ هيٺين شهر واري ٽڪر تي جيڪي به ننڍيون، وڏيون ٽوڙي اندروني چاڙهيون آهن، انهن سڀني جو ڳاڻو ڪجي ته اهي تمام گهڻيون آهن. جيستائين چاڙهين طرف نظر ڊوڙي انهن جي تاريخ لکي اٿم. جيڪڏهن ڪا چاڙهي رهجي به وئي آهي ته هلندڙ سلسلي ۾ ان جي تاريخ به لکي ويندي. جيئن پريس ڪلب جي سامهون واري رستي کان ڪينٽ ٽائي طرف وڃبو ته اتي به ننڍي چاڙهي آهي. چند قديم جي فاصلي تي هڪ ٻي به ننڍي چاڙهي آهي، جيڪا سيد حاجي شاه جي درگاه ۽ ٻوھري بازار طرف وڃي ٿي. معلوم ٿيو ته اهو علائقو ڪجهه مٿاهون آهي. اهو به واضع ڪرڻ بهتر ٿو سمجھجي، جن حيدرآباد شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن جو آئون پنهنجي تاريخ ۾ حوالو ڏئي رهيو آهيان، اهي ڪنهن حد تائين اڻ مڪمل آهن. ان ڪري ڪجهه غلطيون صادر ٿي رهيون آهن. تنهن هوندي به انهن غلطين کي درست ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش پئي ڪئي وڃي، جو هي تاريخ آهي ڪوشش اهائي آهي ته غلطين کان بچيل هجي.

(عبث مٿگزين، پهرين مارچ کان 15 مارچ 2014ع)

حيدرآباد شهر جي الهندي ڪچي جي تاريخ

(حصو ستون)

رسالا روڊ پوليس لائين کان ڏکڻ طرف حيدر چوڪ تائين هلجي يا حيدر چوڪ کان اتر طرف پوليس لائين تائين هلجي. اڀرندي طرف الهندي ڪچي ميونسپل جي حد آهي. جڏهن ته اولهه طرف گهڻو حصو ڪينٽ جي حد آهي. ڪينٽ انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ قائم ڪئي وئي هئي، جتي فوجين جي رهڻ ۽ تربيت حاصل ڪرڻ جون جايون هيون. ان ڪري اڳي ان کي فوج گاهه چيو ويندو هو. پاڪستان قائم ٿيڻ بعد به ان علائقي جي ساڳي حيثيت برقرار رهي، اڄ به ڪينٽ جي وسيع ايراضي ۾ فوجي چانوٽي موجود آهي ۽ ان ۾ انگريزن جي دؤر حڪومت جون ڪيتريون ئي يادگارون ۽ نشانيون موجود آهن. جڏهن ته اڀرندي وارو حصو شروع کان ئي شهري آباديءَ لاءِ مختص هو.

جمعدار ڪوڙو خان ناريجو واري رستي جي ڪنڊ کان ڏکڻ طرف هلبو ته چند قدمن جي فاصلي تي به دڪان سنڌين جا هئا، هڪ دڪان گهڙي ساز جو ۽ ٻيو دڪان حجام جو هوندو هو. چند قدمن جي فاصلي تي مک لڄپت روڊ آهي، اتي چوراھو آهي. اڀرندي طرف لڄپت روڊ فوجداري روڊ سان وڃي ملي ٿو. شهر جي مشهور وسيع ايراضي تي موجود ڪنڊ تي پوکياڻي بلڊنگ آهي. هن عمارت جي چئني طرفن کان رستا آهن. اڳي شهر جا ماڻهو هن بلڊنگ کي سوسائٽي چوندا هئا.

ان ڪري هن علائقي جو نالو ئي سوسائٽي مشهور هوندو هو. پير علي محمد راشدي به هن بلڊنگ جو ذڪر پنهنجي لکيل ڪتاب ’اهي ڏينهن اهي شينهن‘ جلد ٽئين جي صفحي نمبر 173 تي ڪيو آهي. پير صاحب هن کي ”پوهوڪياڻي“ بلڊنگ تـلـڪ چاڙهيءَ وٽ لکيو آهي. گول بلڊنگ (66-1965ع) تعمير ٿيڻ بعد هن علائقي کي گول بلڊنگ چيو وڃي ٿو. پر پراڻا ماڻهو اڃا تائين سوسائٽي چوندا آهن. هن علائقي کي رسالا روڊ کان لڇپت روڊ تان اوڀر طرف فوجداري روڊ تائين هلبو ته ڏکڻ طرف لڇپت روڊ تي پوکياڻي بلڊنگ موجود آهي.

پوکياڻي بلڊنگ ۾ ڪيترائي گهر آهن. پراڻي غير سنڌين جا آهن. شايد اهي مختلف ماڻهن کي ڪلیمن واري قانون تحت مليل آهن. ايڏي وڏي پراڻي ۽ شاهي عمارت زبون نظر اچي رهي آهي. انهي عمارت کان اوڀر طرف فوجداري روڊ ڏانهن هلبو ته لڇپت روڊ کاٻي هٿ طرف پيچارن جا گهر آهن. اهي شهر جا پراڻا رهاڪو آهن. سوڙن ٺاهڻ جا ماهر آهن. ساڳئي لائين ۾ چند قدم اڳتي سنڌي ڪچي نالي محمد جي پان پيڙي جو دڪان هوندو هو. هن دڪان جو وڏو اوج هوندو هو. هن دڪان جون فرمائشي پيڙيون مشهور هونديون هيون. اها مانڊڻي ختم ٿي وئي. اتي چوراهو آهي. اتان چار رستا نڪرن ٿا. ٻن طرفن جي تاريخ لکجي رهي آهي. اتر طرف پاڇي مارڪيٽ ۽ ٻيا دڪان آهن. جنهن جي تاريخ شايع ٿي چڪي آهي. ڏکڻ طرف وارو رستو جنهن کي پڻ لڇپت روڊ ئي چيو ويندو آهي. ڪوڪرن جي پاڙي طرف وڃي ٿو.

رسالا روڊ کان فوجداري روڊ تائين. لڇپت روڊ ڪنهن جاءِ تي سوڙهو ته ڪٿي ويڪرو آهي. انهي روڊ تي چوراهي لڳ ساڄي پاسي محمد حيات سومري جي هوٽل هوندي هئي. هن بابت اڳي لکي چڪو آهيان ته هن کي بوچالو شاهه چاڙهي وٽ وڳوڙن دوران قتل ڪيو ويو.

هو. مٿس پهلوان هوندو هو. حيات سومرو ڇاڻ ناهن جو وڏو ماهر هوندو هو. هوٽل ته ڪڇي ٺهيل هئي، پر هر وقت چانهه پيئڻ جي شوقينن جي رش لڳي پئي هوندي هئي. حيات جي وفات بعد هوٽل ختم ٿي وئي. لڄپت روڊ ڪوڪرن جي پاڙي ڏانهن ويندڙ رستي تي سومرن جي هڪ ٻي به هوٽل هوندي هئي، جيڪا محمد رمضان سومرو ۽ سندس ڀاءُ محمد آچر هلائيندا هئا. هي ٻئي پائر به چانهه ناهن جا ڪاريگر هوندا هئا. هنن جي هوٽل ڪڇي دڪان ۾ هوندي هئي، جهونن جي ڪچهري ڪرڻ جي اوطاق مثل هوندي هئي. شايد ڪليمن واري قانون جي وڪٽر ۾ آيل هئي، گهڻو وقت اڳي هوٽل بند ٿي وئي هئي. محمد رمضان سومرو هوٽل بند ٿيڻ بعد اسان جي محڪمي ۾ چوڪيداري جي نوڪري ڪندو هو. هي سومرا شهر جا قديم باشنده هئا، ڪاساين جي پڙ ۾ رهندا هئا.

حيات جي هوٽل کان ڪجهه قدمن جي فاصلي تي ڊاڪٽر نثار احمد جي اسپتال هوندي هئي، اسپتال جو بورڊ ته اڃا تائين لڳو پيو آهي، پر ڊاڪٽر صاحب شايد پاڻ ڪين ٿا ويهن، جو تمام گهڻي وڏي عمر ٿي چڪي اٿن. ٻڌايو ويو ته ڊاڪٽر صاحب سندس گهر ۾ اسپتال قائم ڪئي آهي، اتي محدود مريضن کي ڏسندو ۽ علاج ڪندو آهي. اڳي شهر ۾ ايترا گهڻا ڊاڪٽر نه هئا، ان وقت هي هوشيار ۽ تجربڪار ڊاڪٽرن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. ان وقت ڊاڪٽر پنج يا ڏهه روپيا وٺندا هئا، جنهن ۾ هي سڀي به هڻندا هئا ته اسپتال جي دوا به ڏيندا هئا. ڊاڪٽر نثار احمد هندوستان مان لڏي آيل مهاجر هو. اسپتال لڳ هڪ رستو آهي، ان جي پٺي ۾ ڊاڪٽر ضامن حسين جي اسپتال هوندي هئي، هي ڊاڪٽر شايد بوهه ذات جو هو. هي ڊاڪٽر ٻارن جي بيمارين جو خاص ۽ ماهر ڊاڪٽر هوندو هو. پر علاج هر هڪ

ماڻهو جو ڪندو هو. هن ڊاڪٽر وٽ مريضن جي وڏي رش لڳي پئي هوندي هئي. هي ڊاڪٽر فوت ٿي ويو. اسپتال ۾ هن وقت پيا ڊاڪٽر ويٺا آهن. اڳي ڊاڪٽر اسپتال ڏينهن ۽ رات پئي وقت هلائيندا هئا. هن وقت جيان اڳي گهڻو ڪري ڊاڪٽر سرڪاري اسپتالن ۾ ملازم نه هئا. ان ڪري گهڻو وقت مريضن تي علاج طرف توجهه ڪندا هئا. مريضن جو علاج سندن وس کان ٻاهر هوندو هو ته پئي ڊاڪٽر جو ڏس ڏيندا هئا. پئسي ڪمائڻ جا لالچي نه هئا.

پهرين بيان ڪري چڪو آهيان ته الهندي ڪچي وارڊ 'ايف' جو نقشو ماهرن انجنيئر جو منصوبا تحت ٺاهيل آهي. ان ڪري رستن گهٽين جي تمام گهڻي سهولت مهيا ٿيل آهي. هن علائقي ۾ رستن کان علاوه ويڪريون توڙي سوڙهيون گهٽيون به تمام گهڻيون آهن. اڳي اهي فقط رهائشن جي استعمال لاءِ هيون ۽ بلڪل پرامن ماحول هوندو هو. هن وقت رستن، ويڪرن توڙي سوڙهين گهٽين ۾ ڪاروباري مرڪز ۽ دڪان کلي ويا آهن. ماڻهن جي وڏي رش هوندي آهي. ڊاڪٽر نثار جي اسپتال جي ڀرسان سليمان برادرڊس ڪتابن ڪاپين ۽ لکپڙهه جي استعمال ۾ ايندڙ شين جو مشهور دڪان هو. هن دڪان جا مالڪ اردو ڳالهائيندڙ هئا. نهايت ئي شريف ڪاروباري ماڻهو هئا. شهر ۾ هن دڪان جو وڏو اوج هوندو هو. ان جي سامهون روڊ جي پئي ڀر پنجابي حجام جو دڪان هوندو هو. هي دڪان شهر جي بزرگن جي جڻڪ اوطاق هو. شهر جا جهونا گهڻو ڪري هن دڪان تي اچي گڏ ٿيندا هئا ۽ ڪچهريون ڪندا هئا، جو هن دڪان جو مالڪ نهايت ئي قرباڻتو هو. پنجابي ته هو پر گهڻي وقت کان حيدرآباد ۾ آباد هو.

حجام جي دڪان جي ويجهو سوڙهي گهٽي ۾ ڪراچي سائيڪل ورڪس واري جو دڪان هوندو هو. دڪان جو مالڪ اردو

ڳالهائيندڙ مهاجر هو. اهو وقت غربت جو هوندو هو. تمام گهڻي تعداد ۾ شهر جا ماڻهو پورهيت هوندا هئا. ماڻهن وٽ سائيڪل خريد ڪرڻ جيتري طاقت به نه هئي. جڏهن ته ان وقت نئين سائيڪل جي قيمت هڪ سئو کان ٻه سئو روپيا هوندي هئي. جنهن وٽ سائيڪل هوندي هئي. اهو حيثيت وارو ماڻهو سڏبو هو. جو ان وقت ڪارون ۽ موٽر سائيڪلون تمام گهٽ محدود ماڻهن وٽ هونديون هيون. هن دڪان تي سائيڪلن جي مرمت جو ڪم به ٿيندو هو ته سائيڪلون به به آنا يا چار آنا في ڪلاڪ مساوڙ تي به ملنديون هيون. هن وقت ڇا حالت آهي. ڪارون ۽ موٽر سائيڪلون ايتريون ته گهڻيون ٿي ويون آهن. جو سوڙهيون گهڻيون به ڪارن جي استعمال جا رستا بڻجي ويا آهن.

موٽر سائيڪلون ته ايتريون آهن جو انهن جو ڳاڻا تو ڪرڻ به مشڪل آهي. وڪٽوريه ٽانگا ۽ سائيڪلون جن جو اوج هوندو هو 25-20 سال اڳي کان انهن جو زوال اچڻ شروع ٿي ويو هو. هاڻي ورلي ڪو ٽانگو يا سائيڪل نظر اچي ٿي. حجام جي دڪان ڀرسان بيڪري هوندي هئي. اها بيڪري هن وقت جي مشهور بينجو نواز محمد عزيز جي والد جي هوندي هئي. ان وقت پاڻ هٽل اوريٽ جي بيڪري ۾ ڪاريگر هوندو هو. عزيز سان منهنجي دوستي تمام گهڻي وقت کان آهي ٻئي گڏجي شروع ۾ استاد فيض محمد مڪراني کان بينجو سکندا هئاسين. بعد ۾ عزيز بينجو وڄائڻ جي تربيت جڳ مشهور بينجو نواز ماسٽر بلاول بيلجر کان ورتي. هن وقت عزيز موسيقي جي دنيا ۾ گهڻو اڳتي نڪري ويو آهي. خود ماسٽر آهي. بمبئي بيڪري ۾ ڪم ڪندو آهي.

لڄپت روڊ تي پوڪياڻي بلڊنگ ۾ هڪ هٽل هوندي هئي. جهونا ٻڌائيندا هئا ته پهرين اها هٽل ڪنهن هندوءَ جي هوندي هئي.

ان جي ڇڏي ويڃڻ بعد به هوتل هندو جي نالي ئي مشهور هوندي هئي. شهر جي ماڻهن کي ته هوتل جي مالڪ بابت ڄاڻ هوندي هئي، پر اردگرد ۽ پري جي ماڻهن کي اها خبر نه هئي. هندو جي ڇڏي ويڃڻ بعد هوتل جا مالڪ مسلمان پنجابي ٿيا هئا. اسان جڏهن ڏٺو ته هن هوتل جو مالڪ پيرو پنجابي هو درحقيقت هن جا وڏا پخالي هوندا هئا، جيڪي پوکيائي بلڊنگ ۾ ئي رهندا هئا، انهن پخالين ۾ مشهور چاچا ڪرم دين هوندو هو. هي گهڻو ڪري سنڌي به ڳالهائيندا هئا، پيرو زنانہ اسپتال لڳ اشرف شاهه جي اوتاري واري پراڻي جاءِ اڄو شاهه کان خريد ڪري ان ۾ رهندو هو. اهو اسان جو به پراڻو پاڙو هو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نه آهي ته هوتل جا طعام سادا پر بيحد ذائقي وارا هوندا هئا، مناسب اگهه تي ملندا هئا. هوتل تي گراهڪن جي وڏي رش نظر ايندي هئي. ٻاهر جا ماڻهو جيڪڏهن شهر ڪنهن ڪم سانگي ايندا هئا ته ماني هن هوتل جي کائيندا هئا جو کاڌي جي قيمت مناسب هئي. هن هوتل تي ٻوڙ رڌڻ جا پراڻا ماهر ڪاريگر هوندا هئا. خاص ڪاريگرن ۾ ڪرشن ۽ شيرو هوندا هئا. هوتل جو مالڪ مسلمان هئڻ جي باوجود به اهو ظاهر ڪندو هو ته هوتل هندو جي آهي جو ان جي مشهوري جو اثر ماڻهن جي ذهنن ۾ سمائيل هوندو هو. هوتل ۾ ايتري ٺاهه جوڙڻ تي نه هوندي هئي. بلڪ بلڪل عام ساڍي قسم جي هوندي هئي.

انهي روڊ تي ٺهاري واري انصاف تاج هوتل اڃا تائين موجود آهي. اڳي اها هوتل وڏي هوندي هئي، ان جا ٻه حصا ٿي ويا، هڪ حصي ۾ هوتل قائم آهي. پهرين شهر ۾ ٺهاري جا ڪي چند دڪان هوندا هئا، نه شهر اڄ جي دؤر جيان ايترو وسيع هو. نه ئي ايتري ڳتيل آبادي يا گهڻو ماڙ عمارتون هونديون هيون. هن وقت شهر جي رستن، گهٽين ۽ پاڙن ۾ ٺهاري جون هوتلون قائم ٿي ويون آهن. اڳي ٺهاري فقط صبح جو سوڀر

ملندي هئي. هن وقت هر هوٽل تي هر وقت نهاري ملي ٿي. هندستان مان لڏي آيل مسلمان پاڻ سان گڏ اهو تحفو به کڻي هتي آيا هئا ۽ هتي اچي نهاري جون هوٽلون قائم ڪيون هئائون. هن وقت هر طبقي جا ماڻهو اهو ڪاروبار ڪري رهيا آهن. انصاف تاج هوٽل پراڻي آهي. هن جي نهاري جو معيار اڄ تائين ٻين نهاري وارن جي پيٽ ۾ گهڻو بهتر آهي. نهاري جي ڪاٺ وارن شوقينن جي هن هوٽل تي وڏي رش هوندي آهي. مهانگائي جي ڪري هن وقت نهاري جي پليٽ جو اگهه سٺ پنجهڻ روپين تائين پهچي چڪو آهي. نه ته اڳي چار اٺ آنا پليٽ ملندي هئي. هڪ ٻي آني ملندڙ نان جي قيمت به ڏهن روپين تائين وڃي پهتي آهي. امن امان ۽ سستائي وارو دؤر ڏاڍو ياد ٿو اچي.

درحقيقت شهر جي تاريخ ۾ لجپت روڊ جو به تاريخي پسمنظر آهي. هن جي قديم هئڻ جون ڪجهه ثابتيون اڃا تائين موجود آهن. لجپت روڊ جو انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ نالي پيو هو ٿي سگهي ٿو ته هن کان پهرين هن روڊ جو نالو ڪو ٻيو هجي. جيڪو متجي ويو هجي. ان روڊ تي طالب شوري جو ڪير جو دڪان، ڪير جي ڊيري، ليمون حجام جو دڪان جو هوندو آهي. اهي سڀئي دڪان ختم ٿي ويا. پير اڏائيز ڊرائي ڪلينر ڪتري صاحبان جو اڃا تائين موجود آهي. هن روڊ تي ٻنهي طرفن کان پراڻيون عمارتون اڃا تائين موجود آهن. ٽرانزسٽر بيٽري ۽ بجلي تي هلندڙ ريڊيا بعد ۾ ٽيپ رڪارڊر جي اوج واري دؤر جو روپي ريڊيي واري جو دڪان به هن روڊ جون پراڻيون يادون آهن. احسان علي شاهه جي اوتاري جي ڀرسان حفاظ الدين رفوگر جو مٿي ماڙي تي دڪان هوندو هو. اهو هن جو گهر به هوندو هو. جنهن ۾ اڪيلو رهندو هو. هي ڦاٽل ڪپڙن کي ڏاڳي کي وڏي مهارت سان جوڙيندو هو. حفاظ الدين شايد پنجابي هو جو پنجابين واري گوڙ

ٻڌندو هو. محرم جي مهيني ۾ نوح پڙهندو هو رمضان جي مهيني ۾ رات جو جاڳا ۽ نعتون پڙهندو هو. رمضان جي مهيني ۾ هن جي جماعت ٻين جاڳا پڙهڻ وارن جي جماعت کان نرالي هوندي هئي. نوجوانن جو وڏو تعداد ڪنهن نوجوان جي ڪلهي تي روشني لاءِ گيس بتي، ڪنهن نوجوان جي هٿ ۾ جهنڊو شهر جي گهٽين پاڙن ۾ پيا جاڳا پڙهندا هئا. حفاظ الدين جي سنگت گهڻو ڪري سنڌين سان هوندي هئي. هي پاڻ به ڳائيندو هو ته هن وٽ ڳائڻا ۽ سازندا ويٺل نظر ايندا هئا. مشهور ڳائڻو سينگار علي سليم جي حيدرآباد هوندو هو ته گهڻو ڪري هن وٽ ئي ويٺو هوندو هو. ايترو ضرور مڃبو ته حفاظ الدين قرب ڏيڻ وارو ۽ مهمان نواز هوندو هو.

احسان علي شاه جو اوتارو لجپت روڊ تي آهي. هن اوتاري جي پراڻي تاريخ نظر اچي ٿي. هن اوتاري جو بلڪل مختصر ذڪر ڪتاب ”حيدرآباد جي تاريخ“ جي صفحي نمبر 69 تي ٿيل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو بيان آهي ته هيٺ الهندي طرف ڪاسائين جو پڙو ۽ احسان علي شاه جو اوتارو هئا، جتي پڻ ٻاهريان قومي سردار اچي اوطاقي ٿيندا هئا. احسان علي شاه جي اوتاري ۾ امام بارگاه به آهي. ان ۾ پراڻي وقت جو مضبوط ڪاٺ جو ماهر ڪاريگر هٿان ٺهيل تابوت رکيل آهي، جيڪو رنگين پٺين سان سهڻو سينگاريل آهي. تابوت وڌندار آهي. محرم جي مهيني جي ڏهين جي رات ۽ ڏهين جي ڏينهن (يوم عاشوره) ڪڍيو ويندو آهي ۽ مقررہ پڙن ۽ رستن تان گشت ڪندو آهي. تابوت ڪلهن تي کنيو ويندو آهي. امام بارگاه جي احاطي ۾ وڏو علم پاڪ به نسب ٿيل آهي. اوتاري جي احاطي اندر هڪ ننڍو قبرستان به آهي، جنهن ۾ 20 مزارون آهن. انهن مان ٽي مزارون ننڍيون آهن. امام بارگاه ۽ اوتاري جو احاطو

وسيع نه آهي، ان ۾ نم جو پراڻو وڻ موجود آهي. ڪبو تر به گهڻي تعداد ۾ ويٺا آهن. انهن لاءِ پت تي گهر ٺاهيا ويا آهن. جيڪي ڪاٺ جا آهن. امام بارگاهه ۽ اوتاري بابت جيتري ڄاڻ ملي سگهي آهي، لکي وئي آهي. جيڪڏهن ڪا وڌيڪ معلومات حاصل ٿي ته هلندڙ سلسلي ۾ لکي ويندي.

احسان علي شاهه جي اوتاري کان چند قدمن جي فاصلي تي اڀرندي طرف فوجداري روڊ آهي. فوجداري روڊ جي اڀرندي طرف چوٽڪي گهٽي چاڙهي آهي. چاڙهي جي کاٻي هٿ طرف ڪنڊ تي ستي ٿاڻو آهي. اهو ٿاڻو انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ قائم ڪيو ويو. تقريبن 1901ع ۾. اڳي چوٽڪي گهٽي واري پاسي ستي ٿاڻي جي حد ۾ دڪان نه هئا. اتي هڪ ديوار ٺهيل هئي، ان جي اندر پوليس جي سپاهين جي رهڻ لاءِ ڪوارٽر ٺهيل هئا. انهن ۾ سپاهي رهندا هئا، انهن سپاهين جا ٻه فرزند نالي ارباب علي ۽ محمد حيات اسڪول ۾ گذ پڙهندا هئاسين. انهن جي ذات ياد ڪانه ٿي اچي. انهي ديوار جي ڀرسان ٽانگن وارا ٽانگا هڪٻئي جي پٺيان قطار ۾ بيهاري سوار ٿيڻ وارن جو انتظار پيا ڪندا هئا. اتي دڪان تعمير ٿي چڪا آهن، جتي ماڻهن جي ۽ گاڏين جي وڏي رش هوندي آهي.

رستي جي ٻي ڀر سامهون لوهري جو دڪان هوندو هو. چريون، ڇينچيون ۽ ٻيو سامان ٺاهڻ جا وڏا ڪاريگر هوندا هئا. اهي ڪاريگر گهڻي وقت کان سنڌ ۾ آباد پنجابي هئا، سنڌي ڇٽي ڳالهائيندا هئا. وڏي بزرگ لوهري جو نالو عبدالرحمان هو. ان جا ٻه پٽ عبدالحميد ۽ عبدالمجيد به ڪاريگر هئا. پڪي پير ۾ رهندا هئا، پوءِ اتان لڏي ويا. چوٽڪي گهٽي چاڙهيءَ تي اسڪول هو. اسڪول جي جوا حاطو وسيع هوندو هو. ان ۾ وڏو ميدان به هوندو هو. اسڪول جي

پت جي ڀرسان پراڻو سامان وڪڻڻ وارن ڪپاڙين جا دڪان هوندا هئا، جيڪي بغير پت ۽ ڇٽ هوندا هئا. اتي هڪ پراڻن گرامافون ٺاهڻ واري جو به دڪان هوندو هو. اهو پراڻا گرامافون ٺاهڻ سان گڏوگڏ پراڻا رڪارڊ به وڪڻندو هو. گراما فون تي هلڻ وارن نون رڪارڊ وڪڻڻ وارن جا دڪان به اتي هوندا هئا. بجلي تي هلڻ وارن نون سامانن جي ايجاد ٿيندي رهي، پراڻن سامانن جو وجود ختم ٿيندو ويو. هن وقت انهن جونالوشان به موجود نه آهي. اسڪول جي ڀرسان هڪ ننڍي گوشت مارڪيٽ به هوندي هئي، ان ۾ مشهور ڪاسائي غلام حسين نومريي جو دڪان هوندو هو. جيڪو فوجداري روڊ تي حسين شاهه جي درگاهه جي ڀرسان حافظ موسيٰ ڪاسائي لائين ۾ رهندو هو. اسڪول جي ڀرسان هڪ گهٽي آهي، جيڪا بوچالو شاهه ڇاڙهي طرف وڃي ٿي.

شهر جي پراڻي ۽ مشهور ڊاڪٽر شريف جي اسپتال چوٽڪي گهٽي ڇاڙهي تي هوندي هئي، اردو ڳالهائيندڙ هو. ان دؤر جي لحاظ کان وڏو ماهر ۽ هوشيار ڊاڪٽر هوندو هو. پهرين هن جي اسپتال هڪ ننڍي دڪان ۾ چوٽڪي گهٽي شاهي بازار کي ملائيندڙ چوراهي کان اوڀر طرف سرور قبي لائين ۾ هوندي هئي. بعد ۾ اها اسپتال اتان منتقل ڪري وڌي جاءِ ۾ چوٽڪي گهٽي ڇاڙهي وٽ منتقل ڪئي هئي. 77- 1976ع تائين ڊاڪٽر صاحب جو وڏو اوج هوندو هو. بعد ۾ پاڻ ڊاڪٽر به بيمار رهندو هو جو وڏو عمر جو ٿي چڪو هو.

محمد صديق عمرائي حجام جو دڪان چوٽڪي گهٽي ڇاڙهي مٿان، شاهي بازار جي ويجهو هوندو هو. پاڻ بزرگ تندو طيب ۾ رهندو هو. هن جي گفتگو مٺي هر هڪ کي قرب ڏئي پنهنجو ڪرڻ وارو هوندو هو. حجام جي ڪم جو پراڻو ۽ ماهر ڪاريگر هوندو هو.

حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۽ 30

هن جو دڪان وڏي اوج تي هليو. دڪان ۾ گراهڪن جي هر وقت رش هوندي هئي. 88-1987ع کان شهر ۾ ٽيندرڙ هنگامن ۾ هن جو دڪان به متاثر ٿيو هو. دڪان تہ ختم ٿي چڪو آهي. باقي بزرگ بابت ڄاڻ نہ آهي. محرم مهيني جي 7 تاريخ جمن شاھ جي پڙ مان برآمد ٿيندرڙ ماتمي قافلو آخري منزل رات جي آخري پھر هن جي دڪان وٽ ڪندو هو. هي نياز ورهائيندو هو. چوٽڪي گهٽي جي ساڄي هٿ وارو پاسو ميونسپل وارڊ ’ڊي‘ آهي. کاٻي طرف وارڊ ’بي‘ آهي. هن علائقن جي تاريخ اڳيئي شايع ٿي چڪي آهي. ڪجهه رهجي ويل يادون لکيون ويون آهن.

پوکيائي بلڊنگ جي ڏکڻ واري پاسي به هڪ رستو آهي (هن عمارت کي چئني طرفن کان رستا آهن) اهو رستو سڌو فوجداري روڊ سان وڃي ملي ٿو. هي رستو ڪنهن جاءِ تان ويڪرو ته ڪنهن جاءِ تي سوڙهو آهي. ان رستي تي چاڪي جي گهر ۾ پراڻي وقت وارو تيل ڪيڊ وارو گهاٽو اڃا تائين موجود آهي. انهن چاڪي جهونن جا نالا نور محمد ۽ تاج محمد هئا. هن وقت جديد دؤر آهي، تيل بجلي تي هلندڙ مشينن ذريعي ڪڍيو وڃي ٿو پر هي پنهنجو پراڻو خانداني طريقو قائم رکندا پيا اچن. گهاٽي ۾ اُٺ يا ڍڳو هلايو ويندو هو. اڳي شهر ۾ ڪيترن ئي چاڪين جي گهرن ۾ اهڙا گهاٽا هوندا هئا. گهاٽا ڪاٺ جا ٺهيل هوندا هئا، انهن جي ٺاهڻ جا ڪاريگر واڍا به هوندا هئا. هن وقت چاڪين يا ته گهاٽن جي جاءِ تي مشينون لڳائي ڇڏيون آهن يا اهو ڪاروبار ختم ڪري ڇڏيو آهي. هن وقت اهي چاڪي چوڻ تي ناراض ٿين ٿا.

انهي رستي تي هڪ مسجد آهي. تقريبن 40 سال اڳي روڊ تي اها مسجد تعمير ڪئي وئي هئي. مسجد ٺاهڻ ڪري اتان رستو

ڪجهه سوڙهو ٿي ويو هو. اها مسجد مرحليوار يعني پهرين ڪڇي پوءِ پڪي ٺاهي وئي هئي. انهي مسجد جي حصي ۾ ڪجهه دڪان به تعمير ڪيا ويا هئا. مسجد جي دروازي جي سامهون عبدالستار قلعي، آئسڪريم، گلاب ڳنڍو (گولا ڳنڍا) واري جو گهر ۽ دڪان هوندو هو. ان جي ڀرسان هڪ سنڌي جو گهر هوندو هو. ان بزرگ جو نالو وسري ويو آهي. اتي چوراهو آهي. ڪنڊ تي آفيم وڪڻڻ واري دڪان هوندو هو جنهن کي آفيم جو اڏو چيو ويندو هو. ان دڪان جي صفائي، آفيم تورڻ جي ساهمي، آفيم ڪٽڻ جو چاقو، آفيم تورڻ جو طريقو ڏسڻ وٽان هوندو هو. ان وقت شهر جا ڪافي ماڻهو آفيم کائڻ جا عادي هوندا هئا، اهي گهڻو ڪري پورهيت هوندا هئا، ڪم ڪار کان وندا ٿي هوٽلن تي ويهندا هئا. هر هڪ موالِي جي ويهڻ جي مخصوص هوٽل هوندي هئي. آفيم کائي جهوٽا کائڻ تيز مٺي چانهه پيئڻ جو انداز موالين جو ڏسڻ وٽان هوندو هو. انهن جي گفتگو جو انداز به نرالو هوندو هو. آفيم جو اڏو به ختم ٿي ويو.

آفيم جي اڏي جي ڀرسان رستي تي فضل خان جو برف جو دڪان اڃا موجود آهي. هن وقت جهونو ٿي چڪو آهي. مهاجر آهي. اڏي کان چند قدمن جي فاصلي تي لڄپت روڊ طرف ويندڙ رستي تي، فقيري موچي جو دڪان هوندو هو. هو هندو هو. پر هن جو طور طريقو مسلمانن جهڙو ۽ محبت به مسلمانن سان هوندي هئي. نيون جتيون به ٺاهيندو هو ۽ پراڻيون چنل جتيون به ڳنڍيندو هو. ان ڪم جو هي وڏو ڪاريگر هوندو هو. دڪان ۾ ئي سندس گهر هو. پاڻ ۽ سندس گهر واري ان دڪان ۾ رهندا هئا. اولاد نه هين. فقير و نهايت ئي شريف ۽ محبتون ڏيڻ وارو ماڻهو هو. فقيري جي دڪان کان ٿورو اڳتي خدا بخش شوري جو گهر هوندو هو. هي کير ۽ ڌهي جو ڪاروبار ڪندو هو.

هن وقت انهن مان ڪوبه موجود نه آهي. جهان ڇڏي ويا آهن. فقط انهن جون يادون دل ۾ سمايل آهن.

چوراھي کان چند قدمن جي فاصلي تي ڪوڪرن جي پاڙي طرف ويندڙ رستي تي، شهر جي مشهور نياز بيڪري هوندي هئي. هن بيڪري جون تيار ڪيل ڊبل روٽيون، توش، بسڪوٽ ۽ ڪيڪ اعليٰ معيار جا ۽ ذائقيدار هوندا هئا. اها بيڪري پنجابي جي هوندي هئي. هن جو وڏو اوج هوندو هو. مال ٺاهڻ وارا ماهر ڪاريگر هوندا هئا. (عبرت مئگزين، 16 مارچ کان 31 مارچ 2014ع)

ڪلهوڙا حڪمرانن جا مقبره

حيدرآباد شهر ۾ ڪلهوڙا حڪمرانن جا ٽي قبا آهن. هڪ ميان غلام شاهه جو پيو ميان غلام نبي ۽ ٽيون ميان سرفراز خان جو آهي. اهي ٽئي هڪٻئي پٺيان سنڌ جا حڪمران ٿيا هئا. ميان غلام شاهه جو قبو ننڍي قلعي اندر شهر جي اتر طرف ٽڪريءَ جي چيڙي تي آهي. ڪجهه قدمن جي فاصلي تي ميان غلام نبي جو مقبرو آهي. اهي ٻئي حاڪم سنڌ ميان نور محمد جا فرزند هئا. انهن ٻنهي پائرن جون مائرون علحده هيون. ميان غلام شاهه جي والده جو نالو مائي گلان هو جنهن جو خانداني پسمنظر بيان ٿيل نه آهي.

ميان غلام نبي جي والده جوڻيجو ذات جي هئي، جنهن جو نالو مهر ڪاچيلوي پنهنجي ڪتابچي ”شهيد سنڌ جنرل هوش محمد“ جي صفحي نمبر 27 تي مائي جامان بيان ڪيو آهي. ڪلهوڙا خاندان جي آخري فرمانروا ميان عبدالنبي ۽ ميان غلام نبي جي ماءُ ساڳئي هئي. ساڳئي ڪتابچي جي ساڳي صفحي تي ڪاچيلوي صاحب وڌيڪ بيان ڪري ٿو ته حيدرآباد جو قلعو ٻن سالن تائين ميان عبدالنبي جي والده مائي جامان جوڻيجي جي تدبير ۽ قلعدار جنرل شالمين شيدي جي بهادري جي ڪري ڪلهوڙا فوج جي قبضي ۾ ئي رهيو. بلوچي لشڪر ٻن سالن تائين گهيرو ڪري حملا ڪندو رهيو. آخر هڪ بلوچ جيڪو ڪلهوڙا فوج ۾ هو جي غداري جي ڪري ديوار ۾ شگاف ٿي پيو. اهڙي طرح ٽالپري لشڪر قلعي ۾ داخل ٿي ويو. جنرل شالمين گرفتار ٿيو مگر

باهوش نوجوان حاڪم مير فتح علي خان ٽالپر ڪمال نوازش ڪري کيس آزاد ڪيو ڇاڪاڻ ته هو پنهنجي ملڪ سان بيحد وفادار ثابت ٿيو هو. جيڪا هر بهادر انسان جو شيوو هوندو آهي. جڏهن ٽالپرن جي طرفان ڪلهوڙن جي اهل و عيال کي نڪري وڃڻ جي مهلت ملي ته مائي جامان سنڌ جو سڄو خزانو ڪمال تدبير ۽ دليريءَ سان خفيه طور ڪيرائي پٽ شاهه ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي سجاده نشين وٽ پهچايو جتان وري خچرن تي کڻائي راتورات جوڌپور گهراڻي ورتو جتي جوڌپور جي مهاراجا وٽ سرڪاري خزاني ۾ بطور امانت جمع ڪرائي ڇڏيو ۽ رسيد لکرائي ورتي. ان بعد ڪلهوڙا شاهي خاندان جي ماڻهن وڏيون ڪوششون ڪيون ته اهو خزانو واپس ملي، پر نه ملي سگهيو.

ميان غلام نبي جي قبي کان ڏکڻ طرف ٽڪريءَ جي وچ تي مشهور نئين آبادي (سرفراز ڪالوني) غلام شاهه جي پٽ ميان محمد سرفراز جو قبو آهي. غلام شاهه جي وفات بعد هي سنڌ جو حڪمران ٿيو هو. قبي هيٺان ٽي مزارون آهن. هڪ ميان محمد سرفراز جي، ٻي سندس پٽ مير محمد خان ۽ ٽين سرفراز جي پيءُ ميان محمود خان جي. هي ميان سرفراز جي معزولي بعد ڪجهه وقت لاءِ سنڌ جو حڪمران ٿيو هو. ڪلهوڙا خاندان مان هڪ قبر ميان محمد عطر خان ڪلهوڙي (جيڪو ميان نور محمد جو ميان مراد ياب بعد پيو وڌو پٽ هو) جي زبیده گرلس ڪاليج جي احاطي اندر هڪ ٻي قبر سان گڏ موجود آهي. قبرن مٿان قبو يا ڪا ٻي اڏاوت ٿيل نه هئي، اهي چارئي ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي دؤر حڪومت ۾ قتل ٿيا هئا. ميان عطر خان جي شخصيت ۽ قبر بابت منهنجي راءِ موجب ته تمام گهٽ ماڻهن کي ڄاڻ هوندي. ميان غلام نبي جنگ لانياري (تعلقو شهدادپور) مير بجار خان ٽالپر سان جنگ وڙهندي قتل ٿي ويو هو.

ميان غلام شاھ ڪلهوڙي سنه 1972ع ۾ وفات ڪئي هئي. جنهن قلعي اندر ميان جي مزار آهي. اهو ميان صاحب پنهنجي حياتيءَ ۾ پڪي قلعي جي حفاظتي چوڪي طور ٺهرايو هو. ميان جي مزار مٿان موجوده تعميرات سندس فرزند ميان سرفراز پنهنجي حڪمراني واري دؤر ۾ ڪرائي هئي. قديم عمارتسازي جي فن جي لحاظ کان ميان صاحب جي مزار مٿان جيڪا شاهي عمارت ٺهيل آهي. اها پنهنجو مثال پاڻ آهي. شهر ۾ ايتري اوچي ۽ اهڙي مضبوط ماهر ڪاريگر هتان تعمير ٿيل عمارت ٻي موجود نه آهي. عمارت مٿان قبو ٺهيل نه آهي. بلڪ گارڊر، ٿيئر ۽ سرن جي ڇت ٺهيل آهي. اهو معلوم نه ٿي سگهيو آهي ته عمارت جي مٿان قبو ٺاهيو ويو هيا نه. ڀلا جي ٺاهيو ويو هو ته ڊهي ته نه ويو هو. تاريخي ڪتاب اهڙي حقيقت ٻڌائڻ کان خاموش آهن. اها عمارت اندازو آهي ته تقريباً 40-239 سال پراڻي آهي. مٿي وڃڻ لاءِ ڏاڪڻ به ٺهيل هئي. پر هن وقت مٿي وڃڻ جي اجازت نه آهي. بزرگ ٻڌائيندا هئا ته اڳي ماڻهو مٿي ويندا هئا. هن وقت اها قيمتي، عظيم عمارت عدم توجهه ۽ مرمت نه ٿيڻ ڪري بلڪل زبون حالت ۾ آهي. اسان جي حڪمرانن ۽ عملدارن جو اهڙين تاريخي، يادگار عمارتن جي حفاظت ڪرڻ طرف ڪوبه توجهه نه آهي. هي اسان جي ڌرتيءَ جا اثاثا آهن، جيڪي اسان جي پراڻي تاريخ کي برقرار رکندا پيا اچن. اهڙيون عمارتون ڊهي وڃڻ بعد وري ٺهڻ تمام گهڻو مشڪل ڪم آهي. هي عمارت گاري گچ ۽ پڪين سرن جي ٺهيل آهي. چئسالي ۽ سنگ تراشي جو ڪم به ڏاڍو سنو ٿيل هو. اهو به معلوم نه ٿي سگهيو ته اها عمارت ڪيتري عرصي اندر ٺهي مڪمل ٿي هئي.

قلعي جو احاطو وسيع ۽ بيضي نما گول، ڪڇي مٽيءَ جو ٺهيل آهي. قلعي جو داخلي دروازو دفاعي نڪته نگاهه سان وڏي مهارت سان

نھيل آھي. قلعي ۾ مقبري باھر احاطي ۾ ٻيون بہ ڪيتريون ئي پراڻيون قبرون موجود آهن. انھن مان ڪي ڪڇي مٽي ۽ سرن جون نھيل آهن. تہ ڪي پٿر جون نھيل آهن. جن تي عربي ۽ فارسي ۾ ڪتابا لکيل آهن. انھن پراڻين قبرن بابت معلوم نہ آھي تہ اھي ڪنھن جون آھي. اھي قبرون بہ زبون ٿي چڪيون آهن. تاريخي ڪتاب فقط ايترو ٻڌائين ٿا تہ الھ بخش ليکي جيڪو راجو ليکي جو پٽ هو جو لاش حيدرآباد آڻي ميان غلام شاھ جي مقبري اڳيان دفن ڪيو ويو هو. (سنہ 1189 هجري) سندس قبر جي نشاندهي ٿيل نہ آھي. مزار تي ويڃڻ لاءِ ڏاڪڻ جي ڀرسان اتر طرف هڪ قبر موجود آھي. منهنجي ذاتي راءِ موجب اھا پراڻي قبر الھ بخش ليکي جي ٿي سگھي ٿي. قبي جي ٿلھي تي ۽ قلعي جي احاطي ۾ ڪجھہ نيون قبرون بہ موجود آهن. جن جو ذڪر اڳتي ڪيو ويندو. قلعي ۾ اتر اوڀر طرف ڀت جي ڀرسان هڪ پراڻو کوھ بہ هوندو هو. جيڪو مٽي ڀري ختم ڪيو ويو هو.

ميان عطر خان ڪلهوڙي جي مزار ڏسڻ لاءِ زيده گزلس ڪاليج جي حدن اندر ويڃڻ جو موقعو مليو. ميان جي مزار ڪاليج جي احاطي اندر چوڏياري ۾ ڏکڻ طرف آھي. ميان جي قبر هڪ ٻي قبر سان گڏ ٿلھي تي موجود هئي. ٻنهي قبرن مٿان پٿر (غلاف) چڙهيل هئا. ڪاليج جا ملازم وڏي ادب احترام سان عطر شاھ بابا چئي رهيا هئا. باقي ٻيو ڪوبہ ماڻهو ڏسڻ ۾ نہ آيو. زميني حقيقتون ڏسڻ بعد اهو نظر آيو تہ اتي رڳو ٻہ قبرون نہ پر هڪ ننڍو قبرستان هو. اتي ٻن مکيه قبرن کان علاوه 11 قبرون ٻيون بہ موجود هيون. انھن 11 قبرن مان ٽن کان سواءِ ٻيون سڀ ڪڇيون هيون. پر معلوم نہ ٿي سگھيو تہ اھي قبرون ڪنھن جون آهن. ڪجھہ پراڻا وڻ بہ موجود هئا. پراڻي ڪتاب ۾ جيڪا تصوير موجود آھي. ان ۾ ميان عطر خان جي قبر ۽ گڏ ٻي قبر

بلڪل زيون حالت ۾ پراڻيون نظر اچي رهيون هيون. زميني حقيقتون
 ڏسڻ بعد وڌيڪ اهو نظر آيو ته ٻئي قبرون نئين سر تعمير ڪرايون
 ويون هيون. انهن 11 قبرن مان هڪ ٻي قبر جيڪا وڏي هئي، ان تي به
 غلاف چڙهيل هو. سڀئي قبرون پراڻيون نظر اچي رهيون هيون. انهيءَ
 قبرستان جي صفائي سترائي لاءِ ڪوبه خاص ماڻهو مقرر ٿيل نظر نه
 آيو. قبرستان جي احاطي اندر گندگي نظر اچي رهي هئي. مون سان گڏ
 منهنجو دوست غلام مصطفيٰ ميمڻ هو. تعجب ٿو ٿئي جو اهڙو تاريخي
 قبرستان عوام جي نظرن کان لڪل آهي. هن قبرستان بابت محترم
 ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو بيان حيدرآباد جي تاريخ جي صفحي
 نمبر 68 تي هن ريت موجود آهي: ”ميان غلام شاهه جو پيءُ ميان عطر
 خان ميان غلام نبي لڳ دفن ٿيو. سندس قبر گورنمينٽ گرلس ڪاليج
 جي حدن اندر هڪ چوڊيواري ۾ ٻن وڏين قبرن گڏ بيٺل قبرن مان
 اڀرندي طرف واري آهي.“ ڊاڪٽر صاحب جن قبرن کان علاوه اتي
 موجود ٻين قبرن لاءِ ڪجهه به نه چيو هو.

ڪلهوڙن جي مقبرن مان شهر جي اتر طرف ميان غلام شاهه
 ڪلهوڙي جو قبو چند قدمن جي فاصلي تي ڏکڻ طرف وچ ۾ ميان
 غلام نبي ڪلهوڙي جو قبو آهي. ڏکڻ طرف ڪجهه قدمن جي فاصلي
 تي ميان عطر خان ڪلهوڙي جي قبر (ٽئي ڀائر) ان کان تقريباً اڌ
 ڪلوميٽر جي فاصلي تي ڏکڻ طرف ميان سرفراز خان جو قبو آهي.
 هي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جو وڏو پٽ هو ميان جي وفات بعد سنڌ
 جو حڪمران ٿيو هو. تنهي قبر جي احاطي اندر ٻيون به ڪيتريون
 ئي پراڻيون قبرون مرد توڙي عورتن جون موجود آهن، پر خبر نه آهي
 اهي قبرون ڪنهن جون آهن. ميان عطر خان جي قبر مٿان نه ڪو قبو
 آهي نه ڪا ٻي اڏاوت ٿيل آهي. تاريخي ڪتابن ۾ گهڻن قبرن ۽

پراڻين قبرستانن جو حوالو به ڏنل نه آهي. باقي انهن کي ڏسي تعجب
 ٿو ٿئي ۽ ذهن ۾ ڪيتريون ئي ڳالهيون ۽ خيال تري ٿا اچن. هن
 تاريخ ۾ انهن کي ظاهر ڪيو پيو وڃي، باقي پس منظر بيان ڪرڻ
 مشڪل ڪم آهي. درگاهن تي موجود ماڻهو جيڪي زباني ڳالهيون
 ٻڌائين ٿا ۽ بزرگ جيڪي ڪجهه بيان ڪن ٿا، انهن کي قلمبند
 ڪندي خوف ٿو ٿئي ته انهيءَ حوالي سان ڪا به نئين تاريخ نه جنم
 وٺي. ڪلهوڙن جا ٿئي قبا قديم عمارتسازي جي فن جي لحاظ کان
 خاص اهميت رکن ٿا.

ميان غلام نبي ڪلهوڙي جي قبر مٿان قديم عمارتسازي جي
 فن جو سرن ۽ گچ سان ٺاهيل قبو آهي. قبو مٿي ٿلهي تي ٺهيل آهي.
 قبي جي احاطي اندر ٻيون به ڪيتريون ئي پراڻيون قبرون موجود آهن.
 انهن قبرن ۾ ڪنهن کي دفن ڪيو ويو هو اهڙي حقيقت نه ڪنهن
 تاريخي ڪتاب ۾ لکيل آهي نه ڪنهن ٻڌايو آهي. قبي جو احاطو
 وسيع آهي، جتي چوڏيوار ٺهيل آهي. قبي جي احاطي اندر مولانا غلام
 مصطفيٰ قاسمي جي آخري آرامگاهه آهي.

ميان غلام نبي ڪلهوڙو جنگ لانياري ۾ مير بجار خان ٽالپر
 سان جنگ وڙهندي قتل ٿي ويو هو. سن 1190 هجري بمطابق 1776ع ۾
 موجوده قبو سندس ننڍي پيءُ ڪلهوڙا حڪمرانن جي سلسلي جي
 آخري فرمانروا ميان عبدالنبي تعمير ڪرايو هو. قبو هن وقت بلڪل
 زبون حالت ۾ آهي. قبي کي تعمير ٿيندي تقريباً 236 سالن جو طويل
 عرصو گذري چڪو آهي. اهڙي تاريخي ۽ يادگار عمارت کي مرمت
 ڪرائڻ ۽ محفوظ ڪرڻ طرف نه حڪمرانن جو ۽ نه ڪنهن عملدار
 جو توجهه آهي. اهڙيون يادگار عمارتون ڊهڻ کان پوءِ ٻيهر ٺاهڻ ڏاڍو
 ڏکيو ڪم آهي.

ميان غلام شاهه ڪلهوڙي واري قبي جي قلعي جي حدن اندر
 ٻيون به ڪيتريون ئي زيون حالت ۾ قبرون موجود آهن. قبي کان ٻاهر
 اوڀر طرف سرن ۽ گچ سان ٺهيل تاجر هيٺان چار قبرون عورتون جون
 آهن، پر خبر نه آهي ته ڪنهن جون آهن. عورتن جي قبرن اندر ڪنهن
 مرد کي ويڙج جي اجازت نه آهي. ميان جي قبي اندر هڪ بي به قبر
 آهي، ان بابت به خبر نه آهي. قبي جي اڀرندي ۽ ڏکڻ پنج قبرون هيون.
 انهن مان ٻه قبرون پٿر جون ٿي سرن ۽ گچ جون ٺهيل هيون. هڪ قبر
 عورتن جي تاجر پير سان سرن ۽ گچ جي ٺهيل موجود هئي. اهي سڀئي
 قبرون گمنام بزرگن جون هيون. مٿي ٿلهي تي قبي جي ڏکڻ طرف 3
 قبرون هيون. هڪ قبر ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي جي ۽ ٻي سندس
 اهليه جي، جڏهن ته هڪ قبر ڪنهن نامعلوم بزرگ جي هئي.

ٿلهي کان هيٺ اتر طرف 3 قبرون هيون، انهن مان هڪ
 ڪاشيءَ جي رنگين سرن جي ۽ ٻه قبرون بلڪل ڪچيون ٺهيل هيون.
 انهن قبرن بابت معلوم نه ٿي سگهيو ته اهي ڪنهن جون هيون. قبي
 کان ڏکڻ طرف مٿي ٿلهي تي پنج قبرون موجود هيون. هڪ قبر مولانا
 غلام محمد گرامي جي ۽ چار قبرون نامعلوم بزرگن جون هيون. قبي
 کان هيٺ ڏکڻ طرف 7 قبرون نظر آيون. انهن مان هڪ پڪي قبر
 مشهور سنڌي ڳائڻي فقير عبدالغفور جي هئي. باقي ڇهه پراڻيون زيون
 قبرون نامعلوم بزرگن جون هيون. اتي ڪپڙ ۽ پيرون جا ڪجهه گهاٽا وڻ
 هئا، ڪجهه نظر نه آيو اندازو ٿي رهيو هو ته انهن وڻن جي هيٺان به
 ڪجهه لڪل قبرون هجن. زميني حقيقتن جو جائزو وٺڻ بعد هي
 تاريخ لکي وئي آهي. قبي تي ڪوبه خدمتگار موجود نه هو. ڪجهه
 عورتون مرد زيارت لاءِ ايندڙ نظر اچي رهيا هئا. هن وقت شهر ۾ غلام
 شاهه ڪلهوڙي جو مقبرو وڏي زيارتگاهه آهي. خاص ڪري خميس ۽

جمعي جي ڏينهن وڏي تعداد ۾ عقيدتمند حاضري ڀرڻ ايندا آهن. اردو ڳالهائڻ وارن ۾ ميان صاحب مڇي والا بابا نالي مشهور آهي. عدم معلومات جي ڪري مختلف قسمن جون ڳالهيون ماڻهن کي ٻڌايون وينديون آهن.

اڳي ڪلهوڙا خاندان سان تعلق رکندڙ ميان صاحب کي پنهنجو بزرگ سمجهي، مڇي ماني جون باسون باسيندا هئا. شادي جي موقعي تي پٽ ڄمڻ جي خوشي يا ڪنهن ٻئي موقعي تي ميان جي مزار تي خانداني رسمون ادا ڪرڻ ويندا هئا. مزار تي احترام عقيدت سان حاضري ڀري غلاف چاڙهي، مڇي ماني ڪرائي، عورتون ڳائينديون وڃائينديون هيون. هن وقت اهي خانداني رسمون نوجوان نسل مان ختم ٿي ويون آهن. سال 66-1965ع کان اڳ اهو وسيع علائقو خالي پيو هوندو هو. پٿرالي زمين تي ڀري کان ٻه ڇاڻيا نظر ايندا هئا. ميان غلام شاهه جي قلمي کان ڏکڻ طرف ڪجهه قبرون هونديون هيون. قلمي جي اندر قبي جي خدمتگارن جو گهر هوندو هو. هن وقت اهو وسيع علائقو آبادي جي گهيري ۾ اچي ويو آهي. قلعو بلڪل زبون ٿي آبادي جي گهيري ۾ اچي جهڙوڪ لڪي ويو آهي. انهي علائقي ۾ غلام شاهه ڪلهوڙا ڪالوني، بلديه ڪالوني، صحافي ڪالوني ۽ ٻيون به ڪيتريون ئي ڪالونيون قائم ٿي چڪيون آهن، پر گهڻو ڪري اتي سنڌي آبادي آهي. ناهين جي پڙ وارو شمشاد ناهيون به قلمي لڳ رهندو آهي. حڪومت طرفان قائم ڪيل اڪين جي علاج جي اسپتال ميان غلام نبي جي قبي وٽ آهي. قبي ڏانهن وڃڻ واري مکيه رستي تي ساڄي هٿ پاسي سينٽرل جيل آهي، جيڪو انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ تعمير ڪيو ويو هو. کاٻي هٿ طرف زبيده گرلس ڪاليج آهي، جيڪو شايد ايوب خان جي دؤر حڪومت ۾ تعمير ڪيو ويو هو.

قبي کان اتر اوله طرف ٽڪريءَ هيٺ جيڪب تلاءَ آهي. اتي سيد جيڻو شاهه بخاري جي درگاهه هئي. سوڙهي رستي واري بلڪل اڀي چاڙهي لهي اتي پهتا هئاسون. مون سان گڏ شمشاد ناهيون، غلام مصطفيٰ ميمڻ ۽ غلام قادر چانڊيو هئا. حياتيءَ ۾ پهريون ڀيرو اتي ويڃڻ ٿيو هو. اڳي جيڪب تلاءَ ۽ جيڻو شاهه جي درگاهه بابت ٻڌندا هئاسون، جو ڪجهه عقيدتمند اتي ويندا رهندا هئا. درگاهه تي مڪڻ خان جتوئي ڪجهه ٻين خدمتگارن سان گڏ تي ويٺا هئا، انهن اسان کي بيحد عزت ڏئي ويهاريو. هنن ٻڌايو ته هي درگاهه جو متولي آهي. ۽ وڏن کان وٺي درگاهه جي خدمت ڪندا پيا اچن. هن ٻڌايو ته درگاهه جي احاطي اندر سيد مسڪين شاهه جي مزار لڳ هن جي والد بابا فقير رحميداد جتوئي جي قبر آهي. هن ٻڌايو هي ته اتي جا پراڻا باشنده آهن. درگاهه جو احاطو تمام وسيع هو. اتي ٻي ڪابه پڪي اڏاوت ٿيل نه هئي. بغير ڇت ڪچي مسجد به هئي. مڪڻ خان ٻڌايو ته درگاهه تي هر جمعي جي رات جي روحاني ذڪر ۽ صوفيائي راڳ جي محفل ٿيندي آهي. زائرين ۽ عقيدتمندن کي لنگر جي ماني ڪارائي ويندي آهي.

جيڪب تلاءَ بابت اهو ٻڌايو ويندو هو ته اهو آڳاٽو آهي. جڏهن ميان غلام شاهه ڪلهوڙو قلعو ٺهرائي رهيو هو ته ان جي لاءِ مٽي هتان ڪٺي ويندي هئي ۽ پاڻي به اتان ڀريو ويندو هو. بعد ۾ قبي جي تعمير لاءِ به ائين ئي ڪيو ويو هو. انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ ان جو نالو جيڪب تلاءَ رکيو ويو هو. اهو ٻڌايو ويو ته اڳي تلاءَ تمام گهڻي ايراضي تي هوندو هو. ۽ جيڻو شاهه جي مزار تلاءَ جي وچ ۾ هوندي هئي، جتي ويڃڻ لاءِ رستو ٺهيل هوندو هو. شهر بابت لکيل تاريخي ڪتابن ۾ سيد جيڻو شاهه جي مزار جو ذڪر منهنجي نظر مان نه

گذريو آهي. هن وقت درگاه جي چوڌاري تمام گهڻي زمين خالي پئي آهي. تلاءَ جي ايراضي به محدود آهي. تقريبن اڌ ڪلوميٽر جي فاصلي تي اولهه ڏکڻ طرف ڪنڀرن جو پراڻو پاڙو ۽ ٻي آبادي آهي. اتي لاءِ به ٻڌايو وڃي ٿو ته ڪجهه آثار ۽ يادگارون پراڻي وقت جون موجود آهن. جن جو به جائزو ورتو ويندو.

ڪلهوڙن جي مقبرن جي هر طرف کان وڏي آبادي وجود ۾ اچي چڪي آهي. ٽڪر واري انهي وسيع ايراضي ۾ الاءِ ڪيتريون چاڙهيون هيون. اهو ڏسڻ جو موقعو نه مليو هو باقي جنهن چاڙهيءَ تان اسان جو گذر ٿيو هو اها تمام گهڻي اڀي ۽ مٿانهين هئي. لنگهه ايترو ويڪرو نه هو. موٽر سائيڪل جي هلڻ ۽ پنڌ هلڻ وارن جيتري گنجائش هئي. جيل جي پٺيان وڏي ايراضي تي ٺهيل اسماعيلي خواجهن جي رهائشي مبارڪ ڪالوني هئي. سنڌ جو نامور ڏاهو اديب، ليکڪ، پارڪو ۽ ٻين ڪيترين ئي صلاحيتن جي مالڪ محمد ابراهيم جويو جو بنگلو به ڪلهوڙن جي مقبرن وٽ هو. محمد اسماعيل سوھو جو گهر به اتي هو. هي پليجاڻي اسٽيشن لڳ ڳوٺ جو رهندڙ هو. ڪافي سالن کان حيدرآباد ۾ مقيم آهي. اسان جي محڪمي ۾ ڪنهن عهدي تي فائز هو نهايت ئي شريف ۽ قرباتو ماڻهو هو.

قلعي کان ٻاهر اڀرندي طرف، ڀت جي ڀرسان به ڪجهه قبرون موجود هيون. ٻڌايو ويو ته اهي غلام شاهه ڪلهوڙي جي قبي جي پراڻن خدمتگارن جون هيون، پر انهن قبرن ۾ مدفون ماڻهن جي نالن ۽ وقت جي خبر نه پئجي سگهي. اتي هڪ علائقو ٽڪري کان هيٺ اتر طرف حر ڪئمپ نالي به سڏجي ٿو. ان لاءِ به ڪيتريون ئي ڳالهيون زباني طور ٻڌايون وڃن ٿيون. جڏهن به ان بابت ڪو پختو دستاويزي ثبوت مليو ته ان جي تاريخ به قلمبند ڪئي ويندي ڇاڪاڻ ته اڳي اهو نالو نه

ٻڌندا هئاسين. ڪجهه وقت پهرين مشهور ٿيو هو. ٻڌايو وڃي ٿو ته ان
تڪري واري وڏي ايراضي ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي نشانيون آثار ۽
يادگارون موجود آهن، انهن تائين به پهچڻ ۽ تحقيق ڪرڻ جي
ڪوشش ڪئي ويندي

منهنجي اها ڀرپور ڪوشش آهي ته ڪابه شيءِ رهجي نه وڃي،
بلڪه تاريخ مڪمل هجي، ته جيئن نوجوان ۽ ايندڙ نسل حيدرآباد جي
پراڻي ۽ نئين تاريخ کان باخبر هجي، جنهن لاءِ جدوجهد ۽ محنت
جاري آهي، دعائن جو طالبو آهيان.

(عبرت منگزين، پهرين اپريل کان 15 اپريل 2014ع)

راجوليڪي ۽ تاجوليڪي جا مقبره

تقريبن 55-50 سال اڳ جڏهن حيدرآباد شهر گهڻ ماڙ عمارتن جي وجود کان محفوظ هو شهر جي ايتري گهڻي آبادي به نه هئي. ان وقت ڪنهن مٿاهين جاءِ تي بيهبو هو ته پري پري جا منظر پيا ڏسڻ ۾ ايندا هئا. گنجي ٽڪر جي اتر طرف واري چيڙي تي به عجائبات نما قبا نظر ايندا هئا. ان وقت اهو ٽڪر وارو وسيع علائقو خالي پيو هوندو هو. بزرگن کان انهن قبن بابت معلوم ڪيو هو ته اهي انهن قبن بابت عجيب قسم جي ڏند ڪٿائن تي مبني يا سندن وڏن کان ٻڌل ڳالهيون ٻڌائيندا هئا. پر انهن ٻن قبن بابت ڪنهن کي به صحيح ڄاڻ نه هئي. اچو ته انهن ٻن قبن هيٺان مدفون ٿيل شخصيتن جو تاريخي پسمنظر، تاريخي ڪتابن جي حوالي سان ۽ زميني حقيقتون ڏسڻ بعد بيان ڪريون.

انهن ٻنهي قبن کي تاريخي ڪتابن ظاهر ڪري اهو ٻڌايو آهي ته هڪ وڏو قبو جيڪي هوائي اڏي جي نزديڪ آهي، اهو راجو ليڪي جو ۽ ٻيو قبو تاجوليڪي جو آهي. راجو ليڪي پيءُ ۽ تاجوليڪي پٽ هو. راجو ليڪي بابت مرزا عباس علي بيگ جو بيان سندس ڪتاب ”خدايار خاني ميان سرفراز خان عباسي“ جي صفحي نمبر 48 تي هن ريت آهي: ”سنه 1190 هجري (1776ع) ۾ مير بجار خان جي حرمين کان سنڌ ۾ اچڻ جي خبر هر طرف پئجي وئي، جنهن کان خاص ڪري بلوچ قوم جا سڀئي خوشيون ڪرڻ لڳا. هيڏانهن راجو

کي به پنهنجو ضمير ملامت ڪرڻ لڳو ته مير بجار خان ايندو ته الائجي مون سان ڪهڙو حشر ڪندو. آخر مير جي آمد جي ڊپ جو تاب نه جهلي سگهيو ۽ زهر کائي خودڪشي ڪيائين. سندس پٽ تاجو ليکي جيڪو گهڻين ڳالهين ۾ هوبهو پيءُ جهڙو هو تنهن جي ڪوششن سان حڪيمن گهڻو ئي پاڻ پتوڙي، ليڪن زهر ڪافي اثر ڪري چڪو هو جنهن کان راجو جو سنڌ سنڌ ڦاٽي پيو ۽ رت وهڻ لڳو. نيٺ هي ڪلهوڙا سلطنت جي زوال جو باني مباني ٿيڻ ڏينهن فوت ٿي ويو. سندس قبو حيدرآباد ۾ هوائي اڏي جي ويجهو گنجي ٽڪر تي آهي.

تاريخي ڪتابن راجو ليکي، تاجو ليکي ۽ سندس ٻين فرزندن جو ڪردار سٺو بيان نه ڪيو آهي، تنهن هوندي به انهن کي ڪلهوڙا حڪمرانن ميان غلام شاهه ۽ ميان سرفراز وٽ وڏي اهميت حاصل هئي، انهن جا نالا نامور جنرلن جي فهرست ۾ شامل هئا. ڏسو 'تاريخ سنڌ عهد ڪلهوڙا' جلد ٻيو صفحو 938. وڌيڪ هن ريت بيان ٿيل آهي ته راجو ليکي ميان سرفراز تي حاوي هو ان کي تالپرن جو اقتدار پسند نه هو. هو ڪوڙيون ڪوڙيون ڳالهيون ٺاهي ٺاهي، مير بهرام جي خلاف ميان جي دل ۾ بدگمانيون پيدا ڪرڻ لڳو. وجهه خواه ڪهڙي به هجي بدگمانيون پيدا ٿيون ۽ ٿورن ئي ڏينهن ۾ انهيءَ عداوت جي شڪل اختيار ڪئي، جنهن جو نتيجو وڏو دردناڪ ٿيو. صفحو نمبر 696. مورخن ۽ محققن ڪلهوڙن جي سلطنت جي زوال جو ذميوار راجو ليکي کي قرار ڏنو هو. ان حاڪم سنڌ ميان سرفراز ڪلهوڙي جي دل ۾ مير بهرام خان تالپر خلاف جنهنجي ڪلهوڙا حڪومت ۾ وڏي اهميت ۽ عزت هئي بدگمانيون پيدا ڪري ان کي قتل ڪرايو هو جيڪو عمل ڪلهوڙا حڪومت جي زوال جو سبب بنيو.

حيدرآباد شهر تاريخ جي

هاڻي ان حقيقت طرف به ٿورو غور ڪريون ٿا ته ليکي اصل ڪير هئا. انهن جو تاريخي پسمنظر ڇا هو. اهڙي حقيقت ڪنهن به تاريخي ڪتاب ۾ منهنجي نظر مان نه گذري آهي. بهرحال تاريخي ڪتاب ليکي ذات کي ثابت ڪن ٿا ۽ انهن جا عهدا ۽ ڪردار به تاريخي ڪتابن ۾ نمايان آهن. سندن ڪجهه قبرون به حيدرآباد ۾ موجود آهن. راجو ليکي جي پٽ اله بخش ليکي جنهن کي مير صوبدار خان ٽالپر سندس والد مير بهرام خان جي قتل وقت ان ارادي سان قتل ڪيو هو ته اله بخش ليکي، راجو جي سڄي ٻانهن هو ۽ راجو کي قدر پوي ته قتل ڪيئن ڪرائبو آهي (خدا يار خاني ميان سرفراز خان عباسي صفحو 38) اله بخش ليکي جو لاش حيدرآباد آئي ميان غلام شاهه جي مقبري اڳيان دفن ڪيو ويو هو. (صفحو نمبر 139)

’تاريخ سنڌ عهد ڪلهوڙا‘ جلد ٻيو جي صفحي نمبر 698 تي راجو ليکي بابت تمام اهم ڳالهه هن ريت بيان ٿيل آهي: راجو ليکيءَ مير بهرام خان کي ميان سرفراز جي نظرن مان ڪيرائڻ لاءِ ڪوڙين شڪايتن جو سلسلو جاري رکيو.

تاريخ ٻڌائي ٿي ته راجو ليکي ڪلهوڙن جي اوائل جي دؤر ۾ ترقي جي ڏاڪڻ تي پير رکيو هو. اهڙو بيان ڪتاب ”خدا يار خاني ميان سرفراز خان عباسي“ جي صفحي نمبر 29 تي هن ريت موجود آهي: راجو ليکي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾ ترقي جي ڏاڪڻ تي پير رکيو. جيئن ته سندس قوم ان وقت طاقتور هئي، تنهن ڪري ڪلهوڙن جي اوائل صاحبجيءَ ۾ ئي ناليوارو ٿيو. ميان نور محمد جي دؤر ۾ ئي خاص درباري ٿيو ۽ ميان غلام شاهه خان جو ته ننڍي هوندي کان ئي طرفدار ۽ دوست هو. جڏهن ميان غلام شاهه پنهنجي پائرن عطر خان ۽ احمد يار جي فسادن سبب سنڌ ڇڏي ٿر ۽ مارواڙ ڏي

ويو. تڏهن راجو ليکي هڪ وفادار ملازم جي حيثيت ۾ ساڻس ڏک سک ۾ شريڪ رهيو ۽ وري جڏهن موتي اچڻ تي ميان غلام شاه سنڌ جو حاڪم ٿيو تڏهن راجو ليکي کي قلمدان وزارت سپرد ڪيائين. ميان غلام شاه جي وفات کان پوءِ ميان سرفراز به راجو جي قدر شناسي فرمائي کيس ساڳئي عهدي تي قائم رکيو. مير بهرام ۽ راجو ليکي، ڪلهوڙن جي حڪومت جا ان وقت ٻه وڏا رڪن هئا. جيتوڻيڪ راجو ليکي، مير بهرام کي مراثي جي سازش، ميان غلام شاه جي عهد کان ئي شروع ڪئي. پر غلام شاه خان راجو جي فريب ۾ نه آيو.

مرزا عباس علي بيگ جي مٿئين بيان مان اهو واضح ٿيو ته راجو ليکي وڏي عمر ماڻي هئي. هي ڪلهوڙا حڪمرانن ميان نور محمد، ميان غلام شاه ۽ ميان سرفراز جي ٽن دورن ۾ وڏن عهدن تي فائز رهيو هو. تاريخي ورق اهو به ثابت ڪن ٿا ته راجو ليکي سان گڏ سندس اولاد يعني تاجو ليکي، اله بخش ليکي، سجاو ۽ بلاول ليکي به ڪلهوڙا دورن ۾ اعليٰ عهدن تي فائز رهيا هئا ۽ ڪلهوڙا حڪمرانن وٽ انهن جي عزت هوندي هئي. تاجو ليکي حيدرآباد ۾ گنجي ٽڪر جي اتر واري ڇيڙي تي مدفون آهي. قبر جي مٿان ننڍو قبوسرن ۽ مٽي جو ٺهيل آهي، جيڪو هن وقت عدم توجهه ۽ مرمت جي ڪري پراڻو ۽ زبون ٿي چڪو آهي. هن وقت اهو علائقو وڏي آبادي جي گهيري ۾ اچي ويو آهي ۽ قبو جهڙو ڪيڪجي ويو آهي. نه ته اڳي پري کان اهو قبو ٽڪر مٿان نمايان نظر ايندو هو. تاجو ليکي جي وفات جو وقت بيان ٿيل نه آهي. غلام شاه ڪلهوڙي جي قبي جي ٻاهران ڀرپاسي ٻيون به ڪيتريون ئي پراڻيون زبون قبرون موجود آهن. انهن مان اله بخش ليکي جي قبر جي نشاندهي ٿيل نه آهي. غلام شاه جي قبي جي ٿلهي هيٺان ڏاکڻ جي ڀرسان هڪ اڪيلي قبر موجود آهي ۽ پراڻي نظر

اچي ٿي. منهنجي ذاتي راءِ موجب ته اها قبر اله بخش ليڪي جي آهي. جو اله بخش ليڪي کي مير صوبدار خان ٽالپر تقريباً سنه 76-1775ع ۾ قتل ڪيو هو. باقي سڃاڻ ۽ بلاول ليڪي جي قبرن بابت ڪابه نشاندهي ٿيل نه آهي.

تاريخي حقيقتن مان اهو ثابت ٿيو ته راڄو ليڪي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جو وزير هو ۽ سندس اولاد به اعليٰ عهدن تي فائز ٿيو. جڏهن ميان حيدرآباد کي پنهنجو دارالسلطنت ٺاهيو هو ۽ پنهنجي اهل و عيال، خاص مصاحبن ۽ فوجين سان گڏ حيدرآباد ۾ اچي مقيم ٿيو هو ته يقيناً راڄو ليڪي به سندس اهل و عيال سميت حيدرآباد ۾ مقيم ٿيا هوندو. پر ان جي نالي شهر ۾ ڪابه يادگار يا نشاني موجود نه آهي. جيئن ڪلهوڙا دڙ ۾ ٻين قومن جا ماڻهو جهڙوڪ: ناهيان، گولاندان، جوڻيجا، ديوان گدومل ۽ ٻيا اچي مقيم ٿيا هئا ۽ انهن جي نالي پاڙا، پڙ ۽ جايون موجود آهن. ساڳئي طرح ليڪي ذات جي ماڻهن جي ڪابه يادگار يا نشاني سواءِ ٻن قبن ۽ هڪ قبر جي موجود نه آهي، نه شهر ۾ هن ذات جو ڪو ماڻهو موجود آهي. جيئن ٻين ڪجهه ذاتين جا ماڻهو موجود آهن. جڏهن ته تاريخي ڪتابن هن ذات وارن ۽ سندن ڪردارن کي ظاهر ڪندي اهو به بيان ڪيو آهي ته ليڪي قوم جا ماڻهو طاقتور هئا.

اهو جائزو وٺڻ به ضروري آهي ته حيدرآباد شهر جي وجود ۾ اچڻ کان پهرين هتي ڪهڙن بزرگن جون آخري آرامگاهون موجود هيون. حيدرآباد شهر بابت جيڪي به تاريخي ڪتاب اسان وٽ موجود آهن. انهن موجب سڀ کان آڳاٽي هتي اصحابي سڳوري ابرواف رضي الله عنه جي مزار (پڪي قلعي دروازي سامهون) گمنام به قبرون (پڪي قلعي ڀرسان) محمد شاهه مڪي (جئي شاهه) محبت علي شاهه بخاري

الهندو ڪچو عبدالوهاب شاهه جيلاني بابت به بيان ٿيل آهي ته اهو به آڳاٽو آهي. شهر لڳ ابراهيم شاهه بخاري گنجي ٽڪر تي نهال شاهه، انهن بزرگن جي مزارن کان علاوه گنجي ٽڪر تي ڪجهه ٻين پراڻن بزرگن جون به آرامگاهون آهن، جن جو تاريخي ڪتابن ۾ حوالو موجود آهي. شهر جي بنياد پوڻ کان اڳ جي ڪنهن به مسجد جي وجود جو حوالو موجود نه آهي.

تاجو ليکي جي قبي تي پهچي زميني حقيقتن جو جائزو وٺڻ سان اهو ڏسڻ ۾ آيو ته قبو تمام گهڻو زبون ٿي چڪو هو. تاجو ليکي کي فوت ٿئي 200 سالن کان به وڌيڪ عرصو گذري چڪو آهي. يقيناً قبو به ايتري ئي وقت جو پراڻو هوندو. قبي جي اڳوڻي حالت نه آهي، تعميراتي ڪافي شيون ڊهي باقي ڍانچو وڃي بچيو آهي. قبي جون ڪافي پراڻيون نشانين به ختم ٿي ويون آهن. قبي هيٺ هڪ ئي قبر آهي. قديم عمارتسازي جي فن جي لحاظ کان هڪ بهترين يادگار عمارت هئي. پتون ٿلهيون، ويڪريون، گچ ۽ گاري جون ٺهيل هيون. تعميرات وڏي مهارت سان ٿيل نظر آئي. قبو ۽ قبرستان شهر جي حدن اندر گنجي ٽڪر جي اتر طرف واري چيڙي تي واقع آهي.

قبي ۾ ڇهه قبرون آهن، انهن ۾ ڪجهه قبرون پراڻيون پٿر جون ٺهيل ڏسڻ ۾ آيون، اهو مقام مير ٽالپر صاحبان جو هو. ان مقام ۾ ڪيتريون ئي قبرون مير صاحبان جون موجود هيون. ٽالپرن کان علاوه ٻين فوتين جون ڪجهه قبرون به اتي نظر آيون. سنڌ جي مشهور سياسي ۽ هردلعزيز شخصيت مير رسول بخش خان ٽالپر جي مزار به ان مقام جي احاطي اندر هئي. مزار جي مٿان ٽئين تي چٽي نما جديد تعميرات جو قبو ٺهيل هو. مير صاحب 1981ع ۾ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو هو. سندس وڏي پيءُ مير علي احمد علي خان ٽالپر جي مزار

به اتي هئي. ٻئي ڀائر مير تالپر وڏيون يادون ڇڏي ويا هئا. انهن جي خدمتن جي علحده تاريخ لکڻ جي ضرورت آهي. اڳي مقام کي چوڏيوارِي نهيل نه هئي، هن وقت چوڏيوارِي هئي. سائيٽ پوليس ٿاڻو به اتي آهي. ٿاڻي کان اڀرندي طرف ٻيو مقام به آهي، پر اهو پراڻو نه آهي. راجو ليکي جي قبي بابت تاريخي ڪتابن مان ڪجهه پڪا ثبوت حاصل ڪريون ٿا. جو هن وقت اتي زميني حقيقتون مختلف آهن. مرزا عباس علي بيگ جي ڪتاب ”خدا يار خاني ميان سرفراز خان عباسي“ جي صفحي نمبر 134-142 جي وچ ۾ راجو ليکي ۽ تاجو ليکي جي قبن جون تصويرون موجود آهن. تصويرون پراڻيون ڪڍيل آهن. زميني حقيقتون ڏٺيون ويون. ٿوري مرمتي ڦير ڦار هئي، پر قبي جو نقشو ۽ تعمير ساڳي هئي. قبي جي مکيه دروازي مٿان راجو ليکي بدران ”امان شاهه بابا“ لکيل هو. منتظم جونالو قاسم شاهه بابا لکيل هو ۽ ڪجهه ٻين منتظمين جا نالا به لکيل هئا. قبو ايئرپورٽ روڊ تي فوجي چانوٽي جي حدن اندر واقعو هو. اتر اولهه طرف ٽڪري جي ڇيڙي تي نهيل هو. قبو تاريخي ڪتابن موجب تقريبن 240 سال پراڻو آهي. قديم تعميراتي فن جي لحاظ کان قبو هڪ عاليشان يادگار هو. سرون، گچ ۽ گاري سان نهيل هو. مرمت ۽ رنگ وغيره ٿيڻ ڪري قبو مضبوط نظر اچي رهيو هو قبر کي به نئون ٺاهي سينگارايو ويو هو. قبي هيٺ زمين تي ۽ قبي جي ڀتين جي هيٺئين حصي تي ماربل جي سرن جو ڪم ٿيل هو.

اڳي قبو ڏسڻ ويا هئاسين ته اتي موجود فوجي پهريدارن قبي تائين وڃڻ نه ڏنو هو. انهن ٻڌايو هو ته فقط خميس جي ڏينهن ٿين وڳي کان مغرب جي وقت تائين قبي جو دروازو کوليو ويندو آهي ۽ قبي وٽ وڃڻ جي اجازت هوندي آهي. خميس جي ڏينهن مقرر وقت تي قبي

تائين وڃڻ جو موقعو مليو هو. مون سان گڏ منهنجو ساٿي غلام مصطفيٰ ميمڻ هو. قبي وٽ پهچي زميني حقيقتن جو تحقيقي جائزو ورتو ويو. خدمتگار قبي جي اندران ۽ ٻاهران صفائي ڪري رهيا هئا، زائرين جي ويهڻ لاءِ ڪوبه مناسب بندوبست ٿيل نه هو. قاسم شاهه بابا بابت معلوم ڪيو ويو. ٻڌايو ويو ته ضرور ايندو. ڪافي دير بعد وڏي عمر جو ماڻهو آيو، اسين قبي کان ٻاهر ويٺا هئاسين. بزرگ جي زيارت ٿي، سڀ کان پهرين پاڪر پائي اسان سان اچي مليو. خوش عافيت ڪيائين ۽ وڏا قرب ۽ محبتون ڏنائين. قبي اندر وڇايل مسند تي وڃي ويٺو. زائرين جي آمد شروع ٿي چڪي هئي. مرد تمام گهٽ پر عورتن جو تمام گهڻو تعداد گڏ ٿي ويو هو. زائرين مرد توڙي عورتون گل ۽ تبرڪ ڪڍي اچي رهيا هئا. عورتون نوجوان توڙي پوڙهيون بابا وٽ وڃي پئي ويٺيون ۽ سندن مسئلا بيان ڪري رهيون هيون. اسان ٿوري دير اتي ويهي منظر ڏسي واپس روانا ٿياسون.

قبي جي دروازي سامهون ٿلهي تي هڪ پراڻي قبر موجود هئي. ٻڌايائون ته اها قبر بخاري بابا جي آهي. پر نالي جي خبر نه هين. اها قبر پراڻي تصوير ۾ به نظر اچي رهي هئي. ٿلهي کان هيٺ هڪ ٻي قبر به موجود هئي. جنهن تي عبدالقدوس خطيب ۽ پيش امام جامع مسجد لطيف آباد يونٽ نمبر 8 لکيل هو ۽ وفات 3 نومبر سال 1983ع لکيل هئي. ان کان علاوه اتي ٻي ڪا به يادگار نشاني يا قديم اثاثو نظر نه آيو. پر پاسي فوجي آفيسرن جون رهائشي جايون هيون. قبي وٽان ٽڪر کان هيٺ اتر-اولهه طرف امانِي شاهه ڪالوني جون عمارتون نظر اچي رهيون هيون. اها نئين آبادي غير سنڌين جي هئي. راڄو ليکي جي قبي تائين وڃڻ لاءِ ٻه چاڙهيون چڙهيون پيون هيون. جيڪو رستو فوجي چانوٽي، ايئرپورٽ ۽ ٻي آبادي طرف وڃي رهيو هو. جڏهن ته

تاجو ليکي جي قبي تائين پهچڻ لاءِ به انڊس پهاري واري اڀي چاڙهي
چڙهي پئي هئي.

گنجي ٽڪر جو تمام گهڻو حصو هن وقت آباد ٿي چڪو
آهي. سرڪاري آفيسون، ملون، صنعتون ۽ شهري آبادي تمام گهڻي
وڌي وئي آهي. اها آبادي تقريبن 25-30 سالن جي عرصي اندر وڌي
آهي. گهڻو ڪري ٻاهران آيل ماڻهو هتي اچي مقيم ٿيا آهن. ٽڪر تي
جهڙوڪ هڪ نئون شهر وجود ۾ اچي چڪو آهي. اهو ٽڪر حيدرآباد
شهر جي تاريخ ۾ شامل آهي. اڳي اتي ڪجهه پراڻا ڳوٺ هوندا هئا.
ميت کاڻ به گنجي ٽڪر جي حصي ۾ هئي، اتان ميت نڪرندو هو.
اڳي ماڻهو غسل ڪرڻ وقت ميت استعمال ڪندا هئا. عورتون به ميت
شوق سان کائينديون هيون. اتي جا رهاڪو گڏهن تي ميت کڻي شهر ۾
وڪڻڻ لاءِ ايندا هئا. اتي ڪجهه مالوند ماڻهو به رهندا هئا، جيڪي
شهر ۾ مڪڻ ۽ ڌڏ وڪڻڻ ايندا هئا. ٽڪر واري نئين آبادي جي تاريخ
لکڻ به ضروري آهي، پر ان لاءِ وڏي محنت ۽ وقت گهرجي.

گنجي ٽڪر تي نه ڪو وڻ هوندو هو نه چانق ان ڪري گنجو
ٽڪر چيو ويندو هو. گنجي ٽڪر تي ڪيترائي پراڻا عجائبات، اثاڻا،
نشانين، درويشن جون آرامگاهون موجود آهن، جن جو ذڪر تاريخي
ڪتابن ۾ موجود آهي. مير علي شير قانع تحفة الڪرام جي صفحي
نمبر 447-448 ۾ گنجي ٽڪر تي آرامي ڪجهه درويشن جو ذڪر
ڪيو آهي ۽ لکيو آهي ته هن ٽڪر کي 'گنجو وٺين جو منجو' جي
لقب سان ياد ڪيو ويندو آهي.

منهنجي نظر ۾ هي هڪ اهڙو معاملو سامهون آيو آهي، جنهن
جي تاريخي حقيقتن ۽ زميني حقيقتن ۾ وڏو فرق آهي. اها خبر به نه
پئجي سگهي ته راڄو ليکي جو نالو امانِي شاهه بابا ڪنهن رکيو ۽

جيڪو سلسلو هن وقت رائج آهي ڪيتري وقت کان رائج آهي. اسان ڪنهن به بزرگ کان اڳ اهو نالو نه ٻڌو هو. جڏهن ته ماڻهن کي درحقيقت نه راجوليڪي نه تاجوليڪي جي شخصيتن جي خبر هئي نه انهن جي قبن جي. هاڻي اهو معاملو تاريخ پڙهڻ وارن آڏو پيش ٿو ڪجي ته اهي پڙهي غور ڪن. مون جيڪي ڪجهه پڙهيو ۽ ڏٺو پڙهندڙن سامهون رکيو آهي. ڇاڪاڻ ته هي تاريخ آهي هن ۾ ردوبدل ڪرڻ سان مونجهارا پيدا ٿيندا. هونئن به حيدرآباد شهر ۽ ان جي پسگردائي جي جيڪي ڪجهه تاريخ اسان وٽ موجود آهي اها اڻ مڪمل آهي. آئون پنهنجي وس آهر اهڙي تاريخ لکي رهيو آهيان جو نوجوان نسل ۽ ايندڙ نسل مون حقير فقير کي ياد ڪندو رهندو.

تاريخ لکڻ وارن راجوليڪي ۽ تاجوليڪي جو ڪردار سنو بيان نه ڪيو آهي، تنهن هوندي به هي سنڌ جون شخصيتون هيون. راجوليڪي جي قبر تي ته رونقون لڳيون پيون هيون، زائرين حاضريون ڀري رهيا هئا. شعبان مهيني جي 20-21 تاريخ تي ميلو منعقد ڪيو وڃي ٿو. باقي سندس فرزند تاجوليڪي ويران جاءِ تي هڪ زبون قبي هيٺ آرامي آهي.

(عبرت مئگزين، 16 اپريل کان 30 اپريل 2014ع)

ڪينٽ حدن جي ڪجهه حصي جي تاريخ

شهر ۾ انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ تعمير ٿيل سرڪاري عمارتون به تمام گهڻيون آهن، جن کي تعمير ٿئي تقريباً هڪ سؤ سالن کان وڌيڪ عرصو گذري چڪو آهي. انهن عمارتن مان حيدرآباد ضلعي جي ڊپٽي ڪمشنر (جنهن کي اڳي ڪليڪٽر جو بنگلو چيو ويندو هو. اهڙو بورڊ به مکيه دروازي تي لڳل هوندو هو) بنگلو ٽڪري جي مٿان چيڙي تي آهي. ان بنگلي جي ايراضي وسيع آهي، بنگلي کي چؤديواري ڏنل آهي، ان ۾ وڻ موجود هوندا هئا. اهو بنگلو انگريزن جي دؤر حڪومت جي يادگار ۽ نشاني آهي. بنگلو ساڳي حالت ۾ آهي، پر پراڻو هئڻ ڪري ان جي مرمت ٿيندي رهندي آهي. بنگلي جي سامهون سول ڪورٽ جي عمارت آهي، جنهن جو مکيه دروازو ٻئي روڊ تي آهي. انگريزن جي دؤر حڪومت واري عمارت کي ڊاهي، جيڪا پراڻي ۽ زبون ٿي چڪي هئي، ان جي جاءِ تي نئين گهڻ ماڙ عمارت ٺاهي وئي آهي. عمارت جو نقشو ڏاڍو سهڻو ۽ پائيدار آهي. ڊپٽي ڪمشنر جي بنگلي اڳيان چاڙهي آهي، اهو چاڙهي وارو رستو شهر جي مکيه رسالا روڊ سان ملي ٿو. بنگلي واري پاسي هيٺ ڪنڊ تي جتي ايڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر جو بنگلو هوندو هو. اتي ميويڊار وڻ هوندا هئا، ماڻهو گرميءَ جي مند ۾ وڻن جي چانوَ ۾ آرام ڪندا هئا. ميويڊار وڻ وڏي وڻ ڪاري ختم ڪئي وئي. سول ڪورٽ جو احاطو وڏو هوندو هو. ان احاطي ۾ ڪوارٽر ٺهيل هوندا هئا، جنهن ۾ ملازم رهندا

هئا. اهي ڳاڙهن ڪوارٽرن جي نالي مشهور هوندا هئا. انهن ڪوارٽرن ۾ اسان جو واقفڪار نالي طالب حسين رهندو هو. اسان وٽ ايندو رهندو هو. محمد عثمان سان علم، ادب، تاريخ ۽ سياست تي وڏو بحث مباحثو ڪندو هو. ڪوارٽرن واري جاءِ تي ٻيون نيون عمارتون به تعمير ٿي چڪيون آهن.

ڪورٽ جي احاطي کي چارون طرف چوڊيواري هوندي هئي. ان جي مٿان مضبوط لوھ جي گرل لڳل هوندي هئي. ڪورٽ جي احاطي ۾ ڪجهه نم ۽ ڪجهه پير جا وڻ هوندا هئا. انهي علائقي جو ماحول بلڪل پرسڪون ۽ پرامن هوندو هو. ڪورٽ ٽائيم ۽ آفيس ٽائيم بعد ان علائقي مان ماڻهن جي اچ وڃ تمام گهٽ هوندي هئي. سرڪاري عملدارن جون رهائشون ۽ ڪورٽ هئڻ ڪري اتي پوليس ۽ چوڪيدارن جو پهرو هوندو هو. شهر جي ايتري آبادي به نه هوندي هئي. ڪورٽ جي احاطي ڀرسان سوڙهي گهٽي هئي. ڪورٽ وارو پاسو ڪينٽ جي حد هئي، جڏهن ته گهٽي جي اوڀر وارو طرف ميونسپل وارڊ 'ايف' جي حد هئي. انهي حصي جي به قديم تاريخ آهي. جيڪا الهندي ڪڇي جي تاريخ جو حصو آهي. گهٽي جو ڏکڻ طرف ويندڙ رستو ڪورٽ روڊ/فاطمه جناح روڊ سان ملي ٿو. گهٽي جي ڪنڊ تي فردوس سئنيما هوندي هئي، جيڪا قاضي صاحبان جي هئي، ان کي ختم ڪري پيٽرول پمپ ۽ سي اين جي اسٽيشن قائم ڪئي وئي آهي. چاڙهي جي هيٺان ايڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر جي بنگلي کان وٺي، اتر طرف پوليس لائين تائين، اولهه طرف وارو پاسو ڪينٽ ايريا آهي.

ڊپٽي ڪمشنر جي بنگلي جي هيٺان وڏي ايراضي ۾ انگريزن جي دؤر حڪومت جا بنگلا ڪوارٽر ٺهيل هئا. بنگلن ۾ سرڪاري عملدارن ۽ آفيسر رهندا هئا. جڏهن ته ڪوارٽرن ۾ ننڍي درجي جي

ملازم رهندا هئا. انهي احاطي ۾ ڏوٻي گهاٽ به هوندو هو. انهن بنگلن ۾ جناب الهبچايو جاکرو رهندو هو. جيڪو روبنيو کاتي ۾ اعليٰ عملدار هو. نهايت ئي ايماندار با اصول، سچائي تي هلندڙ آفيسر هو. اعليٰ عملدار هوندي به زندگي نهايت ئي سادگيءَ سان گذاريائين. سندس نوجوان مائٽ ميانداد جاکرو پهلوان، جوان هو. ڪسرت ڪندو هو ۽ وزن کڻندو هو. ڪسرت پهلواني جي ڪيترن ئي مقابلن ۾ ڪاميابي ماڻي وڏا وڏا انعام حاصل ڪيائين. پوليس کاتي ۾ صوبيدار جي عهدي تي ڀرتي ٿيو هو. سٺي ڪاڪردگي ڏيکارڻ جي ڪري ترقي ماڻيندي پوليس آفيسر جي عهدي تائين پهتو هو. دلير پوليس آفيسر هو. پوليس ۾ ڏاڍي مشهوري ماڻيائين. ٻڌايو ويو ته رٽائر ٿي چڪو آهي، رٽائر ٿيڻ بعد گوشه نشين آهي.

انهن بنگلن ۾ رهڻ وارا جيڪي عملدار ياد ٿا اچن، انهن مان گهڻو وقت اڳي ايڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر علي اڪبر عباسي اتي رهندو هو. ديوان بلديو مٿراڻي ايڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر به ان بنگلي ۾ رهندو هو. ديوان صاحب گهڻو وقت ايڊيشنل سٽي مئجسٽريٽ جي عهدي تي به رهيو هو. هي صاحب غريبن جو همدرد، هوشيار ۽ محنتي آفيسر هو. نثار احمد صديقي اسسٽنٽ ڪمشنر سٽي به انهي احاطي ۾ موجود بنگلي ۾ رهندو هو. صديقي صاحب ترقي ماڻيندو سيڪريٽري حڪومت سنڌ جي عهدي تائين پهتو هو. نثار احمد صديقي ايماندار دلير ۽ هوشيار آفيسر هو. ڀر رهڻي ڪهڻي بلڪل سادگي واري هيس. هن صاحب ايمانداري ۽ دليري جي ڪري ڏاڍو نالو ڪمايو. پنهل خان جتوئي ايڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر به اتي رهندو هو. صديقي صاحب، جتوئي صاحب ۽ ديوان صاحب سان اسان جي اداري جي ڪمن سانگي ملاقاتون ٿينديون رهنديون هيون. نهايت ئي قرباڻا ۽ نڀي

ملازم کي مانُ ڏيندڙ آفيسر هئا. اهي عملدار رٽائر ٿي چڪا آهن، آهن ته الاءِ ڪٿي، پر بيحد ياد ٿا اچن.

عملدارن ۽ ملازمن جي رهائش واري وسيع ايراضي کي ٽن طرفن کان پٿر ۽ سيمينٽ سان ٺهيل ڀت هوندي هئي. جڏهن ته چوٿين اولهه طرف ٽڪري هئي، جنهن تي مٿي ڊپٽي ڪمشنر جو بنگلو هو. ايڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر جي بنگلي کان اتر طرف هلبو ته جتي ديوار ختم ٿيندي هئي، اتي ڪچي هوٽل هئي. اولهه طرف سامهون دروازو لڳل هو، جيڪو ڪاٺ جو ٺهيل ان ۾ لوھ جو شيخون لڳل هيون. دروازي جي ٻي ڀر وڏو ميدان هوندو هو، جتي ماڻهو لغڙ اڏائيندا هئا ۽ اتي ڏڪر راند ڪندا هئا. ميدان جي اتر طرف گورنمينٽ هاءِ اسڪول جي عمارت، اولهه طرف ريڊيو پاڪستان جي عمارت، جڏهن ته ڏکڻ طرف ڊپٽي ڪمشنر جي بنگلي جي پکي پٿر ۽ سيمينٽ سان ٺهيل ڀت هئي. ريڊيو اسٽيشن جي عمارت ايوب خان جي اوائلي دؤر حڪومت ۾ ٺهي هئي. هن وقت اهو وسيع ميدان آباد ٿي چڪو آهي. خبر نه ٿي پوي ته اتي ڪير ڪير آباد ٿي چڪا آهن. شهر جا ڪجهه پراڻا رهندڙ ماڻهو به اتي مقیم آهن.

تعليمي ماهر پروفيسر ڪريم بخش چنا جو گهر به اتي روازي کان ٻاهرئين پاسي هو. ڪجهه اڳيرو جانورن جي پاڻي پيئڻ جو حوض ۽ ماڻهن جي پاڻي ڀرڻ لاءِ نل لڳل هوندو هو. اهو ثواب جو ڪم ڪنهن سنڌي ديوان هندو يادگار طور ٺهرايو هو. اتي وڏو گهاٽن تارين سان پير جو وڻ هوندو هو، جنهن کي وڏي ختم ڪيو ويو. جانور حوض مان پاڻي پي وڻ جي چانوَ هيٺ بيٺا هوندا هئا. حوض جي نشاني تي موجود آهي، پر اهو ختم ٿي چڪو آهي، ڪنهن اها جاءِ والاري ڇڏي آهي. اها سهولت ٽانگن وارن لاءِ ۽ شهر ۾ هلندڙ چوپائي مال لاءِ هوندي

هئي. هن وقت نه شهر ۾ تانگا آهن نه چوپايو مال. امن امان واري دؤر ۾ مالوند ماڻهو ڳاڻو مال ڇڏي ڏيندا هئا، جيڪو پاڙي جي گهٽين ۾ پيو هلندو هو. سنڌي پاڙي وارا انهن کي ڪجهه نه ڪجهه پيا ڪارائيندا هئا. جانور هجي يا پکي ان جي فطرت آهي ته ان کي جتي ڪاٺ ۽ پيٽ لاءِ ملندو ته اهي ان گهر جي ضرور حاضري ڀريندا. بزرگ ٻڌائيندا هئا ته پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پهرين، هندو ڳاڻي مال جي بيحد خدمت ڪندا هئا، گهرن جي اڳيان سائو گاهه لهرائيندا هئا، جيڪي جانور ڪائيندا هئا. بزرگ ٻڌائيندا هئا ته پاڪستان ٺهڻ بعد هندن جي جاين ۾ جيڪي هندوستان مان لڏي آيل مسلمان ڀائر اچي رهيا هئا، انهن جانورن کي ڪارائڻ جي بجاءِ مارڻ شروع ڪيو هو. ان ڳالهه تان جهيڙا به ٿيا هئا. ان ڪري گهڻن مالوند ماڻهن پنهنجن جانورن کي وٽان کان ٻاهر ڪڍڻ ڇڏي ڏنو هو. جانورن جي پاڻي پيئڻ لاءِ ڪيترن ئي ماڻهن پنهنجن گهرن جي اڳيان ننڍا ننڍا حوض ٺهرايا هئا. اهي به پيڇي ختم ڪري اتي جايون ٺهرايون ويون آهن.

چاچا محمد سليمان ڪنير، هي چاچا پيرو ڪنير و جنهن جو گاڏي کاتي جي تاريخ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، جو پاءُ هو. گورنمينٽ اسڪول جي ڪنڊ وٽ فوت پاٽ تي جانورن جي ڪاٺ جو سائو گاهه لوسٽ بغير ڀتون ۽ ڇت دڪان تي ويٺو وڪڻندو هو. سيارو هجي توڙي اونهارو مينهن هجي توڙي طوفان ويچارو پيٽ گذر لاءِ ويٺو هو. دڪان جي مٿان پپر جي وڻ جي چانوَ هوندي هئي. تانگن گڏهه گاڏين وارا گاهه وٺي جانورن کي وڻ جي چانوَ ۾ بيهاري پيا ڪارائيندا هئا. انهي وقت گاهه جي قيمت ٻه ڇا هوندي هئي، آڻه ٻه آڻا موڙي، هن وقت نه تانگا آهن، نه وٽن جي چانوَ آهي ۽ نه وري گاهه وڪڻڻ وارا آهن. شهر ۾ هن وقت ته اهڙو گاهه ڏسڻ ۾ ئي نٿو اچي. چاچا محمد سليمان ڪڪڙ پالڻ

۽ انهن کي ويڙهائڻ جو به شوقين هوندو هو. گاهه به پيو وڪڻندو هو ته ڪڪڙ کي به پيو تاتيندو هو. بزرگ شادي نه ڪئي هئي، وڏي عمر جو هو تقريباً 25 سال اڳ لاڏاڻو ڪري ويو.

اتان گورنمينٽ هاءِ اسڪول جي حد شروع ٿيندي هئي. اسڪول وسيع ايراضي تي انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ تعمير ڪيو ويو هو. اسڪول جي عمارت مضبوط نقشو سهڻو ۽ ماهر ڪاريگرن هٿان ٺهيل نظر ٿو اچي. اهو اسڪول هن وقت شهر جو اثاثو ۽ يادگار آهي. اسڪول جي ڀرسان سنڌ لا ڪاليج جي عمارت آهي. هن اسڪول ۽ ڪاليج مان ڪيترن ئي شاگردن تعليم حاصل ڪري وڌن وڌن عهدن ۽ منصبن تي پهتا. هن ڪاليج ۽ اسڪول جي تعليم جو معيار ڏاڍو سٺو هوندو هو. ماهر پروفيسر ۽ استاد شاگردن کي پڙهائيندا هئا. ڪاليج ۽ اسڪول جو نظام ڏاڍو سٺو هوندو هو. ڪاليج جا جيڪي نامور پرنسپال ٿي گذاريا انهن ۾ قاضي احمد محمد وڪيل، پي ايم امر وڪيل ۽ احمد علي شيخ وڪيل ياد اچن ٿا. ايل ايل بي ۾ آئون هن ڪاليج جو شاگرد هئس.

ڪاليج جي مکيه دروازي وٽ پير جو وڻ هوندو هو. ان وڻ جي چانوَ هيٺ جي ايس تي جي بسن بيهڻ جو اسٽاپ هوندو هو. اتان گهڻو ڪري سرڪاري بسون حسين آباد (گدو)، ڪوٽڙي تائين وينديون هيون. ان وقت خانگي بسون يا سوزوڪيون شهر جي اندروني رستن تي نه هلنديون هيون. ماڻهو سرڪاري بسن يا ٽانگن وسيلي قريبي فاصلي جو سفر ڪندا هئا. ايتري فاصلي تائين سائيڪل به ڏاڍي آسان سواري هوندي هئي. شهر ۾ موٽر سائيڪلون تمام گهٽ ماڻهن وٽ هونديون هيون. ڪاليج جي اتر واري پاسي ڀٽ جي ڀرسان ٽيڪسي اسٽينڊ هوندو هو. ڪاري رنگ جون پيلي رنگ جي ڀٽ

واريون 50 ماڊل جون شورليت ڪارون بينيون هونديون هيون. بزرگ جيڪي ڊرائيوري ڪرڻ کان رٽائرڊ ٿي چڪا هئا، انهن جا آواز پيا ٻڌڻ ۾ ايندا هئا. مٽياري، پٽ شاهه، هالا يعني اهي ٽيڪسيون انهن شهرن ڏانهن وينديون هيون. انهن آواز ڏيندڙن ۾ مولا بخش عرف مولو مشهور هوندو هو. بي گهر هوندو هورات جي وقت هومسٽيڊ هال ڇاڙهي سروس اسٽيشن ۾ سمهندو هو. ماڻهو وڏي عمر جو هو، سڄو ڏينهن پيا ماڻهو هن سان چرچا ڪندا ۽ چيڙائيندا هئا.

سنڌ لا ڪاليج جي اتر طرف واري حد جتي ختم ٿئي ٿي، اتي چوراھو آهي. اولهه طرف وارو رستو پريس ڪلب، پوسٽ آفيس، بسنت هال کان چانڊني بازار تائين وڃي فوجي چانوٽي واري رستي سان ملي ٿو. پريس ڪلب جي ڀرسان ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي عمارت آهي، ڏکڻ طرف ويندڙ رستي جو نالو ميران محمد شاه روڊ آهي. اهو رستو فاطمه جناح ڪورٽ روڊ سان وڃي ملي ٿو. ان رستي ڏيئل داس ڪلب آهي، جنهن جي وسيع ايراضي آهي. ڏيئل داس ڪلب وٽ سنڌ هاءِ ڪورٽ سرڪٽ بينچ حيدرآباد جو مکيه دروازو آهي. ڇاڙهي وارو رستو هاءِ ڪورٽ ڏانهن وڃي ٿو. هاءِ ڪورٽ جي عمارت مٿي ننڍي ٽڪريءَ تي آهي. مکيه دروازي جي ڀرسان سنڌ زميندار ڪوآپريٽو بئنڪ جي پراڻي عمارت آهي. سنڌ هاءِ ڪورٽ جي ڇاڙهي واري رستي تي ڪجهه پراڻيون جايون ٺهيل آهن.

گورنمينٽ هاءِ اسڪول، سنڌ لا ڪاليج جي اوڀر طرف شهر جو مکيه رسالا روڊ آهي. چوراھي ڀرسان پريس ڪلب واري رستي تي عبدالرسول آغا وڪيل جي پراڻي وقت جي ٺهيل آفيس هوندي هئي. آغا صاحب فوجداري ڪيسن جو وڏو ماهر وڪيل هوندو هو. آڏي پڇا ڪرڻ جي وڏي مهارت هوندي هيس. ڪن ڪيسن ۾ ٻه ڀيرا منهنجو

وڪيل ٿيو هو. هن سان گڏ ٻيو به وڪيل محمد عمر احمد ٿي ويهندو هو. آغا صاحب سنڌ هاءِ ڪورٽ ۾ جج به مقرر ٿيو هو اتي هن جي طبيعت خراب ٿي پئي هئي، رٽائرڊ ٿيو هو. آغا صاحب جهڙو سهڻو هو تهڙي هن جي مٺي سليقي واري گفتگو هوندي آهي. اميلن سان هن جو رويو پيار محبت وارو هوندو هو. چوراهي وٽ جانورن جو ڌارو وڪڻڻ وارو اردو ڳالهائيندڙ عبدالغني جو دڪان هوندو هو. ان جي ڀرسان فوتو گرافر جو اسٽوڊيو هوندو هو ان جي مٿان سيد پناهه علي شاهه جو گهر هوندو هو. ڀرسان رستو هو جيڪو ڪاچيلي صاحب جي بنگلي طرف ويندو هو. ان رستي تي ونجهه وٽي راند ٿيندي هئي. مهر شاهه جي پاڙي وارن جي ونجهه وٽي راند جي ٽيم جي اها جاءِ هوندي هئي. انهي ٽيم ۾ ونجهه وٽي راند جا سٺا نوجوان رانديگر هوندا هئا. گرميءَ جي مند ۾ ونجهه وٽي راند جي ڪري هن رستي تي وڏيون رونقون هونديون هيون. راند ڏسڻ جا شوقين وڏي انگ ۾ اچي راند ڏسندا هئا. ان ٽيم جا سرپرست ۽ منتظمين سيد قادري شاهه، سيد شاهنواز شاهه ۽ سيد حيدر شاهه هوندا هئا. بزرگ رانديگرن جي وڏي حوصلا افزائي ڪندا هئا. ان وقت شهر ۾ ونجهه وٽي راند جو وڏو اوج هوندو هو. ڪجهه اڳيرو ديوان جو ڪائين ۽ ڪوئلن جو وڏي احاطي ۾ ڪارخانو هوندو هو. ڳائي جانورن سان ديوان جي وڏي محبت هوندي هئي. جانورن لاءِ هي روزانو هڪ يا ٻه گاڏيون سائي گاهه جون لهرائيندو هو. جانورن جي پيئڻ جي پاڻي جو حوض به هن ٺهرايو هو. شهر جا جانور هن وٽ وينا هوندا هئا. ان رستي تي ڪجهه گهر هوندا هئا، ماحول پرسڪون ۽ پرامن هوندو هو.

درحقيقت جتي هن وقت گول بلڊنگ ۽ لا ڪاليج آهي، اهو علائقو اڳي سوسائٽي نالي سڏبو هو. گول بلڊنگ ٺهڻ کان پوءِ هن

علائقي جو نالو بدلجي ويو آهي. پر پراڻا ماڻهو هن علائقي کي اڃا تائين سوسائتي چوندا آهن. لا ڪاليج جي ڀت جي ڀرسان پريس ڪلب واري روڊ تي نانگن جو اسٽينڊ هوندو هو. اتي جانورن جي پيئڻ جي پاڻي جو حوص به ٺهيل هوندو هو. گهوڙن جو گاهه وڪڻڻ وارو به اتي ويٺو هوندو هو. نانگا اسٽينڊ سان گڏ حوص به ختم ٿي ويا. هن وقت اتي سوزوڪي اسٽينڊ آهي.

جنهن رستي تي ونجهه وٽي راند ٿيندي هئي اتي وڏي ايراضي تي مشتمل گوشت مارڪيٽ هوندي هئي. اها گوشت مارڪيٽ انگريزن جي دؤر حڪومت جي تعمير ٿيل هئي. ڪينٽ ايريا ۾ اها وڏي گوشت مارڪيٽ هئي. ان کي ختم ڪري بيا ڪاروباري مرڪز قائم ڪيا ويا. اڳي گوشت مارڪيٽن ۾ صفائي سترائي تي وڏي چوڪسي ۽ سختي هوندي هئي. گوشت مارڪيٽن کان ٻاهر وڪڻڻ تي سخت پابندي هوندي هئي. گوشت مارڪيٽ جي پنئين پاسي ڪرسيون واٽڻ وارن ڪاريگرن جا دڪان هوندا هئا. اڳي ڪرسيون نيٽ جي لڪڻ تان ڪلون لاهي ان مان واٽيون وينديون هيون. جيڪي ڏاڍيون مضبوط ۽ پائيدار هونديون هيون. پلاسٽڪ جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ ڪرسيون پلاسٽڪ جي تندن سان واٽڻ شروع ڪيون ويون. پراڻو فن رواج ۽ ڪاروبار ختم ٿي ويو.

گوشت مارڪيٽ جي حد اتر طرف جتي ختم ٿيندي هئي، اتان اولهه طرف رستو ويندو هو. اهورستورسالا روڊ کان ڪجهه مٿاهين تي هو. ڪجهه اڳيرو چوراهو هو. چوراهي کان اتر طرف ويندڙ رستو بوهري بازار سڏبو هو. اولهه طرف واري رستو چانوڻي چاندني بازار طرف ويندو هو. اهورستو ڪجهه هيٺاهين تي هو. جڏهن ته ڏکڻ طرف وارو رستو پريس ڪلب واري رستي سان وڃي ملندو هو. چوراهي وٽ

سيد حاجي شاه بخاري جي درگاه ۽ مسجد آهي. احاطي ۾ نمر جو وڏو وڻ لڳل هوندو. زميني حقيقتون ڏسڻ بعد اهو نظر آيو ته بوهري بازار وارو علائقو ڪجهه مٿاهين تي هو. رسالا روڊ جي اولهه طرف ڪينٽ جي علائقي جي حد ۾ پراڻي ڪراچي هٽل هئي. هن هٽل جي سڄي پاڪستان ۾ مشهوري هئي. هي هٽل ڳاڻڻ، اداڪارن، اديبن، شاعرن، ليکڪن جي جڙڻ ته اوطاق هوندي هئي. سڄي رات کليل هوندي هئي، گهڻو وقت اڳي هٽل ختم ٿي وئي، اهڙي طرح هن روڊ جون اڳيون رونقون به ختم ٿي ويون.

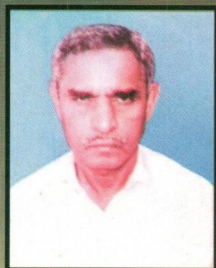
حيدرآباد شهر جون جيڪي يادون، ماڻهو، اثاثا، مسجدون، درگاهون، ماڳ مڪان، ميدان، تفريح گاهون، عمارتون، ٽڪريون، وڻ، رستا گهٽيون، رانديون وغيره جيڪي مٽجي ويون يا موجود آهن، هر هڪ جي جيڪڏهن تفصيلي تاريخ لکجي ته حياتي ته ختم ٿي ويندي. پر تاريخ مڪمل ڪرڻ ناممڪن نظر اچي ٿي. تنهن هوندي به جيتري همت آهي حقير فقير اوتري ڪوشش ڪري رهيو آهي، ايندڙ وقت جي خبر الله سبحانه کي ته ڇا ٿيندو. ڪراچي هٽل کان چند قدمن جي فاصلي تي ڪوٽڙي والا بازار قائم ڪئي وئي هئي، اها به ختم ٿي وئي. ڀرسان پراڻي جاءِ ۾ نيشنل بئنڪ هوندي هئي، اتان بئنڪ ختم ڪري ڪنهن ٻي هنڌ منتقل ڪئي وئي هئي. اتان اولهه طرف رستو بوهري بازار ڏانهن وڃي ٿو. رسالا روڊ شهر جو اندروني مکيه رستو آهي. وڌندڙ آبادي ۽ تريفڪ جي وڌڻ کان اڳ اهو رستو اچڻ وڃڻ لاءِ استعمال ٿيندو هو. بعد ۾ تريفڪ لاءِ هڪ طرف ڪيو ويو. هن روڊ جون به تمام گهڻيون يادگارون آهن. هن روڊ جو اوڀر وارو علائقو ميونسپل جي حد آهي، ان رستي جي ٻنهي پاسن کان اڃا تائين ڪجهه پراڻيون عمارتون موجود آهن.

اتي شهر جي پراڻي انگريزن جي دؤر حڪومت ۾ تعمير ٿيل
 وسيع ايراضي تي مشتمل عمارت موجود آهي، جيڪا نور بلڊنگ نالي
 مشهور آهي. هن وقت اها عمارت تمام گهڻي پراڻي ٿي چڪي آهي. ان
 ۾ اڃا تائين ماڻهو رهندا آهن. شهر جي قديم باشندن جا ڪجهه گهر
 به ان عمارت ۾ هوندا هئا. اتي رسالا روڊ ختم ٿئي ٿو. سامهون پوليس
 لائين جو مکيه دروازو آهي. اتان اوڀر طرف فوجداري روڊ ۽ اولهه طرف
 سولجر بازار ويندڙ روڊ شروع ٿين ٿا.

(عبرت مئگزين، پهرين مئي کان 15 مئي 2014ع)

ڪتاب جي مصنف جو تعارف

ڪتاب جو مصنف محمد وارث عباسي حيدرآباد شهر جي پراڻي رهواسي مالوند پورهيت غلام حيدر عباسي مرحوم جي گهر (پڪوپير چاڙهي) موجوده ريشم گلي) ۾ پهرين جنوري 1951ع تي ڄائو. هن ابتدائي تعليم هوپفل اسڪول ۽ برانچ نور محمد هاءِ اسڪول مان حاصل ڪري مئٽرڪ جو امتحان سال 1967-1966ع نور محمد هاءِ اسڪول مان پاس ڪيو. بي. اي جو امتحان سچل آرٽس ڪاليج حيدرآباد مان، ۽ سنڌ ڪاليج ۾ ايل. ايل. بي جو شاگرد به ٿي رهيو هو.

هڪ غير سرڪاري اداري ۾ 41 سالن کان طويل عرصو ملازمت ڪرڻ کانپوءِ 31 ڊسمبر 2010ع تي ملازمت کان رٽائر ٿيو. رٽائر ٿيڻ بعد هن ادب جي مختلف صنفن جو مطالعو شروع ڪيو. سندس ڪجهه مضمون مختلف رسالن ۾ شايع پڻ ٿيا ۽ اڃا به شايع ٿيندا رهن ٿا. مصنف هڪ سياسي تاريخ به لکي آهي، جيڪا وٽس اڻ ڇپيل صورت ۾ موجود آهي، ان کان علاوه مصنف حڪمرانن، وزيرن، عملدارن، آفيسرن، سياستدانن ۽ ٻين کي جيڪي سماجي مسئلن تي خط لکيا، اهي به وٽس ڪتابي صورت ۾ آڻڻ جيترو مواد موجود آهي.

حيدرآباد جي اڻ مڪمل تاريخ کي ڏسندي هن حيدرآباد شهر جي تاريخ لکي، جيڪا عبرت منگزين ۾ شايع ٿي هئي ۽ ٿي رهي آهي. منگزين ۾ شايع ٿيل مضمونن کي هڪ هنڌ سهيڙي، هن ”حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾“ (حصو پهريون) تيار ڪيو آهي ۽ ٻئي حصي مڪمل ڪرڻ ۾ مصروف آهي.

حيدرآباد جي تاريخ جي حوالي سان ڪيترن ئي محققن قلم کنيو آهي ۽ عباسي صاحب سڀني جي راءِ کي سامهون رکندي تحقيق ڪئي آهي. اها دعويٰ ته نه ٿي ڪري سگهجي ته هن ڪتاب ۾ غلطيون نه هونديون. يقينن هونديون، ڇاڪاڻ ته هي ڪم هڪ انسان جو ٿيل آهي ۽ انسان کان غلطي ٿي سگهي ٿي، پر آءٌ پڙهندڙن کي گذارش ڪندس ته اهي غلطين جي نشاندهي ڪري مصنف کي آگاهه ڪن ته جيئن هو انهن کي نئين اشاعت لاءِ سنواري سگهي. منهنجي دعا آهي ته مالڪ سائين کيس وڏي عمر ۽ همت عطا ڪري جو هو حيدرآباد جي تاريخ کي مڪمل ڪري سگهي.

غلام مصطفيٰ ميمڻ

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پرنڊڙ، چرنڊڙ، ڪرنڊڙ، اوسيئڙو ڪنڊڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي گولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَننَ کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃين.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گُلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُتي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . **پَنَ** The Reading Generation

سنڌ سلامت

www.sindhssalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباھو آهي، ڇو ته تاريخ هميشه انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمايي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نه رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليق کي ڊجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي ته سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڏاڻوڻوڊ ڪرڻ اسان هجي ۽ ايندڙائيد سميت آڻي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد ته سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نه صرف پر پور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhssalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي ايندڙائيد اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڏاڻوڻوڊ ڪريو:

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhssalamat.book>